

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

**AZERBAYCAN'IN KUZEYBATI BÖLGESİNİN
MİMARİ DOKUSU
I (Metin)**

Anar AZİZOV
2502050323

Danışman
Prof. Dr. Ara ALTUN

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

**AZERBAYCAN’IN KUZEYBATI BÖLGESİNİN
MİMARİ DOKUSU
I (Metin)**

İ.Ü. Bilimsel Araştırma Projesi T-1202

Anar AZİZOV
2502050323

Danışman
Prof. Dr. Ara ALTUN

İstanbul-2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **SANAT TARİHİ ANABİLİM** Dalında **2502050323** numaralı **ANAR AZİZOV'UN** hazırladığı “**AZERBAYCAN'IN KUZEYBATI BÖLGESİNİN MİMARİ DOKUSU**” konulu **YÜKSEK LİSANS- / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca **18.02.2010 PERŞEMBE** günü saat **13.00'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **...Kabul...'**ne* **OYBİRLİĞİ -OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. ARA ALTUN	Kabul	[Signature]
PROF. DR. BAHA TANMAN	Kabulüne	[Signature]
PROF. DR. ZEKİ SÖNMEZ	Kabulüne	[Signature]
PROF. DR. SELÇUK MÜLAYİM	Kabulüne	[Signature]
PROF. DR. ENGİN AKYÜREK	Kabulüne	[Signature]

*Aileme;
Gülara ve Şeref Hatun'a...*

ÖZ

Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Mimari Dokusu (Anar Azizov)

Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yer alan Şeki, Gah, Zagatala ve Balaken şehirlerinin kent dokusu ve bu şehirlerde bulunan mimari yapıların ele alındığı çalışmada; tarihi gelişimi içerisinde anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinin irdelenmesi sonucu, bölgedeki sözü edilen dört kent başta olmak üzere mimari dokunun geçirdiği evreler değerlendirilerek genel bir sonuca ulaşmaya çalışılmıştır.

Bölge tarihinin başlangıcından bugüne değin kronolojik gelişimi ana hatlarıyla verilirken; mimarinin oluşum ve gelişimi, fiziksel çevre başlığı altında ele alınan demografik yapı ve kentsel yapılaşma özellikleri hakkında ön bilgi verildikten sonra her kent ve çevre köylerde ulaşılmaya çalışılan eserlerin tamamının irdelenmesi sonucu görsel malzemelerle de desteklenerek anlatılmıştır. Bir monografi denemesi olan bu doktora tezinde, Şeki, Gah, Zagatala ve Balaken kentleri ile bunlara bağlı ilçe ve köylerde yer alan mimari yapıların detaylı bir biçimde öğrenilmesi hedeflenmiş; bu bağlamda, ilki Albaniya Devrinin Erken Hristiyanlık Dönemi mimarisi olmak üzere, XX. yüzyıla kadar süregelen tüm kültürlerin günümüze ulaşan mimari mirası araştırılmıştır. Dini, askeri ve sivil mimarlık örnekleri başlığı altında, bir katalog çalışması olarak ele alınan 186 yapının, arşiv ve kütüphanelerdeki bulguların da yardımıyla detaylı bir mimari tanıtımı yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, söz konusu başlıklarda tasnif edilen yapılardan her grubun kuruluş ve strüktürü ile bezeme özellikleri, çevre kültürlerdeki erken ve anıtsal örneklerle karşılaştırılarak ortak yanlarının tespitine yönelik genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş; sorun ve önerilerin dile getirildiği bir sonuca gidilmiştir.

ABSTRACT

Urban Texture of North-West Azerbaijan (Anar Azizov)

Azerbaijan in the northwest region of the Sheki, Gah, Zagatala and Balaken urban tissue of the city and in this city which architecture can be evaluated, which discusses the study of historical development within the monumental and civil architecture samples of the results discussed in the region mentioned four cities mainly in the architectural tissue of his stage been trying to reach a general conclusion.

Regions of the history beginning is described today until the chronological development of an outline is given; architecture of the formation and development, physical environment under the heading covered demographics and urban construction about the features of prior knowledge have been granted every town and surrounding villages seek to reach the work all of the Examining results by visual equipments supported. A monograph of the experiment, this doctoral thesis, was investigated the Sheki, Gah, Zagatala and Balaken cities and their dependent districts and villages located in the architectural detail in a format targeted to learn, in this context, the first Albaniya Rotation Period of the Early Christian architecture to be, XX. century until the surviving architecture of the ongoing heritage of all cultures.

Religious, was going to military and civil architecture samples under the title, is treated as a catalog operation of the 186 buildings, archives and libraries with the help of findings of a detailed architectural presentation has been trying to do. In addition, these titles were classified structure of each group of institutions and structures with a decorative feature, the environment and culture in the early examples of monumental by comparison with the common and different aspects for the detection of a general subject into consideration, problems and recommendations stated the result.

ÖNSÖZ

Bu doktora çalışması kapsamında ele alınan eserler, şimdiye kadar gerektiği gibi incelenmemiş ve genellikle ülkenin Rusya'ya bağlı kaldığı dönemlerde yürütülen araştırmalar, halka daha çok yüzeysel olarak sunulmuş; sınırlı sayıdaki kaynakların büyük bir kısmı da yabancı dilde basılmıştır. Öte yandan, çalışma konumuzun bir bölümünü teşkil eden bölge tarihinin bugüne değin toplu bir şekilde yazılmamış olması da, araştırma süresi boyunca önemli güçlüklerle neden olmuştur. Buna rağmen şimdiye kadar envanteri çıkarılmayan birçok eser yerlerinde saptanarak metodolojik çerçevede irdelenmiş; çeşitli nedenlerden dolayı sayıları her geçen gün biraz daha azalan bu yapıtlar, ivedilikle literatüre geçirilmiştir. Bölge mimarisinin ilk defa bir bütün olarak ele alınmaya çalışıldığı bu tez çalışmasının gerçekleşmesinde, kuşkusuz çok sayıda insanın emek ve desteği olmuştur. Burada, doktoraya başladığım günden bu yana, çalışmalarımda gösterdiği yönlendirici eleştirilerinin yanı sıra, eğitim dönemim boyunca karşılaştığım tüm sorunlarda yardım ve alakalarını hiçbir zaman esirgemeyen çok değerli Hocam Prof. Dr. Ara Altun'a olan minnettarlığımı dile getirmeyi bir borç bilirim. Aynı dönemde tanışma fırsatı bulduğum ve her zaman ilgi ve desteklerini gördüğüm değerli hocalarım Prof. Dr. M. Baha Tanman'a ve Prof. Dr. Zeki Sönmez'e teşekkür ederim. Ayrıca, eğitim dönemim sırasında verdiği emek ve destekten dolayı, Prof. Dr. Hüsamettin Aksu'yu saygıyla anıyorum.

Tez çalışmasının ister arazi; isterse de diğer safhalarında yaptığım harcamaların büyük bir kısmına katkıda bulunulmuştur. İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi¹ ve Dr. Tülay Duran şahsında TTT Vakfı yöneticilerine, sağladıkları bu imkan dolayısıyla şükranlarımı sunarım.

Özel kütüphanesinden faydalanmama izin vererek çalışmamda kullanılan birçok kaynak ve yayının temininde sağladığı kolaylıklardan dolayı Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü Arkeolog Nesib Muhtarov'a teşekkürlerim sonsuzdur.

Lisansüstü eğitimime başladığımdan bu yana yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Mustafa Özer'e ve Öğr. Gör. Fuat Günel'e ayrıca müteşekkirim.

Ayrıca, çalışmam boyunca sağladığı imkan ve manevi desteklerinden ötürü babam Ferhat Azizov'a, arazi çalışmamın yanı sıra tezin birçok aşamasında yardımlarını gördüğüm

---

¹ 1202 numaralı tez projesi olarak desteklenmiştir.

kardeşim Gündüz Azizov'a, Mirsalih Muhtarov'a, arkadaşım Rüstem Hüseyinov'a, yapıların olabildiğince titizlikle çizimlerini yapan arkadaşım Mimar Rehim Kerimzade'ye ve Mimar Seyran Mehmetov'a, Arapça kitabelerin çevirisindeki yardımlarından dolayı, Zagatala İslam Üniversitesinden arkadaşım Mais Abbasov'a, arşiv kaynaklarının teminindeki yardımlarından dolayı Etnograf Sevinç Beharettinkızına, bazı yapılarla ilgili bilgi ve deneyimlerinden istifade ettiğimiz Y. Mimar Nergiz Saleh Askerova'ya burada teşekkürü bir borç bilirim.

Doktora döneminde tanıştığım ve öğrenim süresi boyunca desteklerini gördüğüm bölüm mensuplarına; Dr. Ü. Melda Ermiş'e, Ayşe Denknalbant'a, Sevgi Parlak'a, Akın Tuncer'e ve isimlerini sayamadığım diğer araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi arkadaşlarıma candan teşekkür ederim.

Nihayet, bir yandan çalışmanın sonuçlanmasını sabırsızlıkla beklerken; diğer yandan sağladıkları çalışma ortamı ve göstermiş oldukları sabır ve anlayıştan dolayı anneme ve eşime sonsuz teşekkürler.

Edirne'2009

Anar Azizov

AZERBAIJAN'IN KUZHEYBATI BÖLGESİNİN MİMARİ DOKUSU (ŞEKİ, GAH, ZAGATALA, BALAKEN)

İÇİNDEKİLER

Öz	iii
Abstract	iv
Önsöz	v-vi
İçindekiler	ii-xiii
Çizimler Listesi	xiv-xvii
Resimler Listesi	xiii-xxxix
Haritalar Listesi	xi
Kısaltmalar Listesi	xii
GİRİŞ	1-6
1. BÖLGENİN TARİHSEL VE FİZİKSEL GELİŞİM SÜRECİ	7-34
1. 1. Tarihsel Süreç	7-16
1. 2. Fiziksel Çevre	17-34
1. 2. 1. Coğrafi Yapı ve Kültür Dokusu	17-29
1. 2. 2. Kentsel Yapılaşma Özellikleri ve Konut Mimarlığına Genel Bir Bakış	30-34
2. BÖLGE KENTLERİNDE YER ALAN YAPILARIN SİSTEMATİK İNCELENMESİ	
2. 1. Şeki ve Çevresinde Bulunan Mimari Yapılar	35-176
2. 1. 1. Dini Mimari	35-105
2. 1. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler	35-57
2. 1. 1. 1. 1. Kiş Kilisesi	35-41
2. 1. 1. 1. 2. Küngüt Kilisesi	42-43
2. 1. 1. 1. 3. Bideyiz Kilisesi	44-45
2. 1. 1. 1. 4. Zeyzit Kilsesi	46-48
2. 1. 1. 1. 5. Orta Zeyzit Kilsesi	49-50
2. 1. 1. 1. 6. Taşbulak Kilsesi	51-52
2. 1. 1. 1. 7. Rus Ortodoks Kilsesi	53-55
2. 1. 1. 1. 8. Surp Minas Kilsesi	56-57
2. 1. 1. 2. Camiler ve Mescitler	58-105
2. 1. 1. 2. 1. Cuma Camisi	58-61
2. 1. 1. 2. 2. Han Mescidi	62-66
2. 1. 1. 2. 3. Ömer Efendi Mescidi	67-70
2. 1. 1. 2. 4. İmam Ali Mescidi	71-75
2. 1. 1. 2. 5. Güdük Minare Mescidi	76-78
2. 1. 1. 2. 6. Gilehli Mescidi	79-81
2. 1. 1. 2. 7. Mustafa Efendi Mescidi	82-83
2. 1. 1. 2. 8. Gülkarı Mescidi	84-85
2. 1. 1. 2. 9. Kışlak Mescidi	86-87

2. 1. 1. 2. 10. Aşağı Cuma Mescidi	88-90
2. 1. 1. 2. 11. Yukarı Efendiler Mescidi	91-92
2. 1. 1. 2. 12. Dodu Mescidi	93-94
2. 1. 1. 2. 13. Dehne Mescidi	95-96
2. 1. 1. 2. 14. Cunud Mescidi	97-98
3. 1. 1. 2. 15. Göynük Mescidi	99-100
3. 1. 1. 2. 16. Kiş Mescidi	101
3. 1. 1. 2. 17. Ohut Mescidi	102
3. 1. 1. 2. 18. Bilecik Mescidi	103
3. 1. 1. 2. 19. Karadağlı Mescidi	104
3. 1. 1. 2. 20. Bideyiz Köyü Mescidi	105
2. 1. 2. Askeri Mimari	106-136
2. 1. 2. 1. Kaleler	106-132
2. 1. 2. 1. 1. Keşnezer Kalesi	106-109
2. 1. 2. 1. 2. Gellersen-Görersen Kalesi	110-113
2. 1. 2. 1. 3. Malug Kalesi	114-117
2. 1. 2. 1. 4. Şin Kalesi	118-119
2. 1. 2. 1. 5. Küngüt Kalesi	120-121
2. 1. 2. 1. 6. Kudula Kalesi	122-123
2. 1. 2. 1. 7. Kayabaşı Kız Kalesi	124-125
2. 1. 2. 1. 8. Çaykarakoyunlu Kız Kalesi	126-127
2. 1. 2. 1. 9. Zer-Zer Kalesi	128
2. 1. 2. 1. 10. Esmer Kale	129
2. 1. 2. 1. 11. Şeki Kalesi	130-132
2. 1. 2. 2. Gözetleme Kuleleri	133-135
2. 1. 2. 2. 1. Aydınbulak Kulesi	133-135
2. 1. 3. Sivil Mimari	136-175
2. 1. 3. 1. Han ve Kervansaraylar	136-144
2. 1. 3. 1. 1. Yukarı Kervansaray	136-139
2. 1. 3. 1. 2. Aşağı Kervansaray	140-143
2. 1. 3. 1. 3. İnçe-Zunud Kervansarayı	144
2. 1. 3. 2. Hamamlar	145-159
2. 1. 3. 2. 1. Ağvanlar Hamamı	145-148
2. 1. 3. 2. 2. Hacı Gani Hamamı	149-151
2. 1. 3. 2. 3. Abdüsselam Hamamı	152-154
2. 1. 3. 2. 4. Abdülhalik Hamamı	155-157
2. 1. 3. 2. 5. Mehmet Nebi Hamamı	158-160
2. 1. 3. 3. Köprüler	161-166
2. 1. 3. 3. 1. Karanlık Köprü	161-162
2. 1. 3. 3. 2. I. Kurcana Köprüsü	163
2. 1. 3. 3. 3. II. Kurcana Köprüsü	164
2. 1. 3. 3. 4. I. Hanabat Köprüsü	165
2. 1. 3. 3. 5. II. Hanabat Köprüsü	166
2. 1. 3. 4. Saraylar	167-176

2. 1. 3. 4. 1. Han Sarayı	167-176
2. 2. Gah ve Çevresinde Bulunan Mimari Yapılar	177-289
2. 2. 1. Dini mimari	177-269
2. 2. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler	177-207
2. 2. 1. 1. 1. Lekit-Kötüklü Manastırı	177-180
2. 2. 1. 1. 2. Lekit Manastırı Kilisesi	181-183
2. 2. 1. 1. 3. Güllük Manastırı Mezar Şapeli	184-185
2. 2. 1. 1. 4. Kürmük Manastırı Kilisesi	186-189
2. 2. 1. 1. 5. Kum Kilisesi	190-192
2. 2. 1. 1. 6. Zerine Kilisesi	193
2. 2. 1. 1. 7. Alatemir Kilisesi	194
2. 2. 1. 1. 8. Karamiş Kilisesi	195
2. 2. 1. 1. 9. Ninotsminda Kilisesi	196-197
2. 2. 1. 1. 10. Aziz Georgios Kilisesi	198-200
2. 2. 1. 1. 11. Mikael Anjelogios Kilisesi	201-202
2. 2. 1. 1. 12. Sameba (İnam) Kilisesi	203-204
2. 2. 1. 1. 13. Alaverdi Kilisesi	205-207
2. 2. 1. 2. Camiler ve Mescitler	208-270
2. 2. 1. 2. 1. Ulu Mescit	208-212
2. 2. 1. 2. 2. Amberce Cuma Mescidi	213-215
2. 2. 1. 2. 3. Lekit Mescidi	216-217
2. 2. 1. 2. 4. Güllük Mescidi	218-219
2. 2. 1. 2. 5. Kum Mescidi	220-222
2. 2. 1. 2. 6. Kaşgaçay Mescidi	223-225
2. 2. 1. 2. 7. Gahmuğal Cuma Mescidi	226-228
2. 2. 1. 2. 8. Lalapaşa Cuma Mescidi	229-231
2. 2. 1. 2. 9. Çüdülü Mescidi	232-234
2. 2. 1. 2. 10. Tasmalı Mescidi	235-236
2. 2. 1. 2. 11. Zeyem Mescidi	237-239
2. 2. 1. 2. 12. Marsan Mescidi	240-242
2. 2. 1. 2. 13. Ağçay Mescidi	243-244
2. 2. 1. 2. 14. Kaysarlı Mescidi	245-246
2. 2. 1. 2. 15. Amircan Mescidi	247-248
2. 2. 1. 2. 16. Zerine Mescidi	249-250
2. 2. 1. 2. 17. Almalı Mescidi	251-252
2. 2. 1. 2. 18. İbahlı Mescidi	253-254
2. 2. 1. 2. 19. Karatala Mescidi	255-256
2. 2. 1. 2. 20. Süskend Mescidi	257-258
2. 2. 1. 2. 21. Kazmalar Köy Mescidi	259-260
2. 2. 1. 2. 22. Karabaldır Köy Mescidi	261
2. 2. 1. 2. 23. Şotavar Mescidi	262
2. 2. 1. 2. 24. Deymedağlı Mescidi	263
2. 2. 1. 2. 25. Leleli Mescidi	264
2. 2. 1. 2. 26. Malah Mescidi	265
2. 2. 1. 2. 27. Kıpçak Mescidi	266
2. 2. 1. 2. 28. Oncallı Mescidi	267
2. 2. 1. 2. 29. Hacı Tapdıg Mescidi	268-269

2. 2. 2. Askeri Mimari	270-287
2. 2. 2. 1. Kaleler	270-278
2. 2. 2. 1. 1. Gah Kalesi	270-271
2. 2. 2. 1. 2. Cinli Kale	272-274
2. 2. 2. 1. 3. Sirt Kalesi	275
2. 2. 2. 1. 4. Hasan Han Kalesi	276-277
2. 2. 2. 1. 5. İlisu Kalesi	278
2. 2. 2. 2. Gözetleme Kuleleri	279-287
2. 2. 2. 2. 1. Sumuk Kule	279-280
2. 2. 2. 2. 2. Amircan Kulesi	281-282
2. 2. 2. 2. 3. İlisu Kulesi	283-284
2. 2. 2. 2. 4. Kum Düzü Kulesi	285-286
2. 2. 2. 2. 5. Amberçay Kulesi	287
2. 2. 3. Sivil Mimari	288-289
2. 2. 3. 1. Köprüler	288-289
2. 2. 3. 3. 1. Ulu Köprü	288
2. 2. 3. 3. 2. Süskend Köprüsü	289
2. 3. Zagatala ve Çevresinde Bulunan Mimari Yapılar	290-407
2. 3. 1. Dini Mimari	290-398
2. 3. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler	290-306
2. 3. 1. 1. 1. Armatay Manastırı	290-293
2. 3. 1. 1. 2. Pipan Kilisesi	294-295
2. 3. 1. 1. 3. Mamruh Köyü Şapeli	296-297
2. 3. 1. 1. 4. Paşan Köyü Şapeli	298-299
2. 3. 1. 1. 5. Çüdülübine Kilisesi	300-302
2. 3. 1. 1. 6. Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi	303-306
2. 3. 1. 2. Camiler ve Mescitler	307-398
2. 3. 1. 2. 1. Tala Camisi	307-310
2. 3. 1. 2. 2. Aliabad Camisi	311-313
2. 3. 1. 2. 3. Muhah Köyü Mescidi	314-316
2. 3. 1. 2. 4. Varhiyan Mescidi	317-319
2. 3. 1. 2. 5. Danaçı Köyü Mescidi	320-323
2. 3. 1. 2. 6. Car Mescidi	324-326
2. 3. 1. 2. 7. Göyem Mescidi	327-329
2. 3. 1. 2. 8. Matseh Köyü Mescidi	330-333
2. 3. 1. 2. 9. Mosul Cuma Mescidi	334-339
2. 3. 1. 2. 10. Çobankol Köyü Mescidi	340-341
2. 3. 1. 2. 11. Çardaklar Köyü Mescidi	342-344
2. 3. 1. 2. 12. Höytala Köyü Mescidi	345-347
2. 3. 1. 2. 13. Gandak Köyü Mescidi	348-351
2. 3. 1. 2. 14. Gımr Köyü Mescidi	352-353
2. 3. 1. 2. 15. Mamruh Mescidi	354-356
2. 3. 1. 2. 16. Lahıc Mescidi	357-359
2. 3. 1. 2. 17. Paşan Mescidi	360-362
2. 3. 1. 2. 18. Makov Köyü Mescidi	363-365
2. 3. 1. 2. 19. Yolayrıç Mescidi	366-368

2. 3. 1. 2. 20. Faldar Köyü Mescidi	369-371
2. 3. 1. 2. 21. Kepenekçi Köyü Mescidi	372-373
2. 3. 1. 2. 22. Bazar Köyü Mescidi	374-375
2. 3. 1. 2. 23. Gözbarah Köyü Mescidi	376-377
2. 3. 1. 2. 24. Yengiyan Köyü Mescidi	378-379
2. 3. 1. 2. 25. Uzunkazmalar Köyü Mescidi	380-381
2. 3. 1. 2. 26. Sumaylı Mescidi	382-383
2. 3. 1. 2. 27. Çökek Köyü Mescidi	384-385
2. 3. 1. 2. 28. Yukarı Tala Mescidi	386-387
2. 3. 1. 2. 29. Yukarı Çardaklar Mescidi	388-390
2. 3. 1. 2. 30. Dardokkaz Köyü Mescidi	391-392
2. 3. 1. 2. 31. Muğanlı Mescidi	393-394
2. 3. 1. 2. 32. Kabızdere Köyü Mescidi	395-396
2. 3. 1. 2. 33. Kebeloba Köyü Mescidi	397-398
2. 3. 2. Askeri Mimari	399
2. 3. 2. 1. Kaleler	399-401
2. 3. 2. 1. 1. Zagatala Kalesi	399-401
2. 3. 2. 2. Gözetleme Kuleleri	402-406
2. 3. 2. 2. 1. Car Kulesi	402-404
2. 3. 2. 2. 2. Kebeloba Köyü Kulesi	405
2. 3. 2. 2. 3. Matseh Köyü Kulesi	406
2. 3. 3. Sivil Mimari	407
2. 3. 3. 1. Köprüler	407
2. 3. 3. 3. 1. Mamruh Köprüsü	407
2. 4. Balaken ve Çevresinde Bulunan Mimari Yapılar	408-466
2. 4. 1. Dini Mimari	408-458
2. 4. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler	408-426
2. 4. 1. 1. 1. Arılıgbine Manastırı Kilisesi	408-409
2. 4. 1. 1. 2. Mazımçay Kilisesi	410-411
2. 4. 1. 1. 3. Tülü Köyü Kilisesi	412-413
2. 4. 1. 1. 4. Halatala Köyü Kilisesi	414-415
2. 4. 1. 1. 5. Kullar Köyü Kilisesi	416-417
2. 4. 1. 1. 6. Cicihana Köyü Kilisesi	418-419
2. 4. 1. 1. 7. Hanife Köyü Kilisesi	420
2. 4. 1. 1. 8. Poştbine Köyü Kilisesi	421
2. 4. 1. 1. 9. Püştetala Köyü Kilisesi	422
2. 4. 1. 1. 10. Gerekli Köyü Kilisesi	423-424
2. 4. 1. 1. 11. Kazma Köyü Kilisesi	425
2. 4. 1. 1. 12. Gaysa Köyü Kilisesi	426
2. 4. 1. 2. Camiler ve Mescitler	427-458
2. 4. 1. 2. 1. Cuma Camisi	427-431
2. 4. 1. 2. 2. Gabagçöl Camisi	432-433
2. 4. 1. 2. 3. İtitala Köyü Mescidi	434-436
2. 4. 1. 2. 4. Kateh Köyü Mescidi	437-438
2. 4. 1. 2. 5. Hanife Köyü Mescidi	439-440
2. 4. 1. 2. 6. Tülü Köyü Mescidi	441-442

2. 4. 1. 2. 7. Kullar Köyü Mescidi	443-444
2. 4. 1. 2. 8. Mahamalar Köyü Mescidi	445-446
2. 4. 1. 2. 9. Cederovtala Köyü Mescidi	447-448
2. 4. 1. 2. 10. Kortala Köyü Mescidi	449
2. 4. 1. 2. 11. Şambul Köyü Mescidi	450-451
2. 4. 1. 2. 12. Meşeşambul Köyü Mescidi	452-453
2. 4. 1. 1. 13. Halatala Köyü Mescidi	454
2. 4. 1. 1. 14. Yeni Şerif Köyü Mescidi	455-456
2. 4. 1. 1. 15. Gaysa Köyü Mescidi	457
2. 4. 1. 1. 16. Şerif Köyü Mescidi	458
2. 4. 2. Askeri Mimari	459-464
2. 4. 2. 1. Kaleler	459-461
2. 4. 2. 1. 1. Peri Kalesi	459-460
2. 4. 2. 1. 2. Mahamalar Kalesi	461
2. 4. 2. 2. Surlar	462
2. 4. 2. 2. 1. Balaken Seddi	462
2. 4. 2. 3. Gözetleme Kuleleri	463
2. 4. 2. 3. 1. Kateh Kulesi	463-464
2. 4. 3. Sivil Mimari	465-466
2. 4. 3. 1. Köprüler	465-466
2. 4. 3. 3. 1. Mazımçay Köprüsü	465
2. 4. 3. 3. 2. Kateh Köprüsü	466
3. DEĞERLENDİRME	467
3. 1. Bölge Mimarisinin Genel Özellikleri ile Değerlendirilmesi	467
3. 2. 1. Dini Mimari	467-477
3. 2. 1. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri	467-474
3. 2. 1. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri	474-477
3. 2. 2. Askeri Mimari	478
3. 2. 1. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri	478-481
3. 2. 1. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri	481
3. 2. 3. Sivil Mimari	482
3. 2. 1. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri	482-486
3. 2. 1. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri	486-487
SONUÇ	488-490
BİBLİYOGRAFYA	491-514

EKLER	515-1094
Ek-1: izimler	517-590
Ek-2: Resimler	591-1085
Ek-3: Haritalar	1086-1096
Ek-4: Yapıların Kronolojik Gelişim Tablosu	1097-1103
ÖZGEÇMİŐ	1104

Çizimler Listesi

Sayfa

Çizim-1: Kiş Kilisesi planı (B.M.İ.Ü. Arşivi, Kiş Onarım Projesi Raporu, 2003)	515
Çizim-2: Kiş Kilisesi, batı cephe restitüsyonu (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	515
Çizim-3: Küngüt Kilisesi planı	516
Çizim-4: Bideyiz Kilisesi planı	516
Çizim-5: Zeyzit Kilisesi planı (Karakhmedova, 1986: 21).	517
Çizim-6: Taşbulak Kilisesi planı	517
Çizim-7: Rus Ortodoks Kilisesi, batı cephe	518
Çizim-8: Cuma Camii planı	518
Çizim-9: Cuma Camii, kuzey cephe	518
Çizim-10: Ömer Efendi Mescidi planı	519
Çizim-11: Ömer Efendi Mescidi, batı cephe	519
Çizim-12: Ömer Efendi Mescidi, güney cephe restitüsyonu (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1986)	520
Çizim-13: Gilehli Mescidi planı (Askerova, 1960: 262).	520
Çizim-14: Keşnezer Kalesi planı (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	521
Çizim-15: Keşnezer Kalesi, restitüsyon çizimi (C. Giyasi'den, 1993)	522
Çizim-16: Gellersen-Görersen Kalesi planı	523
Çizim-17: Malug Kalesi planı (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	524
Çizim-18: Şin Kalesi planı (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	525
Çizim-19: Şin Kalesi, restitüsyon çizimi (C. Giyasi'den, 1992)	526
Çizim-20: Küngüt Kalesi planı (Kadirov, 1984: 38)	527
Çizim-21: Şeki Kalesi planı (N. S. Askerova'dan, 1979: 5)	527
Çizim-22: Aydınbulak Kulesi planı (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	528
Çizim-23: Aydınbulak Kulesi, doğu cephe (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	528
Çizim-24: Aydınbulak Kulesi, genel görünüm (Salamzade, 1988: 182)	529
Çizim-25: Yukarı Kervansaray birinci kat planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1980)	530
Çizim-26: Yukarı Kervansaray, ikinci kat planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1980)	530
Çizim-27: Yukarı Kervansaray, güney cephe restitüsyonu (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1980)	531
Çizim-28: Yukarı Kervansaray, restitüsyon çizimi, kesit 2-2 (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1980)	531
Çizim-29: Aşağı Kervansaray, birinci kat planı (Fathullayev, 1986: 174)	532
Çizim-30: Ağvanlar Hamamı planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1982)	532
Çizim-31: Ağvanlar Hamamı Kesit (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1982)	533
Çizim-32: Hacı Gani Hamamı planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1982)	533
Çizim-33: Hacı Gani Hamamı, restitüsyon çizimi, kesit 1-1 ve 2-2 (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1982)	534
Çizim-34: Abdüsselam Hamamı planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1984)	534
Çizim-35: Abdüsselam Hamamı, batı cephe restitüsyonu (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1984)	535
Çizim-36: Abdulhalik Hamamı planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1986)	535
Çizim-37: Abdülhalik Hamamı, restitüsyon çizimi (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1986)	536

Çizim-38: Mehmet Nebi Hamamı planı (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1989)	536
Çizim-39: Mehmet Nebi Hamamı, kuzey ve güney cephe restitüsyonu, (Azerberpa Layiha Enstitüsü Arşivi, 1989)	537
Çizim-40: I. Kurcana Köprüsü, plan ve genel görünümü (S. Mehmetov'dan, 1989-92)	537
Çizim-41: II. Kurcana Köprüsü, genel görünümü	538
Çizim-42: Han Sarayı, birinci kat planı (Onarım Projesi, 2002)	538
Çizim-43: Han Sarayı, ikinci kat planı (Onarım Projesi, 2002)	538
Çizim-44: Lekit-Kötüklü Manastırı, güneybatıdan genel görünüm (Breisc, 2005: 17)	539
Çizim-45: Lekit-Kötüklü Manastırı, birinci kilise planı (Mamedova, 2004: 60)	539
Çizim-46: Lekit-Kötüklü Manastırı, ikinci kilise planı	540
Çizim-47: Lekit Manastırı Kilisesi planı (Useynov, v.d., 1963: 33)	540
Çizim-48: Lekit Manastırı Kilisesi, restitüsyon çizimi (Kerimov, v.d., 2008: 87)	541
Çizim-49: Güllük Manastırı, Mezar Şapeli planı	541
Çizim-50: Kürmük Manastırı Kilisesi planı, (Onarım Projesi, 2003)	542
Çizim-51: Kürmük Manastırı Kilisesi, batı cephe	542
Çizim-52: Kum Kilisesi planı (Useynov, v.d., 1963: 32)	543
Çizim-53: Zerne Kilisesi planı	543
Çizim-54: Ninotsminda Kilisesi, batı cephe	544
Çizim-55: Aziz Georgios Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm (Breisc, 2005: 18)	544
Çizim-56: Mikael Anjelogios Kilisesi, batı cephe	545
Çizim-57: Sameba Kilisesi, güney cephe	545
Çizim-58: Alaverdi Kilisesi planı	546
Çizim-59: Alaverdi Kilisesi, kuzey cephe	546
Çizim-60: Ulu Mescit, kuzey cephe	547
Çizim-61: Amberce Cuma Mescidi planı	547
Çizim-62: Güllük Mescidi planı	548
Çizim-63: Kum Mescidi planı	548
Çizim-64: Çüdülü Mescidi, kuzey cephe	549
Çizim-65: Tasmalı Mescidi planı	549
Çizim-66: Tasmalı Mescidi, kuzey cephe	550
Çizim-67: Zeyem Mescidi, kuzey cephe	550
Çizim-68: Marsan Mescidi, kuzey cephe	551
Çizim-69: Kaysarlı Mescidi planı	551
Çizim-70: Amircan Mescidi planı	552
Çizim-71: Zerne Mescidi planı	552
Çizim-72: Süskend Mescidi planı	553
Çizim-73: Sumuk Kule planı	553
Çizim-74: Sumuk Kule, kuzeybatıdan genel görünüm (Breisc, 2005: 18)	554
Çizim-75: İlisu Kulesi planı	555
Çizim-76: İlisu Kulesi planı	555
Çizim-77: Ulu Köprü planı	556
Çizim-78: Ulu Köprü, genel görünüm	556
Çizim-79: Süskend Köprüsü planı	557

Çizim-80: Süskend Köprüsü, genel görünüm	557
Çizim-81: Armatay Manastırı Kilisesi planı (Akhundov, 1986: 208)	558
Çizim-82: Pipan Kilisesi, plan	558
Çizim-83: Pipan Kilisesi, genel görünüm	559
Çizim-84: Mamruh Şapeli planı	559
Çizim-85: Paşan Köyü, Şapel planı	560
Çizim-86: Çüdülübine Kilisesi planı	560
Çizim-87: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi planı	561
Çizim-88: Tala Camisi planı	562
Çizim-89: Aliabat Camisi planı	562
Çizim-90: Muhah Köyü Mescidi planı	563
Çizim-91: Varhiyan Mescidi planı	563
Çizim-92: Danaçı Köyü Mescidi planı	564
Çizim-93: Danaçı Köyü Mescidi, kuzey cephe	564
Çizim-94: Car Mescidi planı	565
Çizim-95: Göyem Mescidi planı	565
Çizim-96: Matseh Köyü Mescidi planı	566
Çizim-97: Matseh Köyü Mescidi, doğu cephe	566
Çizim-98: Mosul Mescidi planı	567
Çizim-99: Mosul Mescidi minaresi	568
Çizim-100: Çobankol Köyü Mescidi planı	569
Çizim-101: Çardaklar Köyü Mescidi planı	569
Çizim-102: Çardaklar Köyü Mescidi, kuzey cephe	570
Çizim-103: Höytala Köyü Mescidi planı	570
Çizim-104: Gandak Köyü Mescidi planı	571
Çizim-105: Gımır Köyü Mescidi planı	571
Çizim-106: Mamruh Mescidi planı	572
Çizim-107: Lahıc Mescidi planı	572
Çizim-108: Paşan Köyü Mescidi planı	573
Çizim-109: Paşan Köyü Mescidi, doğu cephe	573
Çizim-110: Makov Köyü Mescidi planı	574
Çizim-111: Yolayrıç Mescidi planı	574
Çizim-112: Faldar Köyü Mescidi planı	575
Çizim-113: Kepenekçi Köyü Mescidi planı	575
Çizim-114: Yengiyan Köyü Mescidi planı	576
Çizim-115: Yengiyan Köyü Mescidi, genel görünüm	576
Çizim-116: Sumaylı Mescidi, planı	577
Çizim-117: Sumaylı Mescidi, doğu cephe	577
Çizim-118: Yukarı Tala Mescidi planı	578
Çizim-119: Yukarı Çardaklar Mescidi planı	578
Çizim-120: Dardokkaz Köyü Mescidi planı	579
Çizim-121: Dardokkaz Köyü Mescidi, doğu cephe	579
Çizim-122: Kebeloba Köyü Mescidi planı	580
Çizim-123: Kebeloba Köyü Mescidi, kuzey cephe	580
Çizim-124: Zagatala Kalesi planı (Z.V.M.Ş. Arşivi)	581
Çizim-125: Car Kulesi planı	582
Çizim-126: Car Kulesi, genel görünüm	582
Çizim-127: Kebeloba Köyü Kulesi planı	583
Çizim-128: Matseh Köyü Kulesi planı	583

Çizim-129: Arılıgbine Manastırı Kilisesi planı	584
Çizim-130: Mazımçay Kilisesi planı	584
Çizim-131: Tülü Köyü Kilisesi planı	585
Çizim-132: Halatala Köyü Kilisesi planı	585
Çizim-133: Cuma Camisi planı	586
Çizim-134: Gabagçöl Camisi planı	586
Çizim-135: İtitala Mescidi planı	587
Çizim-136: İtitala Mescidi, kuzey cephe	587
Çizim-137: Kateh Köyü Mescidi planı	588
Çizim-138: Kateh Köyü Mescidi,	588
Çizim-139: Mahamalar Köyü Mescidi planı	589
Çizim-140: Cederovtala Köyü Mescidi planı	589
Çizim-141: Kateh Kulesi planı	590

Resimler Listesi

Sayfa

Resim-1: Şeki'nin genel görünümü, güneybatıdan bakış	591
Resim-2: Şeki'nin kuzeydoğudan genel görünümü	591
Resim-3: Gah'ın güneydoğudan genel görünümü	592
Resim-4: Gah'ın genel görünümü, kuzeybatıdan bakış	592
Resim-5: Zagatala'nın kuzeydoğudan genel görünümü	593
Resim-6: Zagatala'nın güneydoğudan genel görünümü	593
Resim-7: Balaken'in güneydoğudan genel görünümü	594
Resim-8: Balaken'in kuzeydoğudan genel görünümü	594
Resim-9: Zagatala, Çar Rusya'sı Devri Konağı (1850)	595
Resim-10: Zagatala, Çar Rusya'sı Devri Konağı (1850)	595
Resim-11: Şeki, "Areş Uşağının Fireng Mihmanhanesi", Çar Rusya'sı Devri Otel Binası (1899)	596
Resim-12: Şeki, Çar Rusya'sı Devri Hapishane Binası (1895)	596
Resim-13: Şeki, Çar Rusya'sı Devri Kamu Binası (XIX. yy.)	597
Resim-14: Gah, Çar Rusya'sı Devri Konağı (XIX. yy.)	597
Resim-15: Şeki, Şirinbey Nezerovların Evi (XIX. yy.)	598
Resim-16: Zagatala, Çar Rusya'sı Devri Konağı (1910)	598
Resim-17: Zagatala, Çar Rusya'sı Devri Konağı (XIX. yy. sonu-XX. yy. başları)	599
Resim-18: Şeki, Ağa Mirzaların Evi (XIX. yy.)	599
Resim-19: Şeki, Haliskarızadeler Konağı (XIX. yy.)	600
Resim- 20: Şeki, Dadanovlar Konağı (XIX. yy. sonu-XX. yy. başları)	600
Resim- 21: Şeki, Mehmetali Hüseyin Bey Konağı (1911)	601
Resim-22: Şeki, Alicanbeyovlar Evi buharısı (XIX. yy.)	601
Resim-23: Şeki, Nalbentler Evi buharısı (XIX. yy.)	602
Resim-24: Şeki, Şekihanovlar Evi buharısı (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)	602
Resim-25: Şeki, Hacı Musa Ağa Evi buharısı (XIX. yy.)	603
Resim-26: Zagatala, 28 May Sokağı 50 Numaralı Ev, bodrum kat (XIX. yy. sonu-XX. yy. başı)	603
Resim-27: Şeki, Şekihanovlar Evi, vitray pencere (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)	604
Resim-28: Şeki, Hacı İbrahim Evi, vitray pencere (1806)	604
Resim-29: Şeki, Ferhat Bey Evi, güney cephe (XIX. yy.)	605
Resim-30: Şeki, Hacı Alı Evi, salon tavanı (XIX. yy.)	605
Resim-31: Şeki, Şekihanovlar Evi, doğu duvarı (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)	606
Resim- 32: Şeki, Şekihanovlar Evi, salon tavanı (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)	606
Resim-33: Kiş Kilisesi genel görünümü	607
Resim-34: Kiş Kilisesi, güney cephesi	607
Resim-35: Kiş Kilisesi, batı cephe	608
Resim-36: Kiş Kilisesi, orta mekanın geçiş ve örtü sistemi	608
Resim-37: Kiş Kilisesi, apsis eksedrası	609
Resim-38: Kiş Kilisesi, orta mekan kubbesi	609
Resim-39: M. Ö. II.-I yüzyıllara ait duvar ve yapı kalıntısı	610
Resim- 40: Dış kapının güneybatısından çıkarılan yüzyıl başlarına tarihlendirilen ocak	610
Resim-41: Kilise çevresinden ele geçirilen Antikçağ ve Ortaçağ dönemi buluntuları	611
Resim-42: İç mekanda ortaya çıkarılan Tunç Devri mezar buluntuları	611
Resim-43: İç mekanda ortaya çıkarılan II.-XII. yüzyıllara ait mezar yapısı	612
Resim- 44: Kiş Kilisesi, avlu düzenlemesi	612

Resim-45: Küngüt Kilisesi, genel görünümü	613
Resim- 46: Küngüt Kilisesi, kuzeyden bitişik ek mekan kalıntısı	613
Resim-47: Küngüt Kilisesi, güneydoğudan bakış	614
Resim-48: Küngüt Kilisesi, batı cephesi	614
Resim-49: Küngüt Kilisesi, apsis	615
Resim-50: Bideyiz Kilisesi genel görünüm	615
Resim-51: Bideyiz Kilisesi, kuzeydoğudan bakış	616
Resim-52: Bideyiz Kilisesi, güneybatıdan bakış	616
Resim-53: Bideyiz Kilisesi, apsis	617
Resim-54: Bideyiz Kilisesi, örtü sistemi	617
Resim-55: Bideyiz Kilisesi, bema zemini	618
Resim-56: Bideyiz Kilisesi zemini	618
Resim-57: Bideyiz Kilisesi, doğudan bakış	619
Resim-58: Zeyzit Kilisesi, batıdan genel görünüm	619
Resim-59: Zeyzit Kilisesi, güney cephesi	620
Resim-60: Zeyzit Kilisesi, kuzeyden bitişik ek yapı kalıntısı	620
Resim-61: Zeyzit Kilisesi, kuzeyden bitişik ek yapı kalıntısı iç mekanı	621
Resim-62: Zeyzit Kilisesi örtü sistemi ve apsis eksedrası	621
Resim-63: Zeyzit Kilisesi, doğudan bakış	622
Resim-64: Zeyzit Kilisesi, kuzey cephe duvarı fresk kalıntısı	622
Resim-65: Zeyzit Kilisesi, kuzey cephe duvarı fresk detayı	623
Resim-66: Orta Zeyzit Kilisesi, batıdan genel görünüm	623
Resim-67: Orta Zeyzit Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüm	624
Resim-68: Orta Zeyzit Kilisesi, batı cepheden iç mekana bakış	624
Resim-69: Orta Zeyzit Kilisesi, iç mekanı	625
Resim-70: Orta Zeyzit Kilisesi, diakonikon girişi	625
Resim-71: Orta Zeyzit Kilisesi, protesis girişi	626
Resim-72: Orta Zeyzit Kilisesi, protesis bölümü pencere açıklığı	626
Resim-73: Orta Zeyzit Kilisesi, destek dizileri kalıntısı	627
Resim-74: Taşbulak Kilisesi, kitabe yeri	627
Resim-75: Taşbulak Kilisesi, iç mekanda, kuzey duvara kazılı yazıt	628
Resim-76: Taşbulak Kilisesi, kuzeyden genel görünüm	628
Resim-77: Taşbulak Kilisesi, pencere detayı	629
Resim-78: Taşbulak Kilisesi, güney cephesi	629
Resim-79: Taşbulak Kilisesi, güney giriş açıklığı	630
Resim-80: Taşbulak Kilisesi, iç mekanı	630
Resim-81: Taşbulak Kilisesi, apsis ve kemer dizileri	631
Resim-82: Taşbulak Kilisesi, protese bakış	631
Resim-83: Taşbulak Kilisesi, diakonikon niş ve pencere açıklıkları	632
Resim-84: Taşbulak Kilisesi, kuzey kanadı	632
Resim-85: Rus Ortodoks Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	633
Resim-86: Rus Ortodoks Kilisesi, doğu cephesi	633
Resim-87: Rus Ortodoks Kilisesi, batı cephesi	634
Resim-88: Rus Ortodoks Kilisesi, güneybatıdan genel görünüm	634
Resim-89: Rus Ortodoks Kilisesi, batıdan iç mekana bakış	635
Resim-90: Rus Ortodoks Kilisesi, güney kolu	635
Resim-91: Rus Ortodoks Kilisesi, iç mekanı	636
Resim-92: Rus Ortodoks Kilisesi, içten, batıya bakış	636
Resim-93: Rus Ortodoks Kilisesi, güneydoğu bölümü	637
Resim-94: Surp Minas Kilisesi, genel görünüm	637

Resim-95: Surp Minas Kilisesi, iç mekan	638
Resim-96: Surp Minas Kilisesi, güney cephe	638
Resim-97: Surp Minas Kilisesi, güneybatıdan bakış	639
Resim-98: Surp Minas Kilisesi, batı cepheye bakış	639
Resim-99: Surp Minas Kilisesi, kubbe kasnağı	640
Resim-100: Cuma Camisi güney cephe	641
Resim-101: Cuma Camisi güney cephe, mihrap çıkıntısı	641
Resim-102: Cuma Camisi, batı cephe	642
Resim-103: Cuma Camisi, kuzeybatıdan bakış	642
Resim-104: Cuma Camisi, kuzey cephe; son cemaat yeri	643
Resim-105: Cuma Camisi, kuzey giriş açıklığı	643
Resim-106: Cuma Camisi, son cemaat yeri içten	644
Resim-107: Cuma Camisi harim	644
Resim-108: Cuma Camisi mihrabı	645
Resim-109: Cuma Camisi minberi	645
Resim-110: Cuma Camisi, güneybatıdan kadınlar mahfiline bakış	646
Resim-111: Han Mescidi, onarım kitabesi	646
Resim-112: Han Mescidi, avlu kapısı	647
Resim-113: Han Mescidi, çeşme kalıntısı	647
Resim-114: Han Mescidi, kuzeydoğudan genel bakış	648
Resim-115: Han Mescidi, güneybatıya bakış	648
Resim-116: Han Mescidi, güneydoğuya bakış	649
Resim-117: Han Mescidi, batı cephesi	649
Resim-118: Han Mescidi, kuzey cephesi	650
Resim-119: Han Mescidi, minaresi	650
Resim-120: Han Mescidi, kuzeybatıya genel bakış (Salamzade'den)	651
Resim-121: Han Mescidi, cümle kapısı	651
Resim-122: Han Mescidi, harim	652
Resim-123: Han Mescidi, kıble duvarının doğu yönündeki mihrap	652
Resim-124: Han Mescidi, kıble duvarının batı yönündeki ikinci mihrap	653
Resim-125: Ömer Efendi Mescidi, cümle kapısı ve onarım kitabesi	653
Resim-126: Ömer Efendi Mescidi, güneydoğudan genel görünüm	654
Resim-127: Ömer Efendi Mescidi, güneybatıdan genel görünüm	654
Resim-128: Ömer Efendi Mescidi, güney cephe, mihrap çıkıntısı	655
Resim-129: Ömer Efendi Mescidi, minare	655
Resim-130: Ömer Efendi Mescidi, güneybatıdan genel görünümü (Salamzade'den)	656
Resim-131: Ömer Efendi Mescidi, kuzeydoğudan, son cemaat yeri, minare ve avlu kapısına içten bakış	656
Resim-132: Ömer Efendi Mescidi, son cemaat yeri içten	657
Resim-133: Ömer Efendi Mescidi, harim	657
Resim-134: Ömer Efendi Mescidi mihrabı	658
Resim-135: Ömer Efendi Mescidi minberi	658
Resim-136: Ömer Efendi Mescidi, harime giriş kapısı	659
Resim-137: İmam Ali Mescidi, güneybatıdan genel görünüm	659
Resim-138: İmam Ali Mescidi, batı cephesi	660
Resim-139: İmam Ali Mescidi, doğu cephesi	660
Resim-140: İmam Ali Mescidi, kuzey cephesi	661
Resim-141: İmam Ali Mescidi, cümle kapısı	661
Resim-142: İmam Ali Mescidi, son cemaat yeri	662

Resim-143: İmam Ali Mescidi minaresi	662
Resim-144: İmam Ali Mescidi harim	663
Resim-145: İmam Ali Mescidi mihrabı	663
Resim-146: İmam Ali Mescidi bodrum katı içten	664
Resim-147: Gdk Minare Mescidi, kuzeydoğudan bakış	664
Resim-148: Gdk Minare Mescidi batı cephesi	665
Resim-149: Gdk Minare Mescidi, iç mekanı	665
Resim-150: Gdk Minare Mescidi mihrabı	666
Resim-151: Gdk Minare Mescidi mihrap çıkıntısı	666
Resim-152: Gdk Minare Mescidi harim tavanı	667
Resim-153: Gdk Minare Mescidi tavan detayı	667
Resim-154: Gdk Minare Mescidi minaresi	668
Resim-155: Gilehli Mescidi Minaresi, güneydoğudan genel görünüm	668
Resim-156: Gilehli Mescidi mihrabı (Askerova'dan)	669
Resim-157: Gilehli Mescidi minaresi	669
Resim-158: Gilehli Mescidi minare girişi	670
Resim-159: Mustafa Efendi Mescidi, mezar taşı	670
Resim-160: Mustafa Efendi Mescidi minaresi, kuzeybatıdan bakış	671
Resim-161: Mustafa Efendi Mescidi, havuz kalıntısı	671
Resim-162: Mustafa Efendi Mescidi minaresi	672
Resim-163: Glkarı Mescidi kitabesi	672
Resim-164: Glkarı Mescidi, doğu cephesi	673
Resim-165: Glkarı Mescidi, iç mekanı	673
Resim-166: Kışlak Mescidi, doğu cephesi	674
Resim-167: Kışlak Mescidi, kuzey cephe	674
Resim-168: Kışlak Mescidi, kuzeybatıya bakış	675
Resim-169: Kışlak Mescidi, son cemaat yeri	675
Resim-170: Aşağı Cuma Mescidi, kuzeydoğuya bakış	676
Resim-171: Aşağı Cuma Mescidi, güneybatıya bakış	676
Resim-172: Aşağı Cuma Mescidi, batı cephesi	677
Resim-173: Aşağı Cuma Mescidi, kuzey cephe	677
Resim-174: Aşağı Cuma Mescidi, son cemaat yeri	678
Resim-175: Aşağı Cuma Mescidi, cümle kapısı	678
Resim-176: Aşağı Cuma Mescidi, iç mekanı	679
Resim-177: Aşağı Cuma Mescidi, doğu mihrabı	679
Resim-178: Yukarı Efendiler Mescidi, batı cephe örgü detayı	680
Resim-179: Yukarı Efendiler Mescidi, doğu cephe	680
Resim-180: Yukarı Efendiler Mescidi, güney cephe	681
Resim-181: Yukarı Efendiler Mescidi, batı cephe	681
Resim-182: Yukarı Efendiler Mescidi, kuzey cephe	682
Resim-183: Yukarı Efendiler Mescidi, kuzeydoğuya bakış	682
Resim-184: Yukarı Efendiler Mescidi, mihrabı	683
Resim-185: Dodu Mescidi, güney cephe	683
Resim-186: Dodu Mescidi, güney cephe detayı	684
Resim-187: Dodu Mescidi, batı cephe	684
Resim-188: Dodu Mescidi, iç mekanı	685
Resim-189: Dodu Mescidi mihrabı	685
Resim-190: Dodu Mescidi tavanı	686
Resim-191: Dehne Mescidi, minaresi	686
Resim-192: Dehne Mescidi, kuzey cephe	687

Resim-193: Dehne Mescidi, güneybatıdan genel görünüm	687
Resim-194: Dehne Mescidi, kuzeybatıdan bakış	688
Resim-195: Cunud Mescidi kitabesi	688
Resim-196: Cunud Mescidi doğu cephesi	689
Resim-197: Göynük Mescidi kuzeyden genel görünüm	689
Resim-198: Göynük Mescidi iç mekan	690
Resim-199: Göynük Mescidi minare kalıntısı	690
Resim-200: Aşağı Göynük Mescidi kalıntısı	691
Resim-201: Kiş Mescidi, güneybatıya bakış	691
Resim-202: Kiş Mescidi iç mekanı	692
Resim-203: Ohut Mescidi doğu cephe	692
Resim-204: Ohut Mescidi mihrabı	693
Resim-205: Bilecik Mescidi güney cephe	693
Resim-206: Bilecik Mescidi iç mekanı	694
Resim-207: Bilecik Mescidi mihrabı	694
Resim-208: Bideyiz Köyü Mescidi kuzeybatıdan bakış	695
Resim-209: Keşnezer Kalesi, genel görünüm	695
Resim-210: Keşnezer Kalesi, güneydoğu burçları genel görünüm	696
Resim-211: Keşnezer Kalesi, güneydoğu girişi	696
Resim-212: Keşnezer Kalesi, dış kale sarnıcı	697
Resim-213: Keşnezer Kalesi, küp kalıntısı	697
Resim-214: Keşnezer Kalesi, dış kale duvar kalıntısı	698
Resim-215: Keşnezer Kalesi, dış kalede bulunan yapı kalıntıları	698
Resim-216: Keşnezer Kalesi, su künkleri	699
Resim-217: Keşnezer Kalesi, dış kale, giriş açıklığı	699
Resim-218: Keşnezer Kalesi, iç kale	700
Resim-219: Keşnezer Kalesi, iç kale giriş açıklığı	700
Resim-220: Gellersen-Görersen Kalesi, kuzey cephe burcu	701
Resim-221: Gellersen-Görersen Kalesi, kuzey cephe burcu içten	701
Resim-222: Gellersen-Görersen Kalesi, kuzey cephe burcu mazgalları	702
Resim-223: Gellersen-Görersen Kalesi, duvar detayı	702
Resim-224: Gellersen-Görersen Kalesi, erzak kuyusu	703
Resim-225: Gellersen-Görersen Kalesi, sarnıç kalıntısı	703
Resim-226: Gellersen-Görersen Kalesi, erzak kuyusu	704
Resim-227: Gellersen-Görersen Kalesi, batı cephe	704
Resim-228: Gellersen-Görersen Kalesi, batıdan giriş açıklığı	705
Resim-229: Gellersen-Görersen Kalesi, güneydoğuya bakış	705
Resim-230: Gellersen-Görersen Kalesi, sur kalıntısı	706
Resim-231: Malug Kalesi, güneydoğudan genel görünüm	706
Resim-232: Malug Kalesi, içten genel görünüm	707
Resim-233: Malug Kalesi, doğudan genel görünüm	707
Resim-234: Malug Kalesi, güneydoğu bölümü kalıntısı	708
Resim-235: Malug Kalesi, güneydoğu burcu kalıntısı	708
Resim-236: Malug Kalesi, doğu burcu	709
Resim-237: Malug Kalesi, kuzeydoğu burcu kalıntısı	709
Resim-238: Şin Kalesi, kuzeyden genel görünüm	710
Resim-239: Şin Kalesi, kuzeybatıdan genel görünüm	710
Resim-240: Şin Kalesi, duvar kalıntıları	711
Resim-241: Şin Kalesi, iç kale, giriş açıklığı	711
Resim-242: Küngüt Kalesi kalıntısı	712

Resim-243: Küngüt Kalesi, yapım malzemesi	712
Resim-244: Kudula Kalesi, yerüstü izleri	713
Resim-245: Kudula Kalesi, burç yerleri	713
Resim-246: Kudula Kalesi, yerüstü buluntuları	714
Resim-247: Çaykarakoyunlu Kalesinin bulunduğu dağ zirvesi (Şeki, Kültür Müdürlüğü Arşivi'nden)	714
Resim-248: Zer-Zer Kalesi, sur kalıntıları	715
Resim-249: Esmer Kale kalıntıları	715
Resim-250: Şeki Kalesi, doğu cephe	716
Resim-251: Şeki Kalesi, doğu cephe burçlarından detay	716
Resim-252: Şeki Kalesi, kuzeydoğuya bakış	717
Resim-253: Şeki Kalesi, kuzey burçlarından detay	717
Resim-254: Şeki Kalesi, kuzeybatıya bakış	718
Resim-255: Şeki Kalesi, güneybatıya bakış	718
Resim-256: Şeki Kalesi, güneydoğuya bakış	719
Resim-257: Şeki Kalesi, güney cephe giriş açıklığı	719
Resim-258: Aydınbulak Kulesi, kuzeydoğudan genel görünüm	720
Resim-259: Aydınbulak Kulesi, doğu cephesi	720
Resim-260: Aydınbulak Kulesi, içten genel görünüm	721
Resim-261: Aydınbulak Kulesi, güneydoğudan genel görünüm	721
Resim-262: Yukarı Kervansaray, güney cephe	722
Resim-263: Yukarı Kervansaray, doğu cepheye bakış	722
Resim-264: Yukarı Kervansaray, güney cephe dükkanları	723
Resim-265: Yukarı Kervansaray, güneydoğu girişi	723
Resim-266: Yukarı Kervansaray, birinci avluya bakış	724
Resim-267: Yukarı Kervansaray, ikinci avluya doğudan bakış	724
Resim-268: Yukarı Kervansaray, ikinci avludan genel görünüm	725
Resim-269: Yukarı Kervansaray, üst kat revak bölümü	725
Resim-270: Yukarı Kervansaray, ikinci avlu şadırvanı	726
Resim-271: Aşağı Kervansaray, güney cephe	726
Resim-272: Aşağı Kervansaray, batı cephe	727
Resim-273: Aşağı Kervansaray, güney cephe dükkanları	727
Resim-274: Aşağı Kervansaray, ahşap balkon	728
Resim-275: Aşağı Kervansaray, iç mekan	728
Resim-276: Aşağı Kervansaray, güney revakları	729
Resim-277: Aşağı Kervansaray, kuzeybatı köşesi giriş açıklığı	729
Resim-278: Aşağı Kervansaray, birinci kat revak bölümü	730
Resim-279: Aşağı Kervansaray, ikinci kat revak bölümü örtü sistemi	730
Resim-280: Aşağı Kervansaray, ikinci kat revak bölümü kubbesi, içten	731
Resim-281: Ağvanlar Hamamı, batı cephe	731
Resim-282: Ağvanlar Hamamı, giriş kapısı	732
Resim-283: Ağvanlar Hamamı, soyunmalığa bakış	732
Resim-284: Ağvanlar Hamamı, soyunmalık, doğu kanadı	733
Resim-285: Ağvanlar Hamamı, sıcaklık bölümü	733
Resim-286: Ağvanlar Hamamı, temizlik hücresi	734
Resim-287: Ağvanlar Hamamı, gec süslemesi detayı	734
Resim-288: Ağvanlar Hamamı, sıcaklık kubbesi, süsleme detayı	735
Resim-289: Hacı Gani Hamamı, kuzey cephe	735
Resim-290: Hacı Gani Hamamı, kuzeydoğuya bakış	736
Resim-291: Hacı Gani Hamamı, giriş kapısı	736

Resim-292: Hacı Gani Hamamı, soyunmalığa genel bir bakış	737
Resim-293: Hacı Gani Hamamı, kuzey kanadı, soyunmalık bölümü	737
Resim-294: Hacı Gani Hamamı, sıcaklık bölümü	738
Resim-295: Hacı Gani Hamamı, temizlik hücreleri	738
Resim-296: Hacı Gani Hamamı, sıcaklık bölümü halvetleri	739
Resim-297: Abdüsselam Hamamı, kuzey cephe	739
Resim-298: Abdüsselam Hamamı, batı cephe	740
Resim-299: Abdüsselam Hamamı, giriş kapısı	740
Resim-300: Abdüsselam Hamamı, soyunmalık bölümü	741
Resim-301: Abdüsselam Hamamı, sıcaklığa geçiş kapısı ve nişler	741
Resim-302: Abdüsselam Hamamı, sıcaklık bölümü	742
Resim-303: Abdüsselam Hamamı, ek mekan	742
Resim-304: Abdülhalik Hamamı inşa kitabesi	743
Resim-305: Abdülhalik Hamamı güney cephe	743
Resim-306: Abdülhalik Hamamı doğu cephe	744
Resim-307: Abdülhalik Hamamı giriş kapısı	744
Resim-308: Abdülhalik Hamamı soyunmalık bölümü doğu kanadı	745
Resim-309: Abdülhalik Hamamı, soyunmalık bölümü kubbe geçişleri	745
Resim-310: Abdülhalik Hamamı, kubbe geçişi süsleme detayı	746
Resim-311: Mehmet Nebi Hamamı, güney cephe	746
Resim-312: Mehmet Nebi Hamamı, giriş açıklığı	747
Resim-313: Mehmet Nebi Hamamı, soyunmalık bölümü şadırvanı	747
Resim-314: Mehmet Nebi Hamamı, soyunmalık bölümü kuzey kanadı	748
Resim-315: Mehmet Nebi Hamamı, sıcaklığa giriş açıklığı	748
Resim-316: Mehmet Nebi Hamamı, sıcaklık bölümü	749
Resim-317: Mehmet Nebi Hamamı, sıcaklık bölümü kubbesi	749
Resim-318: Karanlık Köprü, batıdan genel görünüm	750
Resim-319: I. Kurcana Köprüsü, batıdan genel görünüm	750
Resim-320: II. Kurcana Köprüsü, batıdan genel görünüm	751
Resim-321: I. Hanabat Köprüsü, batıdan genel görünüm	751
Resim-322: II. Hanabat Köprüsü, batıdan genel görünüm	752
Resim-323: Han Sarayı, birinci kat salonu batı duvarda yer alan kitabe	752
Resim-324: Han Sarayı, ikinci kat salon tavanı kitabesi	753
Resim-325: Han Sarayı, ikinci kat salonu, doğu duvarda yer alan kitabe	753
Resim-326: Han Sarayı, ikinci kat salonu, tavan kitabesi	754
Resim-327: Han Sarayı, Han Odası tavan kitabesi	754
Resim-328: Han Sarayı, güney cephe	755
Resim-329: Han Sarayı, avlu girişi	755
Resim-330: Han Sarayı avlusundan genel bakış	756
Resim-331: Han Sarayı, güneybatıya bakış	756
Resim-332: Han Sarayı, güneydoğuya bakış	757
Resim-333: Han Sarayı, batı cephe	757
Resim-334: Han Sarayı, kuzey cephe	758
Resim-335: Han Sarayı, güney cephe, giriş açıklığı	758
Resim-336: Han Sarayı, güney cephe süslemesi	759
Resim-337: Han Sarayı, güney cephe, gec kabartma süsleme detayı	759
Resim-338: Han Sarayı, saçak süslemesi	760
Resim-339: Han Sarayı, birinci kat dehlizi	760
Resim-340: Han Sarayı, birinci katın doğu odası	761
Resim-341: Han Sarayı, birinci kat doğu odası tavanı	761

Resim-342: Han Sarayı, birinci katın doğu odası giriş açıklığı	762
Resim-343: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesinin kuzeybatısına genel bir bakış	762
Resim-344: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesi süsleme detayı	763
Resim-345: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesi tavanı	763
Resim-346: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesi kuzey bölümü	764
Resim-347: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesi buharı ve şadırvan	764
Resim-348: Han Sarayı, Selamlık Divanhanesi güney cephe	765
Resim-349: Han Sarayı, birinci katın batı odası tavanı	765
Resim-350: Han Sarayı, birinci katın batı odası tavan göbeği	766
Resim-351: Han Sarayı, birinci katın batı odası, güneydoğuya bakış	766
Resim-352: Han Sarayı Haremlik	767
Resim-353: Han Sarayı Haremlik, giriş açıklığı	767
Resim-354: Han Sarayı Haremlik tavanı	768
Resim-355: Han Sarayı Haremlik, güney cephe	768
Resim-356: Han Sarayı Haremlik, duvar süslemesi	769
Resim-357: Han Sarayı Haremlik, süsleme panosu	769
Resim-358: Han Sarayı Misafirhane, kuzey bölümü	770
Resim-359: Han Sarayı Misafirhane, kuzeybatı bölümü	770
Resim-360: Han Sarayı Misafirhane, güney cephe	771
Resim-361: Han Sarayı Misafirhane tavanı	771
Resim-362: Han Sarayı Misafirhane tavanı süsleme detayı	772
Resim-363: Han Sarayı Misafirhane, batı duvarı	772
Resim-364: Han Sarayı Misafirhane duvarı süsleme detayı	773
Resim-365: Han Sarayı Misafirhane, kuşak süslemeleri detayı	773
Resim-366: Han Sarayı Misafirhane, kuşak süslemeleri detayı	774
Resim-367: Han Sarayı, Han Odası batı cephe	774
Resim-368: Han Sarayı, Han Odası, kuzey cephe	775
Resim-369: Han Sarayı, Han Odası tavanı	775
Resim-370: Han Sarayı, Han Odası tavan süslemesi detayı	776
Resim-371: Han Sarayı, Han Odası kuzey cephe	776
Resim-372: Han Sarayı, Han Odası, süsleme panoları	777
Resim-373: Lekt-Kötüklü Manastırı girişi	778
Resim-374: Lekt-Kötüklü Manastırı güneydoğudan genel görünüm	778
Resim-375: Lekt-Kötüklü Manastırı, birinci kilise iç mekanı	779
Resim-376: Lekt-Kötüklü Manastırı birinci kilise iç mekanı, kuzeydoğuya bakış	779
Resim-377: Lekt-Kötüklü Manastırı, birinci kilise pastoforiona genel bir bakış	780
Resim-378: Lekt-Kötüklü Manastırı, birinci kilise güneybatıdan genel bir bakış	780
Resim-379: Lekt-Kötüklü Manastırı, ikinci kilise iç mekanı	781
Resim-380: Lekt-Kötüklü Manastırı, ikinci kilise iç mekanı, güney cephe	781
Resim-381: Lekt-Kötüklü Manastırı, ikinci kilise güney cephe	782
Resim-382: Lekt-Kötüklü Manastırı şapeli	782
Resim-383: Lekt-Kötüklü Manastırı birimleri doğudan genel görünüm	783
Resim-384: Lekt-Kötüklü Manastırı birinci yapı kalıntısı	783
Resim-385: Lekt-Kötüklü Manastırı ikinci yapı kalıntısı	784
Resim-386: Lekt-Kötüklü Manastırı üçüncü yapı kalıntısı	784
Resim-387: Lekt Manastırı Kilisesi, içten genel görünüm	785
Resim-388: Lekt Manastırı Kilisesi, iç mekanı	785
Resim-389: Lekt Manastırı Kilisesi, duvar örgüsü içten	786
Resim-389: Lekt Manastırı Kilisesi, örgü taşı	786
Resim-390: Lekt Manastırı Kilisesi, vaftizhane kalıntısı	787

Resim-391: Lekit Manastırı Kilisesi, vaftizhane, künk kalıntısı	787
Resim-392: Güllük Manastırı Şapeli, doğudan genel görünüm	788
Resim-393: Güllük Manastırı Şapeli, batı cephe, içten	788
Resim-394: Güllük Manastırı Şapeli, doğu cephe içten	789
Resim-395: Güllük Manastırı yapı kalıntısı	789
Resim-396: Kürmük Manastırı Kilisesi, güneybatıdan genel görünüm	790
Resim-397: Kürmük Manastırı Kilisesi, güney cephe	790
Resim-398: Kürmük Manastırı Kilisesi, batı cephe	791
Resim-399: Kürmük Manastırı Kilisesi, örtü sistemi	791
Resim-400: Kürmük Manastırı Kilisesi, restorasyon öncesi batı cephe (Mamedova, 2004: 129)	792
Resim-401: Kürmük Manastırı Kilisesi, iç mekan, kubbe ve geçiş sistemi	792
Resim-402: Kürmük Manastırı Kilisesi, orta mekan kubbesi	793
Resim-403: Kürmük Manastırı Kilisesi, apsis	793
Resim-404: Kürmük Manastırı Kilisesi, güneyden bakış	794
Resim-405: Kürmük Manastırı Kilisesi, kuzey cephe	794
Resim-406: Kürmük Manastırı Kilisesi, hatıl yerleri	795
Resim-407: Kum Kilisesi, güneydoğudan genel görünüm	795
Resim-408: Kum Kilisesi, güneybatıya bakış	796
Resim-409: Kum Kilisesi, kuzey kanadı	796
Resim-410: Kum Kilisesi, orta nef	797
Resim-411: Kum Kilisesi, güney kanadı	797
Resim-412: Kum Kilisesi, kuzey nef	798
Resim-413: Kum Kilisesi, protesis örtü sistemi	798
Resim-414: Kum Kilisesi, diakonikon örtü sistemi	799
Resim-415: Kum Kilisesi, apsis	799
Resim-416: Zerne Kilisesi, genel görünüm	800
Resim-417: Zerne Kilisesi, giriş açıklığı	800
Resim-418: Zerne Kilisesi, apsis	801
Resim-419: Zerne Kilisesi, niş	801
Resim-420: Alatemir Kilisesi, güneybatıdan bakış	802
Resim-421: Alatemir Kilisesi, apsis	802
Resim-422: Karamiş Kilisesi, genel görünüm	803
Resim-423: Karamiş Kilisesi, apsis	803
Resim-424: Ninotsminda Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	804
Resim-425: Ninotsminda Kilisesi, güney cephe	804
Resim-426: Ninotsminda Kilisesi, kuzey cephe girişi	805
Resim-427: Ninotsminda Kilisesi, güney cephe girişi	805
Resim-428: Ninotsminda Kilisesi, çan kulesi içten	806
Resim-429: Ninotsminda Kilisesi, iç mekan	806
Resim-430: Ninotsminda Kilisesi, orta mekan kubbesi	807
Resim-431: Ninotsminda Kilisesi, apsis	807
Resim-432: Ninotsminda Kilisesi, kuzey cephe	808
Resim-433: Aziz Georgios Kilisesi kitabesi	808
Resim-434: Aziz Georgios Kilisesi, kuzeybatıdan bakış	809
Resim-435: Aziz Georgios Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	809
Resim-436: Aziz Georgios Kilisesi, çan kulesi	810
Resim-437: Mikael Anjelogios Kilisesi kuzey cephe	810
Resim-438: Mikael Anjelogios Kilisesi doğu cephe	811
Resim-439: Mikael Anjelogios Kilisesi güneybatıdan genel görünüm	811

Resim-440: Mikael Anjelogios Kilisesi batı cephe	812
Resim-441: Mikael Anjelogios Kilisesi apsis duvarı	812
Resim-442: Mikael Anjelogios Kilisesi kuzey cephe	813
Resim-443: Sameba Kilisesi doğu cephe	813
Resim-444: Sameba Kilisesi kuzey cephe	814
Resim-445: Sameba Kilisesi güney cephe	814
Resim-446: Sameba Kilisesi batı cephe	815
Resim-447: Sameba Kilisesi çan kulesi	815
Resim-448: Sameba Kilisesi ikonostasis	816
Resim-449: Alaverdi Kilisesi kuzeydoğudan genel görünüm	816
Resim-450: Alaverdi Kilisesi güney cephe	817
Resim-451: Alaverdi Kilisesi güneybatıdan genel görünüm	817
Resim-452: Alaverdi Kilisesi, orta mekan geçiş ve örtü sistemi	818
Resim-453: Alaverdi Kilisesi, orta mekan kubbesi	818
Resim-454: Alaverdi Kilisesi apsis	819
Resim-455: Alaverdi Kilisesi güneybatı bölümü içten	819
Resim-456: Ulu Mescit, taçkapı üzerindeki kitabe	820
Resim-457: Ulu Mescit, inşa kitabesi	820
Resim-458: Ulu Mescit, üçüncü kitabe	821
Resim-459: Ulu Mescit, dördüncü kitabe	821
Resim-460: Ulu Mescit, beşinci kitabe	822
Resim-461: Ulu Mescit, kuzey cephe	822
Resim-462: Ulu Mescit, güney cephe	823
Resim-463: Ulu Mescit, pencere detayı	823
Resim-464: Ulu Mescit, güneybatıya bakış	824
Resim-465: Ulu Mescit, cümle kapısı	824
Resim-466: Ulu Mescit, harim	825
Resim-467: Ulu Mescit, mihrap	825
Resim-468: Ulu Mescit, destek sistemi ve tavan	826
Resim-469: Ulu Mescit, kıble duvarı	826
Resim-470: Amberce Mescidi giriş kapısı, inşa kitabesi	827
Resim-471: Amberce Mescidi, inşa kitabesi detayı	827
Resim-472: Amberce Mescidi, ikinci kitabe	828
Resim-473: Amberce Mescidi güneydoğudan genel görünüm	828
Resim-474: Amberce Mescidi güney cephe	829
Resim-475: Amberce Mescidi batı cephe	829
Resim-476: Amberce Mescidi doğu cephe	830
Resim-477: Amberce Mescidi iç mekan	830
Resim-478: Amberce Mescidi mihrabı	831
Resim-479: Lekit Mescidi güneydoğudan genel görünüm	831
Resim-480: Lekit Mescidi iç mekan	832
Resim-481: Lekit Mescidi güneydoğu bölümü içten	832
Resim-482: Lekit Mescidi güney cephe	833
Resim-483: Lekit Mescidi doğu cephe	833
Resim-484: Lekit Mescidi kuzey cephe	834
Resim-485: Güllük Mescidi güney cephe	834
Resim-486: Güllük Mescidi doğu cephe	835
Resim-487: Güllük Mescidi saçak detayı	835
Resim-488: Güllük Mescidi kuzey cephe	836
Resim-489: Güllük Mescidi son cemaat yeri	836

Resim-490: Güllük Mescidi harim	837
Resim-491: Güllük Mescidi mihrabı	837
Resim-492: Kum Mescidi batı cephe	838
Resim-493: Kum Mescidi doğu cephe	838
Resim-494: Kum Mescidi kuzeydoğudan genel görünüm	839
Resim-495: Kum Mescidi harim	839
Resim-496: Kum Mescidi kıble duvarı	840
Resim-497: Kum Mescidi mihrabı	840
Resim-498: Kaşgaçay Mescidi güney cephe	841
Resim-499: Kaşgaçay Mescidi doğu cephe	841
Resim-500: Kaşgaçay Mescidi, doğu cephe kapısı	842
Resim-501: Kaşgaçay Mescidi, son cemaat yeri	842
Resim-502: Kaşgaçay Mescidi, kuzey cephe	843
Resim-503: Kaşgaçay Mescidi harim	843
Resim-504: Kaşgaçay Mescidi örtü ve destek sistemi	844
Resim-505: Kaşgaçay Mescidi mihrabı	844
Resim-506: Gahmuğal Mescidi kuzey cephe	845
Resim-507: Gahmuğal Mescidi güney cephe	845
Resim-508: Gahmuğal Mescidi batı cephe	846
Resim-509: Gahmuğal Mescidi kuzey cephe	846
Resim-510: Gahmuğal Mescidi son cemaat yeri	847
Resim-511: Gahmuğal Mescidi minaresi	847
Resim-512: Lalapaşa Mescidi kitabesi	848
Resim-513: Lalapaşa Mescidi saçak detayı	848
Resim-514: Lalapaşa Mescidi kuzey cephe	849
Resim-515: Lalapaşa Mescidi kuzey cephe	849
Resim-516: Lalapaşa Mescidi batı cephe	850
Resim-517: Lalapaşa Mescidi iç mekan	850
Resim-518: Lalapaşa Mescidi mihrabı	851
Resim-519: Çüdülü Mescidi doğu cephe	851
Resim-520: Çüdülü Mescidi kuzey cephe	852
Resim-521: Çüdülü Mescidi giriş kapısı	852
Resim-522: Çüdülü Mescidi minaresi	853
Resim-523: Çüdülü Mescidi harim	853
Resim-524: Çüdülü Mescidi mihrabı	854
Resim-525: Tasmalı Mescidi doğu cephe	854
Resim-526: Tasmalı Mescidi kuzey cephe	855
Resim-527: Tasmalı Mescidi iç mekan	855
Resim-528: Tasmalı Mescidi mihrabı	856
Resim-529: Tasmalı Köyü eski mescit kalıntısı	856
Resim-530: Zeyem Mescidi inşa kitabesi	857
Resim-531: Zeyem Mescidi onarım kitabesi	857
Resim-532: Zeyem Mescidi giriş kapısı	858
Resim-533: Zeyem Mescidi onarım kitabesi	858
Resim-534: Zeyem Mescidi kuzeybatıdan genel görünüm	859
Resim-535: Zeyem Mescidi güney cephe	859
Resim-536: Zeyem Mescidi batı cephe	860
Resim-537: Zeyem Mescidi kuzey cephe	860
Resim-538: Zeyem Mescidi son cemaat yeri	861
Resim-539: Zeyem Mescidi iç mekan	861

Resim-540: Zeyem Mescidi mihrap ve minber	862
Resim-541: Marsan Mescidi kitabesi	862
Resim-542: Marsan Mescidi, son cemaat yeri kuzeybatı bölümü	863
Resim-543: Marsan Mescidi, kuzey cephe	863
Resim-544: Marsan Mescidi, güney cephe	864
Resim-545: Marsan Mescidi, batı cephe	864
Resim-546: Marsan Mescidi, son cemaat yeri, kuzeydoğuya bakış	865
Resim-547: Marsan Mescidi harim	865
Resim-548: Marsan Mescidi mihrabı	866
Resim-549: Ağçay Mescidi kitabesi	866
Resim-550: Ağçay Mescidi güney cephe	867
Resim-551: Ağçay Mescidi harim	867
Resim-552: Ağçay Mescidi mihrabı	868
Resim-553: Kaysarlı Mescidi güneydoğudan genel görünüm	868
Resim-554: Kaysarlı Mescidi doğu cephe	869
Resim-555: Kaysarlı Mescidi iç mekan	869
Resim-556: Amircan Mescidi kuzey cephe	870
Resim-557: Amircan Mescidi güney cephe	870
Resim-558: Amircan Mescidi doğu cephe	871
Resim-559: Amircan Mescidi kuzey cephe	871
Resim-560: Amircan Mescidi iç mekan	872
Resim-561: Amircan Mescidi mihrabı	872
Resim-562: Amircan Köyü, eski mescit kalıntısı	873
Resim-563: Zerine Mescidi güney cephe	873
Resim-564: Zerine Mescidi kuzey cephe	874
Resim-565: Zerine Mescidi son cemaat yeri	874
Resim-566: Zerine Mescidi iç mekan	875
Resim-567: Zerine Mescidi mihrabı	875
Resim-568: Almalı Mescidi kuzeydoğudan genel görünüm	876
Resim-569: Almalı Mescidi güney cephe	876
Resim-570: Almalı Mescidi doğu cephe	877
Resim-571: Almalı Mescidi kuzey cephe	877
Resim-572: Almalı Mescidi son cemaat yeri	878
Resim-573: Almalı Mescidi harim	878
Resim-574: İbahlı Mescidi güneybatıdan genel görünüm	879
Resim-575: İbahlı Mescidi batı cephe	879
Resim-576: İbahlı Mescidi doğu cephe	880
Resim-577: İbahlı Mescidi harim	880
Resim-578: Karatala Mescidi güneybatıdan genel görünüm	881
Resim-579: Karatala Mescidi kuzeybatıdan genel görünüm	881
Resim-580: Karatala Mescidi iç mekan	882
Resim-581: Süskend Mescidi doğu cephe	882
Resim-582: Süskend Mescidi güney cephe	883
Resim-583: Süskend Mescidi mihrabı	883
Resim-584: Kazmalar Köy Mescidi güneybatıdan genel görünüm	884
Resim-585: Kazmalar Köy Mescidi batı cephede	884
Resim-586: Kazmalar Köy Mescidi güneydoğudan genel görünüm	885
Resim-587: Kazmalar Köy Mescidi kuzeydoğu bölümü	885
Resim-588: Kazmalar Köy Mescidi mihrabı	886
Resim-589: Karabaldır Köyü Mescidi genel görünüm	886

Resim-590: Şotavar Mescidi doğu cephe	887
Resim-591: Şotavar Mescidi güneydoğudan genel görünüm	887
Resim-592: Deymedağlı Mescidi kitabesi	888
Resim-593: Deymedağlı Mescidi genel görünüm	888
Resim-594: Leleli Mescidi kalıntısı	889
Resim-595: Malah Mescidi kuzeybatı hücreleri	889
Resim-596: Malah Mescidi kalıntısı	890
Resim-597: Kıpçak Mescidi kalıntısı	890
Resim-598: Oncallı Mescidi kalıntısı	891
Resim-599: Hacı Tapdığ Mescidi genel görünüm (Gah Kültür Müdürlüğü Arşivi'nden)	891
Resim-600: Gah Kalesi, kuzey girişi	892
Resim-601: Gah Kalesi, sur kalıntıları	892
Resim-602: Cinli Kale genel görünüm	893
Resim-603: Cinli Kale, dış kale burç ve giriş açıklığı	893
Resim-604: Cinli Kale, dış kale mazgalları içten	894
Resim-605: Cinli Kale, dış kale mazgal detayı	894
Resim-606: Cinli Kale, künk kalıntısı	895
Resim-607: Cinli Kale, dış kale giriş açıklığı	895
Resim-608: Cinli Kale, dış kale doğu burcu	896
Resim-609: Cinli Kale, dış kale batı burcu	896
Resim-610: Cinli Kale, iç kale güney burcu	897
Resim-611: Cinli Kale, iç kale doğu burcu	897
Resim-612: Cinli Kale, iç kale doğu burcu içten	898
Resim-613: Cinli Kale, iç kale doğu burcu mazgalları	898
Resim-614: Cinli Kale, örgü detayı	899
Resim-615: Sırt Kalesi, genel görünüm	899
Resim-616: Hasan Han Kalesi, güneybatıdan genel görünüm	900
Resim-617: Hasan Han Kalesi, güney burcu	900
Resim-618: İlisu Kalesi, kuzeybatıdan genel görünüm	901
Resim-619: Sumuk Kule, kuzeydoğudan genel görünüm	901
Resim-620: Sumuk Kule, üst kısmı	902
Resim-621: Amircan Kulesi, batıdan genel görünüm	902
Resim-622: Amircan Kulesi, iç mekan	903
Resim-623: İlisu Kulesi batıdan genel görünüm	903
Resim-624: İlisu Kulesi, kuzeybatıdan genel görünüm	904
Resim-625: İlisu Kulesi, iç mekan	904
Resim-626: İlisu Kulesi, ocak ve mazgallar	905
Resim-627: Yezlidağ Burcu genel görünüm	905
Resim-628: İlisu Burcu kalıntısı	906
Resim-629: Kum Düzü Kulesi genel görünüm	906
Resim-630: Ulu Köprü, kuzeybatıdan genel görünüm	907
Resim-631: Süskend Köprüsü, batıdan genel görünüm	907
Resim-632: Armatay Manastırı, genel görünüm	908
Resim-633: Armatay Manastırı kilisesi doğudan genel görünüm	908
Resim-634: Armatay Manastırı kilisesi apsis	909
Resim-635: Armatay Manastırı kilisesi, pastoforion girişi	909
Resim-636: Armatay Manastırı kilisesi protesis, pencere açıklıkları ve niş	910
Resim-637: Armatay Manastırı güneybatıdan genel görünüm	910
Resim-638: Armatay Manastırı sarnıç kalıntısı	911

Resim-639: Pipan Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	911
Resim-640: Pipan Kilisesi, doğu cephe	912
Resim-641: Pipan Kilisesi, batı cephe	912
Resim-642: Pipan Kilisesi apsis	913
Resim-643: Pipan Kilisesi, bodrum katı	913
Resim-644: Mamruh Köyü Şapeli batı cephe	914
Resim-645: Mamruh Köyü Şapeli güney cephe	914
Resim-646: Paşan Köyü Şapeli, güneybatıdan genel görünüm	915
Resim-647: Paşan Köyü Şapeli, batı cephe	915
Resim-648: Paşan Köyü, kilise kalıntıları	916
Resim-649: Çüdülübine Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	916
Resim-650: Çüdülübine Kilisesi, güneybatıdan genel görünüm (Adamia, 1979: 151)	917
Resim-651: Çüdülübine Kilisesi, kuzey cephe	917
Resim-652: Çüdülübine Kilisesi, iç mekan	918
Resim-653: Çüdülübine Kilisesi, güney kolu	918
Resim-654: Çüdülübine Kilisesi, iç mekan, güneydoğu bölümü	919
Resim-655: Çüdülübine Kilisesi, örtü geçiş sistemi detayı	919
Resim-656: Çüdülübine Kilisesi, pastoforion örtüsü	920
Resim-657: Çüdülübine Kilisesi, ek yapı kalıntısı, kuzeybatıdan genel görünüm	920
Resim-658: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüm	921
Resim-659: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, kuzey ve doğu cepheleri	921
Resim-659: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, kuzey cephe, üst kısım	922
Resim-660: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, kuzey cephe açıklıkları	922
Resim-661: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, örtü ve geçiş sistemi	923
Resim-662: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi iç mekan	923
Resim-663: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi batı cephe	924
Resim-664: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi apsis	924
Resim-665: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, kapı ve pencere açıklıkları	925
Resim-666: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, duvar süslemeleri	925
Resim-667: Tala Camii kitabesi	926
Resim-668: Tala Camii, son cemaat yeri genel görünüm	926
Resim-669: Tala Camii, doğu cephe	927
Resim-670: Tala Camii, son cemaat yeri batı kanadı	927
Resim-671: Tala Camii, son cemaat yeri doğu kanadı	928
Resim-672: Tala Camii, son cemaat yeri kuzey kanadı	928
Resim-673: Tala Camii, cümle kapısı	929
Resim-674: Tala Camii, harim	929
Resim-675: Tala Camii, orta mekan kubbesi	930
Resim-676: Tala Camii mihrabı	930
Resim-677: Tala Camii minberi	931
Resim-678: Aliabad Camisi, inşa kitabesi	931
Resim-679: Aliabad Camisi, onarım kitabesi	932
Resim-680: Aliabad Camisi, üstten genel görünüm	932
Resim-681: Aliabad Camisi, güney cephe	933
Resim-682: Aliabad Camisi, batı cephe	933
Resim-683: Aliabad Camisi, kuzeybatıdan genel görünüm	934
Resim-684: Aliabad Camii minaresi	934
Resim-685: Aliabad Camii, harim	935

Resim-686: Aliabad Camii mihrabı	935
Resim-687: Aliabad Camii minberi	936
Resim-688: Muhah Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	936
Resim-689: Muhah Köyü Mescidi, güney cephe	937
Resim-690: Muhah Köyü Mescidi, doğu cephe	937
Resim-691: Muhah Köyü Mescidi, son cemaat yeri	938
Resim-692: Muhah Köyü Mescidi, harim	938
Resim-693: Muhah Köyü Mescidi mihrabı	939
Resim-694: Muhah Köyü Mescidi	939
Resim-695: Muhah Köyü Mescidi mahfil katı	940
Resim-696: Muhah Köyü, eski mescit kalıntısı	940
Resim-697: Varhiyan Mescidi kitabesi	941
Resim-698: Varhiyan Mescidi kuzeyden genel görünüm	941
Resim-699: Varhiyan Mescidi güney cephe	942
Resim-700: Varhiyan Mescidi batı cephe	942
Resim-701: Varhiyan Mescidi doğu cephe	943
Resim-702: Varhiyan Mescidi son cemaat yeri	943
Resim-703: Varhiyan Mescidi minaresi	944
Resim-704: Varhiyan Mescidi, harim	944
Resim-705: Varhiyan Mescidi mihrabı	945
Resim-706: Danaçı Köyü Mescidi inşa kitabesi	945
Resim-707: Danaçı Köyü Mescidi onarım kitabesi	946
Resim-708: Danaçı Köyü Mescidi kuzeydoğudan genel görünüm	946
Resim-709: Danaçı Köyü Mescidi güney cephe	947
Resim-710: Danaçı Köyü Mescidi, son cemaat yeri doğu cephe	947
Resim-711: Danaçı Köyü Mescidi, son cemaat yeri kuzey cephe	948
Resim-712: Danaçı Köyü Mescidi, harim	948
Resim-713: Danaçı Köyü Mescidi mihrabı	949
Resim-714: Danaçı Köyü Mescidi minberi	949
Resim-715: Car Mescidi kitabesi	950
Resim-716: Car Mescidi kuzeybatıdan genel görünüm	950
Resim-717: Car Mescidi doğu cephe	951
Resim-718: Car Mescidi, giriş kapısı	951
Resim-719: Car Mescidi, harim	952
Resim-720: Car Mescidi, iç konstrüksiyon	952
Resim-721: Car Mescidi mihrabı	953
Resim-722: Car Mescidi, taş kürsü	953
Resim-723: Car Mescidi, mazgal pencereleri	954
Resim-724: Göyem Mescidi inşa kitabesi	954
Resim-725: Göyem Mescidi ikinci kitabe	955
Resim-726: Göyem Mescidi kuzeyden genel görünüm	955
Resim-727: Göyem Mescidi güney cephe	956
Resim-728: Göyem Mescidi doğu cephe	956
Resim-729: Göyem Mescidi son cemaat yeri	957
Resim-730: Göyem Mescidi cümle kapısı	957
Resim-731: Göyem Mescidi, harim	958
Resim-732: Göyem Mescidi mihrabı	958
Resim-733: Göyem Mescidi minberi	959
Resim-734: Matseh Köyü Mescidi birinci kitabe	959
Resim-735: Matseh Köyü Mescidi ikinci kitabe	960

Resim-736: Matseh Köyü Mescidi üçüncü kitabe	960
Resim-737: Matseh Köyü Mescidi kuzey cephe	961
Resim-738: Matseh Köyü Mescidi güney cephe	961
Resim-739: Matseh Köyü Mescidi batı cephe	962
Resim-740: Matseh Köyü Mescidi, son cemaat yeri	962
Resim-741: Matseh Köyü Mescidi, harim	963
Resim-742: Matseh Köyü Mescidi mihrabı	963
Resim-743: Matseh Köyü Mescidi minberi	964
Resim-744: Mosul Mescidi birinci kitabe	964
Resim-745: Mosul Mescidi ikinci kitabe	965
Resim-746: Mosul Mescidi üçüncü kitabe	965
Resim-747: Mosul Mescidi dördüncü kitabe	966
Resim-748: Mosul Mescidi beşinci kitabe	966
Resim-749: Mosul Mescidi doğu cephe	967
Resim-750: Mosul Mescidi, güney cephe	967
Resim-751: Mosul Mescidi, batı cephe	968
Resim-752: Mosul Mescidi, kuzey cephe	968
Resim-753: Mosul Mescidi minaresi	969
Resim-754: Mosul Mescidi, harim	969
Resim-755: Mosul Mescidi mihrabı	970
Resim-756: Mosul Mescidi minberi	970
Resim-757: Mosul Mescidi duvar süslemeleri	971
Resim-758: Çobankol Mescidi batıdan genel görünüm	971
Resim-759: Çobankol Mescidi güney cephe	972
Resim-760: Çobankol Mescidi doğu cephe	972
Resim-761: Çobankol Mescidi son cemaat yeri	973
Resim-762: Çobankol Mescidi harim	973
Resim-763: Çobankol Mescidi mihrabı	974
Resim-764: Çobankol Mescidi minberi	974
Resim-765: Çardaklar Köyü Mescidi kitabesi	975
Resim-766: Çardaklar Köyü Mescidi kuzeybatıdan genel görünüm	975
Resim-767: Çardaklar Köyü Mescidi batı cephe	976
Resim-768: Çardaklar Köyü Mescidi cümle kapısı	976
Resim-769: Çardaklar Köyü Mescidi, harim	977
Resim-770: Çardaklar Köyü Mescidi mihrabı	977
Resim-771: Çardaklar Köyü Mescidi minberi	978
Resim-772: Höytala Mescidi birinci kitabe	978
Resim-773: Höytala Mescidi ikinci kitabe	979
Resim-774: Höytala Mescidi üçüncü kitabe	979
Resim-775: Höytala Mescidi doğudan genel görünüm	980
Resim-776: Höytala Mescidi güney cephe	980
Resim-777: Höytala Mescidi kuzey cephe	981
Resim-778: Höytala Mescidi harim	981
Resim-779: Höytala Mescidi mihrabı	982
Resim-780: Höytala Mescidi minberi	982
Resim-781: Gandak Köyü Mescidi birinci kitabe	983
Resim-782: Gandak Köyü Mescidi ikinci kitabe	983
Resim-783: Gandak Köyü Mescidi üçüncü kitabe	984
Resim-784: Gandak Köyü Mescidi doğu cephe	984
Resim-785: Gandak Köyü Mescidi kuzey cephe	985

Resim-786: Gandak Köyü Mescidi harim	985
Resim-787: Gandak Köyü Mescidi mihrabı	986
Resim-788: Gandak Köyü Mescidi minberi	986
Resim-789: Gımır Köyü Mescidi, kuzeybatıdan genel görünüm	987
Resim-790: Gımır Köyü Mescidi güney cephe	987
Resim-791: Gımır Köyü Mescidi doğu cephe	988
Resim-792: Gımır Köyü Mescidi kuzey cephe	988
Resim-793: Gımır Köyü Mescidi harim	989
Resim-794: Gımır Köyü Mescidi mihrabı	989
Resim-795: Gımır Köyü Mescidi minberi	990
Resim-796: Gımır Köyü, eski mescit ve minare kalıntısı	990
Resim-797: Mamruh Köyü Mescidi birinci kitabe	991
Resim-798: Mamruh Köyü Mescidi ikinci kitabe	991
Resim-799: Mamruh Köyü Mescidi doğu cephe	992
Resim-800: Mamruh Köyü Mescidi güney cephe	992
Resim-801: Mamruh Köyü Mescidi, ahşap sütun başlığı detayı	993
Resim-802: Mamruh Köyü Mescidi, mihrap ve kürsü	993
Resim-803: Lahıc Mescidi kitabesi	994
Resim-804: Lahıc Mescidi güney cephe	994
Resim-805: Lahıc Mescidi batı cephe	995
Resim-806: Lahıc Mescidi son cemaat yeri	995
Resim-807: Lahıc Mescidi minaresi	996
Resim-808: Lahıc Mescidi, harim	996
Resim-809: Lahıc Mescidi mihrabı	997
Resim-810: Paşan Mescidi birinci kitabe	997
Resim-811: Paşan Mescidi ikinci kitabe	998
Resim-812: Paşan Mescidi son cemaat yeri	998
Resim-813: Paşan Mescidi güney cephe	999
Resim-814: Paşan Mescidi, harim	999
Resim-815: Paşan Mescidi, mihrabı	1000
Resim-816: Makov Köyü Mescidi birinci kitabe	1000
Resim-817: Makov Köyü Mescidi ikinci kitabe	1001
Resim-818: Makov Köyü Mescidi doğu cephe	1001
Resim-819: Makov Köyü Mescidi güney cephe	1002
Resim-820: Makov Köyü Mescidi batı cephe	1002
Resim-821: Makov Köyü Mescidi son cemaat yeri	1003
Resim-822: Makov Köyü Mescidi harim	1003
Resim-823: Makov Köyü Mescidi mihrabı	1004
Resim-824: Makov Köyü Mescidi minber ve süsleme detayı	1004
Resim-825: Yolayrıç Mescidi kuzeyden genel görünüm	1005
Resim-826: Yolayrıç Mescidi güney cephe	1005
Resim-827: Yolayrıç Mescidi doğu cephe	1006
Resim-828: Yolayrıç Mescidi, harim	1006
Resim-829: Yolayrıç Mescidi, mihrap ve minber	1007
Resim-830: Faldar Köyü Mescidi birinci kitabe	1007
Resim-831: Faldar Köyü Mescidi ikinci kitabe	1008
Resim-832: Faldar Köyü Mescidi, kuzeybatıdan genel görünüm	1008
Resim-833: Faldar Köyü Mescidi kuzey cephe	1009
Resim-834: Faldar Köyü Mescidi, harim	1009
Resim-835: Faldar Köyü Mescidi mihrabı	1010

Resim-836: Kepenekçi Köyü Mescidi inşa kitabesi	1010
Resim-837: Kepenekçi Köyü Mescidi kuzeydoğudan genel görünüm	1011
Resim-838: Kepenekçi Köyü Mescidi güney cephe	1011
Resim-839: Kepenekçi Köyü Mescidi son cemaat yeri ve hücreler	1012
Resim-840: Kepenekçi Köyü Mescidi, harim	1012
Resim-841: Kepenekçi Köyü Mescidi, mihrap ve minber	1013
Resim-842: Bazar Köyü Mescidi doğudan genel görünüm	1013
Resim-843: Bazar Köyü Mescidi güney cephe	1014
Resim-844: Bazar Köyü Mescidi, son cemaat yeri	1014
Resim-845: Bazar Köyü Mescidi, giriş kapısı	1015
Resim-846: Bazar Köyü Mescidi, iç mekan ve mihrap nişi	1015
Resim-847: Gözbarah Köyü Mescidi, güneydoğudan genel görünüm	1016
Resim-848: Gözbarah Köyü Mescidi, doğu ve batı cepheleri	1016
Resim-849: Gözbarah Köyü Mescidi, harim ve mihrap nişi	1017
Resim-850: Yengiyan Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1017
Resim-851: Yengiyan Köyü Mescidi, mihrap ve minber	1018
Resim-852: Uzunkazmalar Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1018
Resim-853: Uzunkazmalar Köyü Mescidi, güney cephe	1019
Resim-854: Uzunkazmalar Köyü Mescidi, son cemaat yeri	1019
Resim-855: Uzunkazmalar Köyü Mescidi, harim	1020
Resim-856: Uzunkazmalar Köyü Mescidi, mihrap ve minber	1020
Resim-857: Sumaylı Mescidi inşa kitabesi	1021
Resim-858: Sumaylı Mescidi doğudan genel görünüm	1021
Resim-859: Sumaylı Mescidi güney cephe	1022
Resim-860: Sumaylı Mescidi son cemaat yeri	1022
Resim-861: Sumaylı Mescidi, mihrap ve minber	1023
Resim-862: Çökek Köyü Mescidi kitabesi	1023
Resim-863: Çökek Köyü Mescidi, kuzeybatıdan genel görünüm	1024
Resim-864: Çökek Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1024
Resim-865: Çökek Köyü Mescidi, harim ve mihrap nişi	1025
Resim-866: Yukarı Tala Mescidi, doğudan genel görünüm	1025
Resim-867: Yukarı Tala Mescidi, güney cephe	1026
Resim-868: Yukarı Tala Mescidi, cümle kapısı ve harim	1026
Resim-869: Yukarı Tala Mescidi, mihrap ve minber	1027
Resim-870: Yukarı Çardaklar Mescidi kuzey cephe	1027
Resim-871: Yukarı Çardaklar Mescidi güney cephe	1028
Resim-872: Dardokkaz Köyü Mescidi güneydoğudan genel görünüm	1028
Resim-873: Dardokkaz Köyü Mescidi, son cemaat yeri	1029
Resim-874: Dardokkaz Köyü Mescidi, mihrap ve ocak	1029
Resim-875: Muğanlı Mescidi güney cephe	1030
Resim-876: Muğanlı Mescidi, doğu ve batı cepheler	1030
Resim-877: Muğanlı Mescidi, kuzey cephe	1031
Resim-878: Muğanlı Mescidi, harim ve mihrap nişi	1031
Resim-879: Kabızdere Köyü Mescidi güney ve kuzey yönlerden genel görünüm	1032
Resim-880: Kabızdere Köyü Mescidi iç mekan	1032
Resim-881: Kebeloba Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1033
Resim-882: Kebeloba Köyü Mescidi, kuzey cephe	1034
Resim-883: Zagatala Kalesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1034
Resim-884: Zagatala Kalesi, doğu ve güneydoğu sur duvarları	1035

Resim-885: Car Kulesi, birinci kitabe	1035
Resim-886: Car Kulesi, ikinci kitabe	1036
Resim-887: Car Kulesi, üçüncü kitabe	1036
Resim-888: Car Kulesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1037
Resim-889: Car Kulesi, sur kalıntıları	1037
Resim-890: Car Kulesi, güney ve doğu cephesi	1038
Resim-891: Kebeloba Köyü Kulesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1038
Resim-892: Kebeloba Köyü Kulesi, kuzeydoğudan genel görünüm	1039
Resim-893: Mamruh Köyü Köprüsü, kuzeydoğudan genel görünüm	1039
Resim-894: Arılıgbine Manastırı Kilisesi, batı girişi	1040
Resim-895: Arılıgbine Manastırı Kilisesi, iç mekan ve apsis	1040
Resim-896: Mazımçay Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1041
Resim-897: Mazımçay Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüm	1041
Resim-898: Mazımçay Kilisesi, batı cephe	1042
Resim-899: Mazımçay Kilisesi, apsis ve batı cephe, içten	1042
Resim-900: Tülü Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1043
Resim-901: Tülü Kilisesi, batı cephe ve apsis, içten	1043
Resim-902: Halatala Köyü Kilisesi batı cephe	1044
Resim-903: Halatala Köyü Kilisesi batıdan giriş açıklığı ve apsis, içten	1044
Resim-904: Kullar Köyü Kilisesi batı cephe	1045
Resim-905: Kullar Köyü Kilisesi, apsis	1045
Resim-906: Kullar Köyü, diğer kilise yapısı	1046
Resim-907: Cicihana Köyü Kilisesi, kuzeybatıdan genel görünüm	1046
Resim-908: Cicihana Köyü Kilisesi, apsis	1047
Resim-909: Cicihana Köyü Kilisesi, apsis duvarı; küp kalıntısı	1047
Resim-910: Hanife Köyü Kilisesi, kuzeyden genel görünüm	1048
Resim-911: Hanife Köyü Kilisesi, iç mekan	1048
Resim-912: Poştbine Köyü Kilisesi.	1049
Resim-913: Püştetala Köyü Kilisesi kalıntısı	1049
Resim-914: Gerekli Köyü Kilisesi, batı cephe	1050
Resim-915: Gerekli Köyü Kilisesi, apsis	1050
Resim-916: Gerekli Köyü, diğer kilise kalıntısı	1051
Resim-917: Kazma Köyü Kilise kalıntısı kuzeydoğudan genel görünüm	1051
Resim-918: Kazma Köyü Kilise kalıntısı, apsis	1052
Resim-919: Gaysa Köyü Kilise kalıntısı	1052
Resim-920: Balaken Cuma Camisi, doğu yönde bulunan giriş kapısı	1053
Resim-921: Balaken Cuma Camisi, doğu yönde bulunan giriş kapısı üzerindeki kitabe	1053
Resim-922: Balaken Cuma Camisi, taçkapı	1054
Resim-923: Balaken Cuma Camisi, taçkapı üzerindeki kitabe	1054
Resim-924: Balaken Cuma Camisi, batı yönde bulunan giriş kapısı	1055
Resim-925: Balaken Cuma Camisi, batı yönde bulunan giriş kapısı üzerindeki kitabe	1055
Resim-926: Balaken Cuma Camisi, son cemaat yeri ve minare; genel görünüm	1056
Resim-927: Balaken Cuma Camisi, güney cephe	1056
Resim-928: Balaken Cuma Camisi, doğu cephe	1057
Resim-929: Balaken Cuma Camisi, son cemaat yeri	1057
Resim-930: Balaken Cuma Camii minaresi	1058
Resim-931: Balaken Cuma Camisi, harim	1058
Resim-932: Balaken Cuma Camisi, orta mekan örtü ve geçiş sistemi	1059

Resim-933: Balaken Cuma Camisi, mihrap ve minber	1059
Resim-934: Gabagçöl Camisi, son cemaat yeri ve minare; genel görünüm	1060
Resim-935: Gabagçöl Camisi, batı cephe	1060
Resim-936: Gabagçöl Camisi, son cemaat yeri	1061
Resim-937: Gabagçöl Camisi, harime giriş kapıları	1061
Resim-938: Gabagçöl Camisi, harim	1062
Resim-939: Gabagçöl Camisi, mihrap ve minber	1062
Resim-940: İtitala Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1063
Resim-941: İtitala Köyü Mescidi, batı cephesi	1063
Resim-942: İtitala Köyü Mescidi, kuzey cephe	1064
Resim-943: İtitala Köyü Mescidi, harim ve mihrap	1064
Resim-944: Kateh Köyü Mescidi, kuzeyden genel görünüm	1065
Resim-945: Kateh Köyü Mescidi, güney cephe	1065
Resim-946: Kateh Köyü Mescidi, doğu cephe	1066
Resim-947: Kateh Köyü Mescidi son cemaat yeri	1066
Resim-948: Kateh Köyü Mescidi, harim	1067
Resim-949: Hanife Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1067
Resim-950: Hanife Köyü Mescidi, güney cephe	1068
Resim-951: Tülü Köyü Mescidi kitabesi	1068
Resim-952: Tülü Köyü Mescidi batıdan genel görünüm	1069
Resim-953: Tülü Köyü Mescidi güney cephe	1069
Resim-954: Kullar Köyü Mescidi, güneydoğudan genel görünüm	1070
Resim-955: Kullar Köyü Mescidi, batı cephe	1070
Resim-956: Mahamalar Köyü Mescidi, doğu cephe	1071
Resim-957: Mahamalar Köyü Mescidi, güney cephe	1071
Resim-958: Mahamalar Köyü Mescidi, harim ve mihrap nişi	1072
Resim-959: Cederovtala Köyü Mescidi, kuzeydoğudan genel görünüm	1072
Resim-960: Cederovtala Köyü Mescidi, güney cephe	1073
Resim-961: Cederovtala Köyü Mescidi, harim ve mihrap nişi	1073
Resim-962: Kortala Köyü Mescidi, kuzey cephe	1074
Resim-963: şambul Köyü Mescidi, güney cephe	1074
Resim-964: şambul Köyü Mescidi, harim	1075
Resim-965: Meşeşambul Köyü Mescidi, inşa kitabesi	1075
Resim-966: Meşeşambul Köyü Mescidi, güneybatıdan genel görünüm	1076
Resim-967: Meşeşambul Köyü Mescidi, kible duvarı	1076
Resim-968: Halatala Köyü Mescidi, onarım kitabesi	1077
Resim-969: Halatala Köyü Mescidi, güney cephe	1077
Resim-970: Yeni şerif Köyü Mescidi, kuzeybatıdan genel görünüm	1078
Resim-971: Gaysa Köyü Mescidi, kuzeybatıdan genel görünüm	1078
Resim-972: şerif Köyü Mescidi, kuzey cephe	1079
Resim-973: Peri Kalesi, kuzeybatıdan duvar detayı	1079
Resim-974: Peri Kalesi, kuzey cephe sur duvarı ve burç kalıntısı	1080
Resim-975: Peri Kalesi, burç kalıntısı	1080
Resim-976: Peri Kalesi, yapı kalıntısı	1081
Resim-977: Mahamalar Kalesi, burç ve duvar kalıntısı	1081
Resim-978: Kateh Köyü, Balaken Seddi kalıntısı	1082
Resim-979: Perzivan Bölgesi (Zagatala), Balaken Seddi kalıntısı	1082
Resim-980: Kateh Kulesi, güneydoğudan genel görünüm	1083
Resim-981: Kateh Kulesi, iç mekanı	1083
Resim-982: Mazımçay Köprüsü, genel görünüm	1084

Resim-983: Mazımçay Köprüsü, detayı	1084
Resim-984: Kateh Köprüsü, genel görünüm	1085
Resim-985: Kateh Köprüsü, barbakan boşlukları	1085

Haritalar Listesi

Sayfa

Harita-1: Azerbaycan'ın Tunç Devri Haritası (Tarih Atlası, 2007: 9)	1086
Harita-2: Albaniya Devleti, IV. yüzyıl (Mamedova, 2005: 9)	1087
Harita-3: Hanlıklar Devri (Tarih Atlası, 2007: 32)	1087
Harita-4: Azerbaycan'ın Siyasi Haritası (http://www.dtv.gov.az/)	1088
Harita-5: Şeki, Şehir Haritası (Şeki Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)	1089
Harita-6: Gah, Şehir Haritası (Şeki Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)	1090
Harita-7: Zagatala, Şehir Haritası (Şeki Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)	1091
Harita-8: Balaken, Şehir Haritası (Balaken Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)	1092
Harita-9: Şeki, İl Haritası (Salamzade, v.d., 1988: 10)	1093
Harita-10: Gah, İl Haritası (Kerimov, v.d., 2007: 41)	1094
Harita-11: Zagatala, İl Haritası (Zagatala Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)	1095
Harita-12: Balaken, İl Haritası (Balaken Kültür Müdürlüğü Arşivi)	1096

Kısaltmalar Listesi

AKAK	: Aktı Sobrannıye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey (Kafkas Arkeografya Komisyonu Belgeleri Toplusu)
AN	: Akademiya Nauk (Bilimler Akademisi)
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.S.B.F.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
B.D.Ü.	: Bakı Dövlət Universiteti (Bakü Devlet Üniversitesi)
B.M.İ.U.	: Bakı Memarlıg ve İnşaat Universiteti (Bakü Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi)
bsk.	: Baskı
C:	: Cilt
Çev.	: Çeviren
E.A.H.	: Elmler Akademiyası (Bilimler Akademisi) Haberleri
ed.:	: Editör
Env.	: Envanter
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
İzd.	: İzdatelstvo (Neşriyat)
No.	: Numara
Prv.	: Perevod (Çeviri)
S	: Sayı
Sad.	: Sadeleşiren
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
S.Ü.A.M.B.	: Selçuk Üniversitesi Araştırma Merkezi Bildiriler
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: tarih yok
yay.haz.:	: Yayına Hazırlayan
y.y.	: yayın yok

GİRİŞ

Baş Kafkas sıra dağlarının güney eteklerinde yerleşen ve kuzeyden Dağıstan, batı ve kuzeybatıdan Gürcistan'la sınırlandırılan bölge, Kafkas Albaniya'sının Erken Hristiyanlık devrinden günümüze değin, çok sayıda kültürlerin eşsiz mimari mirasını barındırmaktadır.

Bir zamanlar Albaniya'nın siyasi ve kültürel merkezlerinden olan bölge, İslam öncesinde Sasaniler ve Hazarların, sonrasında Arapların sıkça işgaline uğramıştır. Zaman-zaman İberiya (Gürcistan) devletinin de eline geçen bölge, bir süreliğine Selçuklu topraklarına katılmıştır. İldenizler yönetimindeyken, hızlı bir imar faaliyetine sahne olan ülkenin merkezi kentlerinde, Selçukluların İslam mimarisine kazandırdığı Cuma camileri, han ve kervansaraylar, medreseler, türbeler gibi yeni eserler yapılmaya başlanmıştır. Bir yüzyıl kadar süren bu hakimiyet sonrasında yaşanan Moğol işgali ve arkasından Safevilerin uzun süren sömürgeciliği ise mimari yapıtların önemli ölçüde zarar görmesine neden olmuştur.

Ortaçağın başlarından itibaren ulaşan çok sayıdaki Hristiyanlık devri yapıtları ile devamında gelişen Türk mimari eserleri, bölgenin uzun süre hızlı bir imar faaliyetine sahne olduğunun göstergesidir. Çağlar boyu birçok sosyal değişimlerin yaşandığı ülkede, Ortaçağın başlarından itibaren şehircilik ve mimarlığın yükselişi görülmektedir. Bu dönemde sözü edilen bölgenin şehirlerinde kalabalık yaratan önemli merkezler, ticari külliyeler, meydanlar, büyük sokaklar ve yeni mahalleler oluşarak çeşitli sanat alanları gelişmiştir. Ancak bu gelişim, yukarıda kısaca bahsettiğimiz kronolojik çizgiye paralel olarak, Selçuklu sonrası durmuş ve bölgenin imarı uzun bir boşluk sonrası, Çar Rusya'sı devrinde yeniden canlanmıştır. Mimaride görülen yaklaşık yedi asırlık bir gerilemede, bölgenin, yağma ve istilalardan önemli ölçüde zarar görmesiyle birlikte, eski yerleşmelerin terk edilmesi ve zamanla ortadan kalkması da önemli bir etkidir. Nitekim Çar Rusya'sının bölgeyi ele geçirdiği sırada, kent kalelerinin planını etkileyecek kadar ciddi boyutlarda tahribata yol açtığı bilinmektedir. Çar Rusya'sı döneminde inşa edilen yapılarda, Hanlıklar devri mimarisinin ünik ve tipik özellikleri görülürken, bir yandan da, dönemin ihtişamlı modern yapıları ve sivil mimarlık örnekleri hızla yaptırılarak, yerel üslupla yoğrulan yeni bir mimari anlayış hakim oluyordu.

Sovyetler döneminde ise yapılaşma planlı şehircilik anlayışı doğrultusunda gelişmiş; başta kamu binaları olmak üzere çok sayıda sivil mimarlık örnekleri yaptırılmıştır. Ancak bu dönemde anıt eserlerden özellikle dini yapıların büyük çoğunluğunun işlevi değiştirilmiş; bir kısmıysa yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. İşlevi değiştirilen yapıların birçoğu son

dönemlerde yeniden asli işlevlerine geri dönüştürülmüşlerse de, yenilenerek özgünlüklerini önemli ölçüde yitirmişler. Sorumluluklarında bulunan kurum ve kuruluşların bilinçsizliği sonucu özelliklerini yitiren yapıların, doğanın da etkisiyle her geçen gün biraz daha zarar görerek sayıca azalmaları, ivedilikle literatüre geçirilmesi gereken bu eserler konusunda yoğunlaşmamızı da zarurileştirmiştir. Ne var ki, bölgenin henüz toplu bir tarihinin yazılmamış olup, bölge mimarisini konu alan katalog çalışmasının da ilk defa tarafımızdan yapılmış olması, bu konuda büyük bir sorumluluk yüklemiştir.

Olabildiğince dikkat ve titizlik gözetilerek hazırlanan çalışmada, başta, sanat ve mimarlık tarihi çalışmaları olmakla bölge tarihi, arkeolojisi ve etnografyasını konu alan araştırmalarda dikkate alınmıştır. Yurtdışında; M. F. Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Kütüphanesi, Bakü, Elyazmalar Enstitüsü Kütüphanesi, Bakü, Milli İlimler Akademisi Ansiklopedisi, Bakü, Mimarlar İttifakı, Bakü, Devlet Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi, Azerberpa Layiha Enstitüsü (Proje Onarım Enstitüsü), Merkezi Devlet Arşivi Tarih ve Mimarlık bölümleri kütüphane ve arşivleri ile yerel kütüphane, arşiv ve dokümantasyon merkezlerinde; yurtiçinde ise İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesinde yürütülen araştırmalar sonucunda tez konumuzla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili çok sayıda malzeme toplanmıştır*.

Genellikle Rusça yayınlanan bu kaynakların basım tarihi ağırlıklı olarak 1990'lara kadardır. M. Useynov, L. Bretanitskiy ve A. Salamzade'nin birlikte yayınladıkları, "İstoriya Arkhitekturi Azerbaydjana" adlı kitap, yapılan çalışmaların en önemlilerindendir. Azerbaycan'daki anıt eserlerin kronolojik tasnifinin yapıldığı çalışmada, aynı zamanda mimarinin gelişimi, özlü bir şekilde anlatılmıştır. Kitapta, Şeki, Gah, Zagatala ve Balaken'deki bazı anıtsal yapılar da plan ve resimleriyle yayınlanarak, haklarında genel bilgiler verilmiştir.

1950'li yıllarda A. Kazıyev, 1980'li yıllarda ise F. Kadirov ve A. Karahmedova tarafından bir kısmıyla araştırılan bölge, son yıllarda arkeolog N. Muhtarov'un başında bulunduğu Şeki Arkeoloji Müzesi uzmanlarından oluşan bir ekip tarafından incelenmektedir. Bu araştırmacıların faaliyetleri; bir seri kitap, makale ve raporlar şeklinde bilim alemine

---

* Bu kaynak ve yayınlar, ilgili bölümlerde bütünüyle verilmiş olup, "Bibliyografya" Bölümünde alfabetik olarak sıralanmıştır.

sunulmuştur². Ayrıca, G. Mehmetova'nın "Zodchestvo Kavkazskoy Albanii" başlıklı çalışması da, son yıllarda yapılan ve Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi dahil, günümüze tamamı veya bir kısmıyla ulaşabilen Kafkas Albaniya'sı devri yapıtları hakkında genel bilgiler içeren önemli çalışmalardandır. Rusça kitapta, bölgedeki yapıların bir kısmı, plan ve resimleriyle yayınlanmıştır.

Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin kent ve köylerinde bulunan mimari yapıları tümüyle ele alan herhangi bir bilimsel kitap bulunmamakla birlikte, N. Saleh Askerova'nın Şeki'deki bazı yapılarla ilgili makaleleri³, sanat tarihi metodolojisine uygun çalışmalardandır.

A. Salamzade, M. İsmayılov ve K. Mehmetzade'nin yayınladıkları, "Şeki" kitabında; şehrin yetiştirdiği bilim adamları, yazarları ve diğer tanınmış isimleri ile birlikte, Şeki'nin tarihi, turistik yerleri ve mimari yapıları hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Özellikle şehir merkezinde bulunan eserlerin genel anlamda tanıtıldığı bu kitapta; yapılar hakkında kısa bilgiler verilerek, bir kısmının plan ve resimleri de yayınlanmıştır.

İ. Vladimiroviç Adamia'nın "Gruzinskoye Narodnoye Zodchestvo Saingilo" kitabında, eski Gürcistan'ın Saingilo bölgesine dahil edilen Balaken, Zagatala ve Gah şehirlerindeki bazı mimari yapılar, Gürcü mimarisinden örnekler arasında ele almıştır. Gürcüce kitapta, bazı yapıların plan ve resimleri de yayınlanmıştır.

"Vseobshaya İstoriya Arkhitektury v 12 tomakh" başlıklı 12 ciltlik ansiklopedide; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki anıt eserler, kronolojiye uygun olarak birkaç örnekle tanıtılmıştır. Bunun dışında, M. Useynov, T. Grigoryan, T. Papuaşvili, Ş. Mkrtçyan, D. Akhundov, İ. Tokarskiy'nin kitaplarında⁴, ülkedeki megalitik anıtlardan-Ortaçağ'ın sonlarına kadar inşa edilen abidevi yapılar incelenmiştir. Haklarında genel bilgiler verilen eserler, çizim ve resimleriyle yayınlanmıştır.

M. Useynov, L. Bretanitskiy, A. Salamzade, A. Kazıyev, D. Ahundov, K. Mehmetzade, M. Nesirli, Ş. Fetullayev, F. Kadirov, C. Giyasi'nin, Azerbaycan'ın Mimarlık Abideleri başlığı altında, ülkedeki mimari yapıları genel olarak ele aldıkları kitapları⁵ bulunmaktadır. Ülkenin özellikle büyük kentlerinde bulunan anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinin ele alındığı bu

---

² Bu çalışmalar için bkz.: Tezin, "Bibliyografiya" bölümü ilgili sayfalara.

³ N. S. Askerova'nın yayınları için Tezin, "Bibliyografiya" bölümüne bkz.

⁴ Bu çalışmalar için bkz.: Tezin, "Bibliyografiya" bölümü ilgili sayfalara.

⁵ Bkz.: Tezin, "Bibliyografiya" bölümü ilgili sayfalara.

kitaplarda^{**}; yapılar, plan ve resimleriyle yayınlanarak haklarında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca, N. Muhtarov, V. Garnik, G. Skubçenko, H. Dadaşov, K. Kerimov, N. S. Askerova, V. Kerimov, A. Sadıqzade'nin, ülkedeki anıt eserlerle hakkında yayınladıkları çeşitli makaleleri⁶ vardır.

Araştırmada, G. Mehmetova, A. Mehmetli, M. Şabanoğlu, H. Azimov ve Ş. Ahmedov'un, bölge kentleri veya köylerindeki yapıların bir kısmını ele alan küçük monografileri ve R. Bayramov, F. Halilzade, M. Hesenov, M. Şabanoğlu'nun aynı konuda yazılmış makaleleri incelenmiştir. Ayrıca, Şeki'de doğmuş ve yaşamış olan Bey sülaleleri ile Şeki'nin tanınmış ailelerini konu alan ve kısmen şehrin mimari yapılarına yer veren, Z. Mabudoğlu ve S. Beharettin Kızı tarafından yayınlanan, “Şeki'de Soylar ve Lakaplar” adlı kitaptan da, yararlanılmıştır.

Kitabeler, yapıların incelenmesinde birinci elden başvurulana ana kaynaklardır. Bugün tamamı veya bir kısmıyla ayakta kalan yapılardan bazıları kitabeleri ile ulaşmayı başarmıştır. M. Neymat'ın, “Azerbaycan'da Pirlər” ve “Korpus Epigraficheskikh Pamyatnikov Azerbaydjana II” adlı kitaplarda; bölgede bulunan özellikle dini yapılardan bazılarının orijinal metin, transkripsiyon ve anlamları yayınlanmıştır.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz bu araştırmaların dışında, tez çalışmasının çeşitli bölümlerinde başvurulana diğer kaynak ve yayınlar, ilgili bölümlerde ve bibliyografyada uygun bir dizinde verilmiştir.

Araştırmamızın diğer aşaması söz konusu bölgede, arazi çalışması yapılarak tamamlanmıştır. Bu bağlamda, 2007 Haziran-Eylül ve 2008 Ocak-Ekim dönemlerinde bölgeye gidilerek, dört kent ve çevre köylerin tamamı gezilmiş; yapıların büyük bir kısmı yerlerinde incelenmiştir. Bu sırada, çeşitli sebeplerden dolayı birtakım sorunlarla karşılaşmış; söz gelimi, bazı yapıların politik nedenler dolayısıyla incelenmesine izin verilmediği gibi, uzun süredir kapalı bulunan veya bazı günlerde ve belirli saatlerde açık tutulan kimi yapılar ise bürokratik engellerden dolayı, detaylı olarak araştırılamamıştır⁷. Buna rağmen, yapmış olduğumuz araştırma sonucunda şimdiye kadar haklarında kapsamlı bir çalışma yapılmayan çok sayıda anıtsal ve sivil mimarlık örnekleri ile hiçbir çalışmada yer almadığı gibi, arşiv ve dokümantasyon merkezlerinde de kayıtlarına rastlanılmayan bazı yapılar ortaya çıkarılmıştır.

---

^{**} Bu araştırma sırasında sözü edilen yazarların, ülkenin çeşitli bölgelerinde yer alan yapı/yapılarla ilgili çok sayıda makale, bildiri ve raporları da toplanmıştır.

⁶ Bkz.: Tezin, “Bibliyografya” bölümü ilgili sayfalara.

⁷ Bu yapılar, tez çalışmasının ilgili bölümlerinde yeri geldikçe anlatılacaktır.

Kent merkezleri ve çevre köylerde ulaşılması hedeflenen tüm yapıların yerlerinde ölçüm ve çizimleri yapılarak, mevcut durumları resimlerle belgelenmiş ve yapılarla ilgili gerekli notlar tutulmuştur. Rölöveleri arşiv ve yayınlardan temin edilen yapılardan bir kısmının şimdiki durumda çizim yapmaya uygun olmayacak kadar çok tahrip edildikleri; bir kısmının ise herhangi bir değişikliğe uğramadıkları tespit edildiklerinden dolayı, kaynakları belirtilerek, daha önceki araştırmalardan istifade edilmiştir. Bu sırada yapıların restorasyon dönemleri ile ilgili bazı bilgilere de ulaşılmıştır.

Arazi çalışması sırasında aynı zamanda Bakü Milli İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün, Tunç devri kültürüne yönelik bölgede yürüttüğü Sarıca-Minberek ve Yakuplu kazılarına da katılarak, bölge tarihinin erken dönem bulguları hakkında ön bilgi edinilmiştir.

Detaylı bir araştırma ve inceleme sürecinden geçirilen yapılarla ilgili bilinmeyen ya da eksik bilinen bilgiler, arşiv ve kütüphanelerdeki bulgular sonucu tamamlanarak bir araya getirilmiş; çeşitli nedenlerden dolayı günümüze gelemeyen yapıların bazıları hakkında, yerel kütüphane ve arşivlerden genel bilgiler elde edilmiştir.

Toplanan veriler doğrultusunda, Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde mimarinin ortaya çıkışı ve gelişimi belirlenmiş olup, Şeki, Gah, Zagatala ve Balaken kentlerinde, mimari dokunun geçirdiği evreler öğrenilerek, bölge mimarisinin ünik ve tipik özellikleri saptanmıştır. Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde irdelenen eserler, yapı tiplerine göre çevre kültürlerdeki erken dönem örnekleri ve gelişimini ülke dışında tamamlayan anıt eserlerle karşılaştırılarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1. BÖLGENİN TARİHSEL VE FİZİKSEL GELİŞİM SÜRECİ

1. 1. Tarihsel Süreç

Erken Tunç devrinde ülkede yayılan Kür-Araz Medeniyeti ile adını duyuran bölgenin⁸ köklü bir tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kültepe ve Şomutepe kültürü olarak bilinen ve kazılar sonucu M. Ö. VI.-IV. bin yıla tarihlendirilen Eneolit dönem buluntuları⁹, Tunç devri kültürüne yönelik Şeki¹⁰, Gah¹¹, Zagatala¹² çevresinde gerçekleştirilen kazılar sonucu elde edilen bulgular, bundan 4000-5000 yıl öncesine tarihlendirilen yerleşim merkezleri¹³, bölgenin kültür ve tarihini aydınlatan önemli örneklerdir (Hrt. 1).

Çiftçiliğin tarihinin de oldukça eskilere dayandığını öğrendiğimiz bölgede¹⁴, Orta Tunç devri olarak da bilinen M. Ö. 2000 yıllarında, ilkel topluluğun yerini nüfuslu kavim başkanlarının bulunduğu toplu cemiyetin aldığı bildirilmektedir¹⁵.

M. Ö. VIII. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın ilk yarısında, Kırım ve çevresinin ilk sakinleri olan Saka-İskitlerin, Kafkas dağları üzerinden geçerek ülkenin kuzeybatı bölgesini de ihtiva eden geniş bir arazide kurdukları imparatorluktan bahsedilmektedir¹⁶.

⁸ V. Aliyev, “Şeki Bölgesi Tunc ve İlk Demir Dövrü Abidelerinin Azərbaycanın Gedim Tarihinin Öyrənilməsində Ehemiiyyəti”, **Şeki Tarih və Medeniyyət Abidelerinin Gorunması, Tedgigi və İstifadə Olunması Problemlərinə Hesr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arkheologiya və Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyəti, Bakı-Şeki, y.y., 1996, s. 13.

⁹ Z. Bünyadov, Y. Yusifov, **Azərbaycan Tarih**, C: I, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994, s. 28.

¹⁰ Kiş, Dohun, Yellice, Cumakend Nekropol və Yerləşim Yerləri Kazı Sonuçları; N. Mukhtarov, “Raboti na Pamyatnikakh Kishskogo Ushelya”, **Tezisi Dokladov Konferentsii Velikiy Oktyabr i Razvitiye Arkheologicheskoy i Etnograficheskoy Nauki v Azerbaydjane**, Bakı, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii Sektor Arkheologii i Etnografii, Elm, 1988, s. 78-79; N. Muhtarov, N. Semedov, V. Memmedov, “Antik Dövrə Aid Kiş Dohun Nekropolunda Defn Adetleri Həqqında”, **Şeki, Tarih və Medeniyyət Abidələrinin Gorunması, Tedgigi və İstifadə Olunması Problemlərinə Hesr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakı-Şeki, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arkheologiya və Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyəti, 1996, s. 20-24; N. Muhtarov, “Şeki, Cumakend Bölgesi Abidələrindən Aşkar Edilmiş Eşə Başlıqları Həqqında”, **Arkheologiya və Etnografiya İnstitutu Hesabatları**, t.y., s. 1-3; Eyriçay Vadisi Kūdūrlū və Daşūz kurganları buluntuları; T. Ahundov, “Şekinin Gedim Defn Adetləri”, **Materialnaya Kultura Azerbaydjana XI**, Bakı, İnstitut Arkheologii i Etnografii Akademi Nauk Azerbaydjana, Elm, 1993, s. 134-135; “Kurgan s Samovarom Epokhi Bronzi”, **Azerbaijan Archeology 3-4**, Bakı, Khazar University, 2000, p. 53-60.

¹¹ Sarıca-Minberek Bölgesi Kazı Sonuçları; N. Muhtarov, “Sarıca-Minberek Bölgesinden Aşkar Edilmiş Eşə Başlıqları Həqqında”, **Arkheologiya və Etnografiya İnstitutu Hesabatları**, t. y., s. 2-3.

¹² Muraddayı Tepe Yerləşim Yeri Kazısı Sonuçları; A. Karakhmedova, “Razvedka Muraddai Tepe Zakatalskogo Rayona”, **Azərbaycanda Arkheologiya və Etnografiya Elmlərinin Son Nəticələrinə Hesr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları**, Bakı, Elmlər Akademiyası Tarih İnstitutu Arkheologiya və Etnografiya Bölməsi, Bilik Neşriyyatı, 1992, s. 169-171.

¹³ N. Muhtarov, “Gedim Tarihimizdən Səhifələr”, **Şeki Fehlesi Gazetesi**, No: 27, 13 İyul, Şeki, Şeki Neşriyyatı, 1989, s. 3.

¹⁴ R. Gurbanov, **Gafgaz Tarih**, Bakı, Maarif Neşriyyatı, 2001, s. 5.

¹⁵ Bünyadov, v.d., a.g.e., s. 56.

¹⁶ K. Trever, **Ocherki po İstorii i Kulturi Kavkazskoy Albanii (IV v. do n.e.,-VII v. n.e.)**, Moskva-Leningrad, AN SSSR, 1956, s. 49; Bünyadov, v.d., a.g.e., s. 104-105; Y. Yusifov, **Gedim Şərg Tarih**, Bakı, Bakı

İskitlerin sözü edilen tarihte bu bölgeni de mesken edinmeleri, Antikçağ yazarlarından Strabon¹⁷, Herodot¹⁸, Ptolomey¹⁹ ve Plini'nin²⁰ eserlerinden de öğrenilmektedir.

M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında bir süre güneyindeki Midiya devletini de esareti altına alan İskit Hükümdarlığı²¹, bir yüzyıl bile geçmeden yıkıldı²². Ancak, M. Ö. IV. yüzyılda bölgede yaşayan etnoslar, varlığını VII. yüzyıla kadar, uzun bir süre yaşatacak olan Albaniya devletini kurdular²³. Antik devirde yerli hükümdarlar tarafından yönetilen Albaniya'nın²⁴ kuzeybatı bölgesinin, devletin tarım ve kültür merkezi olduğundan bahsedilmektedir²⁵. Şeki'nin güneydoğusundaki "Yaloylutepe"²⁶ ve "Tepebaşı"²⁷ yerleşim yerlerinden tarım kültürüne yönelik ele geçirilen antik dönem buluntuları ve Gah'ın güneybatısında yerleşen "Torpaggala" bölgesinden ortaya çıkarılan katakomplar²⁸, bunu doğrular niteliktedir.

Bölgenin Kafkas Albaniya'sının eski yerleşim yerlerinden olduğunu doğrulayan başka kaynaklar da vardır²⁹. Hatta bazı kaynaklarda, Antikçağ Selene Tapınağının bölgede yerleştiğinden bahsedilmektedir³⁰.

Universiteti Neşriyyatı, 1993, s. 355; G. Geybullayev, **Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994, s. 130-139; M. İsmayıl, **Azərbaycan Həlgimin Yaranması**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1995, s. 7-20; M. İsmayıl, **Azərbaycan Tarixi**, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, 1997, s. 22-23; M. Seyidov, "Musa Gağankatlının Ağvan Ölkəsinin Tarixi və Azərbaycan Mədəniyyəti", **Gobustan**, No: 1, 1986, s. 82-88; O. Davudov, "Dagestan v III v. do n.e.-IV v. n.e., Opi Etno-Kulturnoy i Sotsialno Ekonomicheskoy Kharakteristiki", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tbilisi, 1990, s. 3; E. Nicat, **Tarixin Sübh Çağı**, Bakı, Genclik Neşriyyatı, 1982, s. 21-22; N. Memmedov, **Azərbaycanın Yer Adları (Oronimiya)**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 12; ve bşk.

¹⁷ Strabon, **Geografiya**, Prv., Statiya i Komment., Stratanovskogo G. A., Moskva, İzd. Nauka, 1964, s. 15.

¹⁸ Herodot, **Tarih (Dogguz Kitabda)**, Çev.: P. Halilov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1998, s. 231, 243-245.

¹⁹ Ptolomey, "Coğrafiya Dersliyi", **Azərbaycan Tarixi Üzre Gaynaglar**, Bakı, Azərbaycan Universiteti Neşriyyatı, 1989, s. 23-25.

²⁰ Plini, "Tebiet Tarixi", **Azərbaycan Tarixi Üzre Gaynaglar**, Bakı, Azərbaycan Universiteti Neşriyyatı, 1989, s. 25-28.

²¹ A. Sumbatzade, **Azərbaydjantsı Etnogenez i Formirovaniye Naroda**, Baku, İzd. Elm, 1990, s. 30.

²² Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 105.

²³ R. Göyüşov, A. Martinov, **SSRİ Arkheologiyası**, Bakı, Maarif Neşriyyatı, 1990, s. 182.

²⁴ F. Memmedova, **Azərbaycanın (Albanianın) Siyasi Tarixi və Tarixi Coğrafiyası**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 160-161.

²⁵ S. Yeremyan, "İdeologiya i Kultura Albanii III-VIII vv.", **Ocherki İstorii SSSR (III-IX vv)**, Moskva, 1958, s. 330.

²⁶ Yeremyan, **a.g.e.**, s. 330.

²⁷ N. Muhtarov, "Gafgaz Albaniyası Dövrünə Aid Yeni Abide", **Bakı Gazetesi**, No: 8 (10659), 2 May, Bakı, 1997, s. 4.

²⁸ Göyüşov, v.d., **a.g.e.**, s. 190.

²⁹ 1829 yılında Şeki'de bulunan Yanovskiy, evlerin genelde kamıştan yapıldığını, sadece zenginlerin evinin kerpiçten inşa edildiğinden bahsederken, Horenatsi'ye atıfta bulunarak bölgenin erken Albaniya devrinin kamış evlerini hala muhafaza ettiğini vurgulamaktadır; A. Yanovskiy, **O Drevney Kavkaskoy Albanii**, JMNP, 1846; İ Babayev, **Goroda Kavkaskoy Albanii v IV v. do. n.e.-III v. n.e.**, Baku, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Sektor Arkheologii i Etnografii İnstitutu İstorii, İzd. Elm, 1990, s. 12.

³⁰ Strabon'dan Gürcistan sınırına yakın bir yerde bulunduğunu öğrendiğimiz bu tapınağın araştırmacılarından kimisi Gah çevresi, şimdiki Kum Köyünde bulunduğunu ileri sürerken (Trever, **a.g.e.**, s. 302); kimisi de, Şeki

Ortaçağın başlarında Albaniya'nın 11 vilayetten oluştuğu ve bunlardan sol sahildeki³¹ Şeki'nin stratejik bakımdan önemli konuma sahip olduğuna dikkat çekilmektedir³². O devirde kuzeybatıdan Lpiniya, güneydoğudan başkent Kabala, güneybatıdan ise Kambisena gibi tarihi vilayetlerle çevrelenen bölge, merkezi Şeki olup, şimdiki Gah, Zagatala ve Balaken kentlerini de ihtiva eden geniş bir araziye sahipti³³. Yeni şehirlerin de kurulmağa başlanıldığı bu dönemde³⁴ Şeki, ticaret ve zanaatkarlık merkezi idi³⁵.

III. yüzyıldan itibaren yüksek kalitede ipek üretimi ve ithalinin yapıldığını öğrendiğimiz bölgenin³⁶ Zagatala kentinde maden üretimi³⁷; Gah'ta ise çömlekçilik³⁸ gibi zanaatın çeşitli alanlarının geliştiğinden haber verilmektedir.

IV. yüzyıla gelindiğinde ülkede hızla yayılmağa başlayan Hristiyanlıkla beraber, Alban dili esasında alfabenin oluşturulması³⁹ ve "Aluan" devlet meclisinin kurulması⁴⁰ gibi din ve dilde reformlar yapılarak önemli gelişmeler kaydedildi (Hrt. 2).

çevresinde yerleştiğine dikkat çekmektedir (A. Krımskiy, "Stranitsy iz İstorii Severnogo ili Kavkazskogo Azerbaydjana (Klassicheskoy Albaniy Sheki)", **Sbornik Posvyashenny Pamyatniki Akademika N. Marra**, Moskva-Leningrad, 1938, s. 369-384).

³¹ Ülke arazisinden geçen Kura Irmağının sol sahili kastedilmektedir. Kaynakların hepsinde Albaniya'nın sol sahil veya sağ sahil kentleri ifadesi kullanılmaktadır.

³² F. Mamedova, "O Nekotorikh Voprosakh İstoricheskoy Geografii Albaniy I v. do n. e.-VIII v.", **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, 1987, s. 7.

³³ Memmedova, **a.g.e.**, 1993, s. 86.

³⁴ Bu devirde özellikle nehirler boyu uzanan, stratejik bakımdan önemli bölgelerde yeni şehirler kurulmakta idi (Gurbanov, **a.g.e.**, s. 5); Albaniya şehirleri hakkında Antikçağ yazarlarından da genel bilgiler edinilmektedir. Strabon ve Plini o devirde 25 (Plini, **a.g.e.**, s. 25-27; S. Veliyev, **Drevniy Drevniy Azerbaydjan (İstoriko-Geograficheskoye Ocherki)**, Baku, Gyandjik, 1987, s. 150-151); Ptolomey ise 29 (Ptolomey, **a.g.e.**, s. 23-25; İsmayıl, **a.g.e.**, 1993, s. 33) kentin varlığından haber vermektedir. A. Karahmedova'nın ülkenin kuzeybatı bölgesinde yapmış olduğu yüzey araştırması sırasında antik devre tarihlendirilen yerleşim yerleri belirlenmiş, açtığı kurganlardan bu devre tarihlendirilen çok sayıda kap-kacak ve ziynet eşyaları ele geçirilmiştir (A. Karahmedova, "Razvedka Antichnikh Pamyatnikov Sheki-Belokanskoy Zoni", **Arkheologicheskoye i Etnograficheskoye İzskaniya v Azerbaydjane (1979)**, Baku, İzd. Elm, 1984, s. 38-46).

³⁵ F. Mamedova, **Kavkazskaya Albaniya i Albani**, Baku, Tsentr İssledovaniy Kavkazskoy Albaniy, 2005, s. 315.

³⁶ Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 315.

³⁷ Memmedova, **a.g.e.**, 1993, s. 149.

³⁸ **A.e.**, s. 149; K. Aliyev, **Antichnaya Kavkazskaya Albaniya**, Baku, Azerbaydjanskoye İzdatelstvo Poligraficheskoye Obyedineniye, 1992, s. 100-101; K. Aliyev, F. Aliyeva, **Azerbaycan Antik Dövrde**, Baku, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1997, s. 89; A. Orucov, **İlk Orta Esrlerde Azerbaycanda Dulusçulug**, Baku, Elm Neşriyyatı, 1989, s. 5-13.

³⁹ Movses Khorenatsi, **İstoriya Armenii**, IV kn., Tiflis, 1913, s. 211; V. Gukasyan, **Gagfag Albaniyası**, Baku, Öyretmen Neşriyyatı, 1993, s. 28; Z. Bünyadov, **Azerbyacan VII-IX Esrlerde**, Baku, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1989, s. 56.

⁴⁰ 487/488 yılında toplanan bu mecliste, Hristiyan Din görevlilerine bazı imtiyazlar tanınması; kiliselere toprak bağışı yapılması; feodal-işçi sınıfı arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi; putperestliğin yayılmasının önlenmesi gibi başlıca maddelerin yer aldığı bir "Kanunname" düzenlenmiştir (Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 565-583).

Kaynaklarda, Alban yazısının çiçeklendiği devir olarak da geçen V.-VII. yüzyıllarda⁴¹, Şeki vilayeti, piskoposluğun en mühim merkezlerindendi⁴². Bu merkezin yetiştirdiği din görevlileri bazen ülke Katolikosluğuna kadar yükselmekteydi⁴³.

Yaklaşık iki yüzyıl kadar Sasani merzbanlarından Mihraniler hanedanlığı tarafından idare edilen Albaniya devleti, 705 yılında Arap hilafeti yönetimine geçmiştir⁴⁴.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hilafetin zayıflamasıyla, ülkede kurulmağa başlayan feodal beyliklerle birlikte⁴⁵, yıkılan Albaniya devletinin Aranşahlar Hanedanlığı tarafından yönetilen Şeki Hükümdarlığından bahsedilmektedir⁴⁶. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Sanari Çarlığı⁴⁷ ile birleşerek merkezi Telavi olup, yedi eristavlıktan (valilik) oluşan ve ülke arazisinde komşu devletler için önemli güç haline gelen bir Şeki devletinden⁴⁸ söz edilmektedir.

XI. yüzyılın ortalarında Ön Asya'ya yayılan Selçuklular, kısa bir süre içerisinde Azerbaycan'ı da fethederek burada bulunan feodal devletlere son koydular⁴⁹. 1067 yılında Alp Arslan tarafından fethedilen bölgenin Selçukluların egemenliğine geçmesiyle yönetim şekli de

⁴¹ A. Şanidze, "Novootkritiy Alfavit Albantsev i Yego Znacheniy Dlya Nauki", **İzvestiya İnstitutu Yazıka, İstorii i Materialnoy Kulturi**, Tiflis, GFAN SSSR, t. IV, vıp 1, 1938, s. 101.

⁴² R. Geyushev, **Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzd., Elm, 1984, s. 140.

⁴³ Moisey Kalankatuklu, **Albaniya Tarihi**, Çev.: Z. Bünyadov, Bakı, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Elm Neşriyyatı, 1993, s. 205-206.

⁴⁴ Memmedova, **a.g.e.**, 1993, s. 226.

⁴⁵ Hilafete bağlılıklarını reddederek bağımsızlıklarını ilan eden Revvadiler (VIII-IX. yy.), Şirvanşahlar (IX. yy.ın ikinci yarısı), Saciler (IX. yy. sonu), Salariler (X. yy. başı) ve Şeddadiler (X. yy. ortaları) adı altında, yerli feodal devletler kuruldu (Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 273-286; İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 116-122; Gurbanov, **a.g.e.**, s. 5-6; ve bşk).

⁴⁶ Movses Kalankatuatsi, **İstoriya Stranı Aluank**, Prv., s Drevnearmyanskim Ş. Smbatyana, Yerevan, Matenadaran, İnstitut Drevnikh Rukopisey im. Mashtotsa Pri Sovete Ministrov Armyanskoy SSR, İzd. AN Armyanskoy SSR, 1984, s. 161; Kalankatuklu, **a.g.e.**, s. 197-200; N. Velikhanova, "İzmeneniye İstoricheskoy Geografii Azerbaydjana v Rezultate Arabskogo Zavoevaniya", **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, 1987, s. 62-63; Bünyadov, **a.g.e.**, 1989, s. 82; M. İsmayilov, **Şeki**, Bakı, Azərneşr, 1982, s. 6; Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 611; ve bşk.

⁴⁷ Kaynaklarda Kaheti olarak da geçen çarlığın o dönemki arazisine Gah, Zagatala ve Balaken şehirleri de dahildi (İbn Khordadbehi, **Kniga Putey i Stran**, Prv., s Arapskogo, Kommentarii, İssledovanie, Ukazateli i Kartı N. Velikhanovoy, Baku, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, İnstitut Vostokovedeniya, Elm, 1986, s. 297, 303, 381; Ahmed ibn E'sem el-Kufi, "Azerbaycanın VII-IX Esrlər Tarihine Aid Çıharışlar", **Kitab el-Füth**, Çev.: Z. Bünyadov, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1995, s. 9-11. s. 78).

⁴⁸ III. Kvirike döneminde Kaheti Çarlığı ile birleştirilerek varlığını 1014-1104 yılları arasında sürdüren ve Bizans İmparatorluğu, Osetin Çarlığı ve yerli feodal Şeddadi devleti ile yaşanan savaşlardan galibiyet elde edecek kadar güçlü bir duruma gelen Şeki Hükümdarlığından bahsedilmektedir (Ş. Hacıeli, **Şimal-Gerbi Azerbaycan: İngiloylar (En Gedim Zamanlardan XIII-cü Esrin Ortalarınadək)**, Bakı, Tehsil Neşriyyatı, 2007, s. 140-142).

⁴⁹ Bu devletlerden sadece Şirvanşahlar, her yıl yüklü miktarda vergi ve haraç ödemek şartıyla bağımsızlığını kısmen koruyabilmiştir (Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 289; İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 125).

değiştirdi⁵⁰. Uluslararası ticaretin yükseldiği bu devirde yerli ipeğin Bizans ve Rusya'ya ihraç edildiği; Tebriz'den getirilen çeşitli malların Şeki ve Balaken pazarlarında ipekle takas edilerek Avrupa'ya götürüldüğünden haber verilmektedir⁵¹. Kısa süren Selçuklu hakimiyeti sonrası Şirvanşahlar yönetimine geçen bölge, Gürcistan'la sık-sık el değiştirmiştir⁵².

XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren ülkenin sınır vilayeti olan Şeki'nin⁵³, Moğollar devrinde güçlenen Çobaniler sülalesinin yönetimine geçtiği bildirilmektedir⁵⁴. Ancak, kısa bir süre sonra Hülagular devletinin zayıflaması ile Seyid Ali Orlat tarafından bölgede bağımsız feodal devlet kurulmuştur⁵⁵.

XV. yüzyılın başlarında ülkede yaşanan iktidar kavgalarını⁵⁶, Moğolları yenilgiye uğratarak kısa sürede Doğu Anadolu ve Ön Asya'da büyük bir araziye sahip olan Karakoyunlu Yusuf kazandı⁵⁷. Ülke topraklarının büyük bir kısmını ele geçiren Kara Yusuf, Şeki Hükümdarlığını

---

⁵⁰ Böylelikle bir zamanlar merkezi Kabala, daha sonra ise Berde olup, 1000 yıldan fazla hüküm süren Albaniya devletinin aynı hanedanlık tarafından bu sefer ülkenin kuzeybatısında; merkezi Şeki'de kurularak bir süre daha yaşatıldığı görülmektedir.

⁵¹ A. Araratskiy, **Materialnıy po İstorii Gruzii i Kavkaza**, vıp. V, Tbilisi, İzd. İnstitutu Yazıkı i İstorii i Materialnaya Kulturi im N. Ya. Marra, 1937, s. 427; Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 288; Y. Gözelova, "IX-XII Esrlerde Azerbaycanın Beynelhalg Ticaret Elageleri Erebe Menbeleri Esasında", Bakı Devlet Universiteti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakı, 2000, s. 20-22.

⁵² X. yüzyıl içerisinde bir süre Şirvanşahlara tabi olan Hükümdarlık (M. İsmayıl, M. Bağirova, **Şeki Hanlığı**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1997, s. 7), 1117 yılında IV. David (Kurucu) tarafından işgal edilir (Hacıeli, **a.g.e.**, 2007, s. 173). Aynı dönemlerde birkaç defa el değiştiren bölge (Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 295), bir süreliğine Gürcistan tarafına geçer (Hacıeli, **a.g.e.**, 2007, s. 173). Gürcistan yönetimindeyken Tsuketi Eristavlığına bağlı Elisü (İlisü/Gah) ve Şakih (Şeki) eyaletlerinin piskoposluk merkezi Kiş olur (V. Minorskiy, "Şeki", **İslam Ansiklopedisi**, C: XI, 2. bs., İstanbul, MEB Yayınları, 1979, s. 402).

⁵³ Bu dönemde ülke sınırları, Hazar denizi, Gilan vilayeti güney şehirleri Zencan, Savucbulag, Uşniyye şehirleri; Ruyendej Kalesinin güneyinden Urmiye, Salmas, Hoy, Maku şehirleri; Nahçıvan Vilayetinin batısından Debed Nehri ve kuzeybatı sınırı olarak Şeki Vilayeti ile çevrelenmekteydi (Bünyadov, **a.g.e.**, v.d., s. 336; V. Piriye, "Ob İstoricheskoy Geografii Azerbaydjana XIII-Nachala XV vv.", **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm, 1987, s. 102).

⁵⁴ V. Piriye, **Azerbaycan Hülakular Devletinin Tenezzülü Dövründe (1316-1360'cu iller)**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1978, s. 80.

⁵⁵ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Şeki", **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C: X, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, 1987, s. 499; İsmayıl, v.d., **a.g.e.**, s. 6-7; Bu dönemde bölge ve özellikle kent merkezi Şeki, Timur'un saldırılarına da maruz kalmıştır. İlki 1386/87 yılında Şeki üzerinden Kabala'ya giderken gerçekleştirilen bu saldırıların (İ. İbrahimova, "Azerbaycan Tarihi Müzeyinin 20-ci İllerde Aparıldığı Arkheoloji Tedgigat İşlerinden", **Azerbaycan Arkheologiyası 3-4**, Bakı, Hezer Universiteti Neşriyyatı, 1999, s. 94); 1394 yılında Timur (Abasgulu Ağa Bakıhanov, **Gülüstani-İrem**, Sad.: R. Ağayev, Bakı, Möminin Neşriyyatı, 2001, s. 88), 1396 yılında ise oğlu Miranşah tarafından sürdürüldüğü öğrenilmektedir (K. Kerimov, **Şeki**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1969, s. 8).

⁵⁶ Bu devirde Timur varisleri ile Sultan Ahmed Celairi, Şirvanşah I. İbrahim, Kara Yusuf ve daha küçük feodal devletler arasında yaşanan siyasi mücadeleden haber verilmektedir (T. Necefli, **Garagoyunlu ve Ağgoyunlu Devletlerinin Tarihi Müasir Türk Tarihşünashğında**, Bakı, Çaşıoğlu Neşriyyatı, 2000, s. 55-56).

⁵⁷ Sumbatzade, **a.g.e.**, s. 180; Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 364; ve bşk.

da, egemenliğı altına aldı⁵⁸. Şeki Hükümdarı Şah Hüseyin zamanında Akkoyunlu topraklarına katılan bölge⁵⁹, kısa bir süre sonra Safevi devleti sınırlarına dahil edildi⁶⁰.

Safevilerin belirlediğı melikler tarafından yönetildiğı dönemde halktan toplanan aşırı vergiler, bölgedeki zanaatkarlığın gelişmesini de engellemekteydi⁶¹. Ancak buna rağmen Şeki ipeğinin Avrupalı tüccarlar tarafından beğeniyle alındığı; ipek imali ile birlikte tarım, çiftçilik, hayvancılık gibi alanların gelişerek üst seviyeye ulaştığından haber verilmektedir⁶².

XVI. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren Osmanlı hakimiyetine geçtiğı öğrenilen ülkenin yönetim şeklinde de bazı değişiklikler yapıldı⁶³. Şirvan ve Derbent sancaklarına ayrılan ülkenin kuzeybatı bölgesi, Şirvan sancağına dahil edildi⁶⁴.

III. Murad devrinde Levendhan oğlu Erkelat Bey'in Vali olarak atandığı Şeki, Evliya Çelebi tarafından; Şirvan eyaletine bağlı bin kadar askeri olup, Gence ve Şirvan adlı iki kapısı bulunan; üç bin ev, yedi cami, han, hamam, küçük çarşıdan oluşan ve bağ ve bahçelerinde eşsiz ipek yetiştirilen bir sultanlık olarak tanıtılmaktadır⁶⁵.

XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde ülkede yeniden güçlenmeğe başlayan Safeviler, bölge yönetimini tekrar ele geçirdi⁶⁶. Beylerbeyliğine bölünerek melikler tarafından idare edilen bu dönemde, meliklerin halktan topladıkları aşırı vergi ve elde ettikleri haksız kazançlar, bir yandan bölgenin gelişimine engel olurken, diğer yandan feodal istismarını güçlendirmekteydi⁶⁷. Gittikçe ağırlaşan şartlar, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, İran şahlarının yönetim şekline karşı isyanların başlamasına neden oldu⁶⁸. Bağımsız veya yarı bağımlı

⁵⁸ İsmayılov, **a.g.e.**, 1982, s. 9; Sumbatzade, **a.g.e.**, s. 180; Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 364-365; Necefli, **a.g.e.**, s. 58-59; ve bşk.

⁵⁹ İsmayılov, **a.g.e.**, 1982, s. 9; İsmayıl, v.d., **a.g.e.**, s. 8.

⁶⁰ O. Efendiyev, "Territoriya i Granitsy Azerbaydjanskikh Gosudarstv v XV-XVI vv.", **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, 1987, s. 110; İ. Petrushevski, "Gosudarstvo Azerbaydjana v XV vv.", **Sbornik Statei po İstorii Azerbaydajana**, Baku, vip. 1, 1949, s. 175.

⁶¹ **a.y.**

⁶² Bu dönemde, Avrupalı tüccarlar tarafından ülkeden her gün 8000 at yüküne denk ipek alındığı; bu ipeğin büyük bir kısmının ise ülkenin kuzeybatı bölgesinden elde edildiğı bildirilmektedir (Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 443).

⁶³ Bakıhanov, **a.g.e.**, s. 118.

⁶⁴ A. Rakhmani, **Azerbaydjan v Kontse XVI i v XVII Veke (1590-1700 godı)**, Baku, İzd. Elm, 1981, s. 41.

⁶⁵ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sad.: T. Kuran, N. Aktaş, C: I-II, İstanbul, Üç Dal Neşriyat, 1986, s. 605.

⁶⁶ İsmayılov, **a.g.e.**, 1982, s. 13; İsmayıl, v.d., **a.g.e.**, s. 12; Bakıhanov, **a.g.e.**, s. 126; ve bşk.

⁶⁷ M. Musevi, "Şeki'nin Orta Esrleri Tarihi Hakkında", **Şeki Fehlesi Gazetesi**, No: 33 (7367), 20 Mart, Şeki, Şeki Neşriyyatı, 1969, s. 2.

⁶⁸ F. Aliyev, **Antiiranskiye Vistupleniya i Borba Protiv Turetskoy Okkupatsii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII Veka**, Baku, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, İnstitut İstorii, İzd. Elm, 1975, s. 17; Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 501; ve bşk.

hanlıklara bölünen ülkenin kuzeybatı bölgesinde Şeki Hanlığı (1743)⁶⁹, İlisu Sultanlığı (XVII. yy. sonları-XVIII. yy. başları)⁷⁰ ve Car-Balaken Birliği (XVII. yy. sonu)⁷¹ kuruldu (Hrt. 3).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı, Rusya, İran, Gürcistan ve Dağıstan ile kuvvetli ticari ilişkileri bulunan Şeki Hanlığında, sadece esnaf teşkilatına kayıtlı 37 farklı alanda faaliyet gösteren zanaat erbabı vardı⁷².

XIX. yüzyılın başlarında, bir yandan hanlıklar arasında yaşanan dahili çekişmeler, diğer yandan Kaçarların tehdit ve saldırıları, ülkede kurulan hanlık ve sultanlıkların sonunu getirdi⁷³. Böylece, 21 Mayıs 1805 yılında Şeki hakimi Han Selim ile Çar I. Aleksandr'ın Generali Pavel Sisianov arasında yapılan Kürekçay antlaşması sonucu Şeki Hanlığı bağımsızlığını kaybetti ve kısa bir süre sonra Şeki, Çar'ın Komendantlığına birleştirilerek yönetim Rusya'nın askeri komendantının eline geçti⁷⁴. Bölgede kurulan İlisu Sultanlığı ve Car-Balaken Birliği de aynı dönemde Rusya tarafından ele geçirildi. 2 Mart 1803 yılında General Gulyakov'un başında bulunduğu bir orduyla yapılan yürüyüşte kısa aralıklarla önce Balaken, az bir zaman sonra ise Car işgal edildi⁷⁵. Aynı sene İlisu Sultanı Ali Sultan tarafından Çar Rusya'sının hakimiyeti kabul edildi⁷⁶.

⁶⁹ XVIII. yy.ın ilk yarısında, Avşarların Şeki üzerine yaptığı yürüyüşlerden "Gelersen-Görersen" Kalesi'ne sığınarak galibiyet elde etmeyi başaran yerli halk, Han Çelebi'nin önderliğinde ülkenin ilk bağımsız hanlığını kurdu (F. Aliyev, "Azerbaydjan v XVIII v." *İstoričeskaya Geografiya Azerbaydjana*, Baku, İzd. Elm, 1987, s. 132-134; Sumbatzade, *a.g.e.*, s. 247; Bünyadov, v.d., *a.g.e.*, s. 520-523; İsmayıl, v.d., *a.g.e.*, s. 20; İsmayıl, *a.g.e.*, 1997, s. 188-189; ve bşk.).

⁷⁰ XVI. yy.ın ikinci yarısında, Adıgörlü Bey tarafından Dağıstan'ın Tsahur Vilayetinde kurulan Sultanlığın arazisine, İran ve Osmanlı padişahlarının fermanlarıyla Samur nehrinin güneyi; bugünkü kent merkezi ve bazı köylerinin (Alagöz, Babalı, Gah, Gorağan, Gum, Lekit, Meşebaş, Şotavar, Zerne) de katılımıyla XVII. yy.ın sonlarından itibaren başkent İlisu'ya taşınmıştır (E. Letifova, *Severo Zapadny Azerbaydjan İlisuyskoye Sultanstvo*, Baku, İzd. Altay, 1999, s. 17-19, 53; E. Letifova, "İlisu Sultanlığı: Yaranması, Erazisi, Serhedleri", *Tarih İnstitutu Elmi Eserleri*, C: XX, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, 2007, s. 92-93; Z. Cavadova, *Şimal-Gerbi Azərbaycan (Tarihi Demografik Araşdırma)*, Bakı, Altay Neşriyyatı, 1999, s. 32).

⁷¹ Bugünkü Zagatala, Balaken kentleri ve Gah'ın bir kısmı ile Gürcistan'ın Lagodehi ve Signah bölgelerini de ihtiva eden geniş bir araziye sahip olan Car-Balaken Birliği; Balaken, Car, Cınıh, Kateh, Muhah ve Tala cemaatinin soy birleşmesinden oluşmaktaydı. İcma olarak adlandırılan bu birleşmeler, birbirleri ve İlisu Sultanlığıyla ortak ilişkideydiler. Kendi içerisinde bağımsız olan her icmaya; Avar, Muğal (Azeri) ve İngiloylar'a ait birkaç köy dahildi. Aynı zamanda birkaç tohumdan (nesil) meydana gelen her icmanın kethuda ve kadıllardan ibaret idari ve dini başkanları vardı. Hakim sınıfı Avarların oluşturduğu bu cemiyette vergi mükellefleri yalnızca Muğal ve İngiloylardı. İcmalardan bağımsız olan Lezgiler de, vergiden muaf tutulmaktaydı (Molla Mehemed El-Cari, *Car Salnamesi*, Çev.: S. Süleymanova, Azərbaycan Elmler Akademiyası Şərgşünaslıq İnstitutu, Bakı, Seda Neşriyyatı, 1997, s. 9; İ. Petrushevskiy, *Djaro-Belokanskiye Volnye Obshestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya*, Tiflis, 1934, s. 6, 13-14; ve bşk.).

⁷² F. Ağamalı, *XVIII Esrin II Yarısı-XIX Esrin Evvellerinde Guzey Azərbaycan Hanlıklarının Sosial-İqtisadi Veziyyeti*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1999, s. 100.

⁷³ Y. Ağamalı, *Garabağ Hanlığının Gonşu Hanlıklar ve Dövlətlərlə Münasibətləri*, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Neşriyyatı, 1998, s. 76.

⁷⁴ A. Berje, *Predstavleniye kn. Sitsianova gr. Kochubeyu*, ot 18-go aprelya 1803 goda, No: 742, *AKAK*, Tom: II, dok., 1389, Tiflis, 1868, s. 646.

⁷⁵ Bölgeni ele geçiren Çar generallerine karşı isyanlarını sürdüren Car-Balakenliler, 1830 yılında Kont Paskeviç Yerevanski'ye teslim oldular. Ele geçirilen Birliğin yerine, İlisu Sultanlığının arazisini de ihtiva eden Car-

İpeğin merkezi sayılan bölge, Rusya'nın dokuma sanayisinin gelişmesinde ihtiyaç duyduğu hammaddenin rahatlıkla karşılayabilecek kapasitedeydi⁷⁷. Bölge yönetiminde yapılan değişiklikler, kötü koşullar ve ağır vergiler altında çalışan halkın durumu, zaman-zaman isyanlara neden olmaktaydı⁷⁸. Ancak buna rağmen XIX. yüzyılın ortalarında Şeki'de, başta ipek dokumacılığı olmak üzere⁷⁹, 40 çeşit zanaat alanının geliştiğinden haber verilmektedir⁸⁰. O dönem Şeki'nin Bum, Ereş, Gutgaşın ve Haçmaz nahiyelerinde üretilen ipeğin Carlılar aracılığıyla Dağıstan'a götürüldüğü⁸¹; Bakü, Derbent ve Tiflis gibi başkentler arasında ticaretin sağlandığı mühim yolların bölgeden geçtiği şeklinde bilgiler edinilmektedir⁸². XIX. yüzyılın son çeyreğinde Zagatala'da bulunan Fransız Seyyah Karla Serena, Şeki-Zagatala arasında sık-sık Amerikalı tüccarlarla karşılaştığı mühim ticaret yolunun varlığından haber vermektedir⁸³. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'yı dolaşan bir diğer Fransız Seyyah Aleksandr Düma, dağ yamacında ve yeşillikler içerisinde bir yer olarak tasvir ettiği Şeki'de; şehre hakim bir tepede kurulan ve ipekler, halılar, çeşitli silahlar, şapkalar, Dağlı sandaletleri, Gürcü çizimleri gibi neredeyse aradığın her şeyin bulunabileceği çok büyük ve kalabalık bir Pazar meydanından söz etmektedir⁸⁴. Aynı dönem bir süreliğine Şeki'de bulunan Rus şairi N. Rayevski; "Bahçesaray"ın yukarı kesiminde; Şeki Hanlığının başkenti olan Şeki şehrinden az

---

Balaken Eyaleti oluşturularak başına Bekoviç Çerkassi getirildi. Bu dönemde Car'ın güneyinde yer alan Zagatala Kalesi'nin inşası hızlandırılarak şehir merkezi bugünkü yerine kaydırıldı. Car, Tala ve İlisu mahallerine bölünerek 10 yıl askeri amirler tarafından yönetilen eyalet, 1840 yılında Gürcistan-İmeretiya Eyaletine bağlanarak Balaken, Yenisel ve İlisu semtlerine bölündü. Merkezi Tiflis olan bu eyalet dışında Çar Rusya'sının ülkede oluşturduğu ikinci eyalet, Şeki'nin de tabi edildiği merkezi Şamahı olan Kaspi Eyaletiydi⁷⁵. 1860 yılında İlisu Sultanlığının kuzey bölgesi Dağıstan'ın güneyi; Samur Dairesine, geri kalan kısmı ise Car-Balaken Dairesi ile birlikte bugünkü Gah, Zagatala ve Balaken kentlerinin sınırlarını çevreleyen arazide kurulan, Zagatala Dairesine birleştirildi (Vsepoddanneynshiy Raport Kn. Sitsianova ot 17 aprelya 1803 goda, No: 42, **AKAK**, Tom: II, dok. 1387, Tiflis, s. 686; Predpisaniye Gr. Paskevicha General Mayoru Kn. Bekovichu Cherkasskomu ot 4 marta 1830 goda, No: 36, **AKAK**, Tom: VII, dok. 380, Tiflis, 1878, s. 445).

⁷⁶ Klyatvennoye Obeshaniye Poverennikh Obshestv Djarskoy Provintsii, **AKAK**, Tom: II, dok. 1387, Tiflis, 1868, s. 686.

⁷⁷ Y. Verdiyeva, **XIX. Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycanın Ehalisi**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 13.

⁷⁸ 1807 yılında Göynük (Şeki); 1814, 1838 (Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 75, 78, 85) ve 1849 yıllarında Şeki merkezde (A. Hüseyinzade, **XIX Esrin İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı**, Bakı, Azerbaycan Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1967, s. 18); 1830 yılında Car-Balaken, 1863 ve 1877 yıllarında ise Zagatala Dairesinde yaşanan isyanlar (Memmedov, **a.g.e.**, 2001, s. 15, 99), bölgenin Çar yönetimine karşı yaptığı ayaklanmaların en önemlilerindendir.

⁷⁹ Ağamalı, **a.g.e.**, 1999, s. 84.

⁸⁰ M. Gülmahiyev, **XVIII Esrin Son Rübü-XIX Esrin I. Yarısında Azerbaycan Kendinin Sosial-İqtisadi Strukturu**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1989, s. 22; Verdiyeva, **a.g.e.**, s. 11.

⁸¹ Ağamalı, **a.g.e.**, 1999, s. 84; E. Memmedov, **Şimal-Gerbi Azerbaycan Zagatala Dairesi**, Bakı, Adiloğlu Neşriyyatı, 2001, s. 54.

⁸² Memmedov, **a.g.e.**, 2001, s. 54-55.

⁸³ H. Gocayev, "Aleksandr Düma ve Ondan 20 İl Sonra", **Gobustan**, No: 4, Bakı, 1985, s. 26.

⁸⁴ Aleksandr Düma, **Gafgaz Seferi**, Çev.: G. Paşayev, H. Abbasov, Bakı, Yazıçı Neşriyyatı, 1985, s. 116-117.

uzaklıkta, yeşillikler ve meyve bahçeleri içerisinde 3000 ev ve 14000 nüfuslu bir yer olarak”, şehrin bugünkü “Yukarıbaş” semtini tasvir etmektedir⁸⁵.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Çar Rusya’sına karşı yükselen devrimci hareket ülkede de etkisini gösterdi. 28 Mayıs 1918 yılında, Mehmet Emin Resulzade’nin önderliğinde kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yaparak Azerbaycan’ın arazi bütünlüğünü koruma uğrunda giriştiği mücadeleyi iki yıl sürdürdü⁸⁶.

Bundan sonraki uzun süre SSCB’ye bağlı bir cumhuriyet olan ülke, 30 Eylül 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmıştır.

---

⁸⁵ Ağamalı, **a.g.e.**, 1999, s. 75.

⁸⁶ N. Nesibzade, **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Megaleler ve Senedler)**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1990, s. 45.

1. 2. Fiziksel Çevre

1. 2. 1. Coğrafi Yapı ve Kültür Dokusu

Baş Kafkas sıra dağlarının güney yamaçlarından Acınohur düzlüğüne kadar uzanan ve kuzeyden Dağıstan'la sınırlandırılan bölge⁸⁷; batıdan Mazımçay, doğudan Girdimançay Deresi, güneyden Alazan-Eyriçay Vadisi ile kuşatılan⁸⁸ geniş bir arazide yer almaktadır (Hrt. 4).

Rölyefin genellikle dağlık olmasından dolayı karmaşık bir nehir şebekesine sahip olan bölgenin esas nehirleri⁸⁹; Alazan, Mazımçay, Balakençay, Talaçay, Kışçay, Eyriçay, Kaşgaçay, Kürmükçay ve Ağçaydır⁹⁰. Mutlak yüksekliği Pazardüzünde 4466 m. kadar çıkan bölgenin⁹¹ yüzölçümü 6162 km²'dir⁹².

Kozmopolit bir yapıya sahip olan bölgenin merkezi kenti konumundaki Şeki'nin⁹³ şuanki nüfusu yaklaşık 160 bindir (Res. 1-2; Hrt. 5)⁹⁴. Günümüzde nüfusunun büyük çoğunluğu Azerilerden oluşan kentin azınlık nüfusunu Lezgiler, Ahıska Türkleri, Ruslar, vd. teşkil etmektedir⁹⁵.

⁸⁷ Ensiklopediya, **a.g.e.**, 1987, s. 503.

⁸⁸ E. Nuriyev, **Azərbaycan SSR-in Şeki-Zaqatala Zonasının Toponomiyası**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1989, s. 4.

⁸⁹ V. Nebiyev, Ş. Kerimov, **Nuha-Zaqatala Zonasının Tebii Şəraitinin Kend Teserrüfatı Cəhətdən Qiymətləndirilməsi**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1965, s. 5.

⁹⁰ Nuriyev, **a.g.e.**, s. 5.

⁹¹ Ensiklopediya, **a.g.e.**, 1987, s. 503.

⁹² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Balaken Rayonu", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C: I, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, 1976, s. 579; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Gah Rayonu", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C: III, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, 1979, s. 101; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Zaqatala Rayonu", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C: IV, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, 1980, s. 281; Ensiklopediya, **a.g.e.**, 1987, s. 499; "Şəki", <http://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99>, 22 Mart 2009; "Qax", <http://az.wikipedia.org/wiki/Qax>, 22 Mart 2009; "Zaqatala", <http://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala>, 22 Mart 2009; "Balakən", <http://az.wikipedia.org/wiki/Balak%C9%99>, 22 Mart 2009.

⁹³ Adının nereden geldiğine ilişkin çeşitli görüşlerin bulunduğu kentin kimi araştırmacılara göre etrafını çevreleyen altı dağın yamacında yer aldığı için Arapçadan geçme "Şeşku" isminden alındığı (H. Ahmedov, S. Efendiyev, **150 Yaşlı Yubilyar Məktəp və Şəkide Həlk Maarifinin Tərəqqisi**, Bakı, Maarif Neşriyyatı, 1983, s. 6); diğer bir gruba göre ise hangi tarihte ve nereden geldikleri belirtilmemekle beraber buraya göç eden "Şeggag", (R. İsmayilov, **Azərbaycan Tarixi**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 22), "Şekkan" (M. Şerifli, **IX Esrin İkinci Yarısı-XI Esrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1978, s. 36) veya "Şekki" (Musevi, **a.g.e.**, 1969, s. 4) kavimlerinin adı ile bağlantılı olduğudur. Ancak, bu görüşlerden farklı olarak son dönemlerde yapılan araştırmalar sonucu şehrin, M. Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında ülke topraklarına yerleşmiş olan Saka-İskit kavmi tarafından kurulduğu ve Saka-Şaka-Şeki şeklinde bir değişikliğe uğrayarak bu adla isimlendirildiği kabul edilmiştir; (İsmayıl, v.d., **a.g.e.**, s. 3-4; İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 22-25; Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 102-106; ve bşk).

⁹⁴ Bugün 63 köyü bulunan kent nüfusunun 100 bine yakını köylerde ikamet etmektedir; ("Şəki", <http://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99>, 22 Mart 2009).

⁹⁵ Şeki Valiliği, Arazi Yönetimi Şubesi 2008 Yılı Kayıtları; (Kaynaklardan, demografisi ile ilgili en erken tarihli bilginin XIX. yüzyılın başlarına ait olduğunu tespit ettiğimiz kentin o dönem Azeriler, Ermeniler, Udinler,

Kaynaklardan⁹⁶; 1772 yılında bugünkü kent merkezinin 2 km. kuzeybatısından geçen Kiş nehrinde yaşanan güçlü sel sonrası şimdiki yerinde kurulduğu öğrenilen Şeki'nin eski yerleşim yeri ile ilgili; Kiş nehri deresinde⁹⁷; Kiş nehrinin Eyriçay nehri ile kavuştuğu yerde ve bugünkü Karadağlı bölgesinde bulunduğu⁹⁸ şeklinde kısa bilgilere ulaşılmaktadır⁹⁹.

Hanlıklar devrinde kentin bugünkü “Yukarıbaş” semtinde; hakim bir noktada kurulan şehir¹⁰⁰, Türklerin ilk yerleşim yerlerinde uyguladıkları “kale”, “şehristan” ve “rabad” bölümlerinden oluşan¹⁰¹ üç bölümlü kent planında tasarlanmıştır. Şehre hakim bir noktada kurulması bakımından erken Osmanlı döneminin şehir merkezlerinin belirlenmesi ve yeni dokularının oluşmasını sağlayan külliye¹⁰² tasarımını hatırlatan kent düzeni; topografyaya göre biçimlenmektedir. Tipolojik bakımdan kapalı kentler modeline¹⁰³ uygun olarak gelişen Şeki; saray ve yönetim merkezi başta olmak üzere diğer dini ve sosyal yapıları içerisinde

---

Lezgiler, Yahudiler, Gürcüler ve Haputlular'dan oluşan 75000 nüfuslu bir il olduğu öğrenilmektedir; Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 53; Z. Cavadova, **Şimal-Gerbi Azərbaycanın Ehali Tarihi ve Tarihi Demografiyası (XIX esrin evvelleri -70'ci iller)**, Bakı, Altay Neşriyyatı, 2002, s. 96, 118-119).

⁹⁶ Kerimov, **a.g.e.**, 1969, s. 7; A. Salamzade, E. Avalov, R. Salayeva, **Problemı Sokhraneniya i Rekonstruktivnogo İstoricheskikh Gorodov Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm, 1979, s. 63; İsmayılov, **a.g.e.**, 1982, s. 3-4; A. Salamzade, M. İsmayılov, K. Memmedzade, **Şeki-Tarihi Memarlıq Oçerki**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1988, s. 15; ve bşk.

⁹⁷ Nuriyev, **a.g.e.**, s. 48.

⁹⁸ Ensiklopediya, **a.g.e.**, 1987, s. 499.

⁹⁹ Şimdiye kadar yeri tam olarak tespit edilemeyen eski şehir hakkında; “...sur duvarlarıyla çevrili bir alanda kurulmuş olup, içerisinde çok sayıda askeri birliğin bulunduğu ve Ortaçağın başlarından itibaren devletin siyasi ve idari merkezinin yer aldığı...”, şeklinde bilgilere ulaşılmaktadır (Bünyadov, **a.g.e.**, 1989, s. 142). Şeki'nin eski yerleşim yeri ile ilgili E. Çelebi'den de kısa bilgiler edinilmektedir; Bkz.: Tezin “Tarihsel Süreç” Bölümü, s. 13.

¹⁰⁰ Şeki Kalesi ile ilgili Tezin ileriki bölümlerinde daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

¹⁰¹ M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 1977, s. 21-31, 90; M. Cezar, **Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğine Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları, 1985, s. 20; U. Tanyeli, “Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy.)”, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1987, s. 13-14; D. Kuban, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, 2. bsk., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s. 168; D. Kuban, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, YKY, 2002, s. 60; R. Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, t.y. s. 75; Ü. Alsaç, **Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 13-14; O. Memmedova, “Azerbaycanın Tarihi Şehirlerinin Plan Guruluşunun Tehlili”, **Urbanizm**, S: 11, Bakı, 2008, s. 127; İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 125; ve bşk.

¹⁰² Ö. L. Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü.İ.F.M. C: XXIII**, No: 1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, İstanbul, 1963, s. 239; O. Ergin, **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 19; A. Kuran, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler”, **I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, 3. Türk Sanatı Tarihi, C: X, S: 15-20, İstanbul, 1973, s. 796; P. Pinon, “Anadolu ve Balkanlardaki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı Mimarlığının 7. Yüzyılı, Uluslararası Bir Miras**, 25-27 Kasım 1999 Bildirileri, İstanbul, YEM Yayınları, t.y., 167-168.

¹⁰³ Tanyeli, **a.g.e.**, s. 39-95, M. Yenen, “Türk Şehirleri ve Türkiye’de Şehircilik”, **İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları**, A.Ü.S.B.F. Ankara, İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yayınları, 1955, s. 85; S. Polat, “Osmanlı Öncesi Türkiye’de Şehir Yönetimi”, **Türk Dünyası Belediyeleri Birliği; Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, ed.: E. Özver, A. Bilgin, İstanbul, y.y. 2008, s. 37; Memmedova, **a.g.e.**, 2008, s. 127.

bulundurmakla, şehir planlaması açısından İslam kent modelinin¹⁰⁴ de küçük bir örneğini teşkil etmektedir.

Serbest-organik dokuya sahip olan kent yolları; kale dışında oluşan dairevi meydandan ışınsal olarak yayılmaktadır. Kentte yaşayanların gereksiniminden kaynaklanarak iç dokudan türeyen bu biçimlenme¹⁰⁵, ana hatlarıyla tipik bir Türk şehirciliği/kültürü anlayışını yansıtmaktadır¹⁰⁶.

Kent içerisinde geçen Kurcana Nehri, kenti; yüksekte yer alan ve daha çok gelişen güney ve vadide yerleşen kuzey kısımları olmak üzere iki yere bölmektedir. Doğudan batıya doğru akan nehir, Cuma Camisi (XIX. yy.) ve Pazaryerinin (Köhne Bazar) bulunduğu bugünkü kent merkezinde¹⁰⁷ kuzeyden akan “Deyirmanark” nehriyle birleşerek güneye doğru kıvrılmaktadır.

Tıpkı bu nehirler gibi kıvrılarak gelişen kent yolları; kent nüvesini oluşturan Kale’nin güneyinden uzanan ana yol¹⁰⁸; nehirlerin birleştiği ve Cuma Camisinin bulunduğu merkezde güneyden gelen ikinci ana yolla¹⁰⁹ kesişerek buradan; “Kiş Köyü yolu”¹¹⁰, “Eski Zagatalayolu”¹¹¹ ve “Gışlag yolu”¹¹² olmak üzere diğer esas yollara ayrılmaktadır. Bu caddelerden ayrılan geri kalan sokaklar ise bazıları bir süre sonra yeniden bu ana yollara birleşirken; bazılarının mahalle içlerine kadar uzanarak çoğunlukla burada çıkmaza bağlandığı gözlenmektedir¹¹³.

---

¹⁰⁴ Y. Can, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı (VII-IX Yüzyıl)**, Ankara, T.D.V. Yayınları, 1995, s. 24-30; S. Aktüre, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, 2. bsk., Ankara, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1981, s. 7-11; Kuban, **a.g.e.**, 1995, s. 165-168.

¹⁰⁵ Mahremiyet anlayışının İslam kentlerinin fiziki oluşumlarında çok mühim rol oynadığı bilinmektedir; (Can, **a.g.e.**, s. 29; ve bşk). Dolayısıyla, varolan kentler veya kurulacak olan yeni yerleşmeler, buraya yerleşenlerin olabildiğince kendi kent tanımlarına uygun biçimde şekillenmektedir; (Tanyeli, **a.g.e.**, s. 13).

¹⁰⁶ K. A. Aru, **Türk Kenti**, İstanbul, YEM Yayınları, 1998, s. 11, 177; K. A. Aru, “Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, İstanbul, Habitat 2, 1996, s. 329.

¹⁰⁷ M. F. Ahundov ile 20 Yanvar caddelerinin kesiştiği meydan.

¹⁰⁸ XIX. yüzyılda ülkenin Bahçesaray’ı adlandırılan kentin zanaatkarlarının bulunduğu bu merkezi yolun (şimdiki M. F. Ahundov Caddesi); Ortaçağ Avrupa ülkelerinin ticari caddeleriyle kıyaslandığı ve günümüzde hala bir kısmıyla yaşatılmağa çalışılan, dönemin 40’dan fazla zanaat alanının önemli bir bölümünün bu cadde üzerinde yer alan imalathanelerde faaliyet gösterdiği öğrenilmektedir; (Sh. Fatullayev, **Pamyatniki Sheki**, Baku, Gyandjilik, 1970, s. 4; Ağamalı, **a.g.e.**, 1999, s. 84; Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 70-73; Cavadova, **a.g.e.**, 2002, s. 45; ve bşk).

¹⁰⁹ 20 Yanvar Caddesi.

¹¹⁰ M. E. Resulzade Caddesi.

¹¹¹ H. Aliyev Caddesi.

¹¹² M. E. Resulzade Caddesi.

¹¹³ Kurulduğunda Türklerin eski yerleşmelerinde uyguladıkları kent planında tasarlanan Şeki’nin bir süre sonra nehirlerin kesiştiği meydana (bugünkü merkezde); İslam kentlerinin üç ana unsuru olan Cuma camisi, hamam ve pazaryerinin (Can, **a.g.e.**, s. 21-30; ve bşk.) inşasıyla Türk-İslam kentlerinin sentezini oluşturması durumu, Türklerin iskan ettikleri yerlerde uyguladıkları şehircilik anlayışını (Özdemir, **a.g.e.**, s. 75) birebir yansıtmaktadır.

“Ağvanlar”¹¹⁴, “Bağbanlar”¹¹⁵, “Bazarbaşı”¹¹⁶, “Gilehli”¹¹⁷, Genceli¹¹⁸, “Dabbağlar”¹¹⁹, “Demirci Bulağı”¹²⁰, “Duluslar”¹²¹, “Otageşiyi”¹²², “Saritorpag”¹²³, “Serraclar”¹²⁴, “Şerbablar”¹²⁵ gibi adlarını burada kümeleşen belirli meslek gruplarından veya mimari yapılardan alan başlıca mahalle ve semtler, bu özellikleri bakımından da Türk-İslam mahallelerinin genel karakterini yansıtmaktalar¹²⁶.

Kentin eski dokusunu oluşturan bu bölgelerin dışında; Ermenilerin yaşadıkları “Köhne Bazararkası”¹²⁷ ve “Calğalıbulag”¹²⁸ semtleri ile Lezgilerin yaşadığı “Dodu” ve “Gışlag” semtleri¹²⁹ de, kentin kurulduğu dönemlerdeki ilk yerleşim yerleri arasında yer almaktadır. Bugün kenti köyleri ile bağlayan bazı yollar da bu bölgelerden geçmektedir. Kentin kuzey¹³⁰

Bu durum aynı zamanda merkezi vareden olgunun Cuma Camisi olmayıp, camiyi orada inşa etmeyi zorunlu kılan nedenin, bu merkezin varlığı olması görüşüne (Tanyeli, **a.g.e.**, s. 15) açık bir örnektir.

¹¹⁴ Mahalle, aynı adla anılan Hamamın da bulunduğu Ağvanlar Sokağında yer almaktadır.

¹¹⁵ Bahçıvanlar; M. E. Resulzade Caddesinin batı paralelinde; bugünkü Bağbanlar Caddesinde bulunmaktadır.

¹¹⁶ Yukarıbaşı'nın; Vidadi, R. Efendiyev ve A. Ahmedov sokakları ile kuşatılan bu mahalle, eskiden “Taşlı Bazar” olarak da adlandırılan Pazaryerinin adıyla anılmaktadır. Bir zamanlar yakınında beş kervansarayın bulunduğu Pazaryerinin; bugünkü Han Mescidine kadar uzanan geniş bir alanda kurulduğu ileri sürülmektedir (Z. Mabudoğlu, S. Behareddingizi, **Şekide Mehelle Adları Soylar ve Legebler**, Bakı, Nafta-Press Neşriyyatı, 2004, s. 146). Belirtilen alanın mevcut kervansarayların (Aşağı ve Yukarı kervansaraylar) çok yakınına düşmesi; Pazaryerinin, “Bazarbaşı” olarak adlandırılan bugünkü semtinin ise Şeki Kalesi'nin hemen güney kapısı yanında bulunması; Osmanlı kentlerinin işlevsel kesimlerdeki tasarımı hatırlatması bakımından dikkat çekicidir; Bu konuda bkz.: Kuban, **a.g.e.**, 1995, s. 190-197.

¹¹⁷ Aynı adlı mescidin de bulunduğu mahalle, eski Gogol; bugünkü Gilehli Sokağına düşmektedir.

¹¹⁸ Bugünkü; H. Aslanov, T. Halilov, M. Gasimov sokakları ve 8. Rayon; Çaymehle, 28 May Sokağı ile kuşatılmaktadır.

¹¹⁹ Dericiler; mahalle güneyden H. Aliyev; batıdan M. E. Resulzade; doğudan 20 Yanvar ve kuzeyden F. H. Hoyski caddeleriyle çevrelenen bir alanı kapsamaktadır. Adını bir zamanlar bu sokakta faaliyet gösteren deri atölyesinden alarak günümüzde halk arasında “Deri Skladı (Deposu) Aralığı” olarak tanınan şimdiki V. Selimov Sokağı da, Dabbağlar Mahallesinde yer almaktadır.

¹²⁰ M. Hüseyinzade Sokağındaki bu mahallede, bir zamanlar demirci, eyerci ve nalbantların bulunduğu bir mahalle pazarının varlığından haber verilmektedir; (Mabudoğlu, v.d., **a.g.e.**, s. 85).

¹²¹ Çömlekçiler; mahalleye doğudan Arküstü; güneyden 20 Yanvar ve batıdan F. H. Hoyski caddeleri dahildir.

¹²² Şekihanovlar Evi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) ve Ağvalar Hamamı'nın (XIX. yy.) da bulunduğu mahalle; Otageşiyi ve C. Cabbarlı sokakları ile kuşatılmaktadır.

¹²³ Saritorpag Sokağından başlayıp, doğuya doğru 28 May, C. Cabbarlı ve Otageşiyi sokaklarının da dahil olduğu bir alana uzanan mahalle; güneyden M. F. Ahundov; kuzeyden F. H. Hoyski caddeleriyle sınırlandırılmıştır.

¹²⁴ Eyerciler; Yukarı Camii Çıkma Sokağı.

¹²⁵ Dokucular; mahalle, Şerbablar Sokağı da dahil olmak üzere doğudan M. E. Resulzade; batıdan Bağbanlar; kuzeyden F. H. Hoyski caddeleri ve güneyden Nizami Sokağıyla kuşatılan alanı kaplamaktadır.

¹²⁶ M. Çadırcı, “Anadolu Kentlerinde Mahalle”, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, İstanbul, Habitat 2, 1996, s. 257-262; Ö. Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, T.T.K. Yayınları, 2006, s. 40; V. Muradov, **Orta Esr Azerbaycan Şehirleri**, Bakı, Maarif Neşriyatı, 1983, s. 130; N. Fersan, “Küçük Anadolu Kentlerinde Tarihî Dokunun Korunması İle İlgili Bir Yöntem Araştırması”, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1980, s. 13-16; Cezar, **a.g.e.**, 1985, s. 34-37, 392; Can, **a.g.e.**, s. 113-115; ve bşk.

¹²⁷ Şimdiki A. Cebrayilov ile B. Memmedov sokaklarının kesiştiği mahalle.

¹²⁸ Fuzuli Caddesi.

¹²⁹ Bu mahallelerden “Dodu”; M. E. Resulzade Caddesinin kuzey ucunda; “Gışlag” ise güney ucunda yer almaktadır.

¹³⁰ Dodu-Kiş.

ve kuzeybatısındaki¹³¹ köylerine “Dodu”; güney¹³² ve güneydoğusundaki¹³³ köylerine ise “Gışlag” semtleri aracılığıyla ulaşılmaktadır.

Şeki Kalesi ve merkezi cadde ve sokakların 1852 tarihli yerleşim planı
(Sh. Fatullayev, 1988: 104)

¹³¹ Dodu-Ohut-İnce-Zunut; İnce-Babaratma-Karadağlı-II. Bilecik; Aşağı Göynük-Baş Göynük-Şin.

¹³² Gışlag-Dörtyol-Caferabad-Dehne-Alakapı.

¹³³ Gışlag-Verezet-Zeyzid-Kırkbulag-Bideyiz.

Kenti bölgenin diğer kentleri ile bağlayan ana yol ise Şeki'nin güneyinde; Tren Gar'ının bulunduğu "Dörtöl" mevkiinden batıya doğru uzanan ve Ortaçağın sonlarında Karadeniz'le Bakü'yü birleştiren; Lagodehi-Balaken-Şeki-Şamahı yoludur¹³⁴. Bu yol üzerinde aynı zamanda Şeki'nin güneybatısında¹³⁵ ve Gah'ın güneydoğusunda¹³⁶ bulunan köyler de yer almaktadır.

1964 yılında Zagatala'dan ayrılarak şehir statüsü verilen Gah'ın¹³⁷ bugünkü nüfusu 50 bin civarındadır¹³⁸ (Res. 3-4; Hrt. 6). Nüfusu Azeriler, Gürcüler¹³⁹, Avarlar, Tsahurlar vd. oluşan kentin bir yerleşim yeri olarak ne zaman kurulduğuna dair herhangi bir bilgi ve belgeye rastlanılmamıştır¹⁴⁰. 1831 yılında, İlisu Sultanlığına bağlı 400 ev ve 650 kişiden oluşan bir kır yerleşmesi olan bugünkü kentin¹⁴¹; XIX. yüzyılın sonlarına doğru buraya kilise inşa edildiği dönem¹⁴² itibariyle önem kazanmağa başladığı anlaşılmaktadır.

¹³⁴ M. Velili, **Azərbaycan (Coğrafi-Tebii Etnografik və İqtisadi Müləhizat)**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 178-179.

¹³⁵ Gışlag-Dörtöl-Daşüz-Gudula-Şorsu-Cumakend-Aşağı Göynük.

¹³⁶ Tangıt-Baydarlı-Oncallı-Gıpçag-Gah.

¹³⁷ Hakkında oldukça sınırlı bilgilerin bulunduğunu fark ettiğimiz kentin adıyla ilgili tam olarak bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Mevcut kaynaklardan edinilen görüşlerden birisi; Gah'ın, Gürcü'ce "Khahi" kelimesinin deforme olmuş şekli olduğu (Nuriyev, **a.g.e.**, s. 21); bir diğeri ise Farsça "Kale" manasından alındığı şeklindedir (H. Azimov, Ş. Ahmedov, **Gah Abideleri**, Bakı, Seda Neşriyyatı, 1998, s. 21); Kent adının, bölgenin eski tayfalarından birisi olan "Gag'ların" isminden alındığını bildirenler de vardır (R. Eminov, "Gah Rayonunun Dini Abideleri ve Ziyaretgahları", Bakı İslam Üniversitesi Zagatala Şöbesi, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Zagatala, 2003, s. 16). Bugün kentin güneyinden akan Alazan Nehrinin bazı kaynaklarda "Gakikh" nehri olarak geçmesi (Ahmed İbn Esem El-Kufi, **a.g.e.**, s. 78), kentin bu adla isimlendirilebileceğini de akla getirmektedir. Ayrıca kentin coğrafi konumundan dolayı şimdiki adından daha önce kullanılan Torağay isminin Kıpçak dilinde "dağlar arasında sığınak" anlamına geldiği ve burasının bir Kıpçak yurdu olabileceği (Letifova, **a.g.e.**, 2007, s. 99) şeklinde bir görüş daha vardır.

¹³⁸ Bu nüfusun %80 civarı köylerde ikamet etmektedir; (Gah Valiliği, Arazi Yönetimi Şubesi 2008 Yılı Kayıtları).

¹³⁹ Günümüzde yoğun olarak Gah-İngiloy, Gürcü Kötüklü, Alibeyli, Meşebaş, Alatemir köylerinde yaşayan ve kendilerini Gürcü olarak tanıtan Hristiyan nüfusun son dönemde yapılan bazı araştırmalarda; bugün Zagatala ve Balaken'de yaşayan Müslüman İngiloyların zamanında Çar Rusya'sı tarafından Hristiyanlaştırılmış kesimi oldukları şeklinde bir iddia ileri sürülmektedir; (A. Mustafayev, **İngiloyların Maddi Medeniyeti (Tarihi Etnografik Tedgigat)**, Bakı, Çaşıoğlu Neşriyyatı, 2005, s. 3-6; Y. Mahmudov, E. Letifova, A. Memmedova, XIX Esrde Çarizmin Şimal-Gerbi Azerbaycanda Pravoslavlaşdırma Siyaseti ve Pravoslav Kilselerin Tikilmesi Tarihinden", **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, 2007, s. 3-15; M. Sadıgov, "İngiloyların Menşei Haggında", **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, 2007, s. 38-42; İ. Aliyeva, "İngiloyların Çar Rusiyasının Pravoslavlaşdırma Siyasetine Garşı Mübarizesi, **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, 2007, s. 131-136; Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 49).

¹⁴⁰ Mevcut kaynaklardan tespit edildiğine göre, bir zamanlar Sultanlık Merkezi olan ve günümüzde Gah'ın 13 km. kuzeyinde yer alan İlisu Köyünün arazisinde; İlisu Sultanlığına bağlı bir kır yerleşmesi olan kentin, Çar Rusya'sının bölgeyi ele geçirdikten sonraki dönemde Zagatala Dairesine katılarak uzun süre Zagatala'ya bağlı bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir. Kentin tarihiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Tezin "Tarihsel Süreç" Bölümü, ilgili sayfalara.

¹⁴¹ Cavadova, **a.g.e.**, 2002, s. 89.

¹⁴² Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları Env. No: 4549; Azimov, v.d., **a.g.e.**, s. 59.

Bugün “İçeribazar” Mahallesinde; zaman-zaman bir evin avlu duvarı olarak da yararlanıldığı gözlenen duvar kalıntısı ve aynı adlı uzununa sokağın bitimindeki kuzey ucunda yüksekliği 2.5-3 m. olan giriş açıklığı ile günümüze ulaşabilen kale kalıntısı bulunmaktadır. Mevcut durumuna dayanarak herhangi bir fikir söylemenin oldukça güç olduğu bu yapının Kültür Müdürlüğü Arşivi Kayıtlarında XVI. yüzyıl kalesi olduğu bildirilmektedir¹⁴³. İçerisindeki en erken tarihli yapının/evin XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına ait olduğu gözlenen “Kaleiçi’nin”, kentin ilk yerleşim yeri veya yerlerinden birisi olduğu söylenebilir. Bugün kentin güneydoğuya doğru genişlemesiyle kent içerisinde kalan Gahmuğal Köyü Cuma Mescidi (1762)¹⁴⁴; kalenin 50 m. kuzeyinde yer almaktadır. Kent merkezindeki tarihi değere sahip tek yapı ise yukarıda sözü edilen ve bugün Zagatala Sokağında bulunan Alaverdi Kilisesi (1888)’dir¹⁴⁵.

Kentin fiziki yoğunluğunu sağlayan Pazaryeri vb. unsurlar XIX. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuştur¹⁴⁶. İlki 1889 yılında düzenlenen haftalık panayırlar¹⁴⁷, kısa bir süre içerisinde büyük pazara çevrilmiştir¹⁴⁸. Genelde hayvansal, tarım ve zanaat¹⁴⁹ ürünlerinin satıldığı bu Pazardan Zagatala Dairesi yüklü miktarda kazanç elde etmekteydi¹⁵⁰.

Gah’ın, “Kaleiçi” olarak tanımlayabileceğimiz küçük yerleşim ünitesinin dışında kalan mekan; şuan çok da büyük olmayan bir araziye kurulu; birbiri ile dik kesişen sokaklardan ibarettir. Planlı şekilde gelişen bu sokaklar, kent merkezini çevre köylere bağlamaktadır¹⁵¹.

Kentin, Zagatala ile ulaşımını sağlayan esas yolları ise kent merkezinde, çevre yolunun kuzeybatısına doğru uzanan Güllük Köyü yolu¹⁵² ile şehrin güneybatısına doğru uzanan

¹⁴³ Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları Env. No: 4545.

¹⁴⁴ Yapıyla ilgili daha detaylı bilgi, Tezin, ileriki bölümlerinde verilmiştir.

¹⁴⁵ Günümüzde, Gürcistan’ın Telavi kentindeki Katedralin adından “Küçük Alaverdi” Kilisesi olarak da isimlendirilen yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Tezin, ilgili bölümlerine.

¹⁴⁶ O dönemde Gah’ta, kent pazarıyla birlikte 149 ticari kuruluşun varlığından söz edilmektedir; (Memmedov, **a.g.e.**, 2001, s. 56).

¹⁴⁷ M. İsmayilov, **XX Esrin Evvellerinde Azərbaycanın Kend Teserrüfatı**, Bakı, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960, s. 240.

¹⁴⁸ M. Djanaşvili, “Kratkiy Ocherk Kakhskogo Uchastka”, **Trudi KOSKh**, No: 3, Tiflis, Tipografiya Mikhelsova, 1887, s. 272.

¹⁴⁹ Zagatala Dairesinin o dönemki arazisinde (Gah, Zagatala, Balaken); zanaatkarlığın en gelişmiş alanlarının çekmecilik (çizmec), serrachıg (eyercilik), demircilik, misgerlik (maden işçiliği), halıcılık, ağaç işçiliği ve sarraflık olduğu bildirilmektedir; (Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 71; “Balaken Hakkında Kısa Ansiklopedik Bilgi”, Balaken, Kültür Müdürlüğü Arşivi Raporları, Ağustos 2008).

¹⁵⁰ Djanaşvili, **a.g.e.**, s. 272.

¹⁵¹ Bugün kentin H. Aliyev Caddesi; “Demir Köprü” vasıtasıyla “Kürmük Yolunda”, güneydoğuda bulunan Emberçay Köyü ve Gürcü Kötküklü köylerine giden yollara; 20 Yanvar Caddesi ise şehrin kuzeyinde yer alan Gahingiloy-Gahbaş-Ağçay-İlisu-Sarıbaş köylerine giden “İlisu Yoluna” bağlanmaktadır.

¹⁵² Gah’ın kuzeybatısında bulunan; Gum-Lekit-Zerne-Güllük köyleri bu yol üzerinde yer almaktadır.

“Povilyon” yoludur¹⁵³. Gah’ın, Zagatala yönünde gelişen diğer köyleri, Şeki-Balaken yolu boyunca güneyden batıya doğru uzanmaktadır¹⁵⁴. Zagatala’nın güney köyleri¹⁵⁵ de bu yol üzerinde yer almaktadır.

Bölgenin Şeki’den sonraki diğer önemli kenti olan Zagatala¹⁵⁶ merkezinin, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Car’da yerleştiği; bu dönem sonrası ise bugünkü Car Köyünün güneybatısına doğru yer değiştirerek, şimdiki yerinde kurulan Zagatala Kalesi etrafında; özellikle de güney ve güneydoğusunda gelişmeğe başladığı görülmektedir.

Günümüzde; Azeriler, Avarlar, Tsahurlar, Ruslar, Ukraynalılar, İngiloylar, Ahıska Türkleri, Yahudiler, Tatarlar, Osetinler, vd., olmak üzere 20’den fazla halkın bir arada yaşadığı kentin bugünkü nüfusu 113 bin civarındadır¹⁵⁷ (Res. 5-6; Hrt. 7).

Çar Rusya’sı tarafından, o dönem oldukça stratejik önem arz eden bölgede kurulan Kale¹⁵⁸; Gürcistan, Dağıstan ve Bakü yol şebekesinin merkezinde yer almaktaydı. Dağıstan’ın güneyini kontrol altında tutmak amacıyla askeri üs olarak kurulan Kale; Güney Kafkasya Askeri Dairesinin Merkezi Tiflis’e yakınlığı bakımından da en uygun yerde inşa edilmişti¹⁵⁹.

İçkale; tamamen askeri işlev üstlenen; içerisinde bazen sayıları 8-10 bin arasında değişen garnizonun bulunduğu¹⁶⁰, dıştaki sur duvarına bitişik bir yerleşmedir. Özel bir tür içkaleyi

¹⁵³ Şeki-Balaken yolunu dik olarak kesen bu ana yol, aynı zamanda kentin güneybatısındaki Meşebaş-Emircan-Alatemir-Alibeyli-Marsan-Turacı köyleriyle kent arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.

¹⁵⁴ Kentin, Celayır-Almalı-Şotavar-Zeyem-Tasmalı köyleri bu yönde bulunmaktadır.

¹⁵⁵ Lahıc-Behmetli-Aliabad-Tala-Zagatala.

¹⁵⁶ Zagatala adının anlamıyla ilgili mevcut kaynaklardan edinilen bilgilere göre tam olarak nerede yerleştiği gösterilmemekle birlikte, bazısı bugünkü kent yakınında daha Albaniya devrinde Fars menşeli Zek sülalesinin adından bir köyün zamanla Zakantala-Zagatala şeklinde bir değişikliğe uğrayarak bu adla isimlendirildiğini söylerken (Süleymanova, **a.g.e.**, s. 60); kimi kaynaklar kentin adını daha da eskiye götürerek Saka-İskitlerin adıyla bağlamakta ve Saka-Zaka ve Tala (Yurt) gibi iki söz birleşmesinden oluştuğu şeklinde bir iddiada bulunmaktadır; (İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 23; Nuriyev, **a.g.e.**, s. 9, 21). Bunların dışında kentin Lezgice; Zaker-Tala (Talanın arkasında) veya Tsahurca; Zakha-Tsahur-Tala adından geldiğine ilişkin bilgiler de vardır. Ayrıca, kentin adıyla ilgili XIX. yüzyıl yayınlarında Zakir-Tala, Zeker-Tala, Zeki-Tala gibi ifadelerin de kullanıldığı öğrenilmektedir (E. Veydenbaum, **Putevoditel po Kavkazu**, Tiflis, 1888, s. 391; “Russkiy Vestnik, 1841”, “Gafgaz, 1848”, Tiflisskiy Vestnik, 1875/77” gazetelerine atfen Zagatala, Tarih Diyarşınası Müzesi Notları); Ancak bununla birlikte, kent merkezinin daha önce ilk adı Pipineti (Petrushevskiy, **a.g.e.**, s. 8; Süleymanova, **a.g.e.**, s. 62) olup, bugünkü Car Köyünde yerleştiği tüm kaynaklarca kabul edilmektedir.

¹⁵⁷ Bu nüfusun % 82’si köylerde, geri kalan kısmı ise kent merkezinde ikamet etmektedir; Zagatala Valiliği, Arazi Yönetimi Şubesi 2008 Kayıtları; “Zaqatala”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala>, 27 Mart 2009; <http://zaqatala.myl.ru/index/0-5>, 27 Mart 2009; (Kentin demografisi ile ilgili ilk bilgilerden, burasının Zagatala Dairesi oluşturulduğu dönemde; Avar, Muğal ve İngiloylardan oluşan 110 bin nüfuslu bir yerleşim yeri olduğu öğrenilmektedir; Cavadova, **a.g.e.**, 2002, s. 89, 115).

¹⁵⁸ Zagatala Kalesiyle ilgili Tezin ileriki bölümlerinde daha detaylı bilgi verilmiştir.

¹⁵⁹ P. Ramazanova, “Zagatala, Tarih Diyarşınası Müzesi 1984 Yılı Notları”.

¹⁶⁰ **a.y.**

niteleyen ve “ahmedek” olarak adlandırılan bu yer¹⁶¹; Anadolu-Türk kentinin de önemli unsurudur¹⁶². Günümüzde ülkenin Dahili Ordu’sunun yerleştiği içkale’nin başlıca yapıları XIX. yüzyıl başlarından itibaren inşa edilen; kışlalar, Hapishane Binası, Zagatala Daire Reisinin Evi, Garnizon Kumandanının Evi, Topçu Taburu Binası, Süvari Alayı Binası, Silah Ambarı, Hazine Binası, Ordu Evi, Barut Deposu, Revir, Askeri Hapishane, “Troitsa” Kilisesi, Şapel, Hamam, Sarnıç, Fırın, Mutfak ve Yemekhanedir. Kentin asıl yerleşim alanı ise Dışkale’de; birbirini dik kesen planlı cadde ve sokaklardan oluşmaktadır. Kurulduğu dönemde uzun süre Azeri ve Ermeni nüfusun bir arada yaşadığı Kaleiçi’nde, şuan Avar, Tsahur aileleri de ikamet etmektedir. Günümüzde sadece bazı evlerin bahçe içlerinde görülebilen ve büyük bir kısmı yıkılan dış kale duvarının çevrelediği alan, kentin 1893 tarihli planından tespit edilmektedir.

Bugün kentin hareket noktasını; etrafı kamu binaları ve anıtsal ve sivil mimarlık örnekleriyle çevrelenen kent meydanı teşkil etmektedir. Dış Kale’nin odak noktası olan bu meydandan yayılan merkezi sokaklar, özellikle güneye doğru paralel olarak uzanmaktadır. Kentin esas yolları olan “Galadüzü”¹⁶³, “Meydanaltı”¹⁶⁴ ve “Balakenkapı”¹⁶⁵ yolları; Kaleiçi’nde yan sokaklar vasıtasıyla kesilmekte; kale dışında ise birleşerek, kente girişteki çevre yoluna kadar bugünkü ana yolu oluşturmaktadır. Topografyaya uygun biçimde güneybatıya doğru kıvrılarak gelişen bu ana yol; aynı zamanda Tala Nehrinin doğusuna doğru uzanarak özellikle güneydoğu yönüne doğru oluşan yeni yerleşim birimlerine bağlanmakta; kenti, bugün Zagatala’nın en büyük köyü olan Tala Köyü ile birleştirmektedir. Kentin diğer yollarıysa, bu

---

¹⁶¹ D. Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 9. bsk., İstanbul, YEM Yayınları, 2005, s. 27.

¹⁶² Tanyeli, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁶³ Galadüzü Caddesi.

¹⁶⁴ H. Aliyev Caddesi.

¹⁶⁵ 28 May Caddesi.

ana yoldan ayrılarak mahallere doğru uzanmakta; bazen de çıkmaza bağlanmaktadır.

Zagatala Kalesi; 1893 tarihli kent planı (Zagatala Valiliği Mimarlık Şubesi Arşivi)

“Galadüzü’nden” kuzeye doğru kıvrılarak yükselen yol, Dışkale’nin doğu ucunda yer alan bugünkü “Dağüstü” Park vasıtasıyla kuzeydoğu köylerine¹⁶⁶; “Balakenkapı’dan” güneye doğru uzanarak Şeki-Balaken yoluyla kesişen ana yol ise kentin güneydoğu¹⁶⁷ ve güneybatısında¹⁶⁸ yer alan köylerine ulaştırmaktadır. Bu yol aynı zamanda günümüzde kenti Balaken’e bağlayan esas yoldur.

Bölgenin en sonuncu kenti olan Balaken, uzun süre Zagatala’ya bağlı bir yerleşim yeri olmuştur¹⁶⁹. 1965 yılında Zagatala’dan ayrılarak şehir statüsü alan kentin bugünkü nüfusu 87 bin civarındadır¹⁷⁰ (Res. 7-8; Hrt. 8). Büyük çoğunluğu Azeriler ve Avarlardan oluşan kent

¹⁶⁶ Zilban-Meşleş-Car.

¹⁶⁷ Aşağı Tala-Muhah-Galal-Gargay; Aşağı Tala-Çobankol-Çözbarah-Güllük (Gah).

¹⁶⁸ Göyem-Çüdülübine-Alıbayramlı-Muğanlı; Muğanlı-Faldar-Kepenekçi-Mosul;

Muğanlı-Uzungazmalar-Danaçı-Aşağı Çardaklar; Göyem-Dardoggaz-Makov.

¹⁶⁹ Memmedov, **a.g.e.**, 2001, s. 20-22; Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 25-30; Cavadova, **a.g.e.**, 2002, s. 16-49.

¹⁷⁰ Bu nüfusun %90’a yakını köylerde ikamet etmektedir; (Ensiklopediya, **a.g.e.**, 1976, s. 579; “Balaken Hakkında Kısa Ansiklopedik Bilgi”, Balaken, Kültür Müdürlüğü Arşivi Raporları, Ağustos 2008; “Balakən”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Balak%C9%99>, 31 Mart 2009).

nüfusunun geri kalan kısmını İngiloylar, Ruslar, Ahıska Türkleri, Çingeneler, Ukraynalılar vd. oluşturmaktadır¹⁷¹.

Bir yerleşim yeri olarak ne zaman kurulduğuna dair herhangi bir bilgi ve belgeye rastlanılmayan kentin, adının nereden geldiğine ilişkin bilgiler de oldukça tutarsız ve sınırlıdır¹⁷².

Bugün kentin güneydoğusunda yer alan ve Balaken'in en büyük köylerinden olan Kateh Köyü'nü kente bağlayan ana yolun kuzeyinde, çok az bir kısmıyla günümüze ulaşabilen sur duvarları bulunmaktadır. Günümüzde, Zagatala'nın Perzivan Bölgesinden ve Gah'ın Güllük Köyü'nden de görülebilen sur kalıntısının, bir zamanlar batıdan Gürcistan'a kadar uzandığı bildirilmektedir¹⁷³. Sasani Seddi olarak da adlandırılan duvarların; V.-VII. yüzyıllarda, ülkeye kuzeyden gelen akınların önlenmesi amacıyla inşa edildiği öğrenilmektedir¹⁷⁴. Çevrelediği alanın tespit edilmesi şimdiki durumda oldukça güç olan Kaleiçi'nin, yapıların köy içerisindeki dağılımı da göz önünde bulundurulursa; sur duvarının kuzeyinde yer aldığı ve köyün zamanla güneye doğru gelişerek şu anki alana yayıldığı tahmin edilebilir.

Serbest formda; topografyaya göre şekillenen bugünkü kent ise fazla büyük olmayan bir arazide kurulmuş olup, köyleriyle iç-içe girmiş durumdadır. Kent dokusu şimdiki merkezi belirleyen Cuma Camii (1867-1877)¹⁷⁵ etrafında yoğunlaşmıştır. Caminin doğu ve batı uçlarından paralel uzanan ana yollar; kuzeyde başka bir ana yolla kesişerek kentin bugün de gelişmekte olan ikinci odak noktasına birleşmektedir¹⁷⁶. Kentin güney köylerine¹⁷⁷ gidişi sağlayan bu yol aynı zamanda Kateh Köyü vasıtasıyla Zagatala'ya¹⁷⁸; yolun batı ucu ise kentin kuzeybatı¹⁷⁹ köyleri vasıtasıyla Gürcistan'a bağlanmaktadır. Kentin kuzey¹⁸⁰ ve güneybatı¹⁸¹ köylerine ulaşımı sağlayan sokaklar da, bu ana caddeden ayrılarak gelişmektedir.

¹⁷¹ a.y.

¹⁷² Kaynaklardan bazıları Balaken adının Türklerin eski yerleşim yerlerinde kent karşılığı kullandıkları "Balık" kelimesinden türediğini ve "Balık-an", "Balak-an", "Balak-en" şeklinde değiştiğini söylerken (A. Memmedli, **Mebedler Diyarının Tarihi**, Bakı, y.y., 1999, s. 16); bazıları Sakaların adından Bala-sakan'dan geldiğini ileri sürmektedir (İsmayıl, a.g.e., 1997, s. 22-23). Kimi kaynakta ise kentin; Oğuz Hakanı Belek'in adından bugünkü adını aldığı bildirilmektedir (Cavadova, a.g.e., 1999, s. 4). Kentin adıyla ilgili görüşlerden birisi de; burasının İran'ın Deylem Bölgesinden gelerek yerleşen "Bel" tayfasının adından ve "akan" (köy anlamına gelen) söz birleşmesinden Bel-köyü, Bel-akan şeklinde oluştuğudur (Memmedov, a.g.e., 1993, s. 14).

¹⁷³ A. Memmedli, **Balaken-Zagatala Bölgesinin Tarihine Dair**, Bakı, OKA-Ofset Neşriyyatı, 2008, s. 60.

¹⁷⁴ Balaken, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları Env. No: 4144; Ayrıca, bu yapıyla ilgili daha detaylı bilgi Tezin, ileriki bölümlerinde verilmiştir.

¹⁷⁵ Bu yapıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Tezin ilgili bölümlerine.

¹⁷⁶ R. Semedov ve M. Esedov sokakları, H. Aliyev Caddesi ile birleşerek bugünkü pazaryerine bağlanmaktadır.

¹⁷⁷ Püştetala-Kortala-İtitala.

¹⁷⁸ Kateh-Matseh (Zagatala).

¹⁷⁹ Gullar-Gerekli-Poştbine-Mazım.

Genel hatlarıyla ele almaya çalıştığımız kentlerden Şeki’de; Hanlıklar devrinden itibaren kurulmağa başlayan mahallelerin sosyal ve kültürel etmenler sonucu gittikçe işlev ve mahiyetleri değişmiş; tüm kentlerde Çar Rusya’sının “Kapitalist Devri” yapıları¹⁸² olarak bilinen gösterişli sivil mimarlık eserlerinin inşasıyla, yeni semtler oluşmaya başlamıştır (Res. 9-13).

Sovyetler devrine gelindiğinde ise planlı şehircilik anlayışı doğrultusunda çok sayıda kamusal hizmet binaları ve sivil konutlar yaptırılmış; kentin fiziki alanı daha da büyümüştür.

Günümüzde gittikçe çoğalan işyerleri; ticaret ve eğlence merkezleri, kent dokularında makro değişikliğe yol açmakta; özellikle hızla gelişmekte olan Zagatala ve Balaken kentlerinde yeni dokular oluşmaktadır.

---

¹⁸⁰ Balaken-Mahamalar.

¹⁸¹ Talalar-Henife-Gazma-Şerif-Halatala-Gaysa-Şambul-Meşeşambul.

¹⁸² A. Hesenov, “Azerbaycanın Tarihi Şehirlerinde Memarlık Enenelerinin Yaranması ve İnkişafı”, Azerbaycan Memarlık ve İnşaat Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakı, 2005, s. 7.

1. 2. 2. Kentsel Yapılaşma Özellikleri ve Konut Mimarlığına Genel Bir Bakış

Geleneksel kent dokusunun mutlak ögesi olan konutlar; bölge insanının kültür ve yaşantısının bir yapı biçimine yansımış özgün örnekleridir ¹⁸³.

Bulunduğu bölgenin iklim koşulları, malzeme olanakları ve toplum yapısına özgü nitelikleri doğrultusunda gelişen konut mimarlığı ¹⁸⁴, bölgede; ilkel ev tiplerinden olan “sofasız” ¹⁸⁵ ve Anadolu’da, özellikle Osmanlı konut mimarisinin ilk plan tipi olarak bilinen “dış sofalı” ¹⁸⁶, evler şeklinde karşımıza çıkmaktadır ¹⁸⁷. Malzeme ve yapım tekniği itibariyle aynı olduğu görülen bölge evleri ¹⁸⁸, kullananların gereksinimlerine ve mesleklerine göre biçimlenmektedir.

III. yüzyıldan itibaren ipek üretimi ve ithalinin yapıldığını öğrendiğimiz şehirlerden birisi olan ¹⁸⁹ ve XII. yüzyılın başlarından Azerbaycan’ın ipek merkezi sayılan Şeki’de ¹⁹⁰; evler, ipek imalathanesi olarak da kullanılmaktaydı. Bunun en iyi örneğini Hacı Resul Evi’nde

¹⁸³ Kuban, **a.g.e.**, 1995, s. 190-191.

¹⁸⁴ M. Nesirli, **Azerbaycan SSR, Şeki-Zagatala Zonası Ehalisinin Yaşayış Evleri (Etnografik Tedgigat)**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1975, s. 12.

¹⁸⁵ S. H. Eldem, **Türk Evi Osmanlı Dönemi I**, İstanbul, TAÇ Yayınları, 1984, s. 18.

¹⁸⁶ Eldem, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁸⁷ Sofanın ev içerisindeki durumu baz alınarak yapılan genel tasnifata tabi tutulan bölge evleri; “İkisralı, eyvanlı, şüşebentli (camekanlı)”; “teksirali, eyvansız, şüşebentsiz” ve “verandalı” (Sh. Fatullayev, “Gorodskoy Jiloy Dom Nukhi v Kontse XIX Nachale XX v.”, **İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, Baku, İzd., Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1960, s. 131-145; Sh. Fatullayev, **Jiliye Doma v Zastroyke Gorodov Azerbaydjana (na rubeje XIX-XX vekov)**, Baku, İzd. Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1963, s. 81-99; Fatullayev, **a.g.e.**, 1986, s. 152-155); “geleneksel ve modern ışıklı” (Nesirli, **a.g.e.**, s. 95); “katlı” (A. Salamzade, A. Sadıqzade, **XVIII-XIX Esrlerde Azerbaycanda Yaşayış Binaları**, Bakı, Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1961, s. 46-50) ve “İmarat tipi” (A. Mekhtiyev, **Narodnoye Jilishe Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, 1986, s. 21-22) evler olmak üzere; plan tipi, yapım tekniği ve çeşitli kullanım amacına göre farklı sınıflandırmalar altında detaylı şekilde incelenmiştir.

¹⁸⁸ İnşai bakımdan uzun süre dayanabilecek şekilde yapılamayan evlerin en erken tarihli XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup (Şeki, Şekihanovlar Evi), XX. yüzyıla kadar başlıca iki plan bazında ancak, sürekli yeni arayışlar içerisinde farklı denemeler sergileyen bölge evlerinin bu tarih itibariyle plan bakımından birbirlerini tekrar ettiği görülmektedir. Bununla birlikte bölgenin daha eski evleri olan “Karadam” ve “Ahşap” evlerin farklı varyasyonlarının günümüzde hala bazı köylerde yaşatıldığı bilinmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: (A. Mekhtiyev, **Derevyanoye Zochestvo Azerbaydjana**, Baku, İzd., Elm, 1987; Mekhtiyev, **a.g.e.**, 1986; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1961; Nesirli, **a.g.e.**, ve bşk). Ayrıca, ülkede sadece bölgede görülen ve alışılmışın dışında Kafkasya’ya özgü bir mimarlık yapısı olan “kule evler” (S. Dاتیev, D. Motis, “Jiliye XVIII i XIX Vekov Zakatalskogo Rayona”, **Pamyatniki Arkhitekturi Azerbaydjana (Sbornik Materialov)**, Baku, Azerneshr, 1950, s. 103-110; E. Yıldır, “Kafkasya, Mimari”, **İslam Ansiklopedisi**, C: XXIV, İstanbul, T.D.V. Yayınları, 2001, s. 160-161) daha çok askeri nitelikli yapılar olduğundan dolayı çalışmanın ileriki bölümlerinde ele alınmıştır. Bu evler; Türklerin Orta Asya’da inşa ettikleri yüksek duvarlar üzerinde kurulan çevresi açık köşk tipi “kule evlerden” (R. Günay, **Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri**, İstanbul, YEM Yayınları, 1998, s. 32), tasarım bakımından farklılık göstermektedirler.

¹⁸⁹ Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 315.

¹⁹⁰ İsmayıl, **a.g.e.**, 1997, s. 317.

(XIX. yy.)¹⁹¹ görebiliriz. Şeki evlerinde çatıların yüksek tutulması da, bir zamanlar burada ipek kozaları yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır¹⁹².

Girişi bahçe vasıtasıyla sağlanan bölge evlerinin hemen hepsinde bahçe bulunmaktadır. Bugün bölge kentlerinin silüetine hakim olan peyzaj özelliğini de bahçeler kazandırmaktadır.

“Dış sofalı” evlerde; sofa genellikle odaların karşısında yer almakta ve odalardan en az biri sofaya açılmaktadır. Bu tip evlerde sofa bazen üç-dört odayla çevrili olup, bazen de iki odanın karşısına yerleştirilmiştir. Ayrıca, Hacı Kadir Evi’nde (XIX. yy.)¹⁹³ olduğu gibi, “dış sofanın”, odaların önünde bazen bir “L” şeması şeklinde tasarlanan örnekleri de mevcuttur. Genel hatlarıyla Türk Evinin karakteristik özelliğini¹⁹⁴ taşıyan bölge evlerinin, Anadolu ve İstanbul’da yaptırılan çok sayıda anıtsal örnekleri bulunmaktadır¹⁹⁵.

Bölgedeki evlerin bazıları ise “sofasız” evlerden olup, bu plan tipinin de yine aynı coğrafyada uygulanan, çok sayıda yakın benzerleri vardır.

Genelde tek katlı veya iki katlı olan bölge evlerinde, ikinci kat odaları daha yüksek tutulmuştur. Sınıf mensubiyetinin göstergesinden doğan iki katlı evler¹⁹⁶, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında hızla yayılmağa başlamıştır. Bu dönem itibarıyla evlerin sokağa bakan sağır cephelerinin yerini bol pencere ve ahşap balkonlu; sokakla direk ilişki kuran çağdaş evler almıştır¹⁹⁷ (Res. 14-21).

¹⁹¹ Şeki, 15. Rayon, F. H. Hoyski Caddesi; bugünkü 18 Sayılı Çocuk Yuvası.

¹⁹² Salamzade, v.d., a.g.e., 1961, s. 49.

¹⁹³ Şeki, 2. Rayon, E. Hagverdiyev Sokağı, No: 5.

¹⁹⁴ Bu konuda bkz.: Eldem, a.g.e.; Ö. Küçükerman, **Türk Evi, Kendi Mekanının Arayışı İçinde**, İstanbul, T.T.O.K., 1996; M. Sözen, **Türklerde Ev Kültürü**, İstanbul, Doğan Kitap, İstanbul, 2001; N. Akın, **Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları**, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2001; R. Günay, **Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri**, İstanbul, YEM Yayınları, 1998; H. Yürekli, F. Yürekli, **Türk Evi, Gözlemler ve Yorumlar**, yay.haz.: D. Aktaş, İstanbul, YEM Yayınları, 2005; S. Genim, “Türk Evi ve Şehri”, **Türk Dünyası Kültür Atlası**, yay.haz.: A. V. Çobanoğlu, Y. Tiryaki, C: IV, Osmanlı Dönemi, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2002, s. 380-406; C. Bektaş, **Türk Evi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 23-30; Alsaç, a.g.e., s. 85; ve bşk.

¹⁹⁵ Bkz.: O. C. Tuncer, **Diyarbakır Evleri**, İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1999, s. 18-23, 99-103; H. Karpuz, **Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 93; Y. Sayan, Ş. Öztürk, **Bitlis Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 22; E. Akyüz, “Geleneksel Konut Mirasının Korunması (İzmir Örneği)”, **C. E. Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, 7-10 mart 1994, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları, 2000, s. 49-51; P. Balcı, **Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yalıları**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1975; V. İmamoğlu, **Geleneksel Kayseri Evleri**, Ankara, Türkiye Halk Bankası Yayınları, 1992, s. 24; R. Bozer, **Kula Evleri**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 47; Y. Sayan, **Uşak Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 22-59; N. Burhan Bilget, **Sivas Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 48.

¹⁹⁶ A. Arel, “Anadolu’da Geleneksel Konut Düzeninde Kültürel Etmenler”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, 4-7 Kasım 1997, yay.haz.: A. Aktaş, C: I, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 34.

¹⁹⁷ Fatullaev, a.g.e., 1960, s. 145.

Oda ölçüleri arasında fazla fark olmamakla birlikte, her biri farklı işleve sahip olan odaların mimari düzenlemelerinde “buharı”¹⁹⁸, yüklük, dolap, niş, raf, sergen vb. öğeler mevcuttur. Bölge evlerinin özgün unsurlarından olan bu öğelerden özellikle buharılar; günümüze en iyi şekilde Şeki evlerinde korunarak gelebilmiştir (Res. 22-25).

Ev sahibinin maddi olanakları kapsamında, değişik büyüklükte karşımıza çıkan evler; genelde arazinin durumuna göre hafif eğimli olarak inşa edilmiştir. Bölge evlerinde bina, genellikle bahçeye paralel tasarlanmıştır.

Bölgedeki evlerin birçoğunda kiler, mutfak vb. amaçla kullanılan bir oda/mezan bulunmaktadır. En az bir cephesi açık; bazen evin zemin katında, bazen de avlu içerisinde ve eve bir taraftan bitişik olan bu mezanın yerel dildeki adı “altıaçık” olarak bilinmektedir. Hacı Kadir, Hacı Şihaliyev (XIX. yy.)¹⁹⁹ ve Ahmet Hacıyev (XIX. yy.)²⁰⁰ evlerindeki “altıaçık”, buna birer örnektir. “Altıaçık” dışında bazı evlerin zemin katı tahıl, un vb. yiyecek ve içeceklerin saklanması amacıyla daha yüksek tutulmuştur. Zemin katın erzak deposu olarak kullanıldığı evlere; özellikle Şeki ve Zagatala’dan özgün örnekler gösterilebilir (Res. 26)²⁰¹. Ayrıca evlerin tamamına yakınında, genelde bahçe köşesinde bulunan ve “tövlə”²⁰² olarak isimlendirilen ahır yer almaktadır.

Kaba yonu taş temel üzerine, genellikle moloz taş ve kerpicingin bir arada kullanılmasıyla, dolgu duvar tekniğinde inşa edilen bölge evlerinin bazılarında esas girişin sağlandığı cephe düzgün kesme taş ve tuğlayla alması örgülü veya tek tuğla örgülüdür. İç mekanı ahşap konstrüksiyonlu olup, az bir kısmında günümüze ulaşabilen buharı ve silmeler gec²⁰³ veya alçıdır. Çoğu zaman kaba yonu ve moloz taşla örülen yüksek avlu duvarlarının özellikle köylerde geleneksel “tepme çeper”²⁰⁴, “çatcah”²⁰⁵ ve “daşgurey’le”²⁰⁶ çevrelendiği

¹⁹⁸ Duvar içerisinde yer alan ocak, şömine.

¹⁹⁹ Şeki, 2. Rayon, E. Hagverdiyev Sokağı, No: 2.

²⁰⁰ Şeki, 32. Rayon, B. Mehmedov Sokağı, No: 49.

²⁰¹ XIX. yüzyılda Şeki’de inşa edilen Cabbar Dadanov (11. Rayon, M. F. Ahundov Caddesi, No: 4) ve Ahmediye Senemler (5. Rayon, G. Esger Sokağı, No: 5) evleri ile Zagatala’nın; 28 May Caddesinde, bugün 12 ailenin (Muradov, Sazıkina, Abbasov, Haydarov, Patiaşvili, Cumayev, Şabanov, Nebiyeva, Karayeva, Hacımemmedov, Yusifova ve Cumayevlerin) yaşadığı XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına tarihlendirilen 50 No’lu evde görülebilir. Ayrıca, Zagatala’nın 28 May ve Haydar Aliyev caddelerinde, aynı döneme tarihlendirilen diğer evlerde de, bu tasarımın yakın benzerleri bulunmaktadır.

²⁰² Aynı mezan Bitlis evlerinde “tavla” olarak isimlendirilmektedir; (Sayan, v.d., a.g.e., s. 45).

²⁰³ Alçıdan daha esnek ve suya dayanıklılığı ile bilinen ve bileşimi %40-%70 arasında değişen oranda alçı ve kilin karışımından oluşan özel bir inşaat gereci; harç türüdür; (K. Memmedzade, **Azerbaycanda İnşaat Seneti**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1978, s. 17).

²⁰⁴ Ağaç çubuklarından örülerek yapılmaktadır; (İ. Rövsen, **Şeki Yaşayış Evlerinin İnteryeri (XVIII Esrin Sonu-XX Esrin Başlangıcı)**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 2008, s. 10).

görülmektedir. Toprak-saman, kum-kireç-gec ve sincir²⁰⁷ harçlarıyla sıvanarak boyanan yapılarda kırma çatı kiremitle; bazı evlerde ise sonradan demir ve şifer²⁰⁸ levhalarla kaplanmıştır.

Güney ve doğuya dönük olarak yapılan evlerde, girişin sağlandığı cephenin esas alındığı görülmektedir. Esas cephenin dışındaki diğer cepheler ise genelde bitişiğindeki evlerin avlu duvarlarına baktığından dolayı pek fark edilmemektedir. Şekihanovlar Evi'nin (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)²⁰⁹ güney cephesi, Osmanlı konut mimarisinde başoda olarak kullanılan odaların "tepelik" bölümlerinde görülen renkli camlarla süslenmiştir²¹⁰. Ancak, Osmanlı konutlarında genelde alçıdan yapılan bu şebekeler²¹¹; Şekihanovlar Evi'nde ahşaptır. Ayrıca, günümüze büyük değişikliklerle ulaşan Ferhat Bey (XIX. yy.)²¹² ve Hacı İbrahim (1806)²¹³ evlerinde, güney cephenin çok az bir kısmında görülen ahşap şebeke ve vitray cam işçiliği; bugüne ulaşamayan daha birçok evlerin esas cephe düzenlemelerinde aynı tablonun uygulandığını akla getirmektedir (Res. 27-29).

Genel olarak tuğla, ahşap, cam-ayna, alçı ve kalemişi süslemelerin görüldüğü bölge evlerinden; Hacı Alı Evi'nin (XIX. yy.)²¹⁴ misafir odası tavanı bitkisel; Şekihanovlar Evi'nin ikinci kat salonundaki duvar ve tavanın tamamı ise bitkisel, figürlü ve geometrik süslemelerle bezenmiştir (Res. 30-32). Mükemmel bir kalem işçiliğine sahip olan bu bezmelerden figürlü süslemeler, XII. yüzyılda yaşamış olan ünlü Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'nin "Hamse" eserler toplamından konular içermektedir²¹⁵. Odanın tavan zemini ve duvar yüzeylerinde, ayrıca, natüralist motifler ve stilize edilmiş figürlü kompozisyonların oluşturduğu süsleme programına da yer verilmiştir. Kalemişi tekniğiyle yapılan süslemelerin, aynı zamanda evlerin birçoğunda özellikle buharı ve oda kuşaklarında tercih edildiği göze çarpmaktadır.

²⁰⁵ Belirli mesafelerle toprağa çakılan ve bahçe boyunca sıralanan kazıkların birbirine ağaç, vb. ile bağlanmasından oluşur; (Rövşen, **a.g.e.**, s. 11).

²⁰⁶ Harçsız örülen alçak duvar; (**a.y.**).

²⁰⁷ Azerbaycan'da sadece Şeki'ye has olan bu harç türü; beyaz toprak, elenmiş saman ve suyla karıştırılarak elde edilmektedir. Çoğu zaman üç kat, bazen ise iki kat ve 0.1-0.3 m. kalınlığında toprak ve saman karışımı sıva harcının üzerine sürülür; (Nesirli, **a.g.e.**, s. 208).

²⁰⁸ Asbest lifleri ile karıştırılmış çimento hamurundan yapılan su geçirmez ince levhalardır. Bu karışımdan aynı zamanda duvar kaplama levhaları ve borular da yapılmaktadır; Ayrıca bkz.: asbest-çimento levha; (Hasol, **a.g.e.**, s. 55).

²⁰⁹ Şeki, 11. Rayon, G. Gedirbeyova Sokağı, No: 8.

²¹⁰ F. Yenişehirlioğlu, F. Müderrisoğlu, S. Alp, **Mersin Evleri**, yay. haz.: H. Ü. Sanat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 109.

²¹¹ **a.y.**

²¹² Şeki, 3. Rayon, M. Hüseyin Sokağı, No: 2.

²¹³ Şeki, 20. Rayon, Nizami Sokağı, No: 2.

²¹⁴ Şeki, 15. Rayon, F. H. Hoyski Caddesi, No: 1.

²¹⁵ N. Zamanov, **Nizami Poyeziyası ve Tesviri Senet**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1981, s. 9.

2. BÖLGE KENTLERİNDE YER ALAN YAPILARIN SİSTEMATİK İNCELENMESİ

2. 1. ŞEKİ VE ÇEVRESİNDE BULUNAN MİMARİ YAPILAR

2. 1. 1. Dini Mimari

2. 1. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 1.

Yapının Adı: Kiş Kilisesi.

Çizim No: 1-2.

Resim No: 33-45.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 14 km. kuzeybatısı, Kiş Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mart 2008; Eylül 2008.

Tarihçe: Günümüze ulaşan Alban devri kaynaklarında²¹⁶; Hristiyan dinini tebliğ etmek amacıyla Havari Tadeus'un öğrencilerinden Aziz Yeliseus'un²¹⁷, I. yüzyılın ortalarında Ermenistan üzerinden geçerek Albaniya'nın kuzey kentleri olan Çola ve Lpiniya'da bulunduğu ve daha sonra Gis'e²¹⁸ gelerek burada kilise inşa ettirdiğine dair ifadeler yer almaktadır²¹⁹. Yapının, "Doğunun İlk Kilisesi" olarak nitelendirilmesi, bugün dahi devam eden Kiş Köyü Kilisesinin bu yapıyla ilişkisi olup-olmadığı tartışmasının da kaynağını

²¹⁶ Kalankatuatsi, **a.g.e.**, s. 26; Kalankatuklu, **a.g.e.**, s. 18.

²¹⁷ Yelişa (Kalankatuatsi, **a.g.e.**, 1984: s. 26), Yegişe (Mamedov, **a.g.e.**, 1993: s. 117-118; Memmedov, **a.g.e.**, 2006: s. 191) olarak da geçmektedir.

²¹⁸ Araştırmacıların hemen hepsi, Gis'in şimdiki Şeki'ye bağlı Kiş Köyü olduğunu söylerken (Z. Yampolskiy, **K İzucheniye Letopisi Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzv. AN Azerb. SSR, No: 9, 1957, s. 26; Sumbatzade, 1990: 60-61; A. Karakhmedova, "Mesto Shekinskogo Rayona v İstorii Khristianstva Albanii", **Şeki, Tarih ve Medeniyet Abidelerinin Goruması, Tedgigi ve İstifade Olunması Problemlerine Hesr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakı-Şeki, Azərbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyəti, 1996, s. 8; İsmaylov, **a.g.e.**, 1997: s. 39; Azerbaijan University of Architecture and Construction, Joint Azerbaijan-Norwegian Project, **Kish**, The Striking Architectural Monument of Caucasian Albania-Azerbaijan, Baku, XXI YNE, 2002, p. 9-12; G. Mammadova, **The Temple of Kish**, Baku, Chashioglu, 2003, p. 20-21; Mamedova, **a.g.e.**, 2005: s. 532; T. Memmedov, **Gafgaz Albaniyası İlk Orta Esrlerde**, Bakı, Tehsil Neşriyyatı, 2006, s. 189-190; ve bşk), Arkeolog R. Göyüşov burasının Karabağ'da; günümüzde Hocavend'e bağlı Giş Köyü olabileceğine dikkat çekmektedir (R. Geyushev, **Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzd. Elm, 1984, s. 25-26).

²¹⁹ "Aziz Yeliseus Gis'e gelerek burada kilise yaptırdı ve kansasız kurban verdi. Bu yer doğunun bütün kiliseleri ve şehirlerinin başlangıcı ve biz doğulular için Hristiyanlığın başlangıç noktasıdır". Aynı kaynakta Gis'in adı ikinci kez farklı bir bölümde; "...V. yüzyılın başlarında, Aziz Mesrop'un öğrencileri ile birlikte Kudüs dönüşü Ermenistan'a giderken Doğu sınırında; Uti Eyaletinde yer alan Gis'te bulunduğu ve dini faaliyetlerine bir süre burada devam ettiği..." şeklinde başka bir ifade yer almaktadır (Kalankatuatsi, **a.g.e.**, s. 26, 60-61; Kalankatuklu, **a.g.e.**, s. 18). Kaynaklarda, Uti veya Utik Eyaleti olarak geçen bu bölge ise bugünkü Karabağ sınırları içerisinde yerleşmektedir. Bkz.: Hrt. 2; (Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 9). Dolayısıyla, doğu sınırı deyimiyle Ermenistan'la sınır olan Karabağ'ın kastedildiği ve Şeki'nin Kiş Köyünün en azından Gis adının ikinci kez geçtiği yerle hiçbir ilgisi olmadığı kanısındayız.

oluşturmaktadır. Özellikle son devir yayınlarının hemen hepsinde ortak görüş, Kiş Kilisesinin Havari Kilisesi üzerine kurulduğu şeklindedir²²⁰. Ancak buna rağmen mevcut yapının inşasıyla bağlı bilgiler birbiriyle örtüşmemektedir. Bazı yayınlarda M. Ö. IV. ²²¹; bazılarındaysa M. Ö. II.-I.²²² yüzyıla ait bir mabet kalıntısı üzerine inşa edildiği ileri sürülen ilk yapının dikdörtgen planlı ve içten apsisli olup, I.-III. yüzyıllara ait olduğu²²³; bugünkü kilisenin ise III.-V²²⁴. veya IV.-V²²⁵. yüzyıllarda bu yapının temeli üzerine kurulduğu bildirilmektedir²²⁶. Kiş Kilisesinin V. yüzyılda başlangıçta bir şapel olarak kurulmuş olup, VII. yüzyılda; Mihraniler döneminde, taş kubbe eklenerek bugünkü görünümünü aldığını bildiren yayınlar da vardır ²²⁷. Söylenenlerden farklı olarak kilisenin, VI.-VII. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini²²⁸ ve VI.-XII. yüzyıllarda; burada önce Gis (Kiş)-Kürmük Başpiskoposluğunun, sonralarsa Eliseni, Tsuketi ve Şeki Piskoposluğunun merkezinin yer aldığı²²⁹ dönemlerde Kiş Kilisesinin önemli bir konuma sahip olduğunu mümkün kılan araştırmalara da rastlanılmaktadır. Bunların dışında, kilisenin üç yapım aşaması geçirdiği ve bunun ilkinin XI.-XII. yüzyıllarda; diğerlerinin ise daha geç dönemlerde gerçekleştirdiğini

²²⁰ Bu konuda bkz.; A. Karakhmedova, **Khristianskiye Pamyatniki Kavkazskoy Albanii (Alazanskaya Dolina)**, Baku, İzd. Elm, 1986, s. 3, 6, 20; P. Sergiyev, “İstoriya Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii”, Moskovskaya Dukhovnaya Akademiya, Kafedra İstorii Drevney Tserkvi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Moskva, 2004, s. 33; G. Mamedova, **Zodchestvo Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzdatelstvo Çaşıoğlu, 2004, s. 17-19, 42-50; V. Kerimov, “Predvaritelniye Rezultati Raskopok Mejdunarodnoy Arkheologicheskoy Ekspeditsii na Territorii Azerbaydjana, Raskopki Kishskogo Khrama”, **Azerbaijan Archeology 3-4**, Baku, Khazar University, 2000, p. 66; G. Memmedova, S. Hacıyeva, T. Abdullayev, **Kiş**, Bakı, XXI YNE, 2002, s. 9-12; G. Memmedova, “Kiş Mebedi”, **Kiş ve Onun Mebedi**, Bakı, Çaşıoğlu, 2003, s. 20-22; V. Kerimov, “Predvaritelniye Arkheologicheskiye İssledovaniya Kishskogo Kompleksa”, **Azerbaycan Arkheologiyası ve Etnografiyası**, Bakı, 2003, s. 108-110; S. Gadjiyeva, “Tserkov v Selenii Kish-Pervaya Apostolskaya Tserkov v Zakavkazye”, <http://www.caucasianhistory.org/>, 13 Mayıs 2009; H. Almemmedov, “Kiş Mebedi”, <http://scwra.gov.az/view.php?lang=az&menu=240&id=240>, 15 Mayıs 2009; ve bşk.

²²¹ V. Kerimov, **Bernar Sturfiel-Kiş**, Bakı, y.y., 2003, s. 42-43; Almemmedov, **a.g.e.** s. 3.

²²² Memmedova, **a.g.e.**, 2002, s. 11.

²²³ Memmedova, **a.y.**; Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 26; Memmedova'nın başka bir çalışmasında ise I.-II. yüzyıl diye geçmektedir; bkz.: Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 44.

²²⁴ Kerimov, **a.g.e.**, 2003, s. 108-110.

²²⁵ Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 26-27; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 42-44.

²²⁶ Yapının daha sonraları VI.-VII. (Kerimov, **a.g.e.**, 2003, s. 108-110) veya VII.-VIII. yüzyıllarda (Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 26) dışa taşkın apsis ve kubbeli kısmının eklenmesiyle şekil değiştirdiği; XII.-XIII. yüzyılda yüksek kasnak ve dıştan haçvari planın oluşturulduğu ve sonraki dönemlerde daha küçük değişiklikler ve yüzeysel onarımlarla günümüzdeki şeklini aldığı ileri sürülmektedir; (Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 26-27).

²²⁷ Arkeolog A. Karahmedova, yukarıda sözü edilen Alban devri kaynaklarından yola çıkarak, Kiş Kilisesinin esasının Aziz Yeliseus tarafından koyulduğunu; V. yüzyılda Aziz Mesrop ve öğrencileri tarafından buraya bir şapel yapıldığını ve bu yapının da VII. yüzyılda Alban Hanedanlarından Mihraniler zamanında yenilendiğini ileri sürmektedir; (Karahmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 20).

²²⁸ A. Salamzade, K. Memmedzade, **Şekin Memarlık Abideleri**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1987, s. 77-79; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 159.

²²⁹ M. Useynov, L. Bretanitskiy, A. Salamzade, **İstoriya Arkhitekturi Azerbaydjana**, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu Arkhitekture i Stroitelniy Materialam, 1963, s. 29; Karakhmedova, **a.g.e.** s. 20; Almemmedov, **a.g.e.**, s. 4; <http://www.caucasianhistory.org/>, “Arkhitekturnoye Naslediye Albanskoy Tserkvi”, 17 Mayıs 2009. Ayrıca bkz.: “Tezin Tarihsek Gelişim” Süreci Bölümü, s. 12.

savunanlar da vardır²³⁰. Yayınlardaki tek ortak görüş ise Kiş Kilisesinin farklı dönemlerde ve özellikle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında birtakım değişikliklerle onarıldığıdır²³¹. Kilisenin en son 1930 yılında onarım gördüğü öğrenilmektedir²³².

Kitabe: Yapı üzerinde bir zamanlar Havari Kilisesi olduğu ve 1244 yılında Alban Kilisesi Başdiakonu Serafim tarafından yenilendiğini bildirir bir kitabenin varlığından bahsedilmektedir²³³. Bugün nerede bulunduğu dair herhangi bir bilgi ve belgeye rastlanılmayan kitabenin 1836 yılında, Alban Kilisesinin Çar Rusya'sı tarafından tamamen kapatılmasına karar verildikten sonra ortadan kaybolduğu öne sürülmektedir²³⁴.

Tanımlama: Kiş nehrinin sol sahilinde; köy merkezinin yaklaşık 250 m. kuzeyinde, güneye eğimli, yüksek bir tepe üzerine inşa edilen kilise, tek nefli-kubbeli ve dıştan (7.10x12.00 m.) haçvari plandadır (Çiz. 1; Res. 33; Hrt. 9). Doğu-batı ekseninde kurulan dikdörtgen planlı kilise, içten kuzey-güney yönündeki takviye kemerleriyle ikiye bölünmüş olup, orta mekan içten kubbe, dıştan piramidal külâh; geri kalan bölüm ise içten beşik tonoz, dıştan çift pahlı çatıyla örtülmüştür. Apsisi dışa yarı dairesel çıkıntı yapan kilisenin dıştan transept oluşturan silindirik biçimli yüksek kasnaklı kubbeli kısmının, dördüncü yapım aşamasında veya XII.-XIII. yüzyıllarda eklendiği ileri sürülmektedir²³⁵.

Subasman kaba yonu, daha yukarıysa moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı kilise, içten ve dıştan, şirime taş olarak isimlendirilen mesameli sarımsı düzgün taş plaklarla kaplanmıştır. Kireç taşı olarak da bilinen kaplama taşlar örgünün, kaideden gövdeye kadarki alt kısımlarında daha büyük; yukarıya doğruysa daha küçük boyutludur. Son onarım sırasında bazıları bozulmuş olan kaplama taşları yenilenerek, cephelerdeki çatlaklar enjeksiyon usulüyle giderilmiş ve sağlam kaplama taşlar taraklanarak yüzeyleri temizlenmiştir. Ayrıca, çatı kaplamasında kullanılan kiremitler de, aynı sırada yenilenmiştir.

Doğu cephede apsis ekseni; batı cephede ise giriş açıklığı üzerinde yer alan yarım yuvarlak mazgal pencereler, kuzey cephede, çift pahlı çatıyla örtülü bölümün orta eksenine açılmıştır.

²³⁰ J. Storfiell, "The Church in Kish (Carbon Dating Reveals its True Age)", *Azerbaijan International*, Baku, Spring, 2003, p. 3, 12-13, 33-34.

²³¹ Çubinaşvili'den bu tarihin XIX. yüzyılın 50-60'lı yılları olduğu öğrenilmektedir; Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 20; Memmedova, **a.g.e.**, 2002, s. 12.

²³² Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü, Arkeolog N. Muhtarov'la Eylül 2008 tarihinde yapılan mülakattan.

²³³ http://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C5%9F_m%C9%99b%C9%99di, 19 Mayıs 2009.

²³⁴ Mamedova, **a.g.e.**, 2005, s. 591-615;

http://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C5%9F_m%C9%99b%C9%99di, 19 Mayıs 2009.

²³⁵ Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 27; Memmedova, v.d., **a.g.e.**, 2002, s. 14.

Aynı formlu pencere açıklığı güney cephede iki adet olup, batı yönünün son onarımına kadar tuğlayla kapatıldığı bildirilmektedir²³⁶ (Res. 34). Pencereilerin kasnakta da, aynı formda tekrarlandığı izlenmektedir. Ancak sayıları altı adet olan kasnakta mazgallar daha düşeydir. Tamamı üç sıra kaval silmeyle kuşatılan pencereilerin dışında; kasnağın kaide ve külaha geçiş kısımları da, dışa taşkın bilezik şeklinde ve farklı kalınlıklarda birkaç adet profilli silmeyle çevrelenerek yapı cephelerine hareketlilik kazandırılmıştır.

Kiliseye giriş, batı cephede yer alan yuvarlak kemerli açıklıktan sağlanmaktadır (Çiz. 2; Res. 35). Ana mekanı ikiye bölen yuvarlak kemerli ve beşik tonoz örtülü kısımdan, pandantif geçişli ve özellikle kuzey-güney duvarlarda daha sivrimsi ve üç kademeli; doğu-batı duvarlarda ise yuvarlak ve iki kademeli olup, konsollara yastıklarla oturan kemerli-kubbeli bölüme geçilmektedir (Res. 36)²³⁷. İki basamaklı (0.37 m.) yükseltideki bemanı doğudan sınırlandıran apsis, yarım yuvarlak kubbeyle örtülüdür (Res. 37)²³⁸. Apsis duvarının kuzey-güney uçlarında, yuvarlak kemerli, simetrik birer niş yer almaktadır. Yapı zemini, saltaşı olarak bilinen inceyonu blok taşlarla döşelidir.

Kubbe içersine kabartma olarak yapılan ve kutsal haçın göğre yükselişini sembolize eden eş kollu haç kompozisyonu, şimdiki durumda yapıdaki süslemeye gösterilebilecek tek örnektir (Res. 38). Ancak, son onarımda kazındığı bildirilen sıva katmanlarının²³⁹ arasında, insan figürlerinden fresklerin olduğu bildirilmektedir²⁴⁰.

Kiş Kilisesi, Azerbaycan-Norveç ülkelerinin birlikte yürüttükleri “Kiş Ortak Projesi” doğrultusunda gerçekleştirilen onarım sonrası müzeye dönüştürülmüştür. 2000-2003 yılları arasında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Bakü Devlet Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi ve Bakü Norveç Konsolosluğunun oluşturduğu ortak bir ekip çalışmasıyla, yapı ve çevresinin tarihinin öğrenilmesi ve kilisenin restorasyonu sonrası müzeye dönüştürülmesi yönünde çalışmalara başlanılmıştır. Yapılan kazı ve sondaj

²³⁶ Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 22, 28.

²³⁷ İç ölçüleri 10.30x5.60 m. olan kilisenin girişten 3.65 m.lik kısmı beşik tonoz örtülüdür.

²³⁸ Onarım öncesi, her iki yandan üç basamaklı merdivenle çıkılan 0.70-0.90 m. yüksekliğindeki bemanın, orijinalde, 0.30-0.40 m. yükseklikte olup, kilisenin zaman içerisinde uğradığı değişiklikler sırasında yükseltildiği, son kazı sırasında ortaya çıkarılmıştır (Kiş Kilisesi Onarım Projesi Raporu; Memmedova, **a.g.e.**, 2002, s. 14). Storfiell, apsisle nef arasındaki nispetin, teolojinin mimariye yansıması şeklinde açıklamakta; apsisle nef arasındaki farkın daha kısa tutulmasının, Keşişin; İsa’nın yerdeki temsilcisi olarak halka daha yakın olması düşüncesiyle Diofizit görüşten; daha yüksek oluşunun ise Monofizit görüşten kaynaklandığını belirterek, Kiş Kilisesinin önce Diofizit; daha geç dönemlerdeyse Monofizit Kilisesine dönüştürüldüğünü ileri sürmektedir; (Storfiell, **a.g.e.**, s. 26).

²³⁹ Memmedova, **a.g.e.**, 2002, s. 21.

²⁴⁰ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 20.

çalışmaları sonucunda, yapı içerisinde, apsinin en derin katından; kül rengi toprak katmanından, M. Ö. 3000 yıllarına tarihlendirilen Erken Tunç Devrine ait kemikler ve keçi/koç kafatasları²⁴¹ ile Kür-Araz Medeniyetine ait (M. Ö. II.-III. bin) seramik parçalar ele geçirilmiştir²⁴². İkinci katmandan, yüzyıl başlarına tarihlendirilen çok sayıda iskelet ortaya çıkarılmıştır. Yapıyla ilgisi olmadığını öğrendiğimiz bu buluntulardan, kilisenin bir mezarlık üzerine inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir²⁴³. Kilisenin temeline yakın olan katmandan; apsinin kuzeydoğu köşesinden, VI. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Sasani Hükümdarı Kavad dönemine ait gümüş sikke²⁴⁴; girişin hemen önünden, XIII. yüzyıla ait sedef renkli küçük haç ve rahiplerin elbise ve kemrelerine ait olabileceği düşünülen çeşitli ölçülerde altın kaplama parçalar ele geçirilmiştir²⁴⁵. Dış mekanda; yapıya girişi sağlayan açıklığın kuzey ucunda, M. Ö. II.-I. yüzyıllara ait duvar ve dikdörtgen planlı yapı kalıntısı; kilisenin güney cephesinin önünden ise yüzyıl başlarına tarihlendirilen mezar ve seramik parçalar çıkarılmıştır (Res. 39). Duvar kalıntılarının bir kısmı da, kilisenin avluya girişi sağlayan şimdiki dış kapısının güneybatısında; yüzyıl başlarına tarihlendirilen ocakla birlikte ortaya çıkarılmıştır (Res. 40). Bunların dışında kilise nefinin en alt katındaki topraktan ve yapıya girişin hemen önünden çıkarılan mezarlardaki iki ayrı kemikten de örnek alınarak radyokarbon yöntemiyle XI.-XII. yüzyıllara ait olduğu öğrenilmiştir²⁴⁶. Kilisede daha önceleri bilinen bir araştırma da, 1980’li yıllarda Arkeolog A. Karahmedova tarafından yürütülmüş ve incelemeler sonucunda yapının esasının V. yüzyılda koyulabileceğine ihtimal verilmiştir²⁴⁷. Ayrıca, yakın çevrede bulunan IV.-V. yüzyıl kiliseleri ile benzerliğine dayanarak, aynı dönemde inşa edilmiş olabileceği görüşüne karşılık²⁴⁸, yapım tekniğinin, VI.-VII. yüzyıllara ait olduğunu bildirenler de vardır²⁴⁹.

Kış Kilisesi köy evlerinden uzak; yüksek bir tepede ve genelde Manastır toplulukları için belirlenen bir mevkide yer almaktadır. Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Kış’ın XII. yüzyılın başlarında Piskoposluk merkezi olduğu da göz önüne alınırsa²⁵⁰, kilisenin daha önce bir manastır birimine ait olduğu veya bu birim üzerine bugünkü halini aldığına ihtimal

²⁴¹ Storfiell, **a.g.e.**, s. 3-5.

²⁴² <http://www.caucasianhistory.org/>, 21 Mayıs 2009.

²⁴³ Storfiell, **a.g.e.**, s. 3-5.

²⁴⁴ Londra British Müzesi, Numismatik Koleksiyonu Uzmanı Dr. Vesta Sarkhosh Curtis tarafından Hükümdar Kavad’ın ikinci yönetim devrine; 526/527 yıllarına ait olduğu bildirilmiştir; (Storfiell, **a.g.e.**, s. 6, 26).

²⁴⁵ **A.e.** s. 7.

²⁴⁶ **A.e.** s. 10-12.

²⁴⁷ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 20.

²⁴⁸ Memmedova, **a.g.e.**, 2003, s. 20-27.

²⁴⁹ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1987, s. 78-79.

²⁵⁰ Bu konuyla ilgili bkz.: Tezin “Tarihsel Süreç” Bölümü ilgili sayfalara.

verilebilir. Bu ihtimallerin kesinlik kazanması için şüphesiz, yapı çevresinde daha geniş alanda, büyük bir ekiple uzun vadeli çalışma ve araştırmaların yürütülmesi gerekmektedir. Ancak, kilise yakınından çıkarılan M. Ö. II.-I. yüzyıllara ait yapı/duvar kalıntıları, yerleşim alanı bakımından burasının çok zengin bir dokuya sahip olduğunun göstergesidir.

Kilisenin şimdiki planı dikkate alındığında; tek nefli ve beşik tonoz örtülü sade planlı şapellerden sadece dışta transept oluşturan kubbeli kısmıyla farklılık göstermektedir. Bu kısım aslında yapıyla orantısızlığı bakımından da dikkat çekmektedir. Yapı içten incelendiğinde; kubbenin yarım yuvarlak apsis kemeri ve ona paralel gelişen aynı formlu diğer kemer vasıtasıyla taşındığı görülmektedir. Böyle bir düzenlemenin yapıya sonradan; kuzey-güney duvarlara takviye kemerleri eklenerek yapıldığı düşünülecek olursa, kilisenin, tek nefli ve beşik tonoz örtülü bir yapı iken, ana mekana kubbe oturtularak dıştan haç planlı bir görünüm kazandırıldığına ihtimal verilebilir.

Yukarıda bahsedilen araştırmalardan da yola çıkarak, Kiş Kilisesinin VI.-VII. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği; XII. yüzyılda bölgenin İberiya tarafına geçtiği dönemde önem kazandığı; bir süre durgunluk geçirdikten sonraysa XIX. yüzyılın ikinci yarısında görmüş olduğu kısmi onarımlarla yeniden asli işlevine kavuşturulduğu söylenebilir.

2003 yılı sonrası “Kiş Alban Mabedi Müzesi’ne” dönüştürülen yapının iç mekanı avizelerle ışıklandırılmış olup, iç ve dış mekanlardan çıkarılan bulgular koruma altına alınarak, yerlerinde sergilemeye konulmuş; bahçe düzenlemesi yapılan kilisenin yakın dönem Alban devri kilise maketleri, güney avlu duvarı içerisinde oluşturulan camekanda sunuma açılmıştır (Res. 41-44).

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 2.

Yapının Adı: Küngüt Kilisesi.

Çizim No: 3.

Resim No: 45-49.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 40 km. güneydoğusu, Baş Küngüt Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Hakkında oldukça sınırlı bilgiye rastlanılan²⁵¹ kilisenin, yapım malzemesi, plan tipi ve diğer mimari özellikleri bakımından bölgedeki benzer örneklerle kıyaslanarak VII.-IX. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği söylenebilir. Kitabesi ulaşmayan kilisenin kim tarafından yaptırıldığı ve hangi dönemlerde onarım gördüğüne ilişkin detaylı bilgi verecek herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Tanımlama: Küngüt Kilisesi, adının verildiği Kilisedağ'ı üzerinde; köyün tahmini 200 m. kuzeydoğusunda, eğimli bir yükseklikte yer almaktadır (Res. 45; Hrt. 9). Doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı (dıştan 16.20x12.00 m.) yapı tek nefli olup, beşik tonoz örtüsü ve beden duvarlarının büyük bir kısmı yıkık durumda ulaşmıştır (Çiz. 3). Yapıya kuzeyden bitişik, kuzey duvardaki açıklıktan geçilerek girilen aynı planlı (içten 4.35x2.60 m.) bir de ek mekan mevcuttur (Res. 46). Günümüze sadece kuzey ve batı duvarlarının çok az bir kısmıyla ulaşan bu mekanın hangi işleve sahip olduğuna dair herhangi bir fikir yürütmek oldukça güçtür.

Beden duvarları orta büyüklükte moloz taşlarla düzgün bir şekilde örülen yapı, içten ve dıştan şirime taşlarla kaplanmıştır. Yeterince büyük olduğu gözlenen kaplama taşlar, yapının belirli yerlerinde kalabilmiştir.

Yapının kuzey-güney duvarlarının orta kısmı; batı duvarının ise giriş açıklığından pencere yerine kadarki bölümü yıkık durumdadır. Bunlara oranla daha iyi durumda olan doğu cephenin güney yönde, zeminden yukarı az bir bölümü ile kuzey ucunun büyük bir kısmında, kaplama taşlar kalabilmiştir (Res. 47). Doğu cephedeki yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere ile aynı formda olduğu, giriş açıklığının yukarısındaki izlerden belli olan batı cephede; giriş açıklığının kuzey ve güney uçlarındaki kaplama taşlar daha iyi korunarak pencerenin yarısına kadar gelebilmiştir (Res. 48). Daha çok askeri yapılarda ve erken dönem

---

²⁵¹ Memmedova'nın **a.g.e.**, 2002, s. 20 ve s. 100'de; yapının, tek nefli kiliselere örnek gösterilerek Kiş Kilisesiyle benzerliği, tek cümleyle vurgulanmıştır.

dini mimarisinde görülen mazgal pencerelerden farklı olarak Küngüt Kilisesindeki pencere açıklıkları bu özelliği taşımamaktadır.

İç mekanda; doğuda yarım yuvarlak apsis eksedrası düz cephe duvarıyla sınırlandırılmış; kuzey-güney uçlarda yer alan kesme taştan yuvarlak kemerli simetrik nişlerin içleri örülerek kapatılmıştır (Res. 49). Apsis yarım kubbesinin güney kısmı ve beşik tonozun büyük bir kısmı çökmüş; zemin bozulmuştur. Yapıda süslemeye ait hiçbir iz bulunmadığından bu konuda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Küngüt Kilisesinin plan, yapı malzemesi ve tekniği dikkate alınarak bölgedeki yakın dönem benzerleri ile karşılaştırıldığında; Ortaçağda geniş bir şekilde kullanıldığı; ancak, uzun süredir terk edildiği anlaşılmaktadır.

Yapının zaman içerisinde gördüğü tahribatlardan önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 3.

Yapının Adı: Bideyiz Kilisesi.

Çizim No: 4.

Resim No: 50-57.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 35 km. güneydoğusu, Bideyiz Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Bugüne kadar sadece tek bir araştırmada XII. yüzyıl yapısı olduğu bildirilen²⁵² kilisenin yapıldığı dönem; yaptıran ve mimarı; geçirdiği onarımlar vb. bilgileri edinebileceğimiz herhangi bir belge ulaşmamıştır. Bideyiz Kilisesinin çevredeki diğer yapılara yakın dönemde; Ortaçağda yaptırılarak yoğun bir şekilde kullanıldığı, daha sonrasındaysa terk edildiği ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Bideyiz Kilisesi köyün 2 km. kuzeybatısındaki düzlükte; eğimli ve yüksek bir tepede yer almaktadır (Res. 50; Hrt. 9). Doğu-batı doğrultusunda tek nefli ve dikdörtgen planlı yapı (dıştan 16.42x10.00 m.) beşik tonoz örtülü olup, benzerlerinden farklı olarak beden duvarları yüksek tutulmuştur (Çiz. 4).

Orta boy moloz taşlardan kireç harcıyla düzgün sıralar oluşturacak şekilde örülerek içten sıvanan ve dıştan şirime taşla kaplanan duvarlardan güney cephenin batı uca doğru olan kısmındaki yuvarlak kemerli giriş açıklığının tonoz örtüye kadarki kısmı yıkılmış olup, bu cephenin doğu uca doğru orta kısmının dışındaki taş kaplamalar da dökülmüştür (Res. 51).

Doğu ve kuzey cepheler, güney cepheye oranla daha iyi durumda olsalar da, ağaç ve yabani otlar arasında gizlenmiş durumdalar. Doğu cephenin kuzey ucu ve yukarı kısımları, kuzey cephenin ise tamamında, taş plaklar dökülmüş; apsis ekseninden dökülen bazı taşların yerinde dairesel açıklıklar oluşmuştur (Res. 52).

Batı cepheden sağlanan yuvarlak kemerli giriş açıklığının yukarısında, şimdiki durumda tek örneği bulunan pencere açıklığı mevcuttur. Kuzey-güney duvarlarda karşılıklı yerleştirilen ve bugün zemin kotunun bir kısmının toprak altında kalmasıyla daha aşağıda kalan örülü kısımların, diğer aydınlatma açıklıkları olduğu düşünülebilir.

---

²⁵² Memmedova, a.g.e., 2002, s. 20.

Apsis eksedrası, yerden şimdiki durumda 0.80 m. yükseklikteki bemanın doğusunda olup, batı uçta öne doğru çıkıntı yapan yuvarlak kemerli ve şirime taş kaplamalı bir sıra destek dizisi; doğudaysa cephe duvarlarıyla sınırlandırılmıştır (Res. 53). Düzgün kesilmiş taşlarla örülen yarım kubbeli apsis duvarının her iki yanında simetrik yerleştirilen dikdörtgen formlu nişler bulunmaktadır. Beşik tonoz örtüsünün güney ve batı kısımları yıkılan yapının zemini, kaçak kazılardan tamamen bozulmuştur (Res. 54-56). Kilisenin içten sıvalı olduğu, giriş açıklığının kuzey ucundaki duvarın çok az bir kısmından belli olmaktadır. Sıvanın, kireç harcına kömür cürufu karıştırılarak elde edilen bir tür harçla yapıldığı görülmektedir (Res. 57).

Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapının bu konuda, önceki durumuyla ilgili bir bilgi sahibi değiliz.

Şuan hiçbir amaçla kullanılmayan yapı, son zamanlarda uğradığı kaçak kazılardan bir hayli zarar görmüştür.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 4.

Yapının Adı: Zeyzit Kilisesi

Çizim No: 5.

Resim No: 58-65.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 20 km. güneydoğusu, Orta Zeyzit Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapıyla ilgili bazı yayınlarda VI.-VII. yüzyıl²⁵³; bazılarında ise X.-XI.²⁵⁴; veya X.-XIII. yüzyıl²⁵⁵ yapısı olabileceği bildirilerek hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Günümüze kadar birkaç kez onarım gördüğü öğrenilen²⁵⁶ kilise, Şeki Kültür Müdürlüğü Arşivinde XI.-XII. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır²⁵⁷.

Tanımlama: Orta Zeyzit Köyü'nün kuzeydoğusunda; köyün bitimine doğru yüksek ve düzleştirilmiş bir alana kurulan yapı serbest haç planlıdır (Çiz. 5; Res. 58; Hrt. 9). Dıştan 18.38x15.20 m. ölçülerindeki kiliseye kuzeyden bitişik ek bir de yapı bulunmaktadır. Batı kolu diğerlerine nazaran az daha uzun tutulan kilisenin, naosu örten beşik tonoz örtüsünün büyük bir kısmı ile haç kollarının ortasındaki ana mekanı örten kasnak ve kubbesi yıkılmıştır.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü kilise, dıştan şirime taşla kaplanmış olup, içten kireç harcıyla sıvanmıştır. Şuan kaplama taşları dökülen ve güney kısmı yıkılan apsis eksedrasının bir zamanlar dıştan beşgen duvarla sınırlandırıldığı öğrenilmektedir²⁵⁸. Kuzeye doğru ağaçlarla kapanan cephede; çatının başlangıç seviyesine doğru otlanmalar göze çarpmaktadır. Pahlı ve üçgen alınlıklı bir cephe düzenlemesine sahip olan yapının doğu cephesinde; yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli tek pencere açıklığı bulunurken, güney haç kolu üzerinde; iç-içe geçmiş üç sıra kaval silmeyle çevrelenen aynı formlu düşey dikdörtgen bir pencere yer almaktadır (Res. 59). Yapıdaki pencereler, diğer cephelerde de aynı formda ve birer adet olup, simetriği oluşturacak şekilde orta eksene, karşılıklı olarak yerleştirilmiştir. Diğerlerine nazaran daha iyi durumda olan güney cephede; üçgen alınlığın başlangıç seviyesi, iki sıra saçak frizi ile sınırlandırılmıştır. Bu cephede, pencere kenarlarının büyük bir kısmı ve

²⁵³ Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 20-21; Salamzade, v.d., a.g.e., 1987, s. 79; Salamzade, v.d., a.g.e., 1988, s. 162.

²⁵⁴ Mamedova, a.g.e., 2004, s. 97-98.

²⁵⁵ G. Çubinaşvili, *Arkitektura Kakhetii*, Tbilisi, İzd. A.N. Gruz. SSR, 1948, s. 436.

²⁵⁶ Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 20.

²⁵⁷ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4983.

²⁵⁸ Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 20.

cephenin aşağı kısımlarında yer alan taş kaplamaların döküldüğü; pencere altından batıya doğru derin bir çatlak oluştuğu; cephenin geri kalan kısımlardaki kaplama taşlarından bazılarının yerlerinden oynadığı, bazılarının ise ilerinde yetişen yabancı otlardan çatladığı görölmektedir.

Kuzey cephenin büyük bir kısmı şuan ağaç ve çalılar içerisinde gizlendiği için yakından incelenememektedir. Ancak bu cephenin de, güney ve batı cephe düzenlemeleriyle aynı tutulduğu muhtemeldir. Yapıya bu yönden bitişik ek bir yapı yer almaktadır (Res. 60-61). Benzer örneklerden, kiliselere dıştan bitişik şapellerin olduğu bilinmektedir. Ancak zemin kotunun büyük bir kısmı toprak altında kalan ve şuan yıkıntı halindeki bu yapının fonksiyonuyla ilgili herhangi bir fikir ileri sürmek zordur.

Güney cephe düzenlemesiyle aynı tutulan batı ha kolunda; çatının orta kısmı çökmüş; buradaki kaplama taşlar yerlerinden sökülerek giriş ve pencere açıklıklarının kenarları yıkılmış ve beden duvarları incelmıştır. Diğerlerinden daha uzun olan batı kolunun doğu ucundaki çatının başlangıcı üzerinde de, ağaç ve yabancı otlar yükselmiştir.

Yapıya giriş, batı ha kolunun batı ve güney uçlarındaki açıklıklardan sağlanmaktadır. Yüksek beden duvarları üzerine beşik tonoz örtölü ha kollarının birleştiği ana mekan; üçgenlerle geçilen ve şimdiki durumda yıkık olan kasnaklı kubbeyle örtölmüş olup²⁵⁹, kubbe ağırlığı; yastıklara oturan ve biri diğerinin altına çekilmiş dört kademeli hafif basık kemerler vasıtasıyla konsollara indirilmektedir (Res. 62). Güney kısmı yıkık durumdaki apsis duvarının kuzey uçtaki niş ve pencere açıklıklarının az bir kısmı ulaşmıştır. Ayrıca, mevcut halde sadece kemer kısımları kısmen ulaşan nişlerden orta nişin, diğerlerinden daha küçük olduğu, yüzeylerdeki izlerden anlaşılmaktadır.

Kuzey ve güney ha kollarının köşe duvarları ile batı ha kolunun kuzey-güney duvarlarının iç yüzeyleri yuvarlak kemerli arkatlarla hareketlendirilen iç mekanın zemini, harap haldedir (Res. 63).

Günümüzde, sadece batı ha kolunun kuzey duvarındaki ilk panoda izleri bulunan fresk bezemelerin, Ortaçağın sonlarına ait olduğu ileri sürölmektedir (Res. 64-65)²⁶⁰.

---

²⁵⁹ Kubbe külahının dıştan kiremitle kaplandığı bildirilmektedir; (Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 21).

²⁶⁰ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 20.

Serbest ha planlı yapıların Şeki ve çevresinde tespit edilen erken tarihli tek rneği olup, yapım tekniği ve diğer mimari özellikleri bakımından da, abidevi özellikler taşıyan kilisenin, Ortaçağ dönemi içerisinde yoğun olarak kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Uzun süredir terk edilmiş durumdaki yapı, günümüzde bakımsız durumdadır.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 5.

Yapının Adı: Orta Zeyzit Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 66-73.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 20 km. güneydoğusu, Orta Zeyzit Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmayan yapının tarihçesi ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Yapım malzemesi ve mimari özellikleri bakımından çevredeki diğer yapılarla kıyaslandığında, VI.-VII. yüzyıl yapısı olduğu söylenebilir.

Tanımlama: Kilise, bugün köye giden yolun doğusunda; dikkatlice bakıldığında uzaktan fark edilebilecek bir platformda; dağ yamacında, yüksek ve meyilli bir alanda yer almaktadır (Res. 66; Hrt. 9). Dış ölçüleri 7.25x6.34 m. olup, doğu-batı ekseninde kurulan kilise, tek neflidir. Günümüze oldukça kötü durumda ulaşan yapının örtü sistemi tamamen yıkılmakla birlikte, doğu, kuzey ve güney beden duvarlarının yaklaşık 3-3.50 m. yüksekliğe kadarki kısımları ile bunlara oranla daha iyi durumdaki batı duvarı ayakta.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı kilisenin, şirime taşlarla kaplandığı az bir kısmından anlaşılmaktadır. Ayrıca, giriş ve pencere açıklıkları ile niş kemerlerinde tuğla malzemeden yararlanılmış olup, içten, kireç harcıyla sıvandığı izlenmektedir.

Beden duvarlarının yukarı kısımları yıkıldığından dolayı cephe düzenlemesiyle ilgili herhangi bir bilgi edinilemeyen kilisenin mevcut halde, batı cephe dışındakiler de, ağaç ve çalılarla kapanmıştır (Res. 67).

Girişi batı cephedeki tuğladan yuvarlak kemerli açıklıktan sağlanan kilisenin apsis eksedrası, iç mekanda yetişen ağaçlar ve yabani otlar içerisinde kaybolmuş durumdadır (Res. 68-69). Diğerlerine nazaran daha geniş ve çok derin olmayan apsis ekseninde tuğladan yuvarlak kemerli küçük bir pencere açıklığı mevcuttur.

Bemanın kuzey-güney uçlarında yer alan pastoforion hücrelerine, şuan 0.57 m. genişliğindeki birer açıklıktan girilmektedir (Res. 70-71). Küçük boyutlu bu hücrelerin beşik tonozla örtülü olup, kireçle sıvandığı; doğu duvarlarındaysa birer adet küçük ölçekli tuğladan yuvarlak

kemerli pencere açıklıklarının yer aldığı görülmektedir (Res. 72). Apsis duvarının güney ucunda tuğladan sivri kemerli; kuzey duvardaysa yuvarlak kemerli küçük birer niş bulunmaktadır.

Destek dizileri kısmen ayakta kalmayı başaran kilisenin iç mekan zemini harap haldedir (Res. 73). Uzun süredir terk edilen yapı, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 6.

Yapının Adı: Taşbulak Kilisesi.

Çizim No: 6.

Resim No: 74-.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 28 km. güneybatısı, Taşbulak Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Literatürde adı geçmeyen kilisenin XIX. yüzyılın ilk yarısında, köyün Ermeni cemaati tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir²⁶¹. Cephe duvarlarındaki izlerden sonraki dönemlerde birtakım değişikliklere uğradığı anlaşılan kilisenin bazı bölümlerinin XX. yüzyılın başlarında köye yerleştirilen göçmenler tarafından barınak olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Sovyetler döneminde de, orijinal işlevinden uzak tutulan kilise, günümüzde herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

Kitabe: Kiliseye giriş açıklığının alınlık kısmındaki kitabe, bugün üzeri tamamen kazınarak okunmaz hale getirilmiştir (Res. 74). Ayrıca yapı içerisinde; kuzey nefin kuzey duvarında yer alan niş kemerinin batı uçtan oturduğu yatay kesme taş üzerine kazınan, okunması bir hayli zor Ermenice (?) bir yazıt daha görülmektedir (Res. 75).

Tanımlama: Taşbulak Kilisesi köy merkezinde; eğimli bir arazinin düzleştirilmesiyle elde edilen yüksek ve oldukça dar bir alana kuruludur (Res. 76; Hrt. 9). Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı dıştan dikdörtgen şemada olup (21.70x10.30 m.), içten üç nefli ve bazilikal plandadır (Çiz. 6). Dış örtüsü yıkılan kilise, içten beşik tonozla örtülüdür.

Yapı malzemesi olarak, irili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü kilisenin örtü sisteminde gri, krem ve tuğla renkte çaytaşları kullanılmıştır. Ayrıca, kaplamalarda şirime taşlardan yararlanılan kilisenin beden duvarları içten ve dıştan sıvanmış ve iç mekanın bir kısmı badanalanmıştır.

Doğu ve batı cepheleri, bitişiğindeki evin bahçe duvarıyla kapanan yapının kuzey cephesinde; orta kısımlara doğru, kaş kemerle taçlandırılan hafif kalkık kemerli iki küçük boyutlu pencere açıklığı yer almaktadır (Res. 77). Bu açıklıkların batı yönünde, sonradan moloz taşla örülerek

---

²⁶¹ Köy halkının anlattıklarına göre kilise XIX. yüzyılda, burada yaşayan Ermeni cemaati tarafından yaptırılmış; 1918-20'li yıllarda ise köye yerleşen göçmenler tarafından bazı değişikliklere maruz kalarak bir süre farklı amaçla kullanılmıştır.

kapatılan kare formlu bir açıklık yeri daha vardır. Cephenin doğu yönden çatı seviyesine doğru mevcut kalıntısına dayanarak, kilisenin dıştan pahlı çatıyla örtüldüğü düşünülmektedir.

Yapının batı cephesinde, yuvarlak kemerli ve şirime taş kaplamalı bir adet giriş açıklığı ile kaş kemerle taçlandırılan hafif kalkık kemerli küçük bir pencere açıklığı mevcuttur. Kuzey cepheden, batı yöndeki yuvarlak kemerli giriş açıklığıyla farklılık gösteren batı cephenin her iki pencere altında; moloz taşla kapatılan birer açıklık bulunmaktadır (Res. 78). Üzerinde kazınarak okunmaz hale getirilen kitabenin bulunduğu sağır alınlıklı giriş açıklığı, kireç taşından atnalı formunda bir kemerle taçlandırılmıştır (Res. 79).

İç mekan, poligonal ayaklara yastıklarla oturan sivri kemerler ile bu kemerlerden yanlara doğru açılan yuvarlak kemer dizileriyle üç nef ayrılmıştır (Res. 80). Yan neflerin üç katı genişliğindeki orta nef, dört sivri kemerli destek dizisiyle hemen aynı genişlikteki üç bölüme ayrılmıştır. Dıştan doğu cephe duvarıyla sınırlandırılan 0.50 m. yükseklikteki bemanın doğusunda yer alan apsis eksedrası, küçük boyutlarda çaytaşıyla örülü yarım kubbeyle örtülüdür (Res. 81). Apsis ekseninde, içten yuvarlak kemerli düşey pencere ve bu duvarın her iki yanına simetrik yerleştirilen yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli birer niş yer almaktadır. Bu düzen, yan neflerin doğu cephesinde de aynı karakterdedir. Ayrıca, kuzey nefin kuzey; güney nefin ise güney duvarında aynı kesitli birer niş daha mevcuttur (Res. 82-83). Bu nişlerden birisi de kuzey nefin kuzey duvarında; buradaki hafif kalkık kemerli iki pencereden apsise yakın olanın doğu ucunda yer almaktadır. Öne doğru çıkıntılı, dilimli-dalgalı kemerle taçlandırılan niş; kareye yakın formdadır. Kemerin batı uçtan oturduğu yatay kesme taş üzerine kazınan Ermenice (?) kelime, okunamayacak durumdadır (Res. 84, 75). İç mekan açıklıkları kuzey cepheyle aynı karakterde tutulan kilisenin herhangi bir süslemesi ulaşmamıştır.

Uzun süredir hiçbir amaçla kullanılmayan yapı, gün geçtikçe tahrip olmaktadır.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 7.

Yapının Adı: Rus Ortodoks Kilsesi

Çizim No: 7.

Resim No: 85-93.

Bulunduğu Yer: Yukarıbaş Koruk Arazisi, Şeki Kalesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/1.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hakkındaki sınırlı sayıda yayınlardan XIX. yüzyılda inşa edildiği öğrenilen yapıyla ilgili²⁶² Kültür Müdürlüğündeki kayıtlarda; Alban devri mabedi olup, V.-VI. yüzyılda inşa edildiği ve Çar Rusya'sı devrinde, yan mekanlarının eklenmesiyle bugünkü görünümünü aldığı şeklinde bilgiler bulunmaktadır²⁶³. Eklemelerin XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında yapıldığı mümkün görülmekle birlikte, asli yapının da yine XIX. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir. 1980'li yıllarda onarım geçiren ve 1985 yılında "Halk Tatbiki Sanatları Müzesine" dönüştürülen kilise, günümüzde sağlam durumdadır.

Tanımlama: Merkezi planlı dairevi yapıya; kuzey, güney ve batı kollarının eklenmesiyle değişen ve zaman içerisinde geçirdiği onarımlarla özgünlüğünü büyük ölçüde yitiren yapı, Şeki Kalesi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı)²⁶⁴ içerisinde; güneye hafif eğimli bir araziye kurulmuştur (Çiz. 7; Res. 85; Hrt. 5/1).

Basık kubbeye örtülü ana mekan, dıştan şirime taşla kaplanmış olup, içten, yakın zamanda sıvanmış ve boyanmıştır. Kiliseye yanlardan eklenen mekanlarda, açık sarımsı ve koyu gri renkli moloz taş ve tuğla almaşık düzende kullanılmış; dıştan derzler belli olmayacak şekilde sıvanmıştır. Kıрма çatıyla örtülü yan mekanlarda tuğla malzemenin kapı ve pencere kemerleri ile saçak frizlerinde de tercih edildiği izlenmektedir. Ayrıca, sonradan yenilenen kısımlarda, ağırlıklı olarak ahşap, alçı ve demir malzemeden yararlanılmış; sivri uçlu bir tür alemle sonlanan kubbe, saca kaplanmıştır.

Kilisenin orijinalinden kalan tek cephe düzenlemesi, ana mekanın doğu cephesinde görülebilmektedir (Res. 86). Yuvarlak kemerli çift silmeyle çevrelenen düşey dikdörtgen pencere; uçlardan daha kabarık ve birbirine yakın ölçülerde birkaç sıra silmeyle kuşatılan

²⁶² Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1987, s. 78-79; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 163.

²⁶³ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 327.

²⁶⁴ Kaleyle ilgili Tezin ilgili bölümlerinde daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

üçgen alınlıklı ve alt-alta iki sıra kaba yastıklarla geçilen pilastır düzenlemesinin merkezine yerleştirilmiştir. Bu cephedeki diğer pencereler, kuzey ve güney kolların merkezine gelecek şekilde açılmış olup, her ikisi tuğladan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgendir. Gövdenin yukarı kısımlarına doğru bir sıra taştan kaba kaval silme biçiminde bilezikle; kasnaktan külaha geçiş ise yan mekanlarda tuğla, ana mekanda taştan iki kademeli saçak frizi ile sağlanarak bütün cephelere hareketlilik kazandırılmıştır. Cephenin hemen önünde, dikdörtgen planlı moloz taş kaide dikkat çekicidir. Ne amaçla yapıldığı hakkında bir fikir yürütülmesi oldukça zor olan bu kalıntının doğu ve güney uçlarında, üzerlerinde herhangi bir tarih bulunmayan ikişer sıra taştan sanduka mezar yer almaktadır.

Kuzey-güney cepheleri sağır tutulan yapıya asıl girişin sağlandığı batı cephede; kuzey-güney kanatlara açılan çift basık kemerli ve sağır alınlıklı birer kapı daha mevcuttur (Res. 87). Bu cephede aynı zamanda; kuzey-güney kanatların birer orijinal penceresi ile beraber, batı kolun kuzey ve güney uçlarında yan yana; batı ucunda ise yapıya girişi sağlayan açıklığın her iki yanına denk gelecek şekilde açılan toplam altı adet tuğladan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 88, 85). Tamamı demir kafeslere sahip olan pencereleri her iki yandan sınırlandıran pilastırlar, cepheye hareketlilik katmaktadır.

Özgünlüğünü büyük ölçüde yitiren iç mekanda, ana mekana; yuvarlak kemerli düşey bir giriş açıklığından girilen antreden sonra ulaşılmaktadır (Res. 89). Ana mekana giriş, alçıdan basık kemerli ve farklı genişlikte; kaba kaval silmeyle kuşatılan kabaralı-iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapının yukarısında; kitabe yerini anımsatan yatay dikdörtgen kesitli yüzeysel bir niş; onun yukarısında ise farklı genişlikte profilli alçı silmelerle hareketlendirilen ve odayı çevreleyen raf (sergen) yer almaktadır. Bölge kültürünün farklı dönemlerine ait eşya ve buluntuların sergilendiği bu raflar, yapının diğer (kuzey-güney) kollarını da çepeçevre dolanmaktadır (Res. 90).

İç mekanda, apsis duvarı da dahil olmak üzere yapı duvarları perdeyle kapatılarak önüne stantlar dizildiğinden dolayı, tam manada bir inceleme yapılamamaktadır (Res. 91-92). Ancak kilise içerisinde, bölge zanaatkarlığının gelişmiş alanlarından; farklı dönemlerin mutfak gereçleri, ev eşyaları, geleneksel müzik aletleri ve giysilerinin sergilenerek yapının asli fonksiyonunu tamamen unutturacak bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Kubbesi doğrudan duvarlara oturan ana mekan; duvarların yukarı kısımlarında belirli aralıklarla dizilen avizelerle ışıklandırılmış; içten tamamen boyanan yapı zemininin bir kısmı halılarla kaplanmıştır (Res. 93). Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan kilisenin apsis

eksedrasının dıřtan pilastırla vurgulanması; kentin, XVIII.-XX. yūzyıl cami ve mescitlerinde, mihrap niřinin arka yūzeyindeki dıř cephe duvarında uygulanan pilastır dūzenlemesiyle benzerlięi bakımından dikkat çekicidir. Kilisenin ek mekanları ise gūnūmūzde řeki'de inřa edilen bahęeli evlerle aynı malzeme ve yapım teknięinde inřa edilmiřtir. Tarihi kaynaklardan edinilen bilgiler de gōz ōnūnde bulundurulursa, yapının XIX. yūzyılın ilk yarısında; kentin ar Rusya'sı tarafından ele geçirildięi dōnem itibariyle burada bulunan Rus askeri garnizonu için yaptırıldıęı; bařlangıçta dairesel planlı tek mekandan ibaret iken, zamanla ha kolları eklenerek bugūnkū řeklini aldıęı sōylenebilir.

Katalog No: 2. 1. 1. 1. 8.

Yapının Adı: Surp Minas Kilsesi²⁶⁵.

Çizim No: -

Resim No: 94-99.

Bulunduğu Yer: Fuzuli Caddesi, Calğalıbulag/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/2.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Literatürde, hakkında hiçbir bir bilgiye rastlanılmayan kilise, Şeki Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır²⁶⁶. 1990'lardan bu yana kapalı tutulan yapı, günümüzde herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

Tanımlama: Kent merkezinde yerleşen ve bugünkü 5 Sayılı okulla güney ve batıdan aynı duvarla ayrılan yapı, güneye meyilli bir araziye kurulmuştur. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, dikdörtgen planlı olup, dört taraftan da avlu duvarıyla kuşatılmaktadır (Res. 94; Hrt. 5/2). Kilisenin, transept oluşturan yan kollarının kesiştiği orta mekanın kasnaklı kubbeye örtüldüğü ve yapının haç planlı olduğu anlaşılmaktadır (Res. 95). Yuvarlak kemerli kareye yakın ayaklarca taşınan kubbenin pendentif geçişli olup, orta ekseninde, küçük ölçekli ve yarım yuvarlak pencere açıklığı bulunan apsis eksedrasının, üç basamaklı yükseklikte yer alan bemanı doğudan sınırlandırdığı görülmektedir.

Farklı boyutlarda moloz taş ve tuğladan dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının kubbe kasnağı ve batı cephenin pencere sövesinde düzgün kesme taş; pencere çerçeveleri ve yapıya güneyden bitişik ek mekan tavanında ahşap; pencere parmaklıkları ile çatı ve külahta ise demir malzemeden yararlanılmıştır.

Doğu-batı cepheleri üçgen alınlıklı olup, tek sıra silmeyle geçilen pahlı çatıyla örtülü yapının doğu ve kuzey cepheleri, bu yönden kuşatılan avlu duvarlarının arkasında kalmıştır. Kilise cephelerinden bugün sadece güney cephenin batı ucu ile bu cepheye bitişik ek yapının güney ve batı kısımları görünmektedir (Res. 96-97). Dıştan sıvalı olan kilisenin güney cephesinde, batı uca doğru basık kemerli tek pencere açıklığı; batı cephenin orta ekseninde ise yapıya girişin sağlandığı aynı formu kapı açıklığı mevcuttur (Res. 98). Batı cephede ve aynı zamanda girişin yukarısında; taştan düz lentolu ve sövelerinde düzgün kesme taş ve tuğlanın

²⁶⁵ Günümüzde kapalı tutulduğundan dolayı içerisine giremediğimiz kilisenin tanımlanması da dıştan, genel olarak yapılabilmektedir.

²⁶⁶ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4976.

almaşık düzende kullanıldığı düşey dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Cephe, çatının başlangıç seviyesinden tek sıra tuğlayla hareketlendirilmiştir. Yapıya güneyden bitişik tek sıra çay taşı ve üç sıra tuğlayla almaşık örgülü ek mekanın güney ve batıdan, ahşaptan dikdörtgen çerçeveli camekanla ışıklandırıldığı görülmektedir. Kilisenin en orijinal kısmı ise orta mekanı örten kasnak bölümüdür (Res. 99). Kesme taştan poligonal prizmal gövdeli yüksek kasnak, dilimli-dalgalı demir levhayla kaplı külahla örtülüdür. Sekizgen kaideden üç kademeli kaba kaval silmeyle geçilen prizmal gövde; her birisi kaş kemerli çerçeve içerisine yerleştirilen üç dilimli kemerli düşey dikdörtgen pencere açıklıklarıyla hareketlendirilmiştir. Pencere alınlıkları, kabartma olarak bir yüzeyde çiçekli haç diğeriinde gül kompozisyonlarının dönüşümlü tekrarı ile bezenmiştir. Gövdenin yukarı kısımlara doğru kaş kemerli çerçeveyi üstten sınırlandıran bir tür nakışlı silme; daha yukarıda ise dışa taşkın kalın ve dalgalı saçak frizi ile nihayetlendiği izlenmektedir. Külah, boyun kısmı çiçek kabartmalı ve dışa taşkın bilezik biçimli birkaç sıra silmeyle kuşatılan taştan bir tür alemle sonlanmaktadır.

Yayınlardan, Rus ve Ermeni nüfusun XIX. yüzyılın başlarından itibaren Şeki'ye yoğun olarak yerleştiği öğrenilmektedir²⁶⁷. Aynı zamanda Şeki Kültür Müdürlüğü kayıtları ve yapının avlu içerisinde yer alan taştan sanduka mezarlar üzerindeki tarihlerden de yola çıkarak kilisenin, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği ve Sovyetler dönemine kadar yüzeysel onarımlarla bir süre asli işlevini sürdürdüğü söylenebilir.

Şeki Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki kilise, günümüzde terk edilmiş; bakımsız haldedir.

---

²⁶⁷ Bu konuda bkz.: Verdiyeva, **a.g.e.**, s. 14, 18, 27; Cavadova, **a.g.e.**, 1999, s. 42, 64; Cavadova, **a.g.e.**, 2002, s. 25.

2. 1. 1. 2. Camiler ve Mescitler

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 1.

Yapının Adı: Cuma Camisi.

Çizim No: 8-9.

Resim No: 100-110.

Bulunduğu Yer: 20 Yanvar Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/3.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kaynaklardan, XIX. yüzyılda yaptırıldığı öğrenilen cami²⁶⁸, Sovyetler döneminde bir süre kent “Spor Kulübü” olarak kullanılmıştır. 1988 yılında yangın geçiren yapı, 1990-1992 yıllarında geniş çaplı onarım görerek yeniden orijinal işlevine geri dönüştürülmüştür.

Tanımlama: Kent merkezinde; M. F. Ahundov ve 20 Yanvar caddelerinin kesiştiği meydanın kuzeydoğu köşesinde yer alan cami; harimin enine dikdörtgen gelişimiyle ortaya çıkan plan tipindedir (Çiz. 8; Hrt. 5/3). Yangın sonrası onarımda mimari eleman ve süslemelerinin tümü yenilenen yapıdan günümüze orijinal herhangi bir mimari öge ulaşmamıştır. Kuzey cephedeki tuğla örgülü son cemaat yeri de, bu onarım sırasında yapılarak eklenmiştir.

Yapım malzemesi olarak batı; güney ve doğu cephelerde moloz taş ve tuğla almaşık düzende; kuzey cephede ise tuğla tek başına kullanılmıştır. Caminin dairesel planlı minaresi de tamamen tuğla örgülüdür. Bunun dışında, iç mekânında ahşaptan yararlanılan caminin mihrabında çini; harim açıklıklarının çerçevelerinde ise alçı malzeme kullanılmıştır.

Moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı güney cephenin pencere aralarında ve mihrabın arkasındaki pilastır yüzeyindeki kaplamalarda, tuğladan da yararlanıldığı izlenmektedir. M. F. Ahundov Caddesine bakan cephenin önü ağaçlarla kapandığı için iyice görünmemektedir (Res. 100).

İki sıra halinde ve düşey doğrultuda tuğladan basık kemerli 23 adet pencere açıklığının orta ekseninden, mihrabı dıştan sınırlandıran tuğla örgülü pilastır yükselmektedir (Res. 101). Yüzeyleri, iç-içe geçmiş yatay ve düşey dikdörtgenler ve dairesel formlardan oluşan

---

²⁶⁸ Fatullayev, a.g.e., 1986, s. 284-285, 293; Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4978.

geometrik kompozisyonlarla süslü pilastırla vurgulanan cephe, tuğladan dış sıralı frizle sonlanmaktadır.

Caminin, 20 Yanvar Caddesine bakan batı cephesinde; moloz taşla birlikte, pencere aralarında ve kemerlerde tuğla malzeme kullanılmıştır (Res. 102). Cephenin kuzey ucuna sonradan eklenen son cemaat yeri ise tamamen tuğla örgülüdür. Alt sırada harime girişi sağlayan tuğladan yuvarlak kemerli bir kapı ile güney uçta tuğladan altı adet basık kemerli; kuzey uçta ise daha büyük ölçüde ve yuvarlak kemerli iki adet pencere mevcuttur. Aynı formu pencereler, üst sırada ve güney uçta yedi; kuzeyde ise iki adet olup, toplam dokuz adettir. Kuzey uçtakiler son cemaat yerine; güneye doğru basık kemerliler ise harim kısmına ait olup, alt sıradaki pencereler, dökme demir şebekeli korkuluklarla kapatılmıştır.

Caminin güneybatısında yer alan 28 m. yüksekliğindeki dairesel planlı ve tuğla örgülü minare, son onarımdandır (Res. 103). Gövdesinde, dağınık şekilde ve küçük ölçekte açıklıklar bulunan minare, yukarıya doğru daralmaktadır. Üst kısma doğru, sivri uçlu ve baklava tarzı geometrik düzenlemeyle hareketlenen minarenin ahşap şerefe korkulukları, demir dökme şebekelerle bezenmiş ve şerefe altı, beş sıra tuğla silmeyle kuşatılmıştır. Ay-yıldızla sonlanan külâhı, demir levhadan yapılmış soğanbaşı kubbe şeklindedir.

Caminin avludan sağlanan diğer girişi, kuzey cephede yer almaktadır (Çiz. 9; Res. 104). Bu cephede, camiye doğudan eklenen ve günümüzde “Kuran Kursu” olarak faaliyet gösteren bina, caminin son cemaat yeri ile birlikte, 1992 senesinde inşa edilmiştir.

Caminin bu cephedeki iki giriş açıklığından batı yöndeki baldaken tarzında tasarlanmıştır (Res. 105). Yuvarlak kemerli kapı ve pencerelerden alt sıradakiler dalgalı; üst sıradakiler ise atnalı formunda iki sıra tuğla silmeyle taçlandırılarak köşeliklerine geometrik motifler işlenmiştir. Güney cepheden başlayarak dolanan tek sıra dilimli demir saçak, bu cephede sonlanmaktadır.

Harime gelmeden önce, yuvarlak kemerelerin oturduğu poligonal planlı tuğla ayaklarca taşınan, düz ahşap tavanlı ikinci bir son cemaat yeri ile karşılaşmaktadır (Res. 106). Bu bölümün güney cephesinde, harime kuzeyden girişin sağlandığı üç adet basık kemerli kapı ve bunların arasına asimetrik şekilde yerleştirilen sekiz basık kemerli pencere açıklığı mevcuttur.

Harim, yükseldikçe daralan poligonal planlı dört ahşap direk ile desteklenen, ahşaptan teknetavanla örtülüdür (Res. 107). Aynı zamanda döşemesi de ahşap olan harim, yakın

zamanda sıvanmış ve boyanmıştır. Güney duvarın orta ekseninde, sivri kemerli ve sekiz kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 108). Son onarımda çinilerle kaplanan mihrap tepeliği, alternatif olarak küçük-büyük palmetlerin oluşturduğu dendanlar şeklindedir. Bu dendanların altında, etrafı zencerek motifi ile kuşatılan orta bordür gelmektedir. Zemini güllerden oluşan bitkisel motifler ve celi sülüs hatla yazılı Ayetlerle süslenen bu kuşağın ayaklara yakın yüzeyi, vazo içerisinde stilize ağaçlarla tezyin edilmiştir. Gül ve rumilerden müteşekkil bitkisel kompozisyonlu çerçeveye sınırlandırılan mihrabın içerisi ve köşelikleri de, yine gül ve rumilerin oluşturduğu dekorasyonla bezenmiştir. Mihrabın hemen doğu ucunda yer alan ahşaptan minber, son onarımdandır (Res. 109). Giriş ve geçit kısmı kaş kemerli olup, oyma tekniği ile yapılan süslemelere sahip olan minberin aynalık ve korkuluğuna, iç-içe geçmiş yıldız ve çokgenlerin oluşturduğu geometrik bezemeler işlenmiştir.

Kuzey cepheyi boydan-boya kapatan ahşap korkuluklu kadınlar mahfilinin kuzey duvarında, üst kısma doğru yuvarlak ve basık kemerli nişler yer almaktadır (Res. 110). Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan harimin kapı ve pencereleri, farklı ölçülerde birkaç sıra alçıdan profilli silmeyle kuşatılmıştır.

Cuma Camisinin inşa edildiği tarih ve yaptırın hakkında somut bir bilgi verecek herhangi bir kaynağa sahip değiliz. Ancak yapının plan, mimari ve süsleme özelliklerinin, Şeki’de bulunan XIX. yüzyıl cami ve mescitleriyle yakın benzerliğinin yanı sıra, caminin inşa edildiği alanın, kentin sel sonrası kurulduğu yerin daha güneyinde; yeni bir semtin oluşması amacıyla sonradan gelişen merkezde yer aldığı da göz önüne alınırsa, XIX. yüzyılın ortalarına doğru yaptırıldığı söylenebilir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 2.

Yapının Adı: Han Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 111-124.

Bulunduğu Yer: F. H. Hoyski Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/4.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Mescidin Şeki Hanlığının kurucusu Han Çelebi zamanında; 1745-1750 yıllarında inşa edildiği bildirilmektedir²⁶⁹. Sovyetler devrinde önce tütün deposu, daha sonraysa “Ziyahılar (Aydınlar) Evi” olarak kullanılan yapı, 1989 yılında “Şeki İslam Cemiyeti” tarafından onararak asli işlevine geri dönüştürülmüştür.

Kitabe: Yapıya ait inşa kitabesinin 1936 yılında mescit yakınında yerleşen Gilehli Mahallesiindeki bir çeşme üzerinde bulunduğu öğrenilmektedir²⁷⁰. Üç satırlık mermer kitabe;

١١٦٢ قد بني هذا المسجد الشريف الحاج جلي سلطان ابن قربان حاكم شكي امير الشروان في شهر الله المبارك

رمضان في تاريخ سنة

“Bu büyük Mescidi Hacı Çelebi yaptırdı; Sultan, Kurban oğlu, Şeki Hakimi, Şirvan Emiri; Allahın Mübarek Ramazan ayının 1162 senesinde”, anlamında bir metnin yer aldığı bildirilmektedir²⁷¹.

Yapının kuzey cephesinde, son cemaat yerinin doğu ucunda lale ve rumi kıvrımlarla süslü çerçeve içerisindeki onarım kitabesinde ise “Yeni Azeri İslam Cemiyetinin Şeki Şehir Han Mescidi” yazılı Azerice bir kitabe daha mevcuttur (Res. 111).

Tanımlama: Mescit, Yukarı Kervansarayın kuzeybatısında; kentin yukarı kesiminde ve hakim bir noktada; F. H. Hoyski Caddesinin güney kanadı üzerinde yer almaktadır (Hrt. 5/4).

²⁶⁹ Salmazade, v.d., a.g.e., 1988, s. 148; M. Neymat, **Korpus Epigraficheskikh Pamyatnikov Azerbaydjana (Tom II), Arabo-Perso-Tyurkoyazıchnıye Nadpisi Sheki-Zakatalskoy Zonu (XIV vek-nachalo XX veka)**, Baku, YNE, 2001, s. 90; Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 329.

²⁷⁰ Kitabenin, A. Aleskerzade tarafından Gilehli Mahallesiinde, mescit yakınındaki çeşme üzerinde bulunduğu ve ilk defa onun tarafından 1936 yılında okunduğu bildirilmektedir; Neymat, a.g.e., s. 90.

²⁷¹ a.y.

Erken İslam Mimarisinde birçok örneği görülen, harimin enine dikdörtgen biçimlenişi ile oluşan plan tipinde olup, günümüze orijinalliğini kısmen de olsa koruyarak gelebilen Han Mescidi, diğer yapılardan daha önceye tarihlendirildiğinden dolayı plan tipinin Şeki'deki öncüsü durumunda olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Dikdörtgen planlı büyük bir avlunun güneyine yerleştirilen yapının avluya girişi kuzey ve batı yönlerdeki giriş açıklıklarından; iki yönden sağlanmıştır. Arazinin eğiminden dolayı daha düşük kotta yer alan batı kapısından girildikten sonra sekiz basamaklı taş bir merdivenden çıkılarak avluya ulaşılmaktadır. Tuğladan yuvarlak kemerli niş içerisindeki iki kanatlı ahşap kapı, sonraki bir dönemde yenilenmiştir. Kuzey avlu duvarının ortasından yükselen diğer avlu kapısı, her iki taraftan düzgün kesme taşla örülerek tuğlayla tamamlanan pilastırlarla sınırlandırılmıştır (Res. 112). Arka tarafı bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğlayla hareketlendirilen pilastırların iç duvarlarının yan cephelerinde, sivri kemerli nişler mevcuttur. Demir dökme şebekelerle bezenen kapı üzeri, saca kaplı beşik çatıyla örtülmüştür.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan mescit, kireç harcıyla dolgulanmıştır. Ayrıca, avluya giriş kapısını sınırlandıran pilastırlarda düzgün kesme taş; mescidin kapı ve pencerelerinde ahşap; sonradan kaplanan üst örtüsü ve minare külahında demir malzeme; harim zemininde tuğla, tavanında ise sunta kullanılmıştır. Bazı kısımlardan kopmuş olan tuğlaların yeri uyumsuz, koyu kırmızı tuğlalarla yenilenerek, sonradan değiştirilen minare girişi de, aynı malzemeye örülmüş ve duvarın alt kısmı çimentoyla sıvanarak kesme taşlarla kaplanmıştır.

Avlunun kuzey duvarının alt bölümünde tuğladan basık kemerli niş içerisinde mermerden çeşme kalıntısı, onun önünde ise 1950'li yıllarda yapılan dikdörtgen formlu büyük bir havuz yer almaktadır (Res. 113-114).

Bitişindeki evin avlu duvarıyla kapandığından dolayı doğu cephesi görünmeyen mescidin güney cephesi, özellikle doğu uca doğru toprak seviyesine daha yakındır (Res. 115-116). Dışa çıkıntı yapan mihrap nişlerinin her iki yanına düzensiz bir biçimde paylaştırılan pencerelerden, doğu uca yakın olup, yüzeyi tuğladan geometrik motiflerle süslenen pilastırın doğu ve batı ucundaki pencereler, pilastır yüzeyindeki kompozisyonlardan uzanan silmelerle taçlandırılmıştır. Ters/yüz "T", kare ve dikdörtgen formlar ile yukarı doğru dairesel açıklığın üstten bir sıra "T" şeklinde geometrik motifle sonlandığı kompozisyon, Şeki'deki yakın dönem mescitlerinin çoğunda, benzer karakterde tekrarlanmıştır. Moloz taştan çıkıntılı ve üzeri demir levhayla örtülü diğer mihrap eksenine sonradan eklenen duvar, hazireyi çevrelemektedir. Cephedeki 11 adet tuğladan basık kemerli pencereler, çift sıra tuğla söveli

olup, tuğlaların yine iki sıra dikey istifile taçlandırılmıştır. Aynı formlu pencereler, batı cephede iki adettir (Res. 117). Bu pencerelerin altında, kuzey uca doğru günümüzde kapalı tutulan bodrum kata girişin sağlandığı ahşaptan düz atkılı ve küçük ölçekli dikdörtgen formlu demir kapı ve güney yanında yan-yana aynı formlu iki pencere yer almaktadır. Kireçle sıvalı oldukları anlaşılan her iki cephe pencereleri de, demir parmaklıklıdır.

Poligonal planlı tuğla ayaklarca taşınan, tuğladan basık kemerli revaklı son cemaat yeri, kuzey cephede yer almaktadır (Res. 118). Köşelikleri ufak boy moloz taşla dolgularan revaklı cephenin bir sıra ahşaptan dilimli saçak frizi ile hareketlendirildiği görülmektedir. Bu cephenin batı yönünden yükselen minare, dairesel planlı olup, Şeki'deki diğer minarelerle aynı üsluptadır (Res. 119). Gövdesi madalyonlarla süslü tuğla minarenin şerefesi ahşap olup, demir dökme şebekelerle bezenmiş; basık prizmatik külah ve kaideden gövdeye geçiş kısmı, son onarımda demir levhayla kaplanmıştır. Minare kaidesinin altına denk gelen arkatlardan birisinin, bir gravürde moloz taşla örülü olduğu görülürken, mevcut halde tuğlayla örülerek kapatılmıştır (Res. 120, 118). Bu uçta günümüzde kapalı tutulan ve minareye girişin sağlandığı basık kemerli bir kapı mevcuttur. Kuzey cephenin doğu ucunda ise günümüzde bekçi odası olarak kullanılan ve onarımda tamamen yenilenen bir oda daha vardır.

Kemerlerin arkasında, yapıya girişi sağlayan oldukça yüksek (3.50x1.45 m.), ahşaptan iki kapı yer almaktadır. Yüzeyleri, oyma tekniği ile oluşturulan geometrik örgelerle süslü kapı kanatlarındaki kompozisyonlar, birbirinin tekrarıdır (Res. 121). Kapının her iki kanadının üst başlığına, içerisi ay-yıldızlı ve köşeleri testere dişli düşey bir madalyon; kanatların alt başlığına ise daha küçük ve yine testere dişli madalyon içerisinde iç-içe geçmiş dairesel formlardan oluşan geometrik kompozisyonlar işlenmiştir. Madalyon, yukarıdan ve aşağıdan dış sıralı frizle sınırlandırılmıştır. Kapı kanatları birbirinden, uçları ters armudi başlıklı bir sütunçe ile ayrılmaktadır. Dıştan üç dilimli kemer içerisine alınan kapı çerçevesinin yukarısında, aralarında güllerin bulunduğu rumi kıvrımlardan müteşekkil, alçıdan bitkisel süslemeler, dıştan belli aralıklarla sıralanan alçı güllerle sınırlandırılmıştır.

Mimari öğeleri ve süslemeleri tamamen yenilenen iç mekan, özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir (Res. 122). Suntayla örtülen düz tavan, sonradan eklenen 13 adet ahşaptan yivli sütunla desteklenmektedir. Belirli mesafelerle, yan-yana bulunan mihrap nişlerinden kible duvarının doğu yönündeki sivri kemerli ve poligonal kenarlı mihrap nişi, her iki yandan; alttaki biraz daha içeri çekilmiş iki yatay kademedan oluşan dikdörtgen başlıklı pilastırla sınırlandırılmıştır (Res. 123). Üst sırada, basık kemerli niş içerisine yerleştirilen dairesel

formlu açıklığın kenarları ve mihrap nişinin yukarısındaki bir dizi Ayet kuşağı ile mum, yazı (Arapça) ve pilastır yüzeylerindeki bitkisel-geometrik desenler; son onarımda, yağlı boyayla yapılmıştır. Harimin batı yönde yer alan ikinci mihrabı ise daha küçük olup, sivri kemerli beş kenarlı alçı mihrabın baklava desenli kavsarası, köşeliklerine işlenen rumi kıvrımlar ve güllerle taçlandırılmıştır. Son onarımda yapılan bu kabartmalarla birlikte çerçeve yukarısına ve dış bordüre de, yağlı boyayla bitkisel ve geometrik bezemeler işlenmiştir (Res. 124). Birisi en dışta olmak üzere iki sıra dış sıralı ve bunların ortasında tek sıra kaba kaval silmeli çerçeve içerisine yerleştirilen mihrap nişi, en yukarıdan bir dizi Ayet kuşağıyla sınırlandırılmıştır.

Günümüze kadar birçok değişiklikler geçiren ve özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek ulaşan Han Mescidinin, Çelebi Han zamanında/tarafından yaptırıldığı öğrenilmekle birlikte, hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamaktadır. Yapının plan, mimari ve süsleme özellikleri de bize bu konuda bir ipucu vermemektedir.

Mescidin güney cephesindeki bazı pencere aralarında görülen ve tahfif kemerlerine benzeyen sivri formlar, yapının orijinalinden kalan bir açıklığa ait olabileceğini düşündürmekte; kireçle sıvanarak kapatılan yerler, daha Sovyetlerden önce elden geçirildiğini akla getirmektedir. Sovyetler döneminde önce tütün deposu, sonralarsa “Aydınlar Evi” olarak kullanılan yapı, bu doğrultuda bazı değişiklikler yaşamıştır. Avlusuna büyük bir havuz yaptırılan mescidin son cemaat yeri kemerlerinin batı yönde, minare kaidesine denk gelen kısmı tuğlayla örülerek kapatılmış; kırma çatı ve minare örtüsü saca kaplanmıştır. Dış cephede gerçekleştirilen bu değişikliklerle birlikte harimdeki süsleme ve mimari elemanlar, tamamen yenilenmiştir.

Zaman içerisinde uğradığı değişikliklerden asli yapısını önemli ölçüde yitirerek ulaşan mescit, günümüzde “Şeki İslam Cemiyeti” adlı bir kuruluşun özelinde bulunmaktadır.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 3.

Yapının Adı: Ömer Efendi Mescidi

Çizim No: 10-12.

Resim No: 125-136.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/5.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Hakkında özel bir çalışma bulunmamakla birlikte, bazı genel yayınlarda ve Şeki Kültür Müdürlüğünde, XIX. yüzyıl yapısı olarak tanıtılan mescidin²⁷² mevcut kitabesinden, 1986 yılında büyük bir yangın geçirdiği; 1987 yılında ise yeniden onarıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe: Harime girişi sağlayan kapı üzerinde, kazıma tekniği ile yazılı onarım kitabesi yer almaktadır. Basık kemerin dik açılı üçgen şeklindeki köşeliklerinde; etrafı rumilerle çevrili bir madalyonda, “*Muhammed*” ve “*Ali*”; kapı alınlığının tepeliğinde; “*Allah*”, “*Bismillahirrahmanirrahim*”, onun altındaysa; “*Bu mescit, XIX. yüzyılda Ömer Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1986 yılında yaşadığı doğal afet sonucunda tamamen yanmış; 1987 yılında Şeki Müftüsü Hacı Selim Efendinin rehberliğinde yeniden onarılmıştır*”, anlamında Azerice bir metin okunmaktadır (Res. 125).

Tanımlama: Yukarı Mescit olarak da tanınan yapı, kentin yukarı kesiminde; M. F. Ahundov Caddesi üzerinde yer almaktadır (Res. 126; Hrt. 5/5). Harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan şemadaki yapı, içten ahşaptan tekne tavanla örtülü olup, dıştan kiremit kaplı kırma çatı altında toplanmıştır (Çiz. 10).

1986 yılında büyük bir yangın geçiren mescit içerisindeki bütün mimari elemanlar ve süslemeler yenilenmiştir. Bu yüzden yapı içerisinde, günümüze orijinal olarak ulaşan herhangi bir mimari öge bulunmamaktadır. Yapının kuzeybatısındaki dairesel planlı tuğla minaresi de son onarımdandır.

Arazinin doğal eğiminden dolayı güney cephesi düşük kotta kalan mescidin kuzey cephesi, yaklaşık ½ oranında yüksekte yer almaktadır.

---

²⁷² Salamezade, v.d., a.g.e., 1988, s. 148; Fatullayev, a.g.e., 1986, s. 284; Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4979.

Mescidin, temelden 1.80 m. yüksekliğe kadarı moloz taş; geri kalan kısmıysa açık ve koyu gri renkli kesme taş ve tuğlanın bir arada kullanımıyla; almalı düzende örülmüştür. Kireç harcıyla dolgulanan yapıda ahşap malzemenin iç mekanda minber, döşeme, tavan, kapı ve pencerelerde kullanıldığı görülürken, mihrap, tavan ve duvar arasındaki içbükey kısım ile kapı ve pencere sövelerinde alçı malzemeden yararlanılmıştır.

Mescidin güney ve batı cepheleri ön planda tutulmuş olup, özenli tuğla işçiliğine sahiptir (Çiz. 11-12; Res. 127). Pilastırla vurgulanan güney cephede; dikey doğrultudaki altı basık kemerli pencerenin orta ekseninden; çatıdan daha yüksek, tuğla örgülü dikdörtgen kaide şeklinde büyük bir pilastır yükselmektedir (Res. 128). Yüzeyi, yatay dikdörtgen; dairesel; çokgen ve hilal motiflerinin bir arada kaynaşmasından müteşekkil geometrik kompozisyonla süslü pilastırın üstten, tek sıra meandr motifi ile sonlandığı izlenmektedir. Benzer karakterdeki kompozisyonların, dikey doğrultudaki pencerelerin alt ve üst sınırını da bezediği görülmektedir. Bir sıra yastıkla geçilen atnalı şeklinde geometrik motifle sonlanan cephe kompozisyonu, aynı formu üç adet pencerenin yer aldığı batı cephede de tekrarlanmaktadır.

Yapının kuzeybatısından yükselen tuğla örgülü dairesel planlı minare, yangın sonrasında inşa edilmiştir (Res. 129). Daha önce ahşaptan poligonal gövdeli ve piramidal külahlı olduğu öğrenilen minare; sonradan tuğla örgülü dairesel plan olarak, soğanbaşı kubbe şeklinde demir levhadan yapılmış bir külahla örtülmüştür (Res. 130, 131). Dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselen minarenin gövdesi, birbirine bağlı madalyon; daha yukarıdan ise tuğladan dış formunda bir sıra kuşakla bezenmiştir. Altı sıra bilezik biçimli silme ile kuşatılan şerefe ahşap olup, korkulukları demir dökme şebekelidir. Dış sıralı saçakla çevrelenen külah, ay-yıldızlı küçük bir alemle sonlanmaktadır.

Mescide, batıdaki avlu kapısından sonra, kuzey cephede yer alan son cemaat yerinden geçilerek girilmektedir (Res. 132). Yapının son cemaat yeri ve harim kısmı yangından sonra tamamen yenilenmiştir. Son cemaat yeri ahşaptan düz, harim ise teknetavanla örtülüdür (Res. 133). Ayrıca, döşemesi de ahşap olan her iki kısım, “sincirle²⁷³” sıvalıdır. Harimin güney duvarında; basık kemerli altı pencerenin orta eksenine yerleştirilen beş kenarlı mihrap, sivri kemerli çökertme içerisine alınmıştır (Res. 134). Üç yandan bordürlerle kuşatılan mihrapta, alçı malzemeden kalıplama tekniğiyle yapılan süslemeler mevcuttur. Mihrap çerçevesinin en dıştaki bordüründe, yivli silmelerle sınırlandırılan alan içerisine; ortasında ters/yüz

---

²⁷³ Sincir için bkz. Tezin “Fiziki Çevre” Bölümü, s. 33.

palmetlerin bulunduğu köşeleri kıvrımlı sekiz köşeli yıldızlardan müteşekkil bir kompozisyon işlenmiştir. Etrafı tek sıra yivli silme ile çevrili mihrabın köşeliklerine de, palmetlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan beş yapraklı kompozisyon ve rumi kıvrımlardan bitkisel bezemeler yapılmıştır. Tavana kadar devam eden bu süslemelerin dışında, mihrabın üst kısımlarında yer alan dairesel formlu pencerenin çevresi de alçı silmelerle şekillendirilmiştir. Pencere ile mihrap arası alçıdan tek sıra profilli silme ile ayrılmaktadır. Mihrabın hemen batı ucunda yer alan ahşap minber, oyma tekniği ile yapılan geometrik ve bitkisel örgelerle bezenmiştir (Res. 135). Aynası ve kürsü altı rumi kıvrımlar ve lalelerle süslenen minberin korkulukları sadedir. Giriş ve sahanlığı kaş kemerle çözülen minberin basık prizmatik külâhı, tek sıra sivri uçlu dişlerle taçlandırılmıştır. Açıklıkları alçı çerçeveye sınırlandırılan harimin doğu cephe duvarında, belli aralıklarla yerleştirilen üç basık kemerli ve ahşap kapaklı dolap bulunmaktadır. Dolap kapaklarının yüzeylerine de bir tür geometrik motifler oyulmuştur. Harim duvarları, üstten; tek sıra rumi desenli alçı kabartmalı frizle nihayetlenmektedir.

Alçı süslemeler, harime giriş kapısı üzerinde de devam etmektedir (Res. 136). Basık kemerli kapının kenarları yivli silmelerle sınırlandırılmış; silmelerin içerisinde ve kapının dış şeridinde, mihrap bordürü ve köşeliklerinde görülen bezemeler tekrar edilmiştir. Tamamı, 1987 yılındaki onarımda yapılan bu bezemelerin aslına uygun olup olmadığı hakkında herhangi bir fikir sahibi değiliz. Özellikle iç mekanın eski durumu ile ilgili bilgi verecek hiçbir belgeye rastlanılmamıştır. Ancak mevcut haliyle, mimari elemanları ve süslemelerinin yenilenmesi sonucu özgünlüğünü yitirdiği söylenebilir.

Günümüzde ibadete açık olan yapı, orijinal işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 4.

Yapının Adı: İmam Ali Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 137-146.

Bulunduğu Yer: F. H. Hoyski Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/6.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Şeki'nin meşhur soyları ve tanınmış ailelerini konu alan bir çalışmanın; "1870 yılında Şeki'de doğulan ve dönemin ünlü İslam bilginlerinden olan Ahund Ferecullah Pişnamazzade'nin hayatı ve faaliyetinden bahsedilen bölümünde"; söz konusu mescidin bu şahsın dedesi Molla Muhammed veya babası Molla Zeynel Abidin tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir²⁷⁴. Mescidin, Pişnamazzadeler soyundan gelen bugünkü imamı ise yapının 300-350 yıllık bir geçmişi olduğu; Sovyetler devrinde bir kısmının spor salonu, geri kalan kısmının ise dört sınıflık bir okul olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Günümüze herhangi bir kitabesi ulaşmayan yapının büyük bir kısmı, 2000-2006 yıllarında yenilenmiştir.

Tanımlama: Han Mescidinin yaklaşık 250 m. doğusunda; F. H. Hoyski Caddesinin kuzeyinde yer alan yapı, Şeki'deki diğer mescitler gibi, hacim biçimlenişinin enine gelişen örneklerindendir (Res. 137; Hrt. 5/6). Güney cephesi bir bodrum katı üzerine oturtulan mescit, batı ve güneyden demir korkuluklarla çevrili yamuk planlı büyük bir avlunun güneyine ve kuzeyden yüksek; güneye meyilli bir alana kurulmuştur. Batı cephesi, arazinin eğimine uygun çevrelenen avlu duvarı arasında sıkıştığı için tam görünemeyen yapının kuzey ucunda, bu cepheden avluya girişi sağlayan tuğladan basık kemerli ve iki kanatlı ahşap kapı (kuzulu kapı), son onarımdandır. Zemin kotu güneye nazaran daha yüksekte kalan kuzey cepheye, doğu cephe önündeki düzgün kesme taş kaplamalı 11 basamaklı merdivenden çıkılarak da ulaşılabilir. İçten sıvalı ve boyalı olan yapı, ahşaptan teknetavanla örtülü olup, dıştan, benzerleri gibi saca kaplı beşik çatı altında toplanmıştır.

İnşa malzemesi olarak moloz taş, ince yonu çaytaşı, düzgün kesme kaplama taş ve tuğlanın kullanıldığı mescidin minber, kapı, pencere, tavan, döşeme, son cemaat yeri tavanı, revak gergileri ve çatı eteğinde ahşap; mihrapta alçı malzemeden yararlanılmıştır. Ayrıca, pencere açıklıkları demir parmaklıklara sahip olan mescitte, kırma çatı, minare külâhı, bodrum kata

---

²⁷⁴ Mabudoğlu, v.d., a.g.e., s. 214.

giriş kapısındaki sundurma ve mihrabın dışa taşıntı yapan üst bölümündeki örtülerde, demir malzeme tercih edilmiştir.

Cepheleri son onarımda tamamen yenilenen yapının irili-ufaklı moloz taş örgülü beden duvarları, yer-yer kullanılan tuğlalarla kasetlenmiştir. Güney cephesi ön planda tutulan yapının bu cephesindeki pencereler, iki sıra halinde açılmıştır. Geçmişte medrese olarak kullanılan ve günümüzde asli işlevini kısmen sürdüren bodrum kata ait, beşi batı uçta olmak üzere dokuz adet tuğladan basık kemerli küçük ölçekli pencere mevcuttur. Pencerelerle aynı formlu sundurmalı kapı, cephedeki simetriği düzenleyen mihrap nişinin tuğladan dışa taşkın çok kenarlı çıkıntısının doğu köşesine yerleştirilmiştir. Mihrap çıkıntısının alt bölümü, ön cephede üç sıra yatay kesme taşla kasetlenerek hareketlendirilmiştir. Üzeri yarı basık prizmal külahlâ örtülü çıkıntının üst sırada, yanlardan kademelenme yapan ters armudi başlıklı tuğla silmelerle sınırlandırılan iç-içe iki dairesel formlu açıklıkla sonlandığı görülmektedir. Dairesel açıklıkla aynı hizada olup, aynı başlıklı ve almaşık düzenli pilastırlar, cephenin üst kat pencerelerini de her iki yandan ve iki pencerede bir, dönüşümlü olarak sınırlandırmaktadır. Tuğladan basık kemerli dörderden sekiz düşey dikdörtgen pencerenin bulunduğu üst bölüm, dış sıralı frizle nihayetlenmektedir. Kat geçişlerini belirleyen üç sıra tuğla silme batı cepheye kadar; dilimli demir saçak ise tüm cepheyi çepeçevre dolanarak hareketlendirmektedir. Batı cephenin ortalarına kadar devam eden bu silmeler, cephenin üst ve alt pencerelerinin sınır çizgisini oluşturmaktadır (Res. 138). Üst katta güney uca doğru olan tuğladan basık kemerli düşey dikdörtgen iki pencere kenarı, alt ve üstten sivri uçlu baklava örgeli tuğla düzenlemeye sahiptir. Cephenin kuzey uca doğru devam eden kısmında, birisi sivri kemerli ve büyük ölçekli olup, daha ilerisindeki küçük ve basık kemerli olan birer pencere açıklığı izlenmektedir. Güney uca doğru tuğladan basık kemerli bir pencere de, bodrum kata açılmıştır.

Mescidin doğu cephesinde de, üst sırada dört düşey dikdörtgen; alt sırada ise küçük ebatlı bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 139). Ancak, bu cephedeki açıklıkların tümü tuğladan basık kemerlidir.

Yapıya esas girişin sağlandığı kuzey cephe, tuğladan poligonal planlı ayaklarca taşınan altı kemerli ve düz ahşap tavanlı son cemaat yerine sahiptir (Res. 140). Birbirine ahşap gergilerle bağlanan kemerler, hafif basık olup, sağır alınlıklıdır. Zemini, kare formu tuğlalar döşenen son cemaat yerinin harime açılan ahşap işçilikli orijinal kapısı, korunarak gelebilmiştir (Res. 141). İki panoya bölünerek oyma tekniğiyle yapılan bezemelerden üst başlıkta; köşeleri

testere dişli düşey iki madalyonun orta yüzeyine, iç-içe geçmiş dairesel ve içerisi zikzaklarla doldurulan kare formlu iki geometrik bezeme; alt başlıkta ise benzer süslemenin diş sıralı frizle kuşatılarak hareketlendirilen başka bir varyasyonu karşımıza çıkmaktadır. Alt başlık yukarıdan ve aşağıdan ikişer diş sıralı frizle; üst başlıkta kademelenme yapan birkaç sıra halkavari başlıklı yivli sütunçelerle sınırlandırılmış ve diş sıralı kalkık kemerle taçlandırılmıştır. Köşelerden aynı başlıkla vurgulanan kemerin boşluk kısmı, kıvrık dallı bir tür bitkisel dekorasyonla doldurulmuştur. Kapının diğer kanadı ve harime girişi sağlayan batı uçtaki ikinci kapıda da, aynı bezeme tekrar edilmiştir. Cephedeki pencere açıklıkları doğu uçtan ilk kapıya kadar iki; daha sonraysa her iki kapının batı ucunda birerden toplam dört adettir. Tuğladan basık kemerli pencerelerin dışında, cephenin doğu ve batı uçlarında “yardımcı odalar” olarak isimlendirilen mekanlar bulunmaktadır (Res. 142). Dış cephelerdeki pencere açıklıklarının tamamı demir parmaklıklara sahiptir. Yapının, Şeki’deki diğer minareleri örnek alarak son onarımda inşa edilen tuğla minaresi de bu cephede; çatının batı uca yakın kısmından yükselmektedir (Res. 143). Yukarıya doğru hafifçe daralan ve gövdesi birbirine bağlı baklava desenli geometrik motifle bezenen minarenin şerefe altı, üç sıra tuğla silmeyle kuşatılmaktadır. Ahşap korkulukları dökme demir şebekelerle süslenen minarenin basık prizmatik külahı, bir sıra dilimli saçakla çevrelenen saca kaplanmış; en tepeye hilalle sonlanan bir alem oturtulmuştur.

Mesicinin iç mekânı ahşaptan teknetavan örtülü olup, ortadan dokuz çokgen kaideli dairevi ahşap direklere oturan, Bursa kemeri formunda kemer dizileriyle kuzey-güney doğrultusunda iki sahına ayrılmıştır (Res. 144). Dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan sivri kemerli ve çok kenarlı mihrap nişi, kible duvarının orta eksenine yerleştirilmiştir (Res. 145). Bu nişin her iki yanına simetrik olarak, yine dikdörtgen çerçeve içerisinde sivri kemerli ama daha yüksek ve yüzeysel tutulan iki niş yerleştirilmiştir. Alçıdan mihrap nişinin bezemeleri son onarımda yapılmıştır. Etrafı tek sıra silmeyle kuşatılan mihrap çerçevesi, palmet ve rumilerden oluşan bitkisel kompozisyonla süslenmiştir. Çerçevenin yukarısında; en tepede yer alan kareye yakın niş içerisindeki dairesel açıklıkların araları da, yanlardan bir tür düşey madalyon içerisine işlenen palmet; ortadan ise palmet ve rumi kıvrımlarla karışık bitkisel bezemelerle doldurulmuştur. Ayrıca, çerçevenin yukarısındaki iki sıra yazı da, birbirinden çift silmeyle ayrılmıştır. Mihrap çerçevesi en tepeden kaval, oluklu ve düz silmelerle sınırlandırılmış olup, yan nişlerin çerçeveleri de aynı tarz silmelerle kuşatılmıştır. Batı uçtaki yan nişin önünde, minber yerinde bulunan altı basamaklı ahşap kürsü, son onarımdandır. İçeriden de basık kemerli olduğu görülen pencerelerden batı cephenin kuzey yönündekiler, sivri kemerli ve

büyük ebatlı birer çökretme içerisinde yer almaktadır. Daha yüzeysel olan kuzey uçtakinin orta kısmına, küçük basık kemerli; diğerinin ise yukarı kısmına, niş girintisine uygun açılan ve içerisine son onarımda üçgen çerçeve uydurulan bu açıklıkların, sonradan pencereye dönüştürüldükleri anlaşılmaktadır. Harim duvarları üstten, yine son onarımda yapılan ve yüzeyi birkaç sıra silmeyle hareketlenen geniş alçı frizle nihayetlenmektedir.

Günümüze daha iyi durumda ulaşabilen bodrum kat odalarında, farklı ölçü ve formlarda niş ve duvar içi ocaklar, mescidin aslına ait izleri taşımaktadır (Res. 146). Bodrum kat zeminindeki kare formlu tuğlaların da orijinal olup, bir zamanlar Hacı Abbas isminde bir şahsın taş ocağından getirtilerek döşendiği söylenmektedir²⁷⁵. Bodrum kata girişin önünde, mescidin yaptıranı olarak gösterilen Zeynel Abidin Ahund ve Cabbar Ahund Pişnamazzadelerin gömülü olduğu iki de mezar bulunmaktadır.

Bugün yapılan değişiklik ve eklemelerle özgünlüğünü tamamen yitiren yapının, süsleme ve mimari elemanlarının yenilenmiş olması ve herhangi bir kitabesinin bulunmayışı, yapıyla ilgili fazla bir bilgi edinmemize engel teşkil etmektedir.

Yapının mevcut planı, Şeki'deki diğer cami ve mescitlerle; özellikle de Han Mescidiyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayrıca, kentin yukarı kesiminde yerleşen bu bölgede, birbirinden çok az uzaklıkta bulunan ve XVIII.-XIX. yüzyıllara tarihlendirilen mescitlerden bugün dahi yedi tanesinin ayakta oluşu²⁷⁶, yapının benzerleriyle aynı döneme tarihlendirebileceğimizi mümkün kılmaktadır.

Yakın zamanda görmüş olduğu onarım sonrası ibadete açılan yapı, orijinal faaliyetini sürdürmektedir.

---

²⁷⁵ Bu bilgi, inceleme sırasında yanımızda bulunan mescit imamının anlattıklarından alınmıştır.

²⁷⁶ Kentin yukarı kesiminde yerleşen ve birbirilerinden çok az uzaklıkta bulunan Ömer Efendi Mescidi (XIX. yy), Han Mescidi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı), Gündük Minare Mescidi (1809), Mustafa Efendi Mescidi (1881), Gülları Mescidi (1891), Gilehli Mescidi (XVIII.-XIX. yy.), bilinen örneklerdir. Bunların dışında İmam Ali Mescidi'nin daha 20 m. kuzeybatısındaki mağazanın yerinde bulunduğu öğrenilen Karanlık Mescit ve yakınındaki günümüze ulaşamayan bir hamamdan, bu çevrenin zengin bir mimari dokuya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 5.

Yapının Adı: Gdk Minare Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 147-154.

Bulunduğu Yer: Sarıtorpag Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/7.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Şeki'deki diğer minarelerden daha kısa olduğundan dolayı halk arasında Gdk Minare ismiyle tanınan mescit binası, Sovyetlerden bu yana ocuk Yuvası olarak kullanılmaktadır. İ mekandaki duvarda yer alan kitabe üzerindeki 1809/11 tarihinin, mescidin yapım yılı olabileceği düşünülmektedir. Kayıtlarda sadece XIX. yüzyıla tarihlendirildiği bildirilen mescitle²⁷⁷ ilgili kaynak ve yayınlardan, herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kitabe: İç mekanda; doğu duvarın kuzey ucuna doğru basık kemerli kk bir niş içerisindeki taş üzerine sülüs hatla kazınan yazılar, bugün ayırt edilmesi bir hayli zor olup, kitabenin sol köşesinde H. 1224/6? (M. 1809/11?) tarihi okunabilmektedir.

Tanımlama: Sarıtorpag Sokağı ile 28 May Sokağının kesiştiği köşede yer alan yapı, kuzeyden, sağır duvarlı olup, bu duvarın bitiminden başlayan avlu duvarıyla batıya kadar kapanmıştır (Res. 147; Hrt. 5/7). Aynı zamanda kuzeyden bir evle de bitişik olduğundan dolayı, dışarıdan bakıldığında, çevresindeki evlerden pek ayırt edilemeyecek durumdaki yapının bir mescit binası olduğu, kuzeybatı yönüne doğru çıkıntı yapan kare kaideli minaresinden anlaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı kk bir avlunun doğusuna yerleştirilen mescit, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, içten düz tavan, dıştan ise kiremit kaplı kırma çatılıdır (Res. 148). Dıştan oldukça sade görünümlü yapının, iç mekandaki tavan süslemeleri ilgi çekicidir. Sivil yapıların özellikle daha anıtsal örneklerinde görülen bu süslemeler, tavanın az bir kısmında korunabilmiştir.

Günümüzde 19 Sayılı ocuk Yuvası olarak kullanılan yapının iç mekanı, suntalarla  bölüme ayrılmış olup, daha Sovyetler zamanından mihrap nişi kapatılarak fonksiyonu değiştirilmiştir (Res. 149-150).

---

²⁷⁷ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 148; Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4980.

Yapı dıştan, Şeki evlerinde görülen sarı toprak ve saman karışımı bir tür harçla sıvanarak içten ve dıştan boyanmıştır. Beden duvarları sıvalı olan mescidin diğer bütün örnekler gibi bölgeye has moloz taştan dolgu duvar tekniğinde örüldüğü ihtimal dahilindedir. Minaresinde tuğla; döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap; çatı etekleri ve minare külahında demir, çatı örtüsünde ise kiremit kullanılmıştır.

Doğu cephesi bitişiğindeki evle iç-içe olup, güney cephesi yabani ot ve ağaçlarla kapandığından dolayı görünemeyen mescidin kuzey cephesi sağırdır. Kuzey uca doğru bir kısmı camekanla kapatılan batı cephede, üç basık kemerli düşey dikdörtgen pencere ve aynı formlu iki kanatlı ahşap bir kapı mevcuttur.

Köşelerden pahlı ve kare planlı üç ahşap direk taşıyan iç mekan; doğu-batı ekseninde kuzey uçta duvar; güneye doğruysa suntalarla üç mekana bölünmüştür. Büyük bir bölümü örülerek kapatılan mihrabın yukarıya doğru az bir kısmı duvar nişi olacak şekilde bırakılmıştır. Dışa taşkın olduğu görülen mihrap nişinin çıkıntılı kısmının da neredeyse tamamı yıkılmıştır (Res. 151). Basık kemerli mihrap nişinin her iki yanındaki düşey dikdörtgen pencere açıklıkları ile duvarlarda yer alan nişler de, aynı formdadır. Doğu duvarda ikisi güney uca doğru olan üç basık kemerli ve düşey dikdörtgen pencere ile aynı formlu bir kapı yer almaktadır. Batı cepheyle benzer şekilde tasarlandığı görülen bu cephedeki açıklıklar, günümüzde kapalı tutulmaktadır.

Güçük Minare Mescidi, Şeki'deki diğer cami ve mescitlerden farklı olarak daha çok aynı dönem sivil mimarlık örnekleri ile dikkat çekici benzerlik gösteren tavan süslemelerine sahiptir (Res. 152-153). Ahşap kirişlerin ön yüzüne kalemişi tekniği ile yapılan rumi kıvrımlar dışında, çitalardan çatma yöntemiyle oluşturulan kare ve çokgen kompozisyonlar içersine gül ve çiçek demetlerinden bitkisel dekorasyonlar işlenmiştir. Bugün çökme durumundaki tavanı destekleyen köşelerden pahlı kare planlı sütun başlıkları da, ağaç oymacılığının özgün örneğini sergilemektedir.

Yapının kuzeybatısında mescide adını veren minare yer almaktadır (Res. 154). Günümüze iyi durumda ulaşabilen minarenin dikdörtgen planlı kaidesi, yakın zamanda çimento ile sıvanarak kapanmıştır. Dairesel planlı minare, tuğla örgülü olup, ahşap şerefe basık prizmatik külahlıdır. Şerefe altı, tuğladan bir sıra testere dişi formunda kuşakla çevrelenmektedir. Şerefe korkuluğu, diğer minarelerdeki gibi demir dökme şebekelidir. Demir levhayla kaplanan külah

üzerinde küçük bir alem yer almaktadır. Kaidenin güney yönünde yer alan yuvarlak kemer açıklığına sonradan uydurulan ahşap çerçeveli kanatlı kapı, uzun süredir kapalı tutulmaktadır.

Üzerindeki mevcut kitabede yazılı tarihin, yapım yılı olabileceği düşünülen mescitle ilgili daha fazla bilgi verecek herhangi bir belgeye sahip değiliz. Kayıtlarda XIX. yüzyıl yapısı olarak gösterilen mescit minaresinin yapım tekniği, inşa malzemesi ve süslemeleri, aynı dönemde inşa edilen Şeki'deki diğer minarelerle yakın benzerlik göstermektedir. Mescit haziresinde bulunan dört mezar taşından; biri silik durumda olup, geri kalanları üzerinde ise hiçbir yazı görülmemektedir. Dolayısıyla, elimizde bulunan verilere dayanarak Güdük Minare Mescidinin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğini; yaşadığı değişikliklerle özgünlüğünü yitirerek uzun süreden beri farklı amaçla kullanılan yapının, günümüzde bakımsız durumda olduğunu söyleyebiliriz.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 6.

Yapının Adı: Gilehli Mescidi.

Çizim No: 13.

Resim No: 155-158.

Bulunduğu Yer: Gilehli Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/8.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Hakkındaki yayınlarda²⁷⁸, XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başlarına tarihlendirilen Gilehli Mescidinin, uzun bir süre harap durumda bekletildikten sonra 1949 yılında Şeki Valiliği tarafından alınan bir kararla yıktırıldığı öğrenilmektedir²⁷⁹. Yıkım sırasında, harim duvarlarında bulunan süslemelerden bazı parçaların, Usta Yakup Alizade tarafından toplanarak Han Sarayı (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) Müzesine teslim edildiği; ancak bu parçaların, sarayın 1960 yılındaki onarımı sırasında ortadan kaybolduğu bildirilmektedir²⁸⁰. Hazirenin doğusunda bulunan ve mescidin banisi, Hacı Şemseddin'e ait olduğu ileri sürülen mezar da²⁸¹, 1959-1960 yıllarında, "Seadet Pioner Düşergesi" adlı öğrenci tatil kampına otoyol yapıldığı sırada ortadan kaldırılmıştır²⁸². Sovyetler döneminde yapı bir süre çocuk yuvası olarak kullanılmıştır²⁸³.

Kitabe: Bugün nerede bulunduğuna ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız kitabede, "gec"²⁸⁴, yüzeye oyma tekniği ile "Allah'ın İsimleri" ve sol alt köşeye 1227 tarihli "Usta Davud Nuhevi" imzasının yazılı olduğu bildirilmektedir²⁸⁵. Arapça kitabede, Usta Davut'un önünde yer alan "Sevvede" kelimesinin şef, baş usta anlamında olup, Davut Nuhevi (Şekli)'nin yapının ustabaşı olduğu öğrenilmektedir. Mescidin ikinci kitabesi, M. Neymat

---

²⁷⁸ N. Saleh Askerova, "Nuha Gilehli Mescidinin Ornamentleri", **Azerbaycanın Memarlık Abidelerinin Berpası Meseleleri**, Bakı, Azerbaycan SSR, Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960, s. 261-275; Useynov, v.d., a.g.e., 1963, s. 307-310; K. Mamedzade, **Stroitelnoe İskusstvo Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm, 1983, s. 162-169; Salamzade, v.d., a.g.e., 1988, s. 148-159; N. Hacıyev, "Gilehli Mescidi", **Medeniyet Gazetesi**, No: 12 (330), 3 Nisan, Bakı, Senet Neşriyyatı, 2004, s. 4; Mabudoğlu, v.d., a.g.e., s. 113; Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 328.

²⁷⁹ Hacıyev, a.g.e., 2004, s. 4.

²⁸⁰ a.y.

²⁸¹ Askerova, a.g.e., 1960, s. 272; Hacıyev, a.g.e., 2004, s. 4.

²⁸² Hacıyev, a.g.e., 2004, s. 4.

²⁸³ Mabudoğlu, v.d., a.g.e., s. 113.

²⁸⁴ Gec harcı için bkz.: Tezin "Fiziksel Çevre" Bölümü s. 33.

²⁸⁵ Askerova, a.g.e., 1960, s. 270.

tarafından okunmuştur²⁸⁶. Bu kitabeye göre yapı H. 1220/M. 1805 yılında, Hacı Abdurrehim oğlu Hacı Şemseddin tarafından yaptırılmıştır.

Tanımlama: Günümüze sadece minaresiyle ulaşabilen yapı, Gilehli Mahallesinin aynı adlı sokağında; Kurcana Nehrinin sol sahilinde ve hakim bir noktada yer almaktaydı (Res. 155; Hrt. 5/8).

Kaynaklardan²⁸⁷, dört ahşap direk taşıyan düz ahşap tavanlı ve 6.0x12 m. ölçülerinde olduğu öğrenilen mescidin, enine dikdörtgen planda gelişen küçük bir hacimden oluştuğu anlaşılmaktadır (Çiz. 13).

Yapımında kil-samanlı kerpiç ve moloz taşın kullanıldığı bildirilen mescidin dıştan balçık-saman, içtense gec harcıyla sıvanarak²⁸⁸, tercih edilen ahşap malzemenin kavak, fıstık ve palıt²⁸⁹ ağaçlarından hazırlandığı ve üzerinin kiremitle kaplı kırma çatıyla örtüldüğü anlatılmaktadır²⁹⁰.

Harim duvarlarının yerden 1.5 m. yüksekliğe kadar, bitkisel ve geometrik motiflerle süslediği bildirilmektedir²⁹¹. Bu süslemeler, duvarın alt bölümünde, yaklaşık 1 m. yükseklikteki pano içersinde; aralarında sekiz köşeli yıldızların bulunduğu haçvari geometrik motifler şeklindedir²⁹². Yıldızların koyu gri, haçvari motiflerin ise siyah renkli olduğu belirtilmektedir²⁹³. Süslemelerin, gec yüzeye kabartma olarak yapıldığı ve boyandığı öğrenilmektedir²⁹⁴.

Yapının kible duvarının doğu yönünde yer aldığı öğrenilen sivri kemerli mihrap nişinin bitkisel bir şeritle sınırlandırıldığı; yukarısında, uçları her iki taraftan palmetlerle düğümlenen yatay bir madalyon içerisinde bir Ayet kitabesi ile köşeliklerinde güller ve rumi kıvrımlardan oluşan yazı ve bitkisel dekorasyonla bezendiği anlaşılmaktadır (Res. 156). Etrafı bir sıra silme

---

²⁸⁶ Özenle yazılmış sülüs etkiler taşıyan nesih hatlı kitabenin günümüze ulaştırılan estampından okunduğu bildirilmektedir; (Neymat, **a.g.e.**, s. 107).

²⁸⁷ Bkz.: 66. dipnot.

²⁸⁸ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 307; ve bşk.

²⁸⁹ Meşe Ağacı; 400-1000 yıl arası yaşayan ve çok sert olduğu için tersane vb. yerlerde kullanılan; “Qcastene i Folia” gibi çeşitlerinden ise parkların süslenilmesi için kullanılan Fıstık sınıfından bir ağaç türüdür; Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, “Palıt”, **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C: VII, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, 1983, s. 304.

²⁹⁰ Hacıyev, **a.g.e.**, 2004, s. 4.

²⁹¹ Mamedzade, **a.g.e.**, 1983, s. 164.

²⁹² Askerova, **a.g.e.**, 1960, s. 263.

²⁹³ **a.y.**

²⁹⁴ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 154.

ile kuşatılan mihrap nişinin mukarnaslarla örtülü olup, daha aşağıda yine bitkisel süslemeli bir şerit; onun altındaysa içerisi gül ve rumi kıvrımlarla süslü iki ucu laleli stilize üç selvi ağacıyla süslendiği görülmektedir.

Bulunduğu sokağın başından yükselen minare, asli durumunu daha iyi koruyarak gelebilmiştir (Res. 157-158). Moloz taş örgülü ve araziye uygun olarak yamuk planlı kaide üzerinde yükselen tuğla minarenin yüksekliği 13.5 m. olup²⁹⁵, dairesel planlıdır. Yukarıya doğru hafifçe daralan minarenin tuğla örgülü gövdesi üzerinde dikkatlice bakıldığında belli olan geometrik desenli bir sıra madalyon, daha yukarıdaysa şerefe altını saran tuğladan testere dişi formunda bir sıra kuşak görülmektedir. Ahşaptan şerefe korkulukları, demir dökme şebekelerle bezelidir. Basık prizmatik külah, altı adet kare planlı ahşap direklerce taşınmaktadır. Külah üzeri, sonradan ay-yıldızlı alemle sonlanan demir levhayla kaplanmıştır. Minareye çıkılan ahşap atkılı sivri kemerli ve sağır alınlıklı kapı, kenarlardan öne doğru hafif çıkıntı yapan pilastırlarla sınırlandırılmıştır. Diğerleri gibi pabuç kısmı vurgulanmayan minarenin kaideden gövdeye kadarki moloz taş örgülü kısmının dıştan kireç harcıyla sıvalı yerleri izlenmektedir. Ayrıca minareye giriş kapısını sınırlandıran hizaya kadarki tuğlaların açık sarı, yukarıya doğru ise daha koyu; turuncu renkte oldukları fark edilmektedir.

---

²⁹⁵ Hacıyev, a.g.e., 2004, s. 4.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 7.

Yapının Adı: Mustafa Efendi Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 159-162.

Bulunduğu Yer: A. Hakverdiyev Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Avlu içerisinde gömülü Mustafa Efendi isminde şahıs tarafından yaptırıldığı söylenegelen mescidin, hangi yıl ve kim tarafından inşa edildiği; ne gibi değişiklikler yaşadığı ve hangi tarihte yıkıldığı/yıktırıldığına dair bilgi verecek herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Hakkındaki yayınlarda, XIX. yüzyıl yapısı olduğu bildirilmektedir²⁹⁶. Haziresinde gömülü mezardan dolayı halk arasında ziyaretgah olarak da tanınmaktadır²⁹⁷.

Kitabe: Minare kaidesine güneyden bitişik mezartaşı kitabesinde;

هذا مرقد المبرور العالم الفاضل مصطفى افندي بن محمد افندي لرحمة فاته يوم جمعة ١٢ رمضان ١٢٣٠ ايول

“Bu mezar, Muhammed Efendinin oğlu mumin, fazıl, alim, Mustafa Efendi’ye aittir. Cuma günü vefat etmiştir. Ruhuna Fatiha” yazıları okunmaktadır (Res. 159).²⁹⁸. Bu kitabenin her iki yanında, uçları ay-yıldızlı ve kaş kemerli yatay bir madalyon içerisinde;

اسم باکین همیشه یاد ایدہ ام روحنی فاتحه ایلو شاد ایدہ ام

“Bu pak insanı her zaman ziyaret edelim ve ruhunu Fatihalarla hatırlayalım” anlamında bir yazı daha bulunmaktadır²⁹⁹. Bu yazıların yukarısında, ay-yıldızla tamamlanan birbirine bitişik iki dairesel formlu madalyon daha vardır. Madalyonlardan sağdakinde; ٢١ رمضان جمعة ١٢٩٩

“Cuma, 21 Ramazan 1299” soldakinde ise ٤٢ ایول ١٨٨١ “24 Temmuz, 1881” tarihi yazılıdır³⁰⁰. Bu tarihin, Mustafa Efendi’nin vefat yılı olduğu bildirilmektedir³⁰¹.

Tanımlama: Günümüze minare ve haziresindeki mezar ve havuzla ulaşan yapı, kentin en yüksek kesimlerinden olan Yukarıbaş’ın şimdiki A. Hakverdiyev Sokağında yer almaktadır³⁰²

²⁹⁶ Neymat, a.g.e., s. 139; M. Nemet, *Azerbaycanda Pirler*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1992, s. 76-78; Fatullayev, a.g.e., 1986, s. 290; Salazade, v.d., a.g.e., 1988, s. 148; ve bşk.

²⁹⁷ Nemet, a.g.e., s. 76.

²⁹⁸ Neymat, a.g.e., s. 139.

²⁹⁹ a.y.

³⁰⁰ Neymat, a.g.e., s. 139.

³⁰¹ a.y.

(Res. 160; Hrt. 5/9). Mescitten günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmadığından dolayı, arazi üzerine ne şekilde kurulduğu hakkında hiçbir fikir sahibi değiliz. Yapının, kroki veya rölövesi de şimdiye kadar kimse tarafından çıkarılmamıştır. Mescidin bulunduğu alanın kuzeydoğu yönünde, dairesel planlı taş bir havuz yer almaktadır (Res. 161). Musluğu, içerisi oyulmuş üçgen uçlu bir taş içerisine yerleştirilen havuz, çok derin değildir. Mescit avlusunun kuzeydoğu köşesinde, aynı zamanda poligonal planlı tuğla minare yükselmektedir (Res. 162). Her yüzeyi üç sıra baklava desenli geometrik madalyonlarla süslü gövde, yükseldikçe daralmaktadır. Şerefe altı iki dış sıralı frizle kuşatılmış; diğer minareler gibi ahşaptan yapılan şerefe, demir dökme şebekeli korkuluklarla kapanarak dış sıralı saçakla çevrelenen basık prizmatik külahla örtülmüştür. Külahı alemle sonlanan minarenin gövdesinde, farklı ölçülerde hafif basık kemerli yüzeysel nişler; kaidesinin güneybatı ucunda ise minareye çıkılan tuğladan basık kemerli giriş açıklığı yer almaktadır. Sövelerinde kesme çaytaşı kullanılan giriş açıklığının ahşap çerçeveli kanatlı kapısı, sonradan yenilenmiştir.

Haziresinde gömülü Mustafa Efendi isminde şahsın adıyla anılan yapının, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaptırıldığı³⁰³; Sovyetler devrinde kullanılamaz durumdaki mescidin yine o dönemlerde ortadan kalktığı, kuvvetle muhtemeldir. Günümüzde bakım gerektiren minare de, terk edilmiş haldedir.

---

³⁰² Eski Ağamalıoğlu Sokağında yer alan yapı, hakkındaki yayınlarda Ağamalıoğlu Sokağındaki Minare diye geçmektedir. Ayrıca, Şeki Kültür Müdürlüğünde 4982 Numara ile kayıtlı Minarenin 1880 tarihli olduğu not edilmiştir. Fatullayev bu tarihin 1870 yılı olduğunu bildirmektedir; (Fatullayev, **a.g.e.**, 1986, s. 290).

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 8.

Yapının Adı: Gülları Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 163-165.

Bulunduğı Yer: H. Aslanov Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/10.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Giriş kapısı üzerindeki kitabede yer alan tarihe dayanarak, XIX. yüzyılın sonlarında yaptırıldığı düşünölen mescidin, Sovyetler döneminden bu yana orijinal işlevini yerine getirmediğı öğrenilmektedir.

Kitabe: Mescide giriş kapısının üzerinde; H. 1309/M. 1891 tarihli, okunması oldukça zor, birkaç kelimelik taş bir kitabe yer almaktadır (Res. 163).

Tanımlama: Genceli Mahallesi; H. Aslanov Sokağında yer alan yapı, kadınların bazı dini merasimlerde ve özellikle de her yıl Muharrem ayında toplandıkları küçük bir mahalle mescididir (Hrt. 5/10). Çevresindeki evlerle ayırt edilemeyecek kadar benzer bir şemada tasarlanan mescit, bulunduğu arazinin eğimine uygun bir alana kurulmuştur (Res. 164). Dikdörtgen planı tek odadan oluşan mescit kırma çatılı olup, mimari yönden fazla bir önem arz etmemektedir.

Yapımında moloz taş ve tuğla ile ahşap malzeme kullanılan mescidin kırma çatısı, kiremitle kaplıdır. Yakın zamanda teknetavan lambri ile kaplanmış ve iç mekan sıvanarak boyanmıştır (Res. 165).

Girişi kuzeyden; sonradan yenilenen düz lentolu demir kanatlı kapıdan sağlanan mescidin iç mekanı da oldukça sade olup, güney duvarda ortada daha geniş ve hafif basık; yanlarda ise aynı formlu ve düşey doğrultuda üç sivri kemerli niş; doğu-batı duvarladaysa karşılıklı üçer adet basık kemerli pencere açıklıkları yer almaktadır. Diğerlerinden daha geniş tutulan orta eksenindeki mihrap nişinin, yapının zaman içerisinde karşılaştığı değişikliklerden birisinde, alt kısımdan örölerek diğer nişlerle aynı seviyeye çıkarıldığı muhtemeldir.

Herhangi bir süslemesi ile ulaşmayan yapı, günümüzde, kadınların toplandığı bazı ayin günleri dışında kapalı tutulmaktadır.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 9.

Yapının Adı: Kışlak Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 166-169.

Bulunduğu Yer: M. E. Resulzade Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Halk arasında Topkarağaç Mescidi olarak da bilinen ve kent Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescit³⁰⁴ hakkında detaylı bilgi edinilecek herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Mevcut haliyle tamamen yenilenen yapının 112-114 yıl önce yaptırıldığı, mahalle sakinleri tarafından anlatılmaktadır. Sovyetler devrinde, “Dokuma Atölyesi” olarak kullanılan mescidin, 1990’lı yıllarda yeniden onarılarak asli işlevine dönüştürüldüğü öğrenilmektedir. Yapının bugünkü M. E. Resulzade Caddesine bakan doğu kanadı, 1992-93 yıllarında; kuzey cephedeki camekanlı son cemaat yeri ise 1996 yılında yaptırılmıştır.

Tanımlama: Kentin Kışlak olarak adlanan güney kesiminde; M. E. Resulzade Caddesinin batı kanadı üzerinde yer alan mescidin birçok bölümü, 1990’lı yıllarda inşa edilmiştir (Hrt. 5/11). Mimari elemanları tamamen yenilenen asıl mekan ise yeni eklenen bölümler içerisinde kaybolmuş durumdadır. Caddeye bakan doğu cephesi, kuzey uca doğru moloz taş örgülü yüksek avlu duvarıyla birleşerek batı cepheyi dıştan, bitişiğindeki evin avlu duvarına kadar kuşatmaktadır (Res. 166). Avlusunu dolduracak kadar eklemeler yapılarak şuan yamuk planlı küçük bir avlunu güneyden, doğu-batı yönünde çevreleyen camekanlı bölümler; yapı cephelerini de tamamen kuşatmış durumdadır (Res. 167-169). Oldukça büyük bir alana rastgele eklemelerle kurulan yapının düzgün bir plan göstermediği görülmektedir. Batı köşede sıkışmış durumdaki asıl mekanda inceleme yapılmasına izin verilmediği için bu kısım ile ilgili genel notlar tutulmuştur³⁰⁵.

Dikdörtgen planlı harimin kible duvarı, doğu-batı uçlarda yer alan iki mihrap nişi ile bu nişlerin her iki yanına dağılan sekiz pencere açıklığı ile hareketlendirilmiştir. Doğu-batı duvarlarında beşer pencere açıklığı yer alan mescidin kuzey duvarında da, sekiz pencere ve

³⁰⁴ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4972.

³⁰⁵ Günümüzde Şeki İslam Cemiyeti’nin özelinde bulunan yapının harim kısmının incelenmesine izin verilmediği için fotoğraflarla da belgelenememiştir.

iki giriş açıklığı bulunmaktadır. İ mekanı, kadınlar ve erkekler kısımlarına ayrılan harım sincirle sıvanmış olup, tamamen yenilenmiştir.

şimdiki durumda minaresi bulunmayan mescit, şeki'deki diğerkami ve mescitlerle aynı şemada tasarlanmıştır. Yukarıdaki bilgilerden yola çıkıldığında, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında yaptırılmış olması mümkün görölen Kışlak Mescidi, günümüzde medrese olarak da faaliyet göstermektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 10.

Yapının Adı: Aşağı Cuma Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 170-177.

Bulunduğu Yer: D. Bünyadzade Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/12.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Şeki Kültür Müdürlüğünde XX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescidin³⁰⁶, Hacı Latif isminde bir şahsın rehberliğinde, Kışlak sakinleri tarafından XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında yaptırıldığı bildirilmektedir³⁰⁷. Sovyetler devrinde uzun süre bakımsız kalan mescidin üst örtüsünün, 1993 senesinde; Kışlak Mescidi İmamı Mehmet Emin Bey ve mescidin diğer görevlilerinin destekleriyle yenilendiği öğrenilmektedir.

Tanımlama: Kentin, Kışlak semtinde yer alan yapı, harimin enine biçimlenişi ile gelişmiş dikdörtgen planlı olup, kırma çatılıdır (Res. 170; Hrt. 5/12). Beden duvarları sağlam durumdaki mescidin ahşap zemini bozulmuş ve iç örtüsü yıkılmıştır. Uzun süredir kapalı tutulan mescidin iç mekanı; camlarının büyük bir kısmı kırık durumda olduğundan, dışarıdan da rahatça görülebilmektedir.

Kaba yonu ve moloz taş ile tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin kapı ve pencereleri ile son cemaat yeri tavanı ve harim zemininde ahşap; sonradan yenilenen kırma çatıda ise demir malzemeden yararlanılmıştır.

Beden duvarlarının büyük bir kısmı renkli kesme çaytaşları ve tuğlayla örülen yapının güney cephesinde, mihrap nişleri, dıştan pilastırlarla vurgulanarak kenarlarına tuğladan basık kemerli ve sağır alınlıklı 10 düşey dikdörtgen pencere yerleştirilmiştir (Res. 171). Kaide kısmı kesme çaytaşı ve tuğlayla almaşık örgülü pilastırların daha yukarısı, çatıya kadar geometrik kompozisyonlarla süslü tuğla kaplamayla hareketlendirilmiştir. Aynı formu ve beşer adet olan doğu-batı cephelerdeki pencerelerden batıdakiler, yanlardan; öne doğru hafif çıkıntılı dış sıralı tuğla çerçeve içerisine alınmış; pencere altlarına tuğla silmelerden boydan-boya uzanan yatay bir de çerçeve oluşturulmuştur (Res. 172). Ortadaki pencere üzerine açılan dairesel formu madalyonla hareketlendirilen cephe, aynı hizadan testere dişi ve meandr motifleriyle

³⁰⁶ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4977.

³⁰⁷ Mescidin bulunduğu mahalle sakini ve Hacı Latif'in soyundan, Rahim Latifov'la yapılan mülakattan; 3 Ekim 2008.

nihayetlenmiştir. Kuzey cepheyi de saran bu geometrik bezemelere, cephenin en üst sırasında “T” şeklinde bir motif daha eklenmiştir (Res. 173-174). Tamamı tuğla bezemelerin, revak kemerlerinin oturduğu yastıklardan tavana kadar devam eden dışa taşkın bir tür düşey madalyonlarla sınırlandırıldığı izlenmektedir. Doğu-batı uçları da kuşatan 14 yuvarlak kemerli ve düz ahşap tavanlı son cemaat yerine sahip olan kuzey cephede, revak kemerleri, birbirlerine ahşap gergilerle bağlanmıştır. Güney cepheye benzer bir düzenlemeye tabi tutulan bu cephede, tuğladan basık kemerli ve sağır alınlıklı 10 düşey pencere ve yapıya girişi sağlayan iki kanatlı ahşap kapı yer almaktadır. İki panoya bölünerek, geometrik örgelerle bezenen giriş kapılarının, Han Mescidi ve İmam Ali Mescidi cümle kapılarıyla benzerliği dikkat çekicidir (Res. 175). Güney cepheden başlayarak çevrelenen dış sıralı ahşap saçak da, bu cephede sonlanmaktadır.

Şuan ahşap zemini bozuk olup, tavanı yıkık durumdaki harim duvarları sıvasızdır (Res. 176). Tuğladan basık kemerli düşey doğrultuda bir çökertme içerisine yerleştirilen pencere açıklıkları içten de, sağır alınlıklıdır. Aynı formu birer çerçeve ile kuşatılan sivri kemerli mihrap nişlerinin yukarısında, yine tuğladan basık kemerli birer niş içerisine yerleştirilen dairesel formu açıklıklar bulunmaktadır (Res. 177). Ayrıca, batı uçtaki mihrap nişi içerisinde bir de girinti³⁰⁸ göze çarpmaktadır.

Plan ve mimari özellikleri bakımından Şeki'deki diğer cami ve mescitlerin yakın benzeri olan mescidin, bu yapıların çoğuna nazaran daha büyük boyutta tasarlanması, bulunduğu bölgenin talebinden kaynaklanabileceği gibi, bu bölgeni merkez yapma doğrultusunda girişlen bir planlamanın da başlangıcı olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla, inşasının Sovyetlere kadar; XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında tamamlandığı düşünülen yapının belki kısa bir süreliğine yoğun bir şekilde kullanılsa bile, sonrasında, günümüze kadar süregelen bir durgunluk yaşadığı söylenebilir.

Bugün kapalı tutulan yapı, onarım gerektirmektedir.

---

³⁰⁸ Yakından inceleme fırsatı bulamadığımız için fonksiyonuna ilişkin kesin olmamakla birlikte, akustik amaçla yapılabileceği düşünülmektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 11.

Yapının Adı: Yukarı Efendiler Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 178-184.

Bulunduğu Yer: S. Kazımov Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/13.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin, batı cephesinin güney ucunda; yanlardan birer pilastırla sınırlandırılan pencerenin yukarısındaki tuğla çerçeve içerisine, Hicri takvimi ile yazılı tarih, 1904 yılına tekabül etmektedir (Res. 178). Yapım tekniği ve mimari özellikleri bakımından da, XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olması mutemel yapı, Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte orijinal işlevini yitirmiştir.

Tanımlama: Şeki İpek Fabrikasının yaklaşık 150 m. doğusunda; M. E. Resulzade Caddesi ile S. Kazımov Sokağının kesiştiği köşede yer alan yapı, güneye meyilli bir alana kurulmuştur (Hrt. 5/13). Enine dikdörtgen şemada gelişen mescit, içten düz ahşap tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatı altında toplanmıştır. Sovyetler döneminden bu yana farklı amaçla kullanılan mescidin harim binası, bugün 3 No'lu Şehir Polikliniği ve 4 Sayılı Çocuk Yuvası tarafından ortaklaşa kullanılmaktadır. Harim kısmı duvarla üç odaya bölünen mescidin batı ucu ile son cemaat yerinin bu yöndeki odası, bugün poliklinik binası olarak kullanılmaktadır. Doğu yönündeki geri kalan iki oda ve son cemaat yerinin doğu uçta yer alan odasına eklenen camekanlı bölüm ise çocuk yuvasına aittir. Muhtemelen tuğlayla örülü duvarlar, harimi birbirine yakın ölçülerdeki odalara bölmektedir.

Beden duvarlarda moloz taş ve tuğla; kapı, pencere, döşeme ve tavanda ahşap malzeme kullanılan yapı içten sarı toprak-samanla sıvalı olup, yakın zamanda boyanmıştır.

Doğu cephesi avlu duvarı içerisinde kalan mescidin bu cephede, araları, renkli kesme çaytaşı ve tuğlayla almalı düzende hareketlendirilen tuğladan basık kemerli üç düşey pencere açıklığı mevcuttur (Res. 179). Aynı düzenin tekrarlandığı pencereler S. Kazımov Sokağına bakan güney cephede sekiz adet olup, pencerelerin orta ekseninden çıkıntı yapan taş kaideli tuğla pilastır, çatı seviyesine kadar yükselmektedir (Res. 180). Şeki'deki, erken tarihli benzer örnekleri tekrarlayan güney cephe düzenlemesinde, pilasır yüzeyi, geometrik örgelerden müteşekkil kompozisyonlarla bezenmiş olup, çok kenarlı bir madalyon içerisine işlenen ay-yıldız ve daha yukarıda, dairesel formu açıklıkla tamamlanmıştır.

Diğerlerinden farklı olarak temel duvarı moloz taş, daha yukarısı ise tuğlayla örülen batı cephe, M. E. Resulzade Caddesine bakmaktadır (Res. 181). Cephedeki tuğladan basık kemerli dört pencere, her iki yandan tuğla pilastırlarla sınırlandırılmıştır. Üzerleri farklı ölçülerde çokgen formlu geometrik motiflerle süslenen pilastırların yukarıdan ay-yıldızlı motifle sonlandığı görülmektedir. Güney yöndeki pencerelerden, sondan bir öncekinin üzerinde tuğladan Hicri takvimi ile 1322 yazılı olup, altındaki yatay madalyonun merkezine, baklava tarzı bir motif işlenmiştir. Bu pencerenin her iki yanındaki iki pencere de, alttan yatay madalyon, üstten iki sıra testere dişi formunda geometrik kuşakla vurgulanmış olup, cephe, üstten tek sıra sapak motifli saçak frizi ile sonlanmıştır. Yapıya giriş, bu cephedeki avlu kapısından geçilerek ulaşılan son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cepheden sağlanmıştır.

Bugün neredeyse tamamen değiştirilen son cemaat yerinin doğu ucundaki odaya, sonradan camekanlı bölüm eklenerek mekan genişletilmiştir (Res. 182-183). Ayrıca, batı uca doğru polikliniğe girişi sağlayan yeni bir kapı daha açılarak, Çocuk Yuvasına tahsis edilen camekanlı bölümden ayrılmıştır. Harime girişi sağlayan, düşey doğrultuda basık kemerli iki giriş açıklığı, camekanlı bölümün güney duvarında yer almaktadır. Sonradan yenilenen iki kanatlı ahşap kapıların orta ekseninde, aynı formlu bir de pencere açıklığı mevcuttur. Düz ahşap tavanlı mekanın orta odasının güney duvarında; her iki yandan, tavan yüksekliğinde birer pilastırla sınırlandırılan sivri kemerli mihrap nişi, basık kemer formunda bir çökertme içerisine alınmıştır (Res. 184). Mihrabın yukarısında yer alan dairesel formlu açıklık, yakın zamanda kapatılmıştır. Pencere açıklıkları dış cepheyle aynı karakterde tutulan yapının her odası farklı renge boyanmıştır.

Şeki Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, özgünlüğünü tamamen yitirmiştir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 12.

Yapının Adı: Dodu Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 185-190.

Bulunduğu Yer: L. Tolstoy Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/14.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hangi tarihte, kim tarafından yaptırıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız mescidin plan, malzeme ve yapım tekniğine dayanarak XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında inşa edildiği söylenebilir. Sovyetler döneminde uzun süre kapalı tutulan mescidin, 1990'lı yıllarda, mahalle sakinleri tarafından onararak yeniden asli fonksiyonuna dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Tanımlama: Yapı, Yukarı Efendiler Mescidinin bulunduğu caddenin başlangıcında; Dodu adlandırılan bölgenin doğusundan, 150 m. dağ yoluna doğru; L. Tolstoy Sokağındaki köşede yer almaktadır (Hrt. 5/14). Güneye oldukça eğimli bir alana, bodrum katı üzerinde kurulan yapı, kuzeyden tek katlıdır. Son cemaat yeri bulunmayan mescidin hacim biçimlenişi, Şeki evlerini hatırlatmaktadır. Dikdörtgen planlı yapı, içten ahşaptan teknetavan; dıştan kırma çatıyla örtülüdür. Son dönemki onarımda kiremitleri yenilenerek, çatı etekleri ve mahya kısımları demir levhayla örtülen yapının çatısından yükselen sembolik minaresi de yenidir.

Yapımında kaba yonu, moloz taş ve tuğla kullanılan mescidin döşeme, tavan, kapı ve pencereleri ahşap malzemedendir. Doğu cephesi yapı bitişiğindeki evin avlu duvarı içerisinde kalan mescidin sokağa bakan tek cephesi, güneydir (Res. 185-186). Bulunduğu sokağın yerleşim düzenine uygun bir gelişme gösterdiğinden ve önü şimdiki durumda ağaçlarla kapandığından dolayı düzgün bir açıdan görüntülenemeyen güney cephede, Şeki'deki birçok örnekte görülen ve mihrabın dıştan genelde pencere açıklıklarının orta ekseninden simetrik çıkıntı yapan pilastırla vurgulandığı düzenin tekrar edildiği görülmektedir. Diğerlerine nazaran daha basit olup, taş kaide üzerinde yükselen tuğla pilastır yüzeyindeki geometrik örgelerin dışında, basık kemerli ve sağır alınlıklı pencereleri taçlandıran tuğladan dikey istifli çerçeveler de, cepheyi hareketlendirmektedir.

Aynı formlu pencereler, mescide girişin sağlandığı batı cephede üç adettir (Res. 187). Kuzey köşesi pahlı olan cephenin bu yönde, pencerelerle aynı formlu bir de giriş açıklığı mevcuttur. Harime giriş, iki panolu yüzeyleri oyularak yapılan düşey madalyonlarla süslü iki kanatlı

ahşap kapıdan sağlanmaktadır. 1/3'ünden fazlası kare formu ahşap tablalarla kaplanan harim duvarlarının üst kısmı sıvanarak boyanmıştır (Res. 188). Kullanılan yağlı boyadan dolayı duvarlarında parlaklık oluşan mescidin kible duvarının orta ekseninde, sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır. Tavan yüksekliğinde; düşey dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan mihrap, mevcut halde oldukça sadedir (Res. 189). Mihrabın her iki yanına simetrik olarak düşey doğrultuda yerleştirilen Bursa kemerli üçer pencere, diğer cephe duvarlarında da aynı formda olup, batı duvarda üç; kuzey ve güney duvarlardaysa ikişerden toplam 13 adettir. Ayrıca, kuzey cephenin batı ucunda bugün kapalı tutulan bir kapı; doğu cephenin kuzey yönünde ise örülerek kapatılan bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Ahşaptan teknetavanla örtülü mescidin minber yerinde bulunan beş basamaklı ahşap kürsüsü, yakın zamandır (Res. 190).

Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, bugün asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 13.

Yapının Adı: Dehne Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 191-194.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 35 km. güneybatısı, Büyük Dehne Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kayıtlara sadece minaresiyle geçen mescidin³⁰⁹ 1862 yılında köy cemaatinden Hacı Şıhalı Efendi isminde bir şahıs tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir. Yapı avlusunda; güney cephe önünde, bu şahsa ait 1901 tarihli mezar taşı bulunmaktadır. Mescit, Sovyetler devrinde bir süre depo olarak kullanılmıştır.

Kitabe: Minarenin kaidesi üzerine sonradan monte edilen ve Kiril ve Arap alfabeleriyle; *“1862 yılında köy cemaatinden Hacı Şıhalı Efendi tarafından yaptırıldığını bildirir”*, Azerice bir kitabe yer almaktadır (Res. 191).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan dikdörtgen planlı ve kırma çatılı yapı, Şeki'deki enine gelişen mescitlerin basit tekrarıdır (Hrt. 9). Beden duvarları kerpiçten olup, dıştan balçık-samanla sıvanan yapı üzeri kiremit kaplıdır. Mescidin kuzey cephesine sonradan eklenen mekan tuğla; bu mekanı örten sundurma çatı ise şifer³¹⁰ kaplıdır (Res. 192). Mihrabı dışa çok büyük bir çıkıntı yapan güney cephenin, mihrabın sağ ve solunda üçer simetrik penceresi bulunmaktadır (Res. 193). Düşey dikdörtgen pencereler, doğu-batı cephelerde ikişer adettir. Yapıya girişin sağlandığı kuzey cephede, sonraki bir dönemde yenilenen ahşap çerçeveli ve iki kanatlı kapı ve bu cephenin doğu-batı uçlarında yer alan ek bölümlere ait pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Mescidin batı cephesinde; kuzey uca doğru, köşelerden pahlı çokgen planlı ve büyük bir kısmı moloz taş örgülü-kireç sıvalı yüksek bir kaide üzerinde, yükseldikçe daralan tuğladan minare yer almaktadır (Res. 194). Şerefe altı bir sıra testere dişi formunda tuğla frizle kuşatılan minarenin ahşap korkulukları demir levhayla kapanmış olup, aynı malzemeden dış sıralı saçakla çevrelenen ve tepeden alemle sonlanan basık prizmatik külahla örtülmüştür.

³⁰⁹ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4992.

³¹⁰ Şifer için bkz.: Tezin, “Fiziksel Çevre” Bölümü, s. 33.

Son dönemde görmüş olduğu onarım sonrası asli işlevine kavuşturulan yapı, günümüzde ibadete açık olup, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 14.

Yapının Adı: Cunud Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 195-196.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 45 km. kuzeybatısı, Cunud Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Şeki'deki tescil edilmeyen yapılardan birisi olan Cunud Mescidinin, köy halkı tarafından XIX. yüzyılda inşa edildiği bildirilmektedir. Üzerinde yer alan ve bir kısmı silik olduğundan dolayı tam olarak okunamayan kitabede üzerinde, XIX. yüzyılın sonlarına tekabül eden bir tarih kaydedilmiştir. Sovyetler devrinde uzun süre bakımsız kalan mescit, o dönemde bir süreliğine depo olarak da kullanılmıştır.

Kitabe: Mescidin güney cephesinde ve doğu yönün alt köşesindeki taş üzerine kabartma olarak yazılı, bir kısmı silik durumdaki birkaç kelimelik kitabenin alt satırında, H. 1294?/M. 1877(?) yazılı bir tarih okunmaktadır (Res. 195).

Tanımlama: Cunud Köyü merkezinde yer alan yapı, enine gelişen dikdörtgen planlı mescitlerle aynı şemadadır (Res. 196; Hrt. 9). Kapalı bulunduğundan dolayı harimi incelenemeyen mescidin, iç mekan tertibi bakımından da, aynı gruptaki diğer yapılarla benzer karakterde tutulduğu muhtemeldir.

Kaba yonu ve moloz taştan kireç harcıyla örülerek inşa edilen mescidin kapı ve pencere kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Üzeri sonradan şiferle kaplanan mescidin çatıdan baca şeklinde yükselen piramidal külahlı metal minaresi, semboliktir. Kuzey ve batı cepheleri bitişiğindeki yapıların avlu duvarları içerisinde kaldıklarından dolayı görünmeyen mescidin güney cephesi, orta eksenenden dışa yarı poligonal taşıntı yapan mihrap çıkıntısının her iki yanın ikişerden, dört pencere açılarak çözülmüştür. Tuğladan basık kemerli pencere açıklıkları, doğu cephede bir adet olup, bu cephede kuzey uca doğru aynı formlu bir de giriş açıklığı bulunmaktadır. Son cemaat yeri, şifer kaplı sundurma çatıyla örtülü mescidin doğu cephesi, çatı eteğinin bu yöne doğru uzatılmasıyla elde edilen yarı açık mekan şeklinde düzenlenmiştir.

Halen ibadete açık olan yapı, günümüzde orijinal işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 15.

Yapının Adı: Göynük Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 197-200.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 40 km. kuzeybatısı, Baş Göynük Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Şeki Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescitle³¹¹ ilgili bilgi edinecek hiçbir kaynağa rastlanılmamıştır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, dikdörtgen planlı olup, günümüze duvar kalıntılarıyla gelebilmiştir (Hrt. 9). Çatı konstrüksiyonu yakın zamanda yenilenen yapının iç mekanı, kolon-kiriş sistemi ile desteklenmiştir.

Açık ve gri renklerin ağırlıklı olduğu kesme çaytaşı ve tuğlayla almaşık örgülü mescidin kapı ve pencere kemerlerinde tuğla; kemerlerin alt bölümlerinden itibaren yukarıya doğru moloz taşla tamamlanan beden duvarları kireç harcıyla dolgulanmış; içten sarı toprak-samanla sıvanmıştır.

Güney cephesi görünmeyen mescidin doğru cephesi sağır olup, batı cephesi, yakın zamanda yenilenmiştir.

Kuzey cephesi, sundurma çatılı son cemaat yeri olacak şekilde olacak şekilde düzenlenen mescidin bu cephede, tuğladan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen üç adet giriş açıklığı ve bu açıklıkların her iki yanına paylaştırılan aynı formu sekiz penceresi mevcuttur (Res. 197).

İç mekanda, kible duvarının doğu ucuna yakın kısmında, dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılan sivri kemerli mihrap nişi ile aynı çerçeve ile sınırlandırılan doğu yönde dört; batı yönde ise beş adet olmak üzere toplam dokuz yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 198).

Gelişigüzel onarımı sürdürülen yapının kuzeydoğu yönünde, yerden, son cemaat yerinin çatı seviyesine kadar yükselen bir de minare yer almaktadır (Res. 199).

---

³¹¹ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4989.

Köy halkı, bu yapı dışında Göynük Köyü'nde günümüze ulaşamayan ve sayıları 10'a yakın mescidin varlığından söz etmektedir. Sonradan iki köy olarak ayrılan bugünkü Baş Göynük Köyü'nün 2 km. güneyindeki Aşağı Göynük Köyü'nün sınırları içerisinde, bu mescitlerden birisinin kalıntısı günümüze kadar gelebilmiştir (Res. 200).

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 16.

Yapının Adı: Kış Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 201-202.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 14 km. kuzeybatısı, Kış Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescitle³¹² ilgili daha fazla bilgi verecek herhangi bir belge ulaşmamıştır. Mevcut halinden, günümüze kadar birçok değişiklikler geçirdiği anlaşılan yapı, bugün de farklı amaçlarla kullanılmaktadır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, zaman içerisinde karşılaştığı değişikliklerle günümüze özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek ulaşmıştır (Res. 201; Hrt. 9). Dikdörtgen planlı yapı üzeri kiremit kaplı kırma çatıyla örtülü olup, çatı eteklerinin güney cephede, içeri doğru çıktığı yerler belli olmaktadır.

Beden duvarlarının özellikle alt bölümleri ve köşeleri, bölgede, ülküntaşı olarak da bilinen kaba yonu taş; yukarılara doğru ise moloz taş kullanılarak dolgu duvar tekniğinde örülen yapının güney cephesi, yakın zamanda, bu yönden eklenen ek yapıyla birlikte çimentoyla sıvanmıştır.

Doğu ve kuzey cepheleri bitişiğindeki yapıların avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen yapının batı cephesinde, güney uca doğru ahşap atkılı küçük bir giriş açıklığı ile güney cephede, birisi hafif kalkık kemerli iki pencere ve taştan beş basamaklı yükseltide yer alan giriş kapısı mevcuttur (Res. 202).

Uzun süredir kapalı tutulan yapının iç mekanı harap haldedir.

Şeki Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, özgünlüğünü tamamen yitirmiştir.

---

³¹² Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4985.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 17.

Yapının Adı: Ohut Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 203-204.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 20 km. kuzeybatısı, Ohut Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Hakkında, detaylı bir bilgiye ulaşılamayan mescidin, 1950'li yıllarda büyük bir yangın geçiren asıl yapının temeli üzerine inşa edildiği bildirilmektedir. Mescit, aynı zamanda kent Kültür Müdürlüğünde, XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır³¹³.

Tanımlama: Ohut Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeybatısındaki mezarlıkta yer alan mescit, kareye yakın planda olup, içten düz tavan; dıştan, kırma çatıyla örtülüdür (Res. 203; Hrt. 9). Yapıda kullanılan malzeme ve mimari elemanların tamamı yenilenmiştir. Yangından önemli ölçüde zarar gören yapıdan günümüze kısmen ulaşabilen mihrap nişinde kullanılan yağlı boya bezemeler de son onarımdandır. Yeterince derin tutulan sivri kemerli ve yarım yuvarlak mihrap nişi, yapının orijinalinden günümüze özgünlüğünü kısmen koruyarak gelebilen neredeyse tek örnektir (Res. 204). Mimari bir önem arz etmeyen yapı, özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir.

Kuzeyinde büyük bir mezarlık bulunan mescit, günümüzde, daha çok ziyaretgah olarak bilinmektedir.

---

³¹³ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4985.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 18.

Yapının Adı: Bilecik Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 205-207.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 50 km. kuzeybatısı, İkinci Bilecik Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Köy halkından edinilen bilgilere göre son 10 yıla kadar sinema kulübü, daha öncesindeyse uzun süre depo olarak kullanılmıştır. Mescit, Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır³¹⁴.

Tanımlama: Köy merkezinde yerleşen yapı, günümüze oldukça kötü durumda ulaşmıştır (Res. 205; Hrt. 9). Dikdörtgen planlı ve kırma çatılı mescit, moloz taştan kireç harcıyla örülerek inşa edilmiş; içten toprak-samanla sıvanmıştır. Kiremit kaplı kırma çatısı çökme durumundaki yapının iç mekanı harabe halindedir (Res. 206). Girişi batıdan, düşey doğrultudaki dikdörtgen formlu açıklıktan sağlanan yapının aynı formlu pencere açıklıkları, bu cephenin kuzey yönünde bir adet olup, doğu cephede iki; güney cephede ise mihrap nişinin her iki yanına simetrik şekilde ikişerden, dört adet açılmıştır.

İç mekanı harap haldeki yapının kible duvarının orta eksenine yerleştirilen mihrap nişi, sivri kemerli ve üç kenarlıdır (Res. 207).

Uzun süredir terk edilmiş yapı, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

---

³¹⁴ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4986.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 19.

Yapının Adı: Karadağlı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: -

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 22 km. güneybatısı, Karadağlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Bugün hiçbir amaçla kullanılmayan yapı hakkında bilgi verecek hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Köy halkı tarafından mescit olarak bilinen yapının, hiçbir mimari önem arz etmemekle birlikte, yapımında kullanılan malzemelerin basit ve yeni oluşundan dolayı da fazla bir tarihi değere sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Hrt. 9).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan kerpiç yapı, içten ve dıştan balçık-samanla sıvalıdır. Kiremit kaplı kırma çatısı bugün çökmek üzere olan yapının iç mekanında mescit binasına ait herhangi bir mimari öge mevcut değildir.

Günümüzde, harap haldeki bu yapı dışında, Karadağlı Köyünün tahmini 2 km. kuzeybatısında yerleşen Babaratma Köyü Mescidi (XIX. yy)³¹⁵, köyün güney kısmında yerleşen 30-40 ev ile birlikte sular altında kalmış; yaklaşık 5 km. güneydoğusunda, yapım yılı belirlenemeyen Kudula Köy Mescidi ise bugün mağazaya dönüştürülmüştür.

---

³¹⁵ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4986.

Katalog No: 2. 1. 1. 2. 20.

Yapının Adı: Bideyiz Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 208.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 35 km. güneydoğu, Bideyiz Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Günümüze ulaşamayan yapının 1890'lı yıllarda; İsmail Efendi isminde bir şahsın idareciliğinde inşa edildiği öğrenilmektedir. Harim kısmıyla birlikte üç yardımcı odadan oluştuğu ileri sürülen mescidin, 1930'lu yıllardan itibaren işlev değiştirerek bir süre depo olarak kullanıldığı ve 1975 yılında yıktırılarak ortadan kaldırıldığı; mescide bitişik ek yapıların ise 1984 yılına kadar okul odası olarak kullanıldığı bildirilmektedir³¹⁶. Bugünkü mescit, 1994 yılında yaptırılmıştır.

Tanımlama: Bideyiz Köyü merkezinde, eski mescidin bulunduğu mezarlığın yaklaşık 50 m. güneydoğusunda yer alan yapı, plan ve mimari özellikleri bakımından diğer mescitleri tekrar etmektedir (Res.208; Hrt. 9). Yapımında moloz taşla birlikte kubik taşı olarak adlandırılan bölgeye has beyaz renkli düzgün kesme küfeki³¹⁷ taşı da kullanılmıştır.

Yapı günümüzde ibadete açık olup, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

---

³¹⁶ Mescit imamı S. Kerimov'la yapılan mülakattan; 28 Nisan 2008.

³¹⁷ Küfeke veya Köfeke taşı olarak da bilinir; daha geniş bilgi için bkz.: N. Sönmez, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, YEM Yayınları, İstanbul, 1997, s. 65-66.

2. 1. 2. Askeri Mimari

2. 1. 2. 1. Kaleler

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 1.

Yapının Adı: Keşnezer Kalesi.

Çizim No: 14-15.

Resim No: 209-219.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 45 km. güneydoğusu, Baş Keldek Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kaynaklarda “Gavur Kalesi” olarak da geçen yapının Timur’un saldırıları sonrasında kullanılmaz hale geldiği bildirilmektedir³¹⁸. Timur’un Azerbaycan’a saldırısı ise ilk defa XIV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir³¹⁹. Alınması güç, stratejik özellikli yüksek yerlerde kurulan kalelerin çok eski bir geçmişi olduğu bilinmekle beraber³²⁰, tipolojik bakımdan bu gruptaki kalelerden sayılan yapıyla ilgili daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır³²¹.

Tanımlama: Baş Keldek Köyü’nün 8 km. uzaklığında ve köyün kuzeyindeki Galadağ’ın zirvesinde yer alan kale, aynı dağın batısından akan Küngütçay ile doğusundan akan Keldekçay nehirlerinin ortasında ve Damarçın nehrinin yukarı kesiminde yükselmektedir (Çiz. 14; Res. 209; Hrt. 9).

Galadağ’ın kuzey tarafındaki düzlük, Galadibi olarak adlandırılmaktadır. Küngüt ve Keldek nehirlerinin oluşturduğu dereler vasıtası ile ortaya çıkan dağ yolları, Galadibini geçtikten sonra Gıdım tepesinin güney eteğinde Daşağıl geçit yoluyla birleşmektedir³²².

Kalenin özellikle güney ve kuzey tarafları dik, doğu ve batı tarafları ise daha meyilli bir arazi yapısı göstermekte olup, çukurlaşan bir dere içerisinde yer almaktadır. Sarp ve dik kaya kütleleri üzerine dağın tepesinde ve alınması güç bir yerde inşa edilen, rahat savunulabilen ve etrafındaki nehirlerin oluşturduğu dere yolları vasıtası ile çevre bölgelerle irtibat kurabilen bir yerde seçilen kale, konumu açısından büyük önem arz etmektedir.

³¹⁸ Gedirov, a.g.e., s. 51.

³¹⁹ Bünyadov, v.d., a.g.e., s. 349.

³²⁰ A. Mehdiyeva, **Azerbaycanda Gız Galalarının Tarihi**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 2000, s. 37.

³²¹ Yerli halk tarafından “Gavur Kalesi” veya “Ali Kalesi” olarak isimlendirilen yapının, Halife Ali’nin döneminde fethedilerek, isminin, Ali Kalesi olarak değiştirildiği şeklinde söylentiler vardır.

³²² Gedirov, a.g.e., s. 43.

Kalenin yerleşim alanı dağ zirvesinin rölyefine uygun olup, uzunluğu 220 m., eni ise 75 m. olan zirve yüzeyi, bazı yerlerde çukur bazı yerlerde ise yüksektir³²³. Kaleye giden en rahat yol, Galadibi olarak adlandırılan ve kalenin bulunduğu dağın eteğindeki bu düzlükten, kalenin kuzeydoğu tarafıyla yokuş yukarı dik olarak çıkılan yoldur. Bir ekip çalışması gerektirecek kadar büyük bir alana kurulu yapının, etrafını çevreleyen duvar kalıntıları ve C. Giyasi'nin mevcut restitüsyon çizimine dayanarak, duvarlarının genelde engebeli ve eğimli bir arazi üzerinde yer aldığından, düzgün bir plan göstermediği anlaşılmaktadır (Çiz. 15). Kalenin, günümüze bazı burç ve duvar kalıntıları ile dış kalede yer alan sarnıç ve su künkleriyle ulaştığı saptanabilmiştir.

Kaba yonu ve moloz taştan kireç harcı ile örülerek inşa edilen kalenin, bulunduğu alandaki doğal kaya parçalarından da, sur duvarları olacak şekilde yararlanıldığı izlenmektedir. Yapıda aynı zamanda kare şekilli puç taşı³²⁴ ve iç kaledeki sarnıç zemininde tuğla kullanılmıştır.

Yapı cephelerinin büyük bir kısmı kayalarla çevrilmiştir. Özellikle güney ve kuzey cephelerde duvarlar, yükseklikleri 15 m. ve genişlikleri 20 m. kadar olan dik kaya parçaları ile tamamlanmaktadır³²⁵. Doğu ve batı cephelerde ise kaba yonu ve moloz taş örgülü duvar kalıntıları mevcuttur. Duvarların genişliği alt kısımda 1m, üst kısımda ise 0.8 m. olup, yükseklikleri 1-2 m. arasında değişmektedir.

Yer-yer arazinin doğal yapısından da yararlanılarak oluşturulan yapı; iç kale ve dış kaleden oluşmaktadır.

a. Dış Kale: Kaba yonu taşın yanı sıra, özellikle güney ve doğudan, yüksek kaya parçalarından da yararlanılarak kurulan dış kalenin güneydoğu ve güneybatıda olmak üzere iki giriş açıklığı mevcuttur. Bu giriş yerlerinden birisi, kaleden günümüze en iyi durumda ulaşan güneydoğu kapısıdır (Res. 210-211). Bu yönden sağlanan girişin her iki yanında, doğu uçtaki diğerine nazaran daha iyi durumda olan dikdörtgen planlı birer burç yükselmektedir.

Doğu uçta; üst kısmı yıkık durumdaki iki katlı burcun güney, doğu ve batı duvarlarında farklı ölçülerde dikdörtgen formu mazgallar bulunmaktadır. Alt ve üstte birer sıra dizili mazgallar, giriş açıklığının batı yönünde yer alan diğer burçta da mevcuttur. Ancak bu burçtaki mazgallar, farklı olarak çift sıra halindedir. Üst kısmı büyük ölçüde yıkıldığından ve kat

---

³²³ Gedirov, **a.g.e.**, s. 43.

³²⁴ Kare şeklinde ve küçük boylardaki taşlar olarak tanımlanmıştır; Bkz.: Gedirov, **a.g.e.**, s. 46.

³²⁵ Gedirov, **a.g.e.**, s. 43.

aralarını belirleyen herhangi bir iz bulunmadığından dolayı, burcun kaç katlı olduğunu söyleyemiyoruz. Birinci burca kaleye giriş kapısının hemen sağından, ikinci burca ise ona bitişik kale duvarının arkasındaki boşluktan girilmektedir.

Kuzeybatıya doğru kıvrılarak devam eden yolun az ilerisinde, beş kenarlı ve yamuk planlı; 4x8.5 m. ve derinliği 6 m. ölçülerinde bir sarnıç bulunmaktadır (Res. 212). Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan sarnıcın şimdiki durumda üzeri açık olup, etrafı otlarla kapanmıştır.

Dış kalede bugün, moloz taş örgülü duvar kalıntılarının yanı sıra, yarıdan fazlası toprak altında kalan ve içerisinde yiyecek, içeceklerin saklandığı kilden yapılmış küplerle karşılaşmaktadır (Res. 213-214). Kale içerisinde ayrıca, sivil yapılara ait olması muhtemel, kare ve dikdörtgen planlı yerüstü kalıntılar belli olmaktadır (Res. 215).

Kaleye 3 km. kuzeyde bulunan “Satıv” çeşmesinden sırlı künkler vasıtası ile su getirildiği öğrenilmektedir³²⁶. Künklerle ait kare ve dairesel formlu kalıntılara kale duvarlarında hala rastlanmaktadır (Res. 216).

Dış kaleye bir diğer giriş güney batı cepheden; diğer burçlardan farklı olarak dairesel planlı burçların arasından sağlanmaktadır (Res. 217). Burçların az ilerisinde, kuzeye doğru çıkılan patika yolun bitiminde ve kalenin en yüksek tepesinde, kaba yonu ve moloz taşla çevrili iç kale ile karşılaşmaktadır (Res. 218).

b. İç Kale: İç Kalenin şekillenmesi de, kayalık kütleden oluşan tepenin topoğrafik konumuna göre gerçekleşmiş ve burasının da girişi, güneybatı cepheden sağlanmıştır (Res. 219). Günümüze az bir kısmıyla ulaşan giriş açıklığının dikdörtgen planlı temel kalıntısına ve C. Giyasi'nin restitüsyon çizimine dayanarak bu giriş bölümünün, dış kalenin güneydoğu cephesindeki girişle aynı düzende tutulduğu söylenebilir.

Dairevi planlı küçük bir alanı çevreleyen iç kale, kuzeydoğuda dikdörtgen planlı burç ve duvar kalıntılarıyla son bulmaktadır. Restitüsyon çiziminde gösterilmeyen bu burçların büyük bir kısmı yıkık olduğundan dolayı mazgal pencereleri, seğirdim yerleri vb. özellikleri hakkında herhangi bir bilgi edinilememektedir.

---

³²⁶ Gedirov, a.g.e., s. 46.

1980 yılında, Kadirov'un başında bulunduğu Bakü Arkeoloji Enstitüsü Ekibi tarafından kale etrafında yürütölen kazı çalışmaları sonucunda; VII.-X. yüzyıla tarihlendirilen küp parçaları, kil eşyalar, su künkleri ve çeşitli çanak-çömlek ele geçirilmiştir³²⁷. Kalenin tarihçesiyle ilgili elde edilen bilgiler de göz önünde bulundurulduğunda, Keşnezer Kalesinin VII.-XIV. yüzyıllar arasında geniş bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. XIV. yüzyıl sonrasında giderek fonksiyonunu yitirdiğı düşünölen yapının onarımı konusunda ise hiçbir bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Mevcut haliyle Kale terk edilmiş, harap haldedir.

---

³²⁷ A.e., s. 50.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 2.

Yapının Adı: Gellersen-Görsen Kalesi.

Çizim No: 16.

Resim No: 220-230.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 14 km. kuzeybatısı Kiş Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan kalenin inşa edildiği tarih ve yaptırın hakkında bilgi verecek herhangi bir belgeye sahip değiliz. Ancak, Şeki'nin tarihi ile ilgili kaynaklarda, 1551 yılında, İran Şahı I. Tahmasp'ın Şeki'ye yaptığı saldırılardan korunmak amacıyla halkın bu kaleye sığındığından bahsedilmektedir³²⁸. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise kale, Han Çelebi'nin önderliğinde, Şeki halkı tarafından verilen bağımsızlık mücadelesinde, halkın sığınak yeri olmuş; İran Şahı Nadir'in hücumlarına karşı halkı korumuştur. Kalenin, Timur döneminin namıyla ünlü Gel-Gör-Git Kalesi olabileceğine de ihtimal verilmektedir³²⁹. Sözü edilen kalenin üç taraftan uçurum olup, tek bir cepheden köprü vasıtasıyla girişi sağlanabilen, alınması oldukça güç bir yapı olduğu tasvir edilmektedir. Bu kalenin, Timur'un ünlü kumandanlarından Pir Mehmet tarafından, Lührasp isminde bir dizdardan cesurca ele geçirildiğinden söz edilmektedir³³⁰.

Litaretürde daha çok mevcut adıyla tanınan yapı, köy halkı arasında Kızlar Kalesi olarak da isimlendirilmektedir.

Tanımlama: Kale, Kiş Köyünün yaklaşık 1.5 km. kuzeydoğusunda; Damarçın ve Doğrunca nehirlerinin birleştikleri yerin yakınındaki Galatepe Dağının zirvesinde yükselmektedir (Hrt. 9).

Doğudan Damarçın nehri, batıdan ise Kalederesi ile sınırlandırılan yapının kuzey ve batı yönleri dik; güney ve doğu yönleri ise daha meyilli bir arazi yapısı göstermektedir.

Kale, günümüzde Karadere olarak adlandırılan orman içerisinde kaybolmuş durumda olması, yapı içerisinde tam manada bir inceleme yapmamızı zorlaştırmaktadır.

³²⁸ Bkz.: Tezin "Tarihsel Süreç" Bölümü, ilgili sayfalara.

³²⁹ A. Validi, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Yıl: 1, Nisan-Mayıs, No: 4-5, İstanbul, 1932, s. s. 148.

³³⁰ a.y.

Sarp ve dik kaya kütleleri üzerine, dağın tepesinde ve alınması güç bir yerde inşa edilen kale, stratejik özellikli yerleşim düzenine sahiptir. Kalenin yerleşim alanı dağ zirvesinin rölyefine uygun olup, kuzeyden-güneye kademeli bir biçimde gelişmektedir.

Yerleştiği arazinin eğiminden dolayı düzgün bir plan göstermeyen kale günümüze, bazı duvar ve burç kalıntıları ile kuzeybatısında yer alan sarnıç ve moloz taştan yapı kalıntılarıyla ulaşmıştır (Çiz. 16).

Kaba yonu ve moloz taştan kireç harcı ile örülerek inşa edilen kalenin bulunduğu alandaki doğal kaya parçalarından da, sur duvarları olacak şekilde yararlanılmıştır.

Yapı cephelerinin özellikle kuzeydoğu kesimi büyük kaya parçalarıyla çevrilmiştir. Kalenin diğerlerine nazaran daha iyi durumda ulaşan batı cephesi, özellikle alt sırada kaba yonu taşların yatay istifleriyle yükselmekte; yukarılara doğruysa irili-ufaklı moloz taşlarla tamamlanmaktadır.

Kalenin kuzey cephesinde; yamuk planlı burçların arasında dar bir giriş açıklığı mevcuttur. Zemini toprakla dolan burcun duvar kalınlığı 1.44 m. olup, bazı yerlerde kat aralarını belirleyen yuvaları belli olmaktadır (Res. 220-221). Bugün toprak seviyesi yükseldiğinden dolayı zemin kotu daha aşağıda kalan burcun alt bölümlerinde birkaç adet kare formu küçük mazgallar izlenmektedir (Res. 222). Burcun güneyinden, yapı içerisine doğru bayır aşağı inilen iki yoldan batıda yöndeki, bu cephe boyunca devam ederek yapının asıl giriş açıklığının bulunduğu batı cephenin orta kısımlarına doğru ikinci yolla birleşmektedir. Kuzeyden başlayarak 2.80-3.10 m. arasında değişen duvar yükseklikleri, güneybatıya doğru 5 m., kalınlıkları ise 2 m. ulaşmaktadır (Res. 223). Batı cephedeki giriş açıklığına varmadan, yapının kuzeybatı yönünde, 2.30 m. çapında ve derinliği şuan zemini dolu iken 0.80-1 m. ölçüsünde bir kuyu; az daha aşağısında (güneydoğusunda) ise 6.53x6.40 m. ölçülerinde; kareye yakın planda, yedi basamaklı taş merdivenli bir sarnıç bulunmaktadır (Res. 224-225). Yapımında moloz taş kullanılan sarnıcın şimdiki durumda üzeri açıktır. Çevresinde otlamalar görülen sarnıca, bir zamanlar kale yakınındaki Ot Dağından künklerle su getirildiği bildirilmektedir³³¹.

Kalenin orta kısımlarına doğru ilerledikçe, erzak depolamak amacıyla kullanıldığı muhtemel dairevi kuyulara da rastlanmaktadır (Res. 226). Kalenin batı cepheden sağlanan asıl giriş

---

³³¹ R. Memmedov, "Gelersen-Görersen Galası", *Elm ve Heyat Dergisi*, S: 2, Bakı, y.y., 1988, s. 29.

açıklığı da, bu yönde yer alan dairesel planlı iki burcun arasındandır (Res. 227-228). Yükseldikçe daralan burçlardan kuzey uçtakinin yüksekliği 8.80 m.; güneydekinin ise 6.50 m.dir. Kaba yonu ve moloz taşla dolgu duvar tekniğinde örülen burçlardan her ikisinin yukarısı yıkık olup, kat aralarını belirleyen herhangi bir iz bulunmamaktadır. Burçların diğer mimari özellikleri hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kaleye girişi sağlayan açıklığın genişliği 2 m., yüksekliği ise 2.70 m.dir.

Dağ zirvesinin rölyefine uygun şekilde kurulan ve oldukça karmaşık bir plana sahip olan kale, şimdiye kadar detaylı bir araştırmaya tabi tutulmamıştır. Sınırlı sayıdaki kaynakta ise bugün rahatça ulaşılabilen kuzey ve batı kısımları, yüzeysel olarak tanıtılmıştır. Oysa, kalenin güneyine doğru inildikte, daha şüana kadar bilinmeyen burç ve duvar kalıntıları; iç kaleye doğru ise kareye yakın planlı yapı kalıntıları görülmektedir (Res. 229-230). Ne yazık ki, kalenin bugün güney ve doğu kısımlarında yer alan bu kalıntılar, güneyden ormanın daha sık olduğu kesimine denk geldiği gibi, doğudan da nehirle kapandığından dolayı yakından incelenememektedir. Geniş bir ekip çalışması ile yürütülecek araştırmalar, yapının eksik bilinen taraflarını aydınlatacaktır.

Şeki'nin, Ortaçağın başlarından itibaren sık-sık düşman saldırılarıyla karşılaştığı, bugün Şeki ve çevresinde bulunan savunma yapılarının çokluğundan anlaşılmaktadır.

Ayrıca, dağ zirvelerinde; alınması güç yerlerde inşa edilen stratejik özellikli bu tip kalelerin, çok eskilerden beri var olduğu bilinmektedir. Kalenin tarihçesi hakkında edinilen bilgileri de değerlendirecek olursak, kalenin, ülkenin Ortaçağdaki önemli savunma yapılarından birisi olarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun olarak kullanıldığı; bu tarihte Kiş nehrinde yaşanan güçlü sel sonrası ise kentin güneybatıdaki şimdiki yerine kaymasıyla birlikte işlevini yitirdiği söylenebilir. Sonuncu defa Han Çelebi zamanında onarıldığı anlaşılan yapı, günümüzde terk edilmiş haldedir.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 3.

Yapının Adı: Malug Kalesi.

Çizim No: 17.

Resim No: 231-237.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 35 km. güneydoğusu, Aşağı Daşağıl Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Kaynaklarda; “*H. 464/M. 1072 yılının Haziran ayında, Şirvanşah Feriburz, Arran Hükümdarı Fezl İbn Şavurla anlaşma imzalayarak Şeki üzerine yürüdü, Malug Kalesini ele geçirdi, ahaliyi öldürdü ve kaleyi dağıttı*” şeklinde bir ifade yer almaktadır³³². Bu ifade Malug Kalesinin XI. yüzyılda var olduğunu açıkça göstermektedir. Şirvanşahlardan önce kalenin, Hazarlar ve Araplar tarafından işgal edildiği bildirilmektedir³³³. Hazarlar ve Arapların Azerbaycan’a saldırıları ise özellikle VII.-IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir³³⁴.

1992 yılında, N. Muhtarov’un başında bulunduğu Şeki Arkeoloji Müzesi Ekibi tarafından kaleden 10 m. uzaklıkta bulunan ve Cıdır Düzü olarak adlandırılan yerleşim alanında bir yüzey araştırması yapılmıştır. Bir süre devam eden bu araştırma sonucunda IX.-XIV. yüzyıllara ait boyalı seramik parçalar ve Sasani devrine tarihlendirilen 32x32x07 ve 42x42x40 gibi büyük ölçülerde kerpiç ve 22(24)x22(23,24)x4(5) ölçülerinde tuğlalar ele geçirilmiştir³³⁵. Sasanilerin Azerbaycan’daki egemenlikleri III.-VI. yüzyıllara tekabül etmektedir³³⁶. Diğer taraftan, yapının güney cephesinin güneybatı köşesindeki ilk burcunun dış yüzeyinden kopmuş olan 22x22x4 ölçülerindeki taşların, XII.-XVI. yüzyıla, onun arka sırasındaki örgüde kullanılan taş ve harcın ise daha erken dönemlere ait edilebileceği belirtilmektedir³³⁷. Bu da yapının daha sonraları yeniden onarıldığını göstermektedir.

Tanımlama: Malug Kalesi, Aydınbulak Köyünü Aşağı Daşağıl Köyü ile bileştiren yolun bitimine doğru; Aşağı Daşağıl Köyünün 1 km. güneydoğusunda, yapay bir tepenin düzelştirilmesiyle elde edilen bir alana kurulmuştur (Res. 231; Hrt. 16). Şihobaçayı’nın kuzeyinde yer alan kale, Alazan ve Hefteran vadisinin birleştiği Daşağılçay ile Küngütçay nehirlerinin oluşturduğu derelerin kontrolünü rahatça yapabilen ve Küngütçay nehrinin

³³² Aşurbeyli, **a.g.e.**, s. 141; Validi, **a.g.e.**, s. 146; Bünyadov, **a.g.e.**, 1985, s. 140; ve bşk.

³³³ İ. Bedelova, “Şeki Müdafie İstehkamları Tarihinden: Maluğ Galası”, Yayınlanmamış Makale.

³³⁴ Bünyadov, v.d., **a.g.e.**, s. 236-242.

³³⁵ N. Muhtarov, “Şeki Rayonu Erazisinde Olan Abidelerin Mühafize Zonalarının İlk Layiheleri”, Şeki Arkeoloji Müzesi, 1992 Yılı Raporları.

³³⁶ İsmayılov, **a.g.e.**, 1997, s. 48.

³³⁷ Muhtarov, 1992 Raporları.

oluşturduğu dereden eski Daşagıl geçitleri ile birleşerek, Gıdım bölgesine geçen gizli yolu da elinde bulunduran stratejik özellikli, önemli bir Ortaçağ kalesidir.

Uzaktan bakıldığında toprak yığınının oluşmuş tepeye benzerliğinden, yerli halk tarafından Toprak Kale veya bulunduğu köyün adından dolayı Daşagıl Kale olarak da isimlendirilen yapı, kareye yakın bir plana sahip olup, dört burç kalıntısı ve bazı duvar kalıntıları ile günümüze gelebilmiştir (Çiz. 17). Yukarıya doğru daraldığı gözlenen dairesel planlı burçların dışında doğu cephede, metrislere benzer daha küçük yarım burç şeklinde çıkıntılar izlenmektedir. Ayrıca, şuan kaleyi doğudan kuşatan ve içerisine çeşitli ağaçlar dikilen derin çökekliğin, bir zamanlar içerisi su ile doldurulmuş savunma hendeği olabileceği ihtimal dahilindedir. Kalenin kuzeybatısında, köy halkı tarafından Cıdır Düzü olarak adlandırılan ve kale ile aynı yükseklikte ekili bir alan bulunmaktadır. Kaleyle birlikte 8 hektar arazini kaplayan bu alanın, kaleye bağlı yerleşim yeri olduğu muhtemeldir.

İnşasında, kaba yonu ve moloz taş kullanılan kale, kireç harcına kömür cürufu karıştırılarak elde edilen bir harç türüyle dolgulanmıştır. Yapım malzemesinde dayanıklılığının gözetilmesi, kalenin, sıkça savaşımlara uğradığını akla getirmektedir.

Kalenin kuzey ve batı cephelerinde bugün, herhangi bir duvar ve burç kalıntılarına rastlanılmamıştır (Res. 232). Bu cephelerin birleştiği noktada sadece iki yuvarlak tepe şeklinde karşımıza çıkan ve bir zamanlar kaleye giriş kapısını koruyan burç yerleri ile kaleye giriş yeri, yerüstü kalıntısından anlaşılmaktadır. Güney ve doğu cephelerinde ise 2-3 m. yüksekliğinde ve 1.2 m. genişliğinde duvar ve 0.5 m.-1.3 m. yüksekliğinde ve 1.2 m. genişliğinde burç kalıntıları mevcuttur (Res. 233-234).

Kale burçlarının üçü güney cephede yer almaktadır (Res. 235-237). Bunlardan en başta ve güneybatı köşede yer alan, diğerlerine göre daha iyi durumda olup, dairesel planlı burcun yüksekliği 1.5 m., genişliği 1.2 m., çapı 4.5 m.dir. Alt kısmından bazı taşları kopmuş olan burcun, yüzey taşlarının arkasından, farklı malzemeyle örülen başka bir dış duvar ortaya çıkmıştır. Bu durum, kalenin zaman içerisinde onarılarak kullanıldığına işaret etmektedir.

İkinci burç, bugün sadece yuvarlak bir çıkıntı şeklinde ayakta kalabilmektedir. Çıkıntı şeklinden, burcun yarı dairesel planlı olduğu anlaşılmaktadır. Burcun genişliği 1.6 m.dir.

Üçüncü burç güney ve doğu cephe duvarlarını birleştiren köşede yer almaktadır. Burcun yerden yüksekliği 1.3 m., genişliği 1.5 m. ve çapı 4.5 m. olup, diğerleri gibi yarı dairesel planlıdır.

Kaleden günümüze kısmen ulaşan en son burç, bir tarafı duvar kalıntısı ile bitişik durumda ve öne doğru çıkıntı yapmış doğu cephedeki dördüncü burçtur. 1.7 m. yüksekliğinde ve 0.7 m. genişliğinde olan yarı dairesel planlı burcun dışında, kalenin doğu cephesinde temel kalıntısından, yine aynı planlı olduğu anlaşılan yarım burç yerleri belli olmaktadır.

Burç ve duvarlarının büyük ölçüde yıkılmasından dolayı mimari öğeleri hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmamakla birlikte; yapımındaki malzemede dayanıklılığın gözetilmesi, cephe duvarlarındaki onarım izleri, etrafını çevreleyen hendek ve nehir dereleri vasıtasıyla oluşturulan gizli yol, kalenin öneminin ve Ortaçağda yaşadığı savaşları kısmen de olsa açıklamaktadır.

Tarihçesiyle ilgili bilgilerin de yardımıyla VII. yüzyıldan itibaren kullanılan yapının bu dönemde Hazarlar ve Arapların işgaline uğradığı; XI. yüzyılda, Şirvanşahlar tarafından ele geçirildikten sonra XVI. yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Uğradığı saldırılar sonrasında tam olarak kaç defa ve hangi yıllarda onarıldığı bilinmemekle beraber, güneybatı burcunun dış yüzeyinden kopmuş olan taşların, XII.-XVI. yüzyıla tarihlendirilmesi, kullanıldığı dönemlerde birkaç kez onarım gördüğünü akla getirmektedir.

Kale günümüzde yok olma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 4.

Yapının Adı: Şin Kalesi.

Çizim No: 18-19.

Resim No: 238-241.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 45 km. kuzeybatısı, Şin Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Köy halkı arasında Eşik Kale veya Şinaz Kale olarak da isimlendirilen yapının inşa edildiği tarih ve yaptırın hakkında bilgi verecek herhangi bir belge bulunmamaktadır. Kalenin yapım tekniği de bu konuda herhangi bir ipucu vermemektedir. Ancak kalenin, Şeki'nin Ortaçağda yaşadığı saldırılardan korunmak için yaptırılan kalelerden birisi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, Şin Kalesinin etraf kalelerle aynı dönemde, Ortaçağda geniş bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Kalenin hangi dönemlerde ve kimler tarafından onarıldığı hakkında ise herhangi bilgiye sahip değiliz.

Kalenin en son, 1910-1911 yıllarında, yakınındaki Şin nehrinde yaşanan güçlü sel sonrası önemli ölçüde zarar gördüğü bildirilmektedir³³⁸.

Tanımlama: Kale, Büyük Kafkas sıra dağlarının güney eteklerindeki düzlükte; Baş Layıskı Köyü ile Şin Köyünü bölen ve aynı zamanda Şin Nehri ile Şin Deresini sınırlandıran dağın orta kesiminde; köyün 2 km. kuzeybatısındaki bir orman içerisinde yer almaktadır (Çiz. 18; Res. 238; Hrt. 9).

Şin nehrinde yaşanan sellerden devamlı nasibini alan yapı, günümüze kuzey cephe duvarı ile bu yöndeki sur duvarına tahkim edilen üç adet eşkenarlı yamuk planlı burç ve iç mekana doğru bazı duvar kalıntılarıyla gelebilmiştir (Res. 239).

Rölyefe uygun bir yerleşim alanına sahip olan kale, kaba yonu ve moloz taşla inşa edilmiştir. Dolgu duvar tekniğinde örülen kalenin yapımında kullanılan kireç harcına, kömür cürufu karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Oldukça yüksekte yer alan kuzey cephenin önünden dolanarak yapı içerisine girildiğinde, güneye ve ortalara doğru 2-2.5 m. yüksekliğinde olup, şimdiki durumda 3-4 m. uzununda olduğu saptanabilen duvar kalıntılarıyla karşılaşılmaktadır (Res. 240). Bunların dışında, iç kaleye girişin sağlandığı açıklığa ait olabileceği düşünülen ve

---

³³⁸ N. Muhtarov, "Şin Galası", **Şeki Fehlesi Gazetesi**, No: 3, 1 May, Şeki, Şeki Neşriyyatı, 1989, s. 3.

bugün sadece dairesel planlı oldukları yerüstü kalıntısından anlaşılan iki burç kalıntısı daha mevcuttur (Res. 241).

1989 senesinde, Arkeolog N. Muhtarov tarafından kalede ilk kez yapılan araştırmada, kaleye giriş açıklığının önünde, 2.6 m. genişliğinde dikdörtgen bir kalıntıyla karşılaşıldığından söz edilmektedir³³⁹. Mevcut halde izine rastlanılmayan kalıntının, C. Giyasi'nin restitüsyon çizimine dayanarak, cephelerinde mazgal pencereleri olup, dendanlarla tamamlanan; dikdörtgen planlı bir burç olduğu söylenebilir (Çiz. 19). Özellikle eski kalelerde görülen ve saldırıları zayıflatmak amacıyla giriş kapısına az bir mesafede inşa edilen bu kulelerin, hisar peçe olarak adlandırıldığı bilinmektedir³⁴⁰. Büyük ve engebeli bir alana kurulan kalenin güney cephesi uçurumda kaldığından dolayı daha aşağılara inilememektedir. Ancak, yukarıdan bakıldığında, herhangi bir duvar vb. izler göze çarpmamaktadır. Kalenin günümüzde en iyi durumdaki kısmı ise her 5-8 m.den bir sıralanan üç adet eşkenarlı yamuk planlı burç ve 30-35 m. uzunundaki duvar kalıntısıyla ulaşabilen kuzey cephesidir.

Günümüzde, tek cephe duvarıyla ayakta kalmayı başaran kale, ilgisizlikten, yok olma durumuna gelmiştir.

---

³³⁹ Muhtarov, **a.g.e.**, 1989, s. 3.

³⁴⁰ Hasol, **a.g.e.**, s. 211; M. Sözen, U. Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, 5.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, s. 105.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 5.

Yapının Adı: Küngüt Kalesi.

Çizim No: 20.

Resim No: 242-243.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 40 km. güneydoğusu, Baş Küngüt Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Bugün neredeyse ortadan kalkmış durumdaki kaleyle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. İlk defa Arkeolog F. Kadirov tarafından 1980'li yıllarda araştırılan kalenin plan ve mimari özellikleri bakımından olduğu gibi, kuzey ve batı kısımları ile merkezinde yürütülen sondaj çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bulguların da yardımıyla, VII.-VIII. yüzyıllarda yoğun bir şekilde kullanıldığı ve Selçuklu hakimiyeti sonrasında önemini yitirdiği bildirilmektedir. Şuan, kaleye güneyden girilen açıklığın 50 m. güneydoğusunda bulunan Küngüt Kilisesi'nde (VII.-IX. yy.), kalenin, yerleşim düzeni itibarıyla, Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Tanımlama: Küngüt Kalesi, Şeki'nin güneydoğusunda bulunan Baş Küngüt Köyünde; Keşnezer Kalesinin de bulunduğu Gıdım tepesinin güney eteğinde ve Küngüt ile Keldek dereleri arasındaki Kilisedağın üstünde yer almaktadır (Hrt. 9). Dağ eteği sayılan bu yer, kalenin, güneydoğusunda bulunan Küngüt Kilisesi ile aynı tepe üzerinde yer almış olmasından dolayı, Kilisedağ olarak adlandırılmaktadır.

Günümüze yıkıntı halinde ulaşan kalenin duvar kalıntıları dağınık şekilde olup, genelde ağaç ve yabancı otlar içerisinde kaybolmuş durumdadır. F. Kadirov'un 1980'li yıllardaki röleve planından, dikdörtgen şemada olduğu görülen kalenin küçük bir alana (42x120 m.) kurulduğu anlaşılmaktadır (Çiz. 20). Mevcut haliyle kapladığı alanı tespit etmek oldukça güç olan kalenin sınırlarını belirleyen cephe duvarlarından, doğu ve batı cephelerde 1-1.2 m. yüksekliğinde ve 0.8-1 m. kalınlığında kaba yonu ve moloz taş örgülü duvar kalıntıları ayaktadır (Res. 242). Bugün yapı çevresinde dolaşıldığında karşılaştığımız büyük boy taş blokların da, kalenin yapımında kullanıldığı düşünülmektedir (Res. 243). Kalenin kuzey cephesinde bulunan duvar kalıntılarında hiçbir iz bulunmayıp, kuzeybatıda bulunan dikdörtgen planlı burçların ise sadece yerüstü kalıntıları belli olmaktadır. Günümüze her iki yanında dikdörtgen planlı burç kalıntıları ile ulaşan giriş açıklığı, güney cephede yer almaktadır. Bu cephede bugün 1.2 m. arayla yan-yana dizilen, yükseklikleri 2.25 m.,

genişlikleri 2 m. ve çapları 8 m. olan iki burç kalıntısı mevcuttur. Şuan içerisi toprak dolu burçlardan batı uçtakinin kazı sırasında içerisi temizlenerek 8x8 m. ölçülerinde olduğu ortaya çıkarılmıştır³⁴¹. Ayrıca burç içerisinde 2.7 m. ölçülerinde bir de yapı kalıntısı bulunduğu bildirilmektedir³⁴².

Mevcut duvar kalıntılarına dayanarak kalenin yapımında kaba yonu taş, saltaşı ve moloz taş kullanıldığı söylenebilir. Ancak kalenin güneydoğusunda, 1979-1982 yılları arasında Bakü Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülen kazı çalışmaları sonucunda ele geçirilen kiremitlerden de, yapım malzemesi olarak yararlanıldığı öne sürülmektedir³⁴³.

Günümüze oldukça kötü durumda ulaşan kalenin mimari elemanları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, kalenin daha önce 0.4x0.4 m. ölçülerinde kare formu mazgal pencerelere sahip olduğu bildirilmektedir³⁴⁴.

Uzun süredir terk edilmiş durumdaki yapı, günümüzde yok olma durumuna gelmiştir.

---

³⁴¹ Gedirov, **a.g.e.**, s. 40.

³⁴² **a.y.**

³⁴³ İki çeşit kiremitlerden bir grubunun, kenarları her iki taraftan yukarıya kıvrık dikdörtgen formu ve bir tarafı geniş diğer tarafı ise daha dar olup, uzunluklarının 0.57-0.66 m., genişliklerinin 0.3-0.46 m., ağırlıklarının 12-15 kg. olduğu bildirilmektedir³⁴³. Bu tip kiremitlerin dar olan tarafı geniş tarafa geçirilerek yan-yan dizilir ve boşlukları ahşap veya yarım silindirik biçimli kiremitle örtülür (Memmedzade, **a.g.e.**, 1978, s. 14). Kiremitlerin diğer grubu, uçlarının biri geniş diğeri ise üçgen formda dar olup, uzunlukları 0.35 m., geniş tarafı 0.18 m., üçgen ucu 0.12 m. ve yükseklikleri 0.10 m.dir (Gedirov, **a.g.e.**, s. 42). Bu kiremitler ise örtülerde daha çok köşe ve baş direkler üzerinde kullanılan mahya kiremitleridir.

³⁴⁴ Gedirov, **a.g.e.**, s. 37.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 6.

Yapının Adı: Kudula Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 244-246.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 30 km. güneybatısı, Gudula Köyü

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Yerleşim yeri ve plan tipi bakımından Malug Kalesi ile benzerlik gösteren kalenin, Ortaçağ yapısı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ortaçağda önemli savaşlar yaşayan ülkenin XI. yüzyıl sonrasında sıkça işgallere uğradığı bilinmektedir. Özellikle, Şeki'ye yapılan saldırıların XI. yüzyılın sonrasında artması ile kentin çeşitli devletlerin egemenlikleri altına girmesi sonucu, çevredeki bazı kaleler, işlevini yitirmiştir. Kudula Kalesinin de, Şeki etrafındaki diğer kaleler gibi, VI.-XII. yüzyılda geniş bir şekilde kullanıldığı ve ülkenin yaşamış olduğu istilalardan kullanılmaz hale gelerek, zaman içerisinde ortadan kalktığı düşünülmektedir.

Tanımlama: Bugünkü Şeki-Balaken karayolu üzerinde, Gudula Köyünün yaklaşık 1.5 km. güneydoğusunda, Eyriçay nehrinin sol sahilinde ve "Bazar Düzü" olarak adlandırılan bölgede yerleşen kaleden günümüze yerüstü kalıntı ulaşmamıştır (Res. 244; Hrt. 9). Ancak, bulunduğu arazi yüzeyinden, kale duvarlarının çevrelediği alan ve sahip olduğu bazı dairesel planlı burçların yeri belli olmaktadır (Res. 245).

1990'lı yıllarda Arkeolog N. Muhtarov'un başında bulunduğu Şeki Arkeoloji Müzesi Ekibi tarafından kalede yürütülen yüzey araştırması sırasında, yapının krokisi çıkarılmıştır (Çiz. 23). Bugün, doğusundaki ekili alana karışmak üzere olan kale yerinin, o dönem, şimdikinden çok daha iyi durumda olduğu bildirilmektedir. Günümüzde sadece kuzeybatısındaki burç yerleri belli olan kale arazisinde, bazıları sırlı olan bölgeye karakteristik çok sayıda seramik parçalar toprağa karışmış durumdadır (Res. 246).

Kalenin doğu yönündeki bitiminde yer alan dere yakınından, aynı zamanda son tunç devrine ait yerleşim yerinin de ortaya çıkarıldığı bildirilmektedir³⁴⁵.

---

³⁴⁵ Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü, Arkeolog N. Muhtarov'la Eylül 2008 tarihinde yapılan mülakattan.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 7.

Yapının Adı: Kayabaşı Kız Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: -

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 80 km. güneydoğusu, Kayabaşı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Kalenin, Hazarlardan gelen baskınlardan korunmak amacıyla yaptırıldığı ve Moğol hakimiyetine kadar yoğun olarak kullanıldığı bildirilmektedir³⁴⁶.

Yapıda ilk defa 1980'li yıllarda inceleme yapan Bakü Arkeoloji Enstitüsü Ekibi tarafından kalenin doğu ve güneydoğusunda, 18 m²'lik bir alanda yapılan kazı ve sondaj çalışmaları sırasında, İlkçağ ve Ortaçağa tarihlendirilen çok sayıda çanak-çömlek ele geçirilmiştir³⁴⁷. Kilden yapılan kapların genellikle renksiz olup, aralarında gri ve koyu renklerle boyalı olanlara da rastlanıldığı bildirilmektedir. Buluntuların büyük çoğunluğunun İlkçağ; renkli parçaların ise Ortaçağın başlarına tarihlendirilebileceği bildirilmektedir³⁴⁸.

Tanımlama: Günümüze 1.0 m. yüksekliğinde ve 3.0 m. genişliğinde bir duvar kalıntısı olarak ulaşan kale, Kayabaşı Köyünün 1 km. güneybatısında; Alicançay nehrinin doğusundaki Galatap düzlüğünde yer almaktadır (Hrt. 9).

Alicançay nehrinin doğusunda, yerden 15 m. kadar yükseklikte; yapay bir tepe mevcuttur. Günümüzde bir hektar kadar olan bu arazinin daha önceler üç misli büyüklükte olduğu ve Alicançay nehrinde sık-sık yaşanan taşkınlardan aşınarak zamanla küçüldüğü öne sürülmektedir³⁴⁹. Kalenin bulunduğu yüksekliğin kuzey, batı ve güneybatı taraflarında nehrin oluşturduğu dik uçurumlar, şuan da belli olmaktadır. Kalenin bulunduğu alan dört taraftan derelerle çevrilidir. Çapı 200 m. olan bu alanın yüzeyinde³⁵⁰, 2-3 m. derinliğinde çukurlar mevcuttur. Köy halkı tarafından Galatap olarak adlandırılan bu alanın, İlkçağın başlarından itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığı, kazılardan ele geçirilen buluntularla ispatlanmıştır³⁵¹.

³⁴⁶ N. Muhtarov, "Galatepe Yaşayış Yeri", Şeki Arkeoloji Müzesi, 2002 Yılı Raporları.

³⁴⁷ Gedirov, a.g.e., s. 70.

³⁴⁸ a.y.

³⁴⁹ Muhtarov, a.g.e., 2002.

³⁵⁰ Gedirov, a.g.e., s. 69.

³⁵¹ A.e., s. 70.

Günümüze küçük bir kalıntısıyla ulaşan kalenin, Şeki'nin çevresindeki diğer kaleler gibi kaba yonu ve moloz taştan, kireç harcıyla dolgulandığı anlaşılmaktadır.

Kayabaşı Kız Kalesinin banisi, yapım tarihi, yaşadığı onarımlar vb. hakkında bilgi verecek herhangi bir belge bulunmadığı gibi, plan ve diğer mimari özellikleri bakımından da, bu konuda herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Ancak, tarihçesiyle ilgili bilgiler ve kazılardan elde edilen bulguların da yardımıyla, VI.-XIII. yüzyılda yoğun olarak kullanıldığı; daha sonralarsa giderek önemini yitirdiği söylenebilir.

Günümüzde terk edilmiş bir bölge olan Galatap-Kayabaşı, bir uzman ekip tarafından detaylı bir araştırma yapılmayı beklemektedir.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 8.

Yapının Adı: Çaykarakoyunlu Kız Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 247.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 55 km. güneydoğusu, Çaykarakoyunlu Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kalenin, Kabala bölgesine batıdan gelen akınları önlemek amacıyla kurulduğu ve Moğol istilasını sonrasında kullanılmaz hale geldiği bildirilmektedir³⁵². 1998-2002 yılları arasında, Şeki, Arkeoloji Müzesi Uzmanları tarafından kale çevresinde yapılan kazılar sonucu elde edilen buluntular da, yapının Ortaçağda işlevini sürdürdüğünü göstermektedir³⁵³. Dolayısıyla, Şeki çevresindeki diğer kaleler gibi Çaykarakoyunlu Kız Kalesinin de, Ortaçağın başlarından itibaren Moğol istilasına kadar yoğun olarak kullanıldığı ve sonrasında, gittikçe önemini yitirdiği söylenebilir.

Tanımlama: Kale, Çaykarakoyunlu Köyünün 2 km. güneyinde, Alicançay nehrinin batısında ve Nalbend geçidinin karşısında bulunan Galadağın zirvesinde yer almaktadır (Hrt. 9).

Şimdiki durumda her taraftan uçurum olup, ulaşımı güç bir dağ zirvesinde yer alan kaleyle ilgili bilgiler, daha önce yapılan çalışmalardan edinilmiştir (Res. 247).

Dairevi bir alana kurulu duvar kalıntılarından ibaret olduğu bildirilen yapının, stratejik özellikli bir Ortaçağ kalesi olduğu bildirilmektedir³⁵⁴. Yapı, mevcut yerleşim alanı itibarıyla da bu fikri doğrulamaktadır. Kalenin karşısında yer alan Nalbend geçidinin etrafında, günümüze ulaşmayan yedi köprünün varlığından bahsedilmektedir³⁵⁵. Bu da, bölgenin bir zamanlar ekonomik açıdan önemli konuma sahip olduğunu akla getirmektedir.

Batısındaki yokuşla çıkılan kaleye ait 30-40 m²'lik bir alanı üç taraftan çevreleyen duvar kalıntılarından söz edilmektedir. Duvarların güneyde 4.5 m., doğu ve batıda 4.0 m. olup, yüksekliklerinin 3.0-3.5 m., kalınlıklarının ise 1.1 m. olduğundan haber verilmektedir³⁵⁶. Kuzey duvarı yıkık durumda olduğu anlaşılan yapının plan bakımından Aydınbulak Kalesine benzerliği dikkat çekmektedir (Çiz. 21).

³⁵² Gedirov, a.g.e., s. 105.

³⁵³ N. Muhtarov, "Çaygaragoyunlu Gız Galası ve Gala Deresi", Şeki Arkeoloji Müzesi, 2003 Yılı Raporları.

³⁵⁴ Gedirov, a.g.e., s. 105.

³⁵⁵ N. Muhtarov, "Çaygaragoyunlu Gız Galası ve Gala Deresi", Şeki Arkeoloji Müzesi, 2003 Yılı Raporları.

³⁵⁶ Gedirov, a.g.e., s. 105.

Kalenin mimari elemanları ve yapım malzemesiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Yapının güneyindeki dere içerisinde, 1998-2002 yılları arasında Şeki Arkeoloji Müzesi uzmanları tarafından yapılan kazıda, Ortaçağ dönemine ait seramik, cam ve kilden yapılmış çok sayıda çanak-çömlek ele geçirilmiştir. Buluntulardan yola çıkarak bu derenin de, bir zamanlar ticaret yolu üzerinde kurulan ve zanaatkarlıkla uğraşan önemli yerleşim yeri olabileceğine ihtimal verilmiştir³⁵⁷.

---

³⁵⁷ Muhtarov, **a.g.e.**, 2003.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 9.

Yapının Adı: Zer-Zer Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 248.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 20 km. güneydoğusu, Orta Zeyzit Köyü

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Bugün, bulunduğu köydeki bir evin bahçesinde bazı kalıntıları görülen kalenin tarihçesiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yapının, Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edildiği ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Orta Zeyzit Köyünün kuzeydoğusunda, köy bitimine doğru Zeyzit Kilisesinin 50 m. yakınındaki bir evin bahçesinde, köylülerin Zer-Zer Kalesi olarak tanımladıkları yapıya ait 0.50-0.80 m. yüksekliğinde ve 2-3 m. uzununda bir duvar kalıntısı bulunmaktadır (Res. 283-284; Hrt. 9). Malzeme ve örgü tekniğinin diğer Ortaçağ yapılarıyla aynı olduğu görülen kale hakkında daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 10.

Yapının Adı: Esmer Kale.

Çizim No: -

Resim No: 249.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 15 km. kuzeybatısı, İnçe Köyü

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tanımlama: Günümüze yerüstü kalıntısı ulaşmayan yapının yerleşim alanı itibariyle, stratejik özellikli bir bölgede kurulduğu anlaşılmaktadır. İnçe Köyünün bitimine doğru, köyü, Ohut Köyü ile birleştiren eski yokuşun 300 m. kuzeydoğusundaki bir tepede yer aldığı bildirilen kalenin, 1950'li yıllara kadar bazı duvar kalıntılarının bulunduğundan bahsedilmektedir³⁵⁸ (Hrt. 9).

Kalenin bulunduğu alanın şuan ağaçlar ve yabani otlar içerisinde kaybolmuş durumda olması, daha detaylı bir araştırma yapmaya fırsat vermemektedir. Yaptığımız inceleme sırasında, bazı çalılıklar arasında karşılaşılan orta ve küçük boy moloz taşların, kaleye ait yapım malzemesi olabileceği düşünülebilir (Res. 285-286). Ayrıca, bu alanın doğusundan kıvrılarak güneye doğru devam eden Suderesiyle kuşatılmış olması da, kalenin, bu tip yapılar için elverişli bir yere kurulduğunu göstermektedir.

---

³⁵⁸ Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü, Arkeolog N. Muhtarov'la Temmuz 2008 tarihinde yapılan mülakattan.

Katalog No: 2. 1. 2. 1. 11.

Yapının Adı: Şeki Kalesi.

Çizim No: 21.

Resim No: 250-257.

Bulunduğu Yer: Yukarıbaş/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/15.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Halk arasında Narınkale olarak da bilinen yapının, 1743-1755 yıllarında Şeki Hanlığının kurucusu Han Çelebi tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir³⁵⁹. Kitabesi ulaşmayan kalenin, 1958-1963 yılları arasında onarım gördüğü öğrenilmektedir³⁶⁰. Daha önce 21 burçla teşkilatlandırılan edilen kalenin onarımı sırasında burç sayısının 14'e düşürüldüğü gibi, ilk haliyle tamamı kaba yonu taş iken, yıkık kısımlarının bu onarım sırasında moloz taşla tamamlandığı bildirilmektedir³⁶¹. Kalede en son 2006-2007 yazında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, kuzey cephe duvarlarının üst kısımları onarılarak giriş açıklığı, ahşap bir kapı ile yenilenmiştir.

Tanımlama: Kentin yukarı kesiminde ve hakim bir noktada yer alan kale, deniz seviyesinden, kuzeyde 750m.; güneyde 710 m. yükseklikte yer almaktadır³⁶². Günümüze, sağlam olarak ulaşan yapı, batıdan Gençler Sokağı; kuzeyden Vidadi Sokağı; doğu ve güneyden ise M. F. Ahundov Caddesi ile kuşatılmıştır (Hrt. 5/15).

Yerleşmiş olduğu arazinin topoğrafik konumuna uygun olarak inşa edildiğinden dolayı düzgün bir plan göstermeyen kalenin duvar yüksekliği kuzeyde 4 m., diğer cephelerde 6-8 m. olup, duvar kalınlığı 2.2 m., uzunluğu ise 1300 m.dir³⁶³ (Çiz. 21). Yerden 0.4 m.-0.7 m. yükseklikte eşit aralıklarla sıralanan dikdörtgen formlu mazgallarla hareketlenen cephe duvarları, dendanlarla tamamlanmaktadır.

Şuan dairesel, dikdörtgen ve çokgen planlı 14 burçla teşkilatlandırılan edilen kuşatma surlarında, bir zamanlar 21 burcun varlığından söz edilmektedir³⁶⁴.

---

³⁵⁹ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 111.

³⁶⁰ **A.e.**, s. 111-112.

³⁶¹ Şeki Kültür Müdürlüğü Arşivi Fişleri.

³⁶² Kerimov, **a.g.e.**, s. 39.

³⁶³ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 111.

³⁶⁴ A. Salamzade, K. Memmedzade, **Şeki Hanlarının Sarayı**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1986, s. 15; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 111.

Dolgu duvar tekniğinde örülen kale duvarlarında, kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, daha çok kaplamalarda, tuğla malzemeden de, yararlanıldığı izlenmektedir. Duvarların, genelde iki ve daha fazla sıralar halinde örülmüş olup, yatay olarak dizilen yan taşlar ve düşey doğrultudaki cilalı taş ve kafa taşlarından oluşturulan bir sistemde kurulduğu öğrenilmektedir³⁶⁵. Aralarında en az boşluk kalacak şekilde istiflenen duvar örgüsündeki derzler, kireç harcıyla dolgulanmıştır. Kale duvarlarında bazen yerden 2.0 m., bazen ise 4.5 m. yüksekliğe kadarki kısımlarda kaba yonu taş; daha yukarılarda ise moloz taş kullanılmıştır.

Kalenin doğu cephesi, birisi dikdörtgen; geri kalanları ise dairesel planlı beş burçla teşkilatlandırılmıştır (Res. 250-251). Alt kısımda yerden 0.7 m. yükseklikte dikdörtgen formu mazgal pencereleri bulunan cephe, dendanlarla sonlanmaktadır. Cephe duvarlarının yerden 4.5 m. yüksekliğe kadarki kısmı kaba yonu taş; geri kalan 3.5 m.lik kısmı ise moloz taşla tamamlanmıştır.

Kaleye girişin de bulunduğu kuzey cephedeki burçların sayısı üç olup, tamamı yarı dairesel planlıdır (Res. 252-254). Bu cephedeki dikdörtgen formu mazgal pencerelerin yerden yüksekliği 0.4 m.dir. Cephenin batı yönündeki en sonuncu burcu, üst kısımlardan yıkık durumdadır. Duvarların yerden 2-2.5 m. yüksekliğe kadar kaba yonu taş; geri kalan 2.5 m. ise moloz taşla tamamlanan yapının bu cephedeki iki kanatlı ahşap kapısı, son onarımda yenilenmiştir.

Yapının batı cephesinde yer alan dairesel planlı üç burcun üst kısımları şimdiki durumda yıkık olup, bu cephe de, yine alt kısımda yerden 0.4-0.7 m. yüksekliğinde dikdörtgen formu mazgal pencere ve daha yukarıdan dendanlarla tamamlanmaktadır. Cephe duvarlarının yerden 3.5-4.5 m. yüksekliğe kadarki kısmı kaba yonu taş; geri kalan kısmı ise moloz taş örgülüdür.

Kalenin esas girişinin de sağlandığı güney cephede yer alan burçlardan birisi giriş kapısının doğusunda ve 3.5 m. ilerisinde; diğer iki burç ise cephenin doğu ve batı köşelerinde yer almaktadır (Res. 255-256). Bu burçlardan batı köşede, girişin hemen sağındakiler dairesel planlı, doğu köşede bulunan tek burç ise bir köşesi pahlı olup, yamuk planlıdır. Cephe düzenlemesi diğerleri ile aynı karakterdeki güney cephede, yapıya bu yönden sağlanan; 3m. genişliğinde ve 4.5 m. yüksekliğinde ikinci bir giriş açıklığı mevcuttur. Almasıık örgülü

---

³⁶⁵ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1961, s. 110.

pilastırların sınırlandırıldığı sivri kemerli giriş açıklığının köşelikleri de, zikzak formu tuğla kaplamayla hareketlendirilmiştir (Res. 257).

Bugün kale içerisinde yer alan en erken tarihli yapı Han Sarayı (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) olup, aynı döneme tarihlendirilen diğer dini ve sivil yapıların, kentin 1812 yılında Çar Rusya'sı tarafından ele geçirildiği dönemde yıktırıldığı bildirilmektedir³⁶⁶. Günümüzde, kale içerisinde yer alan yapılardan Saray haricindekilerin büyük çoğunluğunu, XIX.-XX. yüzyıla tarihlendirilen kamu binaları oluşturmaktadır³⁶⁷.

---

³⁶⁶ S. Efendiyev, “Şeki Han Sarayı”, **Dirçeliş-XXI Esr Dergisi**, S: 39, Bakı, y.y., 2001, s. 185-190.

³⁶⁷ Kale içerisinde XIX. yüzyılda Çar Rusya'sının yaptırdığı ve bugün “Halk Tatbiki Sanatları” Müzesi olarak kullanılan Rus Kilisesi, aynı döneme tarihlendirilen ve günümüzde “Şeki Sanatkarlar Birliği'ne” tahsis edilen kışla binası, 1958 yılında inşa edilen “Tarih Diyarşünaslık ve El Sanatları” Müzesi ile XX. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen Rasathane ve Hastane binaları yer almaktadır.

2. 1. 2. 2. Gözetleme Kuleleri

Katalog No: 2. 1. 2. 2. 1.

Yapının Adı: Aydınbulak Kulesi.

Çizim No: 22-24.

Resim No: 258-261.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 20 km. güneydoğusu, Aydınbulak Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Ortaçağda inşa edilen yapının tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kule, Terkeş yerleşim yeri ile Balaken-Gah-Şeki yollarıyla birleşen ve IX. yüzyılda ülkenin mühim kentlerinden, Kabala'ya giden dairevi ticaret yolu üzerinde bulunduğundan dolayı IX. yüzyıla³⁶⁸; plan ve yapı malzemesi bakımından XI.-XIII. yüzyıla³⁶⁹; Abşeron kasırlarına benzerliğinden dolayı ise XIII.-XIV. yüzyıla³⁷⁰ tarihlendirilmektedir. Ancak, araştırmacıların ortak görüşü, yapının, Ortaçağda Kabala bölgesine batı ve kuzeybatıdan gelecek akınları önlemek amacıyla yaptırıldığı ve bu fonksiyonunu XVII. yüzyıla kadar sürdürdüğü şeklindedir.

Kim tarafından yaptırıldığı ve hangi dönemlerde onarım gördüğüne ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber, etrafının bir zamanlar, bu tip yapıları dıştan çevreleyen savunma amaçlı su hendekleriyle³⁷¹ kuşatıldığı bildirilmektedir³⁷².

Tanımlama: Aydınbulak Kulesi, bulunduğu köyün yaklaşık 3 km. güneydoğusunda; Aydınbulak Köyü ile Aşağı Daşağıl Köyü arasındaki bir düzlükte yer almaktadır (Res. 258; Hrt. 9).

Daha çok yakınındaki Aydınbulak Köyü'nün adı ile bilinen yapı; Ağcakale, Meydankale³⁷³ ve Toprakkale³⁷⁴ olarak da isimlendirilmektedir.

³⁶⁸ F. Gedirov, *Azerbaycanın Şimal Müdafie İstehkamları*, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1984, s. 16; İ. Bedelova, "Şeki Müdafie İstehkamları Tarihinden: Aydınbulag Gülləsi", Yayınlanmamış Makale.

³⁶⁹ C. Giyasi, *Nizami Dövrü Memarlıq Abideleri*, Bakı, İşıq Neşriyyatı, 1991, s. 164.

³⁷⁰ Salamzade, v.d., *a.g.e.*, 1988, s. 186.

³⁷¹ N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, C: I, Ankara, Doğu Matbaası, 1959, s. 6.

³⁷² Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü, Arkeolog N. Muhtarov'la Mayıs 2008 tarihinde yapılan mülakattan.

³⁷³ Gedirov, *a.g.e.*, s. 102.

³⁷⁴ Memmedzade, *a.g.e.*, 1978, s. 60.

Kare planlı ve dört köşesinde dairesel planlı büyük burçları olan yapı, yukarıya doğru yükseldikçe daralan bir görünüm arz etmektedir (Çiz. 22; Res. 259). Köşelerindeki burçlardan üç adedi ile kuzey ve doğu duvarları kısmen günümüze gelebilen üç katlı yapının üzeri açık olup, köşelerdeki dairesel planlı burçların içerisi doludur (Çiz. 23-24).

Aydınbulak Kulesi, bölgedenin diğer birçok yapıları gibi moloz taştan, kireç harcı ile örülmüştür. İrili-ufaklı taşla dolgularan kulenin ahşap hatıllarla kuvvetlendirildiği görülmektedir (Res. 260). Ahşap malzemenin ayrıca, yapının kat aralarındaki döşemelerinde de kullanıldığı tahmin edilmektedir³⁷⁵. Duvar içerisinde, kulenin katlarını belirleyen ahşap hatıllara ait kare formlu boş yuvalar mevcuttur. Yapıda kullanılan bu hatılların palıt³⁷⁶ veya arçan³⁷⁷ adları verilen ağaçlardan yapıldığı bildirilmektedir³⁷⁸.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kulenin doğu ve kuzey cephe duvarları kısmen ayakta olup, batı ve güney duvarları ile bunlara bitişik güney batı burcu yıkılmıştır. Kuzey duvara nazaran daha iyi durumda olan doğu duvarı, yapının girişinin sağlandığı esas cephedir (Res. 261). Şimdiki durumda yapıya giriş, genişliği 1.0 m., yüksekliği ise 0.8 m. ölçülerinde tek açıklıktan sağlanmaktadır.

Her cephesi eşit ölçülerde olan kalenin kenarları dışarıdan 8.8 m., içeriden 4.5 m. olup, duvar kalınlığı 1.2 m.dir. Yüksekliği 10 m. varan kulenin temel duvarının yüksekliği 1.1 m.; birinci kat yüksekliği 2.7 m.; ikinci kat yüksekliği 2.8 m.; daha yukarısı ise 2.6 m.dir.

Kule burçlarının çapı alt kısımda 1.4 m., üst kısımda ise 1.2 m.dir. Duvar kalınlığı da üst kısımda 1.2 m., yukarıda ise 0.8 m. olan yapının doğu cephesindeki girişin üzerine, yüksekliği 1.0 m. ve genişliği 0.4 m. olan dikdörtgen formlu bir mazgal pencere açılmıştır.

Kulenin burçlarını birbirine bağlayan duvarlar büyük ölçüde yıkıldığından, yapının bu kısımları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

---

³⁷⁵ Gedirov, **a.g.e.**, s. 104.

³⁷⁶ Palıt için bkz.: Tezin “Dini Mimari Bölümü”, s. 80.

³⁷⁷ Genellikle dağ eteklerinde yetişen Arçan ağacı, pembe ve kahve renklerinde olup, ince tabakalıdır. Ağaç kurtlarına ve mantar hastalıklarına karşı oldukça dayanıklıdır; (Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 184).

³⁷⁸ Memmedzade, **a.g.e.**, 1978, s. 60.

Günümüzde üst örtüsü bulunmayan yapının üzerinin kapalı olduğu araştırmacılar tarafından bildirilmekle birlikte³⁷⁹ kaynak ve yayınlarda iç ve dış örtüsünün ne şekilde olduğu hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Kule burçlarına içten ahşap bir merdivenle çıkıldığı tahmin edilmektedir³⁸⁰.

1992 yılının Temmuz ve 2002-2004 yıllarının Şubat-Mart aylarında, Şeki Arkeoloji Müzesi Uzmanları tarafından kulenin kuzeyi, kuzeybatısı ve kuzeydoğusunda; bir hektardan fazla arazide yapılan kazıda, XI.-XII. yüzyıllara tarihlendirilen çok sayıda boyalı ve boyasız kap parçaları ele geçirilmiştir. Beyaz, sarı, kahverengi ve yeşil renkler kullanarak boyanmış kapların, içten, genellikle beyaz astarlı olup, yüzeylerinin oyma ve çizme usulü ile oluşturulan paralel, dalgalı ve yuvarlak desenli motiflerle süslendiği öğrenilmektedir³⁸¹.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak, IX. yüzyılda ülkenin en mühim kentlerinden olan Kabala'nın batı ve kuzeybatısını korumak amacıyla yaptırılan kulenin, stratejik özellikli, önemli bir Ortaçağ yapısı olduğu kanısına varıyoruz. Bu önemini XVII. yüzyıla kadar sürdüren kulenin IX.-XVII. yüzyıllarda yoğun olarak kullanıldığı, sonrasında fonksiyonunu gittikçe yitirdiği söylenebilir.

Uzun süredir terk edilen yapı, bakımsızlıktan yıkılma durumuna gelmiştir.

---

³⁷⁹ Memmedzade, **a.g.e.**, 1978, s. 60.

³⁸⁰ **A.e.**, s. 61.

³⁸¹ Şeki Arkeoloji Müzesi Müdürü, Arkeolog N. Muhtarov'la Mayıs 2008 tarihinde yapılan mülakattan.

2. 1. 3. Sivil Mimari

2. 1. 3. 1. Han ve Kervansaraylar

Katalog No: 2. 1. 3. 1. 1.

Yapının Adı: Yukarı Kervansaray.

Çizim No: 25-28.

Resim No: 262-270.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/16.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapının kim tarafından, hangi yılda yaptırıldığına dair bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Ancak, hakkındaki yayınlarda XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başlarında inşa edildiği bildirilmektedir³⁸². Şeki Hanlığının kurulduğu dönemde, hanlığın başkenti olan şehir, kısa süre içerisinde ülkenin önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Ekonominin canlanmasına paralel olarak hızlı bir imar faaliyetine sahne olan kentin fiziki yapısını önemli ölçüde etkileyen birtakım mimari eserler meydana getirilmiştir. Şehir hanı olarak inşa edilen Yukarı Kervansaray da, bu yapılardandır.

Tanımlama: Yapı, kentin yukarı kesiminde; M. F. Ahundov Caddesi ile F. H. Hoyski Caddelerinin kesiştiği noktada bulunmaktadır (Res. 262; Hrt. 5/16).

Yukarı Kervansaray, özellikle Selçuklu döneminde yoğun olarak inşa edilen kale niteliğindeki savunma amaçlı menzil hanlarından farklı olarak, kervanların yol gereksinimlerine yönelik olmanın yanında, daha çok bünyesinde bulundurduğu dükkanlarıyla, şehrin fiziki gelişmesinde etkili olmuştur³⁸³. Son derece önemli bir “şehir hanı”³⁸⁴ olan yapı, plan bakımından “barınak ve servisleri olan”³⁸⁵ veya “avlulu ve katlı olan”³⁸⁶ hanlar grubuna girmektedir (Çiz. 25-26). Yukarı Kervansaray, doğu-batı yönünde, eğimli bir arazi üzerinde yerleşmektedir. Arazinin durumundan kaynaklanarak yamuk bir plan gösteren yapı, iki avlulu

³⁸² Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 366-367; Kerimov, **a.g.e.**, s. 45; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1979, s. 63-65; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 165-168; ve bşk.

³⁸³ F. Akozan, “Türk Han ve Kervansarayları”, **Türk Sanatı Tarihi, Araştırma ve İncelemeleri I**, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1963, s. 133-136.

³⁸⁴ B. Ersoy, “Osmanlı Şehir İçi Hanları”, **Sanat Tarihi Dergisi VII**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 75.

³⁸⁵ A. T. Yavuz, “Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 254.

³⁸⁶ Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 76-80.

ve iki katlıdır. Her iki katıda revaklı olan yapının, onarım sonrası revaklarında ve özellikle günümüzde farklı amaçlara yönelik kullanıldıklarından dolayı hücrelerinde, bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. İçten kubbe; çapraz tonoz ve beşik tonoz ile düz tavan kullanılarak örtülen han odaları, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır. Etek ve mahya kısımlarında demir levhalardan yararlanılan çatının geri kalan kısımları, Marsilya kiremidi ile kaplanmıştır. 6000 m² bir alana inşa edilen hanın³⁸⁷, güney cephesinin zemin katında, dışarıya yuvarlak kemerle açılan 26 adet dükkan mevcuttur. Bu cephenin dışarıdan yüksekliği 14 m., hanın iç cephelerinin yüksekliği ise 8 m.dir. Bugün, içerisi otel olarak kullanılan hanın iç kısımda 105 odası bulunmaktadır. Yapıya giriş, farklı cephelerde yer alan iki açıklıktan sağlanmaktadır.

Kaba yonu ve moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı yapının bazı kısımlarında tuğla; birinci avluda yer alan havuzda mermer; ikinci avlu ortasındaki şadırvanın etrafını çevreleyen korkuluk ve yapının esas giriş açıklığının kemer ve sövelerinde ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Ayrıca, kapı ve pencereler ile ikinci kat revak araları ve korkuluklarında ahşap malzemedan yararlanılmıştır.

Hanın doğu ve güney cepheleri ön planda tutulmuş olup, kuzey ve batı cepheleri görünmemektedir.

F. H. Hoyski Caddesine bakan doğu cephe, orta boy moloz taşlarla örülmüştür (Res. 263). İki sıra halindeki pencerelerden zemin kat seviyesinde, birisi kare formlu olup, geri kalanları düşey doğrultuda yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli 10 adet pencere açıklığı yer almaktadır. Benzer karakterdeki pencereler, üst sırada sağır alınlıklı olup, 11 adettir.

Yapının, M. F. Ahundov Caddesine bakan güney cephesi, irili-ufaklı moloz taşla örülü olup, zemin kat ve ikinci kat pencerelerinin kemerlerinde tuğla malzemedan yararlanılmıştır (Çiz. 27-28; Res. 264). Zemin katta, caddeye açılan beşik tonoz örtülü 26 dükkan bulunmaktadır. Her birisi farklı ölçülerde olan dükkanlardan bir kısmının günümüzde, kapı ve pencerelerinin değiştiği; bazı oda duvarlarına dolap vb. eklemelerin yapılarak suni bir görünüm kazandırıldığı görülmektedir. Aynı katta; dükkanların arasında, ikinci kata çıkılabilen 28 basamaklı taş bir merdiven bulunmaktadır. Merdiven bitimindeki dar sahanlık karşısında, bugün kapalı tutulan ve ikinci kata girişin sağlandığı tuğladan yuvarlak kemerli ve iki kanatlı

---

³⁸⁷ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 168.

ahşap bir kapı görülmektedir. Yapının, birinci ve ikinci kat pencereleri de tuğladan yuvarlak kemerli olup, kemerlerin üzeri iki sıra silme ile taçlandırılmıştır.

Kervansarayın esas girişi, güneydoğuda bulunan 4x4 m. ölçülerinde iki kanatlı ahşap bir kapıyla sağlanmış (Res. 265). Tek kanadı üzerinde küçük ölçekli başka bir kanadı daha bulunan giriş kapısı üzerinde tokmak ve halka bulunmakta; alt ve üst başlıkları ile kuşağında, kabaralar yer almaktadır. Giriş açıklığı taştan yuvarlak dilimli kemerle taçlandırılan güneydoğu köşedeki bu kapıdan, çokgen planlı ilk avluya girilmektedir. Üzeri tuğla örgülü bir kubbe ile örtülen avlunun tam ortasında, mermerden yapılmış sekizgen planlı sığ bir havuz bulunmaktadır (Res. 266). Avlu kubbesinde, yüzeyi belirli aralıklarla yerleştirilen dikdörtgen formlu ve ahşap şebekeli beş küçük pencere yer almaktadır. Pencereler, iç-içe geçmiş ahşap çitaların oluşturduğu yıldız ve altıgenlerden oluşan geometrik bezemeye sahiptir. Yapıya ait odalar da, poligonal plana uygun olarak havuzun kenarlarında sıralanmaktadır. Oda önlerini çepeçevre dolanan ahşap korkuluklu asma kat ve iç balkon, sonradan yapılmıştır. Üstü kapalı olan birinci avlunun kuzeybatısında, kareye yakın planlı ikinci bir avlu vardır. Ortasında dikdörtgen planlı şadırvanı bulunan avlunun çevresi, her iki katı da, kare planlı taş ayaklarca taşınan ve avluyu dört bir taraftan çevreleyen tuğladan yuvarlak kemerli revaklarla kuşatılmıştır (Res. 267-268). Revakların arkasında yer alan odalar dikdörtgen planlı olup, üzerleri tonozun değişik varyasyonları (çapraz, beşik) ve düz tavanla örtülüdür. Odalarda bazıları, günümüzde örülerek kapatılan kareye yakın formlu dolap ve nişler ile yuvarlak kemerli ve dikdörtgen kesitli ocaklar mevcuttur. Bu ocaklara ait düşey doğrultuda, dikdörtgen formlu ve piramidal külahlı bacalar, dışarıdan bakıldığında belli olmaktadır. Revaklara birer kapı ve pencereyle açılan odalar, dışarıya da birer pencereyle açılmaktadır. İkinci kata çıkış, doğu ve batı revaklarda bulunan 18 basamaklı taş merdivenden sağlanmıştır. Her iki kattaki odalar farklı ölçülerdedir. İkinci kat revaklarını taşıyan ayakların arası, yaklaşık 1.0 m. yüksekliğinde ahşap korkuluklarla kapatılmıştır (Res. 269). Hanın avluya bakan cepheleri, üstten bir sıra testere dişi formunda saçakla sonlanmaktadır. Bugün üzerine banklar konularak oturulan şadırvanın etrafı da, ajur tekniği ile yapılan, iç-içe geçmiş yıldızlardan müteşekkil geometrik dekorasyonlu taş şebekeli korkuluklarla çevrilmiştir (Res. 270).

Zaman içerisinde görmüş olduğu alelade onarımlar sonucu özgünlüğünü büyük ölçüde yitiren yapı, günümüzde otel olarak kullanılmaktadır. Yukarı Kervansarayın güney cephesindeki dış dükkanların bir kısmı, Şeki zanaatkarlarının mesleklerini yaşatmak ve geliştirmek amacıyla F. Azizov tarafından 2004 yılında kurulan “Şeki Sanatkarlar Birliği’ne” tahsis edilmiştir.

Dükkanların geri kalan kısmı ise son dönemlerin ticari amacına yönelik faaliyet göstermektedir.

Katalog No: 2. 1. 3. 1. 2.

Yapının Adı: Aşağı Kervansaray.

Çizim No: 29.

Resim No: 271-280.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/17.

İnceleme Tarihi: Nisan 2008.

Tarihçe: Yayınlardan, Yukarı Kervansarayla aynı dönemde; XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başlarında yaptırıldığı öğrenilen yapının inşa kitabesi bulunmadığı gibi, hakkında detaylı bilgi edinecek herhangi bir belgeye de, rastlanılmamıştır. 1927 yılında bir dönem ipek atölyesinin yerleştiği kervansaray binası, Sovyetler döneminde uzun süre toptancı hali olarak kullanılmıştır. Yapının ikinci katında yer alan güney cepheye dıştan bitişik üç dilimli kemerli ahşap balkon da, 1920’li yıllarda yapılmıştır. Onarımı ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanılmayan hanın, farklı amaçlarla faaliyet gösterdiği dönemlerde yapılan birtakım değişikliklerle orijinalliğine ciddi boyutta zarar verildiği anlaşılmaktadır. Yukarı Kervansarayla plan ve mimari bakımdan benzerliğinden dolayı yakın dönemde yaptırılmış olması, ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Yapı kentin yukarı kesiminde, Yukarı Kervansarayın 50 m. güneyinde, M. F. Ahundov Caddesinin kuzey kanadı üzerinde yer almaktadır (Res. 271; Hrt. 5/17).

Konaklamanın yanında, kentin ticari noktasının belirlenmesi amacıyla yaptırılan Aşağı Kervansaray da, önemli bir şehir hanıdır (Çiz. 29). Arazinin doğal yapısından dolayı doğu cephesi yüksek batı cephesi ise daha düşük kotta yer alan yapının her köşesinde bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı; tek avlulu; iki katlı ve her iki katı da revaklı olan hanın yakın zamana kadar güney cephedeki zemin kat dükkanlarının sadece birkaçı, “Şehir Arşivi” olarak kullanılmaktaydı. Farklı amaçlarla kullanılan dükkanların camekanlı bölümle kapatılması gibi birtakım suni yenilemenin dışında, yapı genelinde pek fazla değişiklik yaşanmamıştır. Ancak, günümüzde üst örtüsü tamamen çökmüş durumdaki yapının iç mekan duvarlarının kireçle sıvalı ve boyalı katmanları dökülmüş; avlu, revak, giriş kapıları ve odalarının neredeyse tamamı tahrip edilmiştir.

Yapının bütün cephelerine çok sayıda pencere açılmıştır. 8000 m² bir alana inşa edilen yapının³⁸⁸, birinci ve ikinci katında 146; güney ve doğu cephedeki bodrum katında ise 34 oda olmak üzere toplamda 180 odası bulunmaktadır. Hanın kuzey ve batı cephelerinin giriş kotu toprak seviyesine daha yakın olduğundan, bu cephelerin zemin katı daha alçak olup, pencere açıklıkları bulunmamaktadır. İçeriden tonozun değişik varyasyonları ile kubbe ve düz tavan kullanılarak örtülen odalar, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır. Her köşesinde birerden toplam dört kapısı bulunan kervansarayın kapıları kapandığında; adeta içe dönük, kapalı bir kale görünümü almaktadır. Orijinalinde birinci katın dükkân ve ambar; ikinci katın ise dinlenme-konaklama yeri olarak tasarlandığı anlaşılan hanın bütün odalarında, ikinci kata çıkış merdivenleri bulunmaktaydı. Bugün bazı odalarda sadece izleri belli olan bu merdivenlerin tamamı kaldırılarak yerlerine, şuan yıkıntı halindeki revaklara dıştan bitişik camekanlı-demir parmaklıklı merdivenler yapılmıştır. Bu değişikliğin, hanın toptancı haline dönüştürüldüğü dönemde gerçekleştirildiği muhtemeldir. Güney cephenin ikinci katına dıştan bitişik üç dilimli kemerli ahşap balkonunsa, Sovyetlerin kurulduğu ilk dönemlerde; 1920’li yıllarda yapıldığı öğrenilmektedir.

Yapımında, moloz taşla birlikte düzgün kesme taş ve tuğla kullanılan yapıda, tuğla malzemenin kubbe, revak, saçak ve bazı pencere alınlıklarında dekoratif amaçla tercih edildiği görülmektedir. Odaların kapı ve pencereleri ile üst kat revakları ve zemin kat dükkânlarının döşemesinde ise ahşap malzemeden yararlanılmıştır.

Hanın doğu ve kuzey cepheleri, sonradan çevresinde oluşmuş mahalle evlerinin avlu duvarları ile kapandığından dolayı görünmemektedir.

Yapının, C. Cabbarlı Sokağına bakan batı cephesi, irili-ufaklı moloz taştan dolgu duvar tekniğinde örülmüştür (Res. 272). Bu cephenin zemin kat seviyesinde; tuğladan basık formu kuşatma kemeri içerisine alınan ahşap çerçeveli ve iki kanatlı 14 kapı ile üst katta iki sıra halinde, tuğladan yuvarlak kemerli ve düşey dikdörtgen formu 32 adet pencere sıralanmaktadır. Ayrıca, yapıya giriş kapılarından birisi de bu cephedeki kuzeybatı köşede yer almaktadır. Tuğladan yuvarlak kemerli giriş açıklığının demir kanatlı kapısı, sonraki bir dönemde yenilenmiştir. Mevcut halde, tuğla örgüsünün bir kısmı kopmuş durumdaki kuşatma kemerinin yukarısı, kapı ve pencere açıklıklarının sınır çizgisini belirleyen iki sıra tuğla

---

³⁸⁸ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 173.

silmeyle hareketlendirilmiş olup, daha yukarıya, kilit taşlarıyla vurgulanarak iki sıra tuğla silmeyle taçlandırılan yan-yanı iki düşey dikdörtgen pencere açılmıştır.

Ana caddeye bakan ve her iki köşesinden de yapıya giriş açıklığının sağlandığı güney cephe, moloz taştan kireç harcıyla dolgulanmış olup, kapı ve pencere sövelerinde kesme taş ve tuğla kullanılmıştır (Res. 273). Bu cephedeki zemin kat dükkanları basık kemerli; üst kat pencereleri ise yuvarlak kemerlidir. Cephenin zemin kat seviyesinde sekiz kapı ve 13 pencere bulunmaktadır. Farklı ölçülerdeki dükkanlara ait kapı ve pencere açıklıkları, kesme taştan basık kemerli olup, sonradan camekanla kapatılmıştır. Bu katın yukarısında, birinci ve ikinci kata ait iki sıra halinde 20'şerden, toplam 40 adet tuğladan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere yer almaktadır. Tuğladan iki sıra silme ile vurgulanan pencere alınlıkları da sağır olup, tuğla örgülüdür. Güney cephenin batı uca doğru ikinci kat odalarının karşısında yer alan üç dilimli kemerli ahşap balkonun korkuluk altı ve saçığı; oyma tekniği ile yapılan dış sıralı frizle bezenmiştir (Res. 274).

Bugün bakımsız durumdaki iç mekanın kare planlı avlusu, dört bir taraftan revaklarla çevrelenmektedir (Res. 275-277). Revaklar birinci katta taş; ikinci katta ise taş ve tuğlayla almalı örgülü ve dikdörtgen planlı ayaklarca taşınmaktadır (Res. 278). Revakların arkasında yer alan odalar da dikdörtgen planlı olup, üzerleri değişik (beşik, çapraz, yelpaze) tonoz, kubbe ve düz tavanla örtülüdür (Res. 279). Odalarda tuğladan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen kesitli niş ve ocaklar mevcuttur. Revaklara birer kapı ve pencereyle açılan odalar; dışarıya da birer pencereyle açılmaktadır. İkinci kata çıkışın sağlandığı ve kuzey-güney revaklara sonradan eklenen demir parmaklıklı camekanlı bölüm, şuan harap haldedir. Daha önce birinden diğerine geçiş bulunmayan ikinci kat revaklarının orta eksenine, sonraki değişiklikte, dikdörtgen kesitli birer kapı açılmıştır. Farklı ölçülerde tasarlanan dikdörtgen planlı odalar ile ikinci kat revaklarının döşemesi ahşap; birinci kat ise taştır. İkinci kat revakları genellikle beşik tonozla örtülmüş olup, bazılarında yelpaze tonoz ve kubbenin de tercih edildiği görülmektedir. Tuğla örgülü bazı tonoz ve kubbe içleri ile pandantif yüzeyleri, dekoratif amaçlı, geometrik kompozisyonlarla hareketlendirilmiştir (Res. 280). İkinci kat revaklarını oluşturan yuvarlak kemerler tamamen tuğla; onların oturduğu ayaklar ise bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğlayla almalı örgülüdür. Yapının dış cephelerini üstten çepeçevre dolanan tek sıra testere dişi formunda saçak; iç cephede nihayetlenmektedir.

Günümüze kadar kullanıldığı amaçlar doğrultusunda karşılaştığı bazı değişikliklerle özgünlüğünü önemli ölçüde yitiren yapı, uzun süredir boş bekletilmektedir. Bugün yıkılma

durumuna gelen Aşağı Kervansaray, bakımsızlıktan harap haldedir. Döneminin ticaret merkezi olan böylesine önemli bir yapının aslına uygun restore edilerek yeniden kazandırılması, ivedilik arz etmektedir.

Katalog No: 2. 1. 3. 1. 3.

Yapının Adı: İnçe-Zunud Kervansarayı.

Çizim No: -

Resim No: -

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 18 km. kuzeybatısı, Zunud Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Günümüze ulaşmayan yapının hangi tarihte yaptırıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Hrt. 9). Yapıyla ilgili köy halkından edinilebilen tek bilgi ise bir zamanlar Şeki'nin kuzeyinde bulunan Şin Köyü vasıtasıyla Dağıstan'a; güneyinde yer alan Yevlah kentinden geçilerek ise Kabala-Şamahı-Bakü'ye giden yolcuların İnçe-Zunud Kervansarayında konakladığı; beyler ve uşaklara ait farklı binaları bulunan yapının barınak ve ahırları olduğu şeklindedir. Sovyetler devrine çok az bölümleri ulaşan yapı içerisinde bir de mescit olduğundan; mescit kalıntısının 1963 yılında yıktırılarak yerine bugünkü marangoz atölyesi yaptırıldığından haber verilmektedir. Günümüzde, yapının bulunduğu arazinin bir kısmında yeni bir köy oluşmuş durumdadır. Bu alanda daha önceleri kaçak kazılar yapıldığı ve altın ve gümüş sikkeler ele geçirildiği anlatılmaktadır.

2. 1. 3. 2. Hamamlar

Katalog No: 2. 1. 3. 2. 1.

Yapının Adı: Ağvanlar Hamamı.

Çizim No: 30-31.

Resim No: 281-288.

Bulunduğu Yer: Ağvanlar Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/18.

İnceleme Tarihi: Ekim 2008.

Tarihçe: Koç Abbas Hamamı veya Afganlar Hamamı olarak da bilinen yapıyla ilgili detaylı bilgi edinebileceğimiz herhangi bir kitabe veya arşiv belgesine sahip değiliz. Kent Kültür Müdürlüğü kayıtlarına, XIX. yüzyıl yapısı olarak geçen hamamın³⁸⁹ yapım malzemesiyle olduğu gibi, yerleşim alanı itibarıyla de, XIX. yüzyılın ortalarında yaptırılmış olması ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Ağvanlar Hamamı, şehrin yukarı kesiminde; Ağvanlar Sokağı ile M. F. Ahundov Caddesinin kesiştiği yolun kuzey kanadı üzerinde yer almaktadır (Hrt. 5/18).

Yapı, Türk hamamlarına karakteristik olan; soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır³⁹⁰. Tek hamam olarak inşa edilen yapı, Türk hamamlarının “sıcaklık” bölümlerine dayanılarak yapılan tipolojik sınıflandırmaya göre; “dikdörtgen planlı³⁹¹” veya “sıcaklığı enine dikdörtgen formda gelişen kubbeli³⁹²” gruba girmektedir (Çiz. 30). Şeki’de bulunan diğer hamamlar da, bu şemayı tekrarlamaktadır.

Batı cephesi Ağvanlar Sokağına; güney cephesi ise M. F. Ahundov Caddesine bakan yapıda, zaman içerisinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Soyunmalık kısmındaki dinlenme yerleri dökme demir şebekeli korkuluklarla kapatılarak buraya 10 adet ahşap kapaklı dolap yapılmış; sıcaklık kısmı da dahil olmak üzere tüm bölümleri, elektrikle ışıklandırılmıştır. Ayrıca, iç cephe duvarları sıvanarak içten ve dıştan boyanan hamam, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır.

³⁸⁹ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 334.

³⁹⁰ K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, y.y., 1949, s. 32-37; S. Ünver, “Türk Hamamı”, **Belleten**, C: XXXVII, No: 145, Ankara, T.T.K. Yayınları, Ocak, 1973, s. 88; S. Eyice, “Hamam”, **İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1997, s. 418; T. Taşçıoğlu, **Türk Hamamı**, yay.haz.: A. Pasiner, İstanbul, Unilever, 1998, s. 70-78; ve bşk.

³⁹¹ A. S. Ülgen, “Hamam”, **İslam Ansiklopedisi**, C: V, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1964, s. 178.

³⁹² Eyice, **a.g.e.**, 1997, s. 418.

Beden duvarları, moloz taş ve kesme taş ile tuğlanın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü yapının kapı ve pencerelerinde ahşap; dış örtüsündeki çatı kaplamasında ise kiremit kullanılmıştır.

Kuzey ve doğu cepheleri görünmeyen yapının güney cephesine, düşey doğrultuda iki pencere açılmıştır.

Hamama girişin de sağlandığı batı cephede giriş kapısı kesme taş, geri kalan kısım ise moloz taşla örülmüştür (Çiz. 31; Res. 281). Cephenin pencere aralarında, pilastır şeklinde öne doğru hafif çıkıntı yapan kısım, bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğlayla alması düzende örülmüştür. Üstten, tuğladan bir sıra testere dişi formunda saçakla nihayetlenen cephede, tek sıra halinde kesme taş söveli ve basık kemerli altı pencere bulunmaktadır. Yapıya girişin sağlandığı basık kemerli giriş açıklığı, güney uçta yer almaktadır. Dilimli frizle taçlandırılan Bursa kemerli taçkapının iki kanatlı ahşap kapısı, yakın dönemde yenilenmiştir (Res. 282). Giriş kapısının kemer örgüsü içten tuğla, dıştan düzgün kesme taşla örülmüştür. Her iki yandan yastık taşlarıyla sınırlandırılan kapı açıklığının alınlığındaki madalyon içerisinde, bugün yazıları tamamen silik durumda bir kitabe levhası mevcuttur.

Yakın zamanda boyanan cephenin kapı açıklığından, hamamın ilk bölümü olan soyunmalık kısmına geçilmektedir.

Üzeri kubbeyle örtülü soyunmalığın ortasında, sekizgen planlı taş bir şadırvan ile 14 duvar içi gömme dolap yer almaktadır (Res. 283). Doğu-batı yönlerde, yerden 0.70 m. yükseklikteki sekilerin etrafına yerleştirilen yedişer dolaptan dördü, sivri kemerli olup, orijinal dolapların içerisine askılık çakılarak ahşap kapaklar yapılmıştır. Geri kalan dolaplar ise sonraki dönemde ilave edilmiştir.

Soyunmalığın kubbesini taşıyan yuvarlak kemerlerin arkasında, üç duvar boyu dolanan demir-dökme şebekeli korkuluğa sahip dinlenme yerleri bulunmaktadır. Soyunmalık bölümünün seki altında aynı zamanda, yuvarlak kemerli ve küçük ebatlı pabuçluklar mevcuttur.

Soyunmalığı örten kubbe ve pandantifler, gec harcıyla sıvanmış olup, yüzeylerine oyma ve kalıplama teknikleri ile oluşturulan, geometrik ve bitkisel örgelerden müteşekkil kompozisyonlar işlenmiştir (Res. 284). Dış sıralı frizle çevrelenen kubbe eteğinin altında, dairesel ve çokgen formlardan oluşan geometrik kuşak; pandantiflerde ise lale motifli kompozisyon yer almaktadır. Yakın zamanda boyanan soyunmalığın kuzey duvarının orta

eksenindeki basık kemerli açıklıktan, aralık bölümü vasıtasıyla sıcaklığa geçilmektedir. Aralığın doğusunda, helaya açılan bir kapı daha vardır.

Sıcaklık kısmının da üzeri kubbeye örtülmüş olup, kubbe ağırlığını burada da yuvarlak kemerler taşımaktadır (Res. 285). Dikdörtgen formlu göbek taşı, sıcaklığın tam ortasına yerleştirilmiştir. Taştan küçük kurnaları olup, sivri kemerli niş içerisinde yer alan halvetler, göbek taşının üç tarafında; duvar boyu sıralanmaktadır. Sıcaklığın güneybatısında, yan-yana dizilen sivri kemerli üç temizlik hücresi mevcuttur (Res. 286).

Gec harcıyla sıvalı sıcaklık kısmında da, aynı tekniklerle oluşturulan bitkisel ve geometrik motiflerden müteşekkil dekorasyon hakimdir. Bezemeler, halvetlerin duvarlarında lale; kubbeyi taşıyan kemerlerin iç kısımlarında büyük bir gül; pendentiflerde ise stilize edilmiş bitkisel kompozisyonlar şeklindedir (Res. 287). Ayrıca, kubbe eteğinin de, testere dişi formunda geometrik motifle kuşatıldığı izlenmektedir (Res. 288).

Hamamın kuzeydoğusunda, bugün kapalı tutulan, külhan ve su haznesinin bulunduğu bir bölüm daha vardır.

Ağvanlar Hamamı, zaman içerisinde görmüş olduğu değişiklikler sonucunda özgünlüğünü yitirmiştir. Şuan onarım gerektiren yapı, uzun süredir kullanılmamaktadır.

Katalog No: 2. 1. 3. 2. 2.

Yapının Adı: Hacı Gani Hamamı.

Çizim No: 32-33.

Resim No: 289-296.

Bulunduğu Yer: G. Vahabova Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/19.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Halk arasında daha çok Kışlak Hamamı olarak tanınan yapıyla ilgili detaylı bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Şeki Kültür Müdürlüğü kayıtlarındaki bilgiler, hamamın XIX. yüzyılda inşa edildiğini bildirmektedir³⁹³. Yapı plan ve mimari özellikleri bakımından, aynı döneme tarihlendirilen Ağvanlar Hamamıyla yakın benzerlik göstermektedir.

Tanımlama: Hamam, kentin Kışlak olarak adlandırılan güney kesiminde; M. E. Resulzade Caddesi ile G. Vahabova Sokağının kesiştiği kuzeydoğu köşede yer almaktadır (Hrt. 5/19).

Tek hamam olarak inşa edilen yapı, soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Çiz. 32). Batı cephesi M. E. Resulzade Caddesine; kuzey cephesi ise G. Vahabova Sokağına bakan hamamın, zaman içerisinde uğradığı değişikliklerden özgünlüğünü önemli ölçüde yitirdiği görülmektedir. Soyunmalık ve sıcaklık kısımları elektrikle ışıklandırılan hamamın soyunmalık kısmına 12 adet ahşap kapaklı dolap eklenmiş; zemini fayans döşenen soyunmalık kısmındaki dinlenme yeri, demir dökme şebekeli korkulukla kapatılarak içerisi boyanmıştır. Ayrıca, üzeri sonradan kırma çatı ile örtülen hamamın dıştan kuzey cephesi boyanarak, hamama girişin sağlandığı kapı da yenilenmiştir.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan hamamın kapı ve pencerelerinde ahşap malzemeden yararlanılmıştır. Ayrıca, hamamın çatı örtüsü kiremitle kaplanmıştır.

Güney ve doğu cepheleri çevresindeki yapıların avlu duvarı ile kuşatıldığından dolayı görünmeyen yapının batı cephesi sağır tutulmuştur.

Hamamın giriş açıklığı, bugün toprak seviyesinin yükselmesi sonucu daha düşük kotta kalan kuzey cepheden sağlanmaktadır (Çiz. 33; Res. 289-290). Moloz taş ve tuğlayla örülen bu cephede, birisi doğu uçta olmak üzere yedi sivri kemerli pencere ile Bursa kemeri içerisine yerleştirilen ve tuğlaların dış sıralar oluşturacak şekilde dikey istifile taçlandırılan sivri

³⁹³ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4971.

kemerli giriş açıklığı bulunmaktadır (Res. 291). Sağır alınlıklı açıklığın iki kanatlı ahşap kapısı, sonraki bir dönemde yenilenmiştir. Üstten, tek sıra meandr motifi ile sonlanan cephenin doğu yönünde, külhan bölümüne girişin sağlandığı ve bugün kapalı tutulan iki kanatlı ahşap küçük bir kapı daha vardır.

Kubbeyle örtülü soyunmalığın ortasında, sekizgen planlı şadırvan yer almaktadır (Res. 292). Yeri fayansla kaplanan soyunmalığın doğu ve batısına, eşit olarak; altışardan toplam 12 adet ahşap kapaklı duvar içi gömme dolap yerleştirilmiştir (Res. 293). Dolaplar; tuğladan pabuçlukları bulunan, yerden 0.60 m. yükseklikteki bir seki üzerinde yer almaktadır. Soyunmalık kısmının kubbesini taşıyan yuvarlak kemerlerin arkasında, soyunmalığın üç duvarı boyunca dolanan, demir dökme şebekeli korkuluğa sahip dinlenme yerleri bulunmaktadır. Eteği dış sıralı frizle kuşatılan kubbe pendentifleri, Ağvanlar Hamamının sıcaklık bölümündeki kubbeye geçişlerde izlenen, stilize edilmiş bitkisel kompozisyonla süslenmiştir. Ayrıca, ayaklarda ve doğu-batı duvarlarda, kalıplama tekniği ile yapılan “V” şeklinde geometrik motifler görülmektedir. Soyunmalığın batı duvarının orta eksenindeki basık kemerli bir kapıyla aralık bölümüne, buradan da, sıcaklığa geçilmektedir. Aralığın güneyinde helaya açılan bir kapı daha vardır.

Üzeri kubbeyle örtülü sıcaklık bölümünün tam ortasında, dikdörtgen formlu bir göbek taşı mevcuttur (Res. 294). Duvarlarında sivri kemerli nişler bulunan ve taştan küçük kurnaları olan halvetler, kubbenin etrafında oluşturulan eyvan içlerinde sıralanmaktadır. Sıcaklığın kuzeybatısında bulunan basık kemerli girişin arkasında, yan-yana dizili üç temizlik hücresi yer almaktadır (Res. 295). Sıcaklık kısmının kubbe eteklerini çevreleyen testere dişi frizden pendentiflere kadar, gece sıvalı yüzeye; merkezine dairesel bir form işlenen sivri uçlu sarkıtlar oyulmuştur (Res. 296).

Hamamın kuzeydoğusunda su haznesi ve külhan bölümleri yer almaktadır.

Şeki Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, uzun süredir bakımsız durumdadır.

Katalog No: 2. 1. 3. 2. 3.

Yapının Adı: Abdüsselam Hamamı.

Çizim No: 34-35.

Resim No: 297-303.

Bulunduğu Yer: 20 Yanvar Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/20.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan hamamın, Şeki Kültür Müdürlüğü kayıtlarındaki bilgilerde, XIX. yüzyılda inşa edildiğı bildirilmektedir. Halk arasında Yeraltı Hamam olarak da bilinen yapının, Şeki'deki diğ r hamamlarla aynı dönem özelliklerini yansıtmass  bakımından, yakın tarihlerde inşa edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Yapı şehir merkezinde, Cuma Camisinin karşısında; 20 Yanvar Caddesinde yer almaktadır (Hrt. 5/20).

Tek hamam olarak inşa edilen ve yapı, Şeki'deki diğ r hamamlar gibi, Türk hamamlarına karakteristik olan; soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelmektedir (Çiz. 34).

Güney cephesi Cuma Camisi ile karşı-karşıya duran hamamın esas cephesi, 20 Yanvar Sokağına bakan batı cephedir. Bu cephede yapıya girişin sağlandığı, etrafı tuğla örgülü iki kanatlı ahşap kapı, hamamın hemen arkasında bulunan ve günümüzde Kuran Kursu olarak faaliyet gösteren Meslek Okulu binasının yapıldığı 1992 senesinde yenilenmiştir. Tuğla  rg l  giriş yeri üzerindeki süslemeler de, sonradan yapılmıştır. Sovyetler döneminde kırma çatı ile örtülen yapının soyunmalık ve sıcaklık kısımları elektrikle ışıklandırılmış olup, sıcaklık kısmının duvarları yarıya kadar fayansla kaplanmıştır. Meslek Okulunun inşa edildiğı dönemde, külhan kısmı yıktırılarak ortadan kaldırılan hamamın kuzey yönündeki bir odası da, okula tahsis edilmiş olup, hamam içerisindeki giriş açıklığı örülerek odaya, güneyden; okul taraftan yeni bir kapı açılmıştır. Ayrıca, soyunmalık kısmına ahşap soyunmalık bölümleri ilave edilen hamamın soyunmalık ve sıcaklık bölümleri boyanmıştır.

İnşasında moloz taşla birlikte tuğla; kapı ve pencerelerde ise ahşap malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Hamamın kırma çatılı dış örtüsü, kiremitle kaplanmıştır.

Doğu cephesi görünmeyen hamamın, kuzey cephesinde üç; güney cephesinde ise dört adet tuğladan basık kemerli pencere açıklığı mevcuttur (Res. 297-298). Üzerleri iki sıra tuğla silmeyle vurgulanan bu açıklıklardan güney cephedekiler, sonraki bir dönemde tuğlayla örülerek kapatılmıştır. Bu cephenin yukarı kısımlarından başlayan tuğladan tek sıra meandr motifi, batı cephe de dahil olmak üzere, kuzeye kadar devam etmektedir.

Yapıya girişin de sağlandığı batı cephede, giriş kapısı tuğla; geri kalan kısımlar ise ise moloz taşla dolgu duvar tekniğinde örülmüştür (Çiz. 35; Res. 299). Bu cephede, diğer cephelerle aynı karakterde dört pencere açıklığı yer almaktadır. Yanlardan ve üst kısımdan, geometrik örgelerle hareketlendirilen basık kemerli taçkapının kanatları, yakın zamanda yenilenmiştir. Giriş açıklığının üst kısmına Kiril harfleriyle “*Hamam*” yazısı da, muhtemelen aynı sırada monte edilmiştir.

Kubbeyle örtülü soyunmalığın ortasında sekizgen planlı taş şadırvan olup, doğu ve batı kanatlarında, sonradan yapılan ahşaptan soyunma yerleri mevcuttur (Res. 300). Bazısı perdeyle örtülü, ahşap kapaklı soyunma yerleri, sivri kemerli kolların oluşturduğu eyvan içlerinde yer almaktadır. Poligonal şemadaki sekinin alt kısmında, tuğladan pabuçluklar bulunmaktadır. Soyunmalık bölümünün cephe duvarlarında, aynı zamanda sivri kemerli nişler mevcuttur (Res. 301). Bu bölümün doğu duvarındaki sivri kemerli açıklıktan, aralık bölümüne; oradan da sıcaklığa geçilmektedir. Ayrıca, aralık kısmının batısında, arkadaki helaya açılan aynı formlu bir kapı daha vardır.

Kubbeyle örtülü sıcaklık bölümünde halvetler; kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin oturduğu konsol aralarında oluşan eyvan içlerinde sıralanmaktadır (Res. 302). Halvetlerdeki taş kurnalar küçük olup, sıcaklık kısmının tam ortasında dikdörtgen formlu göbek taşı bulunmaktadır. Bu bölümün duvarlarında da, sivri kemerli nişler yer almaktadır. Sıcaklığın doğusunda, duvarları yarıya kadar fayanslı ve beşik tonoz örtülü olup, hazne olarak adlandırılan bir mekan daha vardır (Res. 303). Duvarları yarıya kadar fayansla kaplandığından dolayı bu bölümde dolap, niş vb. elemana rastlanılmamıştır.

Sıcaklığın kuzeyinde bugün kapalı tutulan su haznesi yer almaktadır. Daha önce var olup, sonradan yıktırılan külhan bölümü de, burada yer almaktaydı.

Sovyetler döneminde bir süre asli işlevini sürdüren yapı, 1990’lı yılların başlarından bu yana kapalı tutulmaktadır.

Katalog No: 2. 1. 3. 2. 4.

Yapının Adı: Abdülhalik Hamamı.

Çizim No: 36-37.

Resim No: 304-310.

Bulunduğu Yer: M. E. Resulzade Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/21.

İnceleme Tarihi: Mayıs 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1911 yılında Hacı Ahmet oğlu Abdülhalik tarafından yaptırıldığı öğrenilen yapı, zaman içerisinde birtakım onarım ve değişikliklere uğramıştır. Sovyetler döneminde de, asli fonksiyonunu sürdüren hamam, Şeki, Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır³⁹⁴.

Kitabe: Yapıya girişin sağlandığı doğu cephenin güney yönündeki kapı üzerinde yer almaktadır (Res. 304). Arapça inşa kitabede;

الحمد لله الذي جعل العا طعحورا و جعل الاسلام نورا وقعد دليلا جنات النعيم و الي دار سلام قد بني هذا الحمام عبد الجالق
ابن الحاج احمد مبارك بار مبارك و بحق سورت ياسين مبارك في سند الف و سواسما و تسا و عشرون ١٣٢٩

“Allah’a hamd olsun ki, suyu temizlik için yarattı ve İslamiyet’i nur olarak getirdi. Hamam bin üç yüz yirmi dokuz senesinde, Hacı Ahmed’in oğlu Abdülhalig tarafından yaptırıldı. Mübarek Yasin Suresinin hakkı için hayırlı olsun, H. 1329/M. 1911”, anlamında bir metin yazılıdır.

Tanımlama: Abdülhalik Hamamı, şehir merkezinde; M. E. Resulzade Caddesinin batı kanadı üzerinde yer almaktadır (Hrt. 5/21).

Soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan yapı, tek hamam olarak inşa edilmiştir (Çiz. 36). Güneye meyilli bir araziye kurulan hamamın bitişiğindeki evin avlusuna bakan batı cephesi, sonraları kubik taşıyla örülmüştür. Bu cepheye bakan su haznesine giriş kapısı da, aynı sırada kapanarak ortadan kaldırılmıştır. Hamam, günümüzde kullanıldığından dolayı sıcaklık kısmı incelenememiştir. Ancak bu bölümün, bezeme ve mimari özellikleri bakımından Şeki’deki diğer hamamlarla yakın benzerlik taşıdığı görülmüştür. Abdülhalik Hamamında da, zaman içerisinde bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Sıcaklık ve soyunmalık bölümleri elektrikle ışıklandırılan hamamın soyunmalık kısmına ahşap kapaklı

³⁹⁴ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4974.

dolaplar eklenmiş olup, zemini fayans döşenen soyunmalığın dinlenme yerine çıkılan merdivene, ahşap korkuluk yapılmıştır. Ayrıca, soyunmalık kısmında bulunan dinlenme yerleri demir dökme şebekeli korkuluklarla kapatılarak, şadırvan ve iç duvarlar boyanmıştır. Aynı zamanda doğu cephesi de boyanan yapıya girişin sağlandığı kapı yenilenmiştir.

Kuzey, güney ve batı cephelerde kaba yonu ve moloz taş; doğu cephede ise düzgün kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Ayrıca, kapı ve pencereler ile sonradan eklenen dolap ve dinlenme yerlerine çıkılan merdivenlerde ahşap malzeme kullanıldığı gibi, dış örtüdeki kırma çatı kiremitle kaplanmıştır.

Kuzey ve batı cepheleri görünmeyen hamamın güney cephesi, çıkmaz sokağa bakmaktadır (Res. 305). Bu cephede birisi batı uçta olup, sonradan örülen toplam iki adet tuğladan basık kemerli giriş açıklığı ile bunların ortasına iki sıra halinde yerleştirilen aynı formlu ikişerden, dört pencere açıklığı bulunmaktadır.

Hamamın esas girişi olan doğu cephenin temel duvarı kaba yonu ve moloz taş; daha yukarısı düzgün kesme taş; pencere araları ise tek sıra düzgün kesme taş ve iki sıra tuğlayla almasıık örgülüdür (Çiz. 37; Res. 306-307). Cephede basık kemerli iki giriş kapısı ile aynı formlu yedi düşey dikdörtgen pencere açıklığı mevcuttur. Bu kapılardan kuzey uçta yer alanı, günümüzde kapalı tutulan ve hamamın diğer kısımları ile içeriden herhangi bir bağlantısı olmayan, tek kişilik yıkanma bölümüne girişi sağlamaktadır. Güney yöndeki diğer kapı ise hamam asıl girişin sağlandığı taçkapıdır. Giriş kapılarının kenarları ve pencere aralarındaki almasıık örgü, pilastır şeklinde öne doğru hafif çıkıntı yapmıştır. Cephede bulunan pencereler de, tek sıra halinde dikey istifli kesme taşla çerçevelenmiştir.

Hamamın kubbeye örtülü soyunmalık bölümünün ortasında, sekizgen planlı taş şadırvan yer almaktadır (Res. 308). Sonradan yapılan ahşap kapaklı dolapların bulunduğu doğu ve batı kanatlardaki taş pabuçluklu seki, fayansla kaplanmıştır. Kubbeyi taşıyan yuvarlak kemerlerin arkasında oluşan eyvanlar, dinlenme yeri olarak kullanılmaktadır. Sekiz basamaklı ahşap merdivenle çıkılan dinlenme yerleri, demir dökme şebekeli korkuluklarla kapatılmıştır. Soyunmalığı örten kubbe ve pandantiflerde gece sıvalı yüzeyler, oyma ve kalıplama tekniği ile yapılan örgelerle süslenmiştir (Res. 309-310). Kubbe içlerini güller; eteklerini dış sıralı friz çevrelemektedir. Pandantiflerde ise stilize edilmiş hayvan ve bitkisel kompozisyonlar dönüşümlü olarak iki kez tekrarlanmıştır.

Soyunmalığın kuzey duvarındaki kapıdan aralık vasıtasıyla sıcaklık bölümüne girilmektedir. Aralığın doğusunda bulunan kapının arkasında hela yer almaktadır. Sıcaklık kısmındaki halvetler, ortadaki dikdörtgen formlu göbek taşının etrafında sıralanmaktadır. Küçük kurnalı halvetlerin bulunduğu duvarlarda, diğer benzer örneklerinde görülen sivri kemerli nişler izlenebilmektedir. Sıcaklığın güneybatısında, “halvethane” olarak adlandırılan dikdörtgen planlı küçük bir temizlik bölümü yer almaktadır. Sıcaklığın kuzeyinde dar bir aralık, bu aralığın her iki yanında ise bugün kullanılmayan ve keseci odaları olarak tanımlanan iki oda daha vardır.

Şeki’deki diğer hamamlardan farklı olarak orijinal işlevini sürdüren tek yapı olup, günümüze yanlış onarım ve yenilemelerle asli yapısını yitirerek ulaşan hamam, bugün bir şahsın özelindedir. Mevcut halde çatısı çökmek üzere olan yapı, acilen onarım gerektirmektedir.

Katalog No: 2. 1. 3. 2. 5.

Yapının Adı: Mehmet Nebi Hamamı.

Çizim No: 38-39.

Resim No: 311-317.

Bulunduğu Yer: M. Kasımov Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/22.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Yakınında bulunan dereden dolayı mahalleli tarafından Dere Hamamı olarak isimlendirilen ve şehirde daha çok bu adla tanınan yapının Mehmet Nebi isminde bir mahalle sakini tarafından yaptırıldığı şeklinde çok kısa bir bilgi edinilebilmiştir³⁹⁵. Kitabesi ulaşmayan hamam, Şeki Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır³⁹⁶. Sovyetler döneminde uzun süre orijinal işlevini sürdüren hamam, 1990'lı yıllardan bu yana kullanılmamaktadır.

Tanımlama: Hamam, kentin yukarı kesiminde; Genceli Mahallesi, M. Kasımov Sokağında yer almaktadır (Res. 311; Hrt. 5/22).

Tek hamam olarak inşa edilen yapı, Şeki'deki diğer hamamlarla aynı plan şemasında, ancak daha küçük; mahalle hamamı olarak tasarlanmıştır (Çiz. 38).

Günümüzde, pencere camlarının neredeyse tamamı kırık halde olup, beden duvarlarının bazı taşları kopmuş durumdaki hamamın soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinin sıva ve boyaları dökülmüştür. Kötü durumda olan kurnalardan bazılarının yan taşları kopmuş; iç mekanı tamamen hurda ile dolmuştur.

Hamamın kullanıldığı dönemde, külhan bölümünün sonraları tek kişilik yıkanma kısmına dönüştürüldüğü; soğukluk kısmının kuzey ve güney kanatlarındaki seki üzerine ahşap kapaklı dolaplar eklendiği; sıcaklık dışındaki kısımlara ise fayans döşendiği görülmektedir.

Yapımında kaba yonu ve moloz taşla, tuğla kullanılan hamamın kırma çatısı kiremit kaplı olup, eteklere doğru dökülen kiremitlerin yeri şifer levhayla kapatılmıştır.

Hamamın doğu, batı ve kuzey cepheleri, çevresindeki ev ve diğer yapıların avlu duvarlarıyla kapandığından dolayı görünmemektedir.

---

³⁹⁵ Mabudoğlu, v.d., **a.g.e.**, s. 209.

³⁹⁶ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4981.

Kaba yonu ve moloz taşla inşa edilen güney cephede, yapıya girişin sağlandığı açıklık tuğla örgülüdür(Çiz. 39; Res. 312). Bazı kısımlardaki sıva katmanları dökülen cephenin doğu ucuna, sonraki bir dönemde küçük bir yapı eklenmiştir. Cephedeki farklı ölçülerde üç pencereden batı uçta yer alanı basık kemerli ve yatay dikdörtgen formlu olup, hamamın kullanıldığı sonraki dönemlerde tek kişilik yıkanma bölümüne dönüştürülen külhan kısmına aittir. Fonksiyonu gereği fazla açıklığı bulunmayan hamamın güney cephesinin doğu yönünde; sivri kemerli çift çökertme içerisine alınan ve üstten, tek sıra testere dişi formunda tuğladan geometrik kuşakla hareketlendirilen taçkapı yer almaktadır.

İç mekanı harap durumdaki hamamın poligonal planlı soyunmalık bölümünün ortasında bulunan çok kenarlı havuz, sonraki bir dönemde yenilenmiştir (Res. 313). Şeki'deki diğer hamamlarla aynı şemayı tekrarlayan yapının her iki bölümü de içten kubbeli olup, soyunmalığın kuzey-güney kanatlarında duvar içi gömme dolap ve sonradan yapılan ahşap kanatlı dolaplar yer almaktadır (Res. 314). Soyunmalığın batı duvarındaki sivri kemerli giriş açıklığından ara bölüm vasıtasıyla girilen sıcaklık bölümünde ise aynı şekilde; ortada yer alan dikdörtgen formlu göbek taşının çevresindeki kubbe eyvanları içerisinde, halvetler sıralanmaktadır (Res. 315-316). Her iki bölümün duvarlarında, benzer örneklerinde görülen sivri kemerli nişler bulunmaktadır. Sıcaklığın kubbe eteklerinde yer alan pencere açıklıkları, muhtemelen yapının dıştan kırma çatı altına alındığı dönemde tuğlayla örülerek kapatılmıştır (Res. 317). Gec sıvalı pendentif yüzeyine oyulan sivri uçlu üçgen sarkıtlar, soyunmalık kısmında farklı renkle vurgulanmıştır.

Plan ve mimari özellikleri bakımından Şeki'nin XIX.-XX. yüzyıl hamamlarını tekrar eden yapı, Sovyetler döneminde de asli işlevini sürdürmüştür. Kullanıldığı uzun süre zarfında bilinçsiz onarım ve yenilemelerle orijinalliğini yitiren hamam, bir süredir kapalı tutulmaktadır. Bu dönem içerisinde uğradığı tahribatlardan harabeliğe dönüşen yapı, terk edilmiş haldedir.

2. 1. 3. 3. Köprüler

Katalog No: 2. 1. 3. 3. 1.

Yapının Adı: Karanlık Köprü.

Çizim No: -

Resim No: 318.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/23.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapının XVIII. yüzyılda, kent içerisinde geçen Kurcana Nehrindeki taşkınları durdurmak ve özellikle nehrin güneyinde bulunan Mengeri Mahallesinin su altında kalma tehlikesini önlemek amacıyla yaptırıldığı öğrenilmektedir³⁹⁷. Kent, Kültür Müdürlüğünde XVIII.-XIX. yüzyıl olarak kaydedilen köprü³⁹⁸ hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmamıştır.

Tanımlama: Köprü, şehrin yukarı kesiminde; Yukarı Kervansarayın (XVIII-XIX. yy.) güneyinden akan Kurcana Nehri üzerinde kurulmuştur (Hrt. 5/23).

Genişliği adeta bir tünel gibi doğu yönünde yokuş yukarı uzayıp giden köprüye halk arasında tünel köprü de denmektedir (Res. 318). Kuzey-güney yönünde uzanan yuvarlak kemerli tek gözden oluşan yapı, düz köprü³⁹⁹ veya kemerli köprüler⁴⁰⁰ grubuna girmektedir.

Ayak ve çevre duvarı tuğla; tempan duvarı ise irili-ufaklı moloz taşla dolgulanan köprünün tabliye kısmına puç taşı⁴⁰¹ döşenmiştir. Güneye doğru yokuş yukarı devam eden yapının genişliği 3.30 m., uzunluğu ise yaklaşık 8 m. olup, taştan; ortalama 0.80 m. yüksekliğinde bir korkuluk duvarına sahiptir. Yapının duvarlarında kullanılan taş ve tuğlalardan bazıları yerlerinden sökülüştür.

Günümüzde kullanılan köprü, bakımsız haldedir.

³⁹⁷ N. Saleh Askerova, "Garanlıg Köprü", **Elm ve Heyat**, No: 2, Bakı, y.y., 1990, s. 39.

³⁹⁸ Şeki Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4996.

³⁹⁹ C. Çulpan, **Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)**, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1975, s. 6-7; F. İter, **Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri**, Ankara, Karayolları Genel Müdürlüğü, 1978, s. 27; ve bşk.

⁴⁰⁰ Hasol, **a.g.e.**, s. 280-281; ve bşk.

⁴⁰¹ Bkz.: Tezin, ilgili bölümlerine.

Katalog No: 2. 1. 3. 3. 2.

Yapının Adı: I. Kurcana Köprüsü.

Çizim No: 40.

Resim No: 319.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/24.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Köprü hakkında bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Yukarıbaş Koruk Arazisi olarak adlandırılan sit alanında; eski dokunun kısmen korunduğu bir bölgede bulunan köprünün XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başlarında yaptırılmış olması olasıdır.

Tanımlama: M. F. Ahundov Caddesinin güney kanadında; Kurcana Nehri üzerinde, kuzey-güney yönünde uzanmaktadır (Çiz. 40; Hrt. 5/24).

İnşasında kaba yonu ve moloz taşla birlikte tuğla malzemenin de kullanıldığı köprü, birisi basık; diğeri yuvarlak kemerli iki gözden oluşmaktadır (Res. 319).

Ayak duvarı kireçle sıvalı köprünün tempan duvarlarının moloz taş; çevre duvarları ise tuğladan yapılmıştır. 3.8 m. genişlikte ve 8.2 m. uzunundaki köprü, günümüze 0.40 m. yüksekliğinde korkuluk duvarı kalıntısı ve belli aralıklarla dizili farklı ölçülerde taş kaidelerle (baba taşlarla) ulaşmıştır.

Günümüzde harap halde bekletilen köprü, kullanılmamaktadır.

Katalog No: 2. 1. 3. 3. 3.

Yapının Adı: II. Kurcana Köprüsü.

Çizim No: 41.

Resim No: 320.

Bulunduğu Yer: M. F. Ahundov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/25.

İnceleme Tarihi: Mart 2008.

Tarihçe: Köprünün inşa edildiği tarih ve yaptıranı hakkında herhangi bir belgeye sahip olmamakla birlikte, Şeki'deki tarihi yapıları genel olarak ele alan bir çalışmada⁴⁰², XVIII.-XIX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yapının 200 m. doğusunda bulunan Karanlık Köprüyle yapım malzemesi ve tekniği bakımından benzerliğinden dolayı, belirtilen dönemde inşa edilmiş olması mümkündür.

Tanımlama: Yapı, M. F. Ahundov Caddesinin güney kesiminde; Kurcana Nehri üzerinde, kuzeybatı-güneydoğu yönünde kurulmuştur (Hrt. 5/25). Ortalama uzunluğu 7.80 m. ve genişliği 3.80 m. olan yapının 0.50 m. yükseklikte, taştan korkuluk duvarı bulunmaktadır.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan köprü, basık kemerli tek gözden oluşmaktadır (Çiz. 41; Res. 320). Köprünün ayak ve çevre duvarı tuğla, tempan duvarı ise moloz taşla inşa edilmiştir. Basık kısımlardan tuğlaları dökülen duvarların bir kısmında, yabani otlar yetişmektedir.

Günümüzde kullanılan köprü harap durumdadır.

---

⁴⁰² Salamzade, v.d., a.g.e., 1988, s. 179.

Katalog No: 2. 1. 3. 3. 4.

Yapının Adı: I. Hanabat Köprüsü.

Çizim No: -

Resim No: 321.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 55 km. güneydoğusu, Hanabat Yolu.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan köprü, şimdiki Şeki-Yevlah karayolunun yaklaşık 80 m. doğusunda; köy halkının "Eskiyol" dedikleri yol üzerinde bulunmaktadır. 1950'li yıllarda inşa edilen bugünkü karayolunun yapımına kadar kullanıldığı öğrenilen köprünün, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında inşa edildiği düşünülmektedir.

Tanımlama: Köprü bugün Yevlah ilinin Hanabat ilçesine giden yol üzerinde; kentin 40 km. güneydoğusundaki "Eskiyol" üzerinde yer almaktadır (Hrt. 9). Kuzey-güney doğrultusunda, ortalama 16.90 m. uzunundaki yapının genişliği 6.50 m., yüksekliği 3.70 m.dir.

Yapımında tuğla malzeme kullanılan köprü, basık kemerli olup, tek gözden oluşmaktadır (Res. 321). Tabliye kısmı asfalt döşeli yapının çevre duvarlarındaki tuğlaların pek çoğu dökülmüş durumdadır.

Uzun süredir terk edilmiş köprü, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 1. 3. 3. 5.

Yapının Adı: II. Hanabat Köprüsü.

Çizim No: -

Resim No: 322.

Bulunduğu Yer: Şeki'nin 55 km. güneydoğusu, Hanabat Yolu.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 9.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: I. Hanabat Köprüsünün tahmini 200-250 m. güneyinde; aynı yol üzerinde olup, aynı dönem özellikleri taşıyan köprünün, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında; I. köprüyle yakın dönemde yaptırılmış olması ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Basık kemerli tek gözden oluşan köprünün tabliyesi mevcut halde asfalt döşeli olup, yapımında, bir kısmı beyaz renkli olan tuğla malzemeden yararlanılmıştır (Res. 322; Hrt. 9). Kuzeybatı-güneydoğu yönünde kurulan yapının uzunluğu yaklaşık 14.50 m. olup, 6.90 m. genişlik ve 5.80 m. yüksekliğe sahiptir. I. köprüyle yakın benzerlik gösteren körünün tabliye kısmı ve tempan duvarları arasından yabani otlar yükselmektedir.

Diğer köprüye nazaran daha iyi durumdaki yapı, bakımsız haldedir.

2. 1. 3. 4. Saraylar

Katalog No: 2. 1. 3. 4. 1.

Yapının Adı: Han Sarayı.

Çizim No: 42-43.

Resim No: 323-372.

Bulunduğu Yer: Kaleiçi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 5/26.

İnceleme Tarihi: Mart 2008; Eylül 2008.

Tarihçe: Hüseyin Han Müştag zamanında (1758-1780) Usta Abbaskulu'ya yaptırıldığı kabul edilen saray⁴⁰³, günümüze kadar birçok defa elden geçmiştir. Saraydaki onarımlardan ilki, Rusya'nın Kafkasya'daki elçisi Knyaz Vorontsov ile Şamahı Valisi Vrangeli'nin döneminde gerçekleştirilmiştir. Usta Eyüp Hacı İbrahim oğlu, Bağlı Ali oğlu ve Hacı Hüseyin Kerbelayı tarafından 1848-1851 yıllarındaki onarımda birinci kat odalarının süslemeleri yenilenmiştir⁴⁰⁴. 1884-1885 yıllarında ikinci kat salonunda yer alan duvar resimleri, Usta Kanber tarafından yenilenmiştir⁴⁰⁵. İkinci katın yan odalarında, 1886-1887 yıllarında Şamahı'dan gelen Usta Ali Kulu ve Kurban Ali çalışmışlar⁴⁰⁶. Onların isimleri bugün ikinci katın doğu yönünde bulunan üçüncü odanın tavan süslemeleri arasındaki madalyonda yer almaktadır. Birinci kat salonundaki batı duvarda; rumi süslemelerin arasına kaydedilen 1895-1896 tarihleri ile Nakkaş Mirze Cafer isminden, birinci kat salon resimlerinin belirtilen dönemde Usta Cafer tarafından yapıldığı/yenilendiği anlaşılmaktadır. Yine ikinci kattaki salonun tavanında bulunan başka bir kitabeden, odanın, 1902 yılında Karabağlı Usta Kanber tarafından tekrar elden geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1929 yılında sarayın bazı kısımlarında yüzeysel tamirlerin yaşandığı bildirilmektedir⁴⁰⁷. Diğer bir restorasyon çalışması da, 1951-1967 yıllarında mimar N. Rzayev'in hazırladığı proje doğrultusunda; mimar N. Utsin, ressam F. Hacıyev ve E. Maslov'un başında bulunduğu bir ekip tarafından yürütülmüştür. Sarayın en son onarımı ise 2002-2004 yılları arasında Kültür Bakanlığı ile Dünya Bankasının, "Kültürel

⁴⁰³ Kerimov, **a.g.e.**, 1969, s. 39; N. S. Askerova, **Dvorets Şekinskikh Khanov**, İnstitut Arkhitekturi i İskusstva Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Moskva, İzd. Stroyzdat, 1979, s. 8; A. Salamzade, K. Memmedzade, **Şeki Hanlarının Sarayı**, Bakı, Elm Neşriyyatı, 1986, s. 4; Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 114; Efendiye, **a.g.e.**, 2001, s. 184; Neymat, **a.g.e.**, s. 94; ve bşk; Sarayın, Mimar Hadelı Zeynal Abidin tarafından 1797 yılında inşa edildiğini bildiren kaynaklar da vardır (L. Bretanitskiy, S. Datiyev, L. Mamikonov, D. Motis, **Nukha (Azerbaydjan)**, Moskva, İzd. Akademii Arkhitekturi SSR, 1948, s. 11; Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 314-315; Mamedzade, **a.g.e.**, 1983, s. 173); Ancak, yapıda, bu ustanın ismine dair herhangi bir yazıta rastlanılmamıştır.

⁴⁰⁴ Askerova, **a.g.e.**, 1979, s. 35.

⁴⁰⁵ Şeki Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 20.

⁴⁰⁶ Askerova, **a.g.e.**, 1979, s. 45-46..

⁴⁰⁷ Kerimov, **a.g.e.**, 1969, s. 43.

Mirasın Korunması” başlıklı ortak projesi esasında, yerli mimar ve ressamlarla birlikte, Almanya’dan davet edilen uzmanların da bulunduğu bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Duvar süslemelerinden örtü sistemine kadar önemli bir bölümü elden geçirilen sarayın bu onarım sırasında, daha önceki onarımda çelik-beton sistemiyle sağlanan çatı konstrüksiyonu ahşapla yenilenerek aslına uygun hale getirilmiştir⁴⁰⁸.

Kitabe: Yapının oda ve tavanlarındaki madalyonlarda; sarayda çalışanların isim ve dönem tarihlerine ait beş kitabe kaydedilmiştir.

Birinci kat salonunun batı duvardaki panolardan birisinin içerisinde yer alan madalyonda; nesih hat çeşidi ile “*Nakkaş Şamahı’lı Usta Cafer, H. 1313/M. 1895*” yazısı okunmaktadır (Res. 323).

İkinci kitabe, ikinci kat salonunun tavan göbeğini kaplayan madalyonun batı ucundaki stilize lale içerisinde yer almaktadır. Karşı-karşıya iki kez okunan “*Üstad Abbas Kulu*” ismi, aynalı yazı şeklinde kaydedilmiştir (Res. 324). Üstad ünvanından dolayı Abbaskulu’nun sarayın baş mimarı/ustası olabileceğine dikkat çekilmektedir⁴⁰⁹. Abbaskulu’nun sarayın mimarı olduğu, başka bir kaynaktan da öğrenilmektedir⁴¹⁰. Söz konusu çalışmada; ikinci kat odalarından birisinin tavanında yer aldığı ileri sürülen ve bugün izine rastlamadığımız bir inşa kitabesinin varlığından söz edilmektedir⁴¹¹. Bu salonun doğu duvarı ile tavanın batı ucundaki panolarda; talik yazı çeşidi ile “*Usta Kanber Karabaği H. 1320/M. 1902*” yazısı iki kez tekrarlanmıştır (Res. 325-326).

Sarayda bulunan sonuncu kitabe, ikinci katın doğu yönünde yer alan üçüncü odanın tavan süslemeleri arasında; doğu uçtaki madalyon içerisinden okunmaktadır (Res. 327). Nesih hatla yazılı kitabede; “*Şamahılı Ali Kulu ve Kurban Ali’nin*” imzaları yer almaktadır.

Tanımlama: Han Sarayı, Şeki Kalesinin kuzeydoğusunda; iç kalede ve kente hakim bir noktada yer almaktadır (Res. 328; Hrt. 5/26). Bölgeden günümüze sağlam olarak ulaşan ender yapılardan birisi olan yapı, Türk saray mimarisinin Azerbaycan’daki anıtsal örneklerinden olduğu gibi, Şeki Hanlığının da ölmez sembolüdür. Aynı zamanda hanlığın idari merkezi olup, saray yapı topluluğundan ayakta kalmayı başaran tek eser olan yapı dışındaki diğer sivil

⁴⁰⁸ M. Mükerrremoğlu, “Şeki Han Sarayı Evvelki Görkemine Gaytarıldı”, **Halk Gazetesi**, No: 260 (24827), 9 Noyabr, Bakı, y.y., 2004, s. 3.

⁴⁰⁹ Askerova, **a.g.e.**, 1979, s. 45.

⁴¹⁰ Neymat, **a.g.e.**, s. 94.

⁴¹¹ **a.y.**

ve dini yapılar, Çar Rusya'sının kenti işgali sırasında yok edilmiştir⁴¹². Özellikle realist ve natüralist motiflerle tezyin edilen sarayın bezemeleri, zaman içerisinde karşılaştığı yenilemelerden özgünlüğünü kısmen yitirmiştir.

Avlu düzenlemesi tamamen değişen saray, girişleri güneydoğu ve kuzeybatı yönlerden sağlanan dikdörtgen planlı bir avlunun kuzeyine kurulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda, tek eksen üzerinde dizili odaları ile dıştan 9.00x32.10 m. ölçülerinde, dikdörtgen şemada gelişen saray, iki katlı olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür (Çiz. 42-43). Plan bakımından aynı döneme tarihlendirilen Şekihanovlar Evi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) ile XIX.-XX. yüzyılın başlarına kadarki özellikle eşraf konaklarının prototipini oluşturan sarayın her iki katında üç odası bulunmakla birlikte, her iki kat salonlarının kuzey duvarlarının doğu-batı uçlarına da, küçük ölçekli birer oda yerleştirilmiştir. Girişi, güney cephenin doğu-batı yönlerinde yer alan taçkapılar ile kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerdeki dikdörtgen kesitli açıklıktan sağlanan sarayın oda girişlerine, her katın doğu-batı yönlerinde bulunan küçük dehlizler vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

İslam süsleme sanatının doğayı mekana taşıma anlayışı ile bezenen sarayda, dönemin yaşamını yansıtan av ve harp sahnelerinin yanı sıra, Hüseyin Han Müştâğ'ın güç ve barışseverliğinin simgesi olan birtakım kompozisyonlar işlenmiştir.

Sarayın, sanatsal değerini artıran bir diğer yanı da, her 1m²'sinde iç-içe geçmiş 5000 parçadan oluştuğu ileri sürülen⁴¹³ ahşap parçalarının birleştirilmesiyle oluşturulan şebekeli vitray pencerelerle süslenmiş olmasıdır.

Ana malzemesi tuğla ve ahşap olan yapıda, subasman, 0.50 m. yükseklikte moloz taşla örülmüştür⁴¹⁴. Ahşap malzemesi, çınar ve palıt⁴¹⁵ ağaçlarından elde edilen yapının çatı kaplamasında kullanılan kiremitler, en son yakın zamanda yinelenmiştir. Bu sırada yapının zaman içerisinde tahrip olan bazı ahşap şebekeleri de, aslına uygun şekilde yenilenmiştir. Kireç harcıyla, dolgu duvar tekniğinde örülen yapının iç mekanı ve dış cephe duvarları gec

---

⁴¹² Efendiyev, **a.g.e.**, 2001, s. 185.

⁴¹³ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1986, s. 4.

⁴¹⁴ G. Skubchenko, "K Voprosu o Sostoyanii i Restovratsii Khanskogo Dvorts a v Gorode Nukhe", **Sbornik Material, İzvestiya Otdela Okhrani Pamyatnikov Arkhitekturi**, Moskva-Baku, İzd., Gosudarstvennoye Arkhitektturnoye, 1945, s. 134.

⁴¹⁵ Palıt için bkz.: Tezin "Dini Mimari Bölümü", s. 80.

harcıyla sıvanarak, özellikle güney cephe duvarının dış yüzeyine geometrik ve bitkisel örgelerden müteşekkil kompozisyonlar oluşturulmuştur.

Almaşık örgülü alçak avlu duvarıyla çevrelenen saraya giriş kapılarından bugün sadece güneydoğuda yer alan ve son onarımda yenilenen ahşaptan iki kanatlı avlu kapısı kullanılmaktadır (Res. 329). Sivri kemerli çift çökertme içerisine alınan tuğla örgülü açıklığın köşelikleri ile yan yüzeylerine oluşturulan balıksırtı ve baklava tarzı geometrik kompozisyonlu kaplamalar, son onarımdandır. Zemini moloz taş ve saltaşları olarak bilinen yatay kesme taşlarla döşenen sarayın avlusu içerisinde, birisi güney cephenin hemen önünde enine dikdörtgen formda olup, daha güneyde yamuk planlı olan iki taş havuz mevcuttur (Res. 330-331). Orijinalliğini önemli ölçüde yitiren saray avlusunun kuzeyine, yakın zamanda idari amaçla kullanılan bazı odalar eklenmiştir.

Güney cepheye nazaran oldukça sade tutulan diğer cephelerden doğu cephenin üst sırasında, düşey doğrultuda dikdörtgen formlu yan-yana iki giyotin pencere açıklığı ile kuzeye doğru aynı formlu tek kapı açıklığı mevcut iken, batı cephenin aynı hizasındaki üç pencere ile alt sırada, aynı kesitli ve küçük ebatlı iki kanatlı ahşap bir kapı bulunmaktadır (Res. 332-333). Tamamı ahşap şebekeli ve vitraylı açıklıklardan kuzey cephede yer alanlar, üst hizanın orta kısmında birbirine bağlı çift sıra halinde üçerden altı adet olup, yanlarında; alt sırada birer dikdörtgen kesitli; yukarısında ise birer sivri kemerlidirler (Res. 334). Ağırlıklı olarak yıldızvari, üçgen, altıgen, sekizgen ve kare formların oluşturduğu geometrik kompozisyonlu ahşap şebekeli vitray pencereler, güney cephenin önemli bir bölümünü süslemektedir. Her iki kat salonlarında yedişer adet; doğu-batı yönlerdeki odalarda ise alt sırada ikişer; üst sırada üçer adet olan pencere açıklıkları, bu yöne bakan ikinci kat dehlizlerinde birer adettir. Cephenin alt sırasında; doğu-batı yönlerde yer alan yatay sürgülü kapı açıklıkları da, geometrik kompozisyonlu ahşap şebekeli renkli camlarla süslenmiştir. Mukarnas dolgulu ve sivri kemerli eyvan içerisine yerleştirilen kapı açıklıklarının üst kısmı da, aynı karakterde tasarlanmış olup, mukarnaslarda, alt kısımda gec; üst kısımda ise ayna parçaları kullanılmıştır (Res. 335). Böylelikle, güneş ışınlarının yansımasıyla oluşan ışık-gölge oyunları ile cepheye renkli ve hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Gece sıvanan cephe yüzeyinde açıklıkların kenar ve köşeliklerine, oyma ve kabartma tekniği ile yapılan geometrik ve bitkisel örgelerin oluşturdukları zengin kompozisyonlar işlenmiştir (Res. 336). Mat ve koyu renklerin tercih edildiği cephenin doğu-batı uçlarının orta yüzeyindeki panolara; rumi kıvrımlar, lale, gül-

çiçek ve yaprak dalları ile selvi ağacından müteşekkil bitkisel kompozisyonların yanı sıra, kuş ve tavus kuşlarının stilize biçimi ile oluşturulan süsleme programları uygulanmıştır (Res. 337). Özenli ve zengin işçilikli süslemelere sahip olan sarayın, kalemişi ve oyma teknikleri ile yapılan bitkisel kompozisyonlarla süslü saçakla nihayetlendiği izlenmektedir (Res. 338). Saçak zemini yeşil, kırmızı, mavi, lacivert, turuncu ve firuzeyi renkler üzerine işlenmiş çiçek ve laleler ile furuş yüzeyi oyularak yapılan rumi kıvrımlarla bezenmiştir.

Girişleri, taş kaplamalı dört basamaklı yükseltide yer alan sarayın odalarına, her katın, doğu-batı yönlerinde bulunan küçük ölçekli birer dehliz vasıtasıyla girilmektedir (Res. 339). Zemini, dikdörtgen formlu taşlar⁴¹⁶ döşenen her iki dehlizin gece sıvalı duvarlarında, şimdiki durumda herhangi bir süsleme bulunmamakla birlikte, kuzey duvarlarının ortasında alçıdan kaşkemerli davlumbazlı birer buharı⁴¹⁷ ile diğer beden duvarlarının üst kısımlarında sivri; alt kısımlarında ise mukarnaslı dikdörtgen formlu nişlerin yer aldığı görülmektedir.

Muhafız Odası olarak bilinen birinci katın doğu yönündeki ilk oda, diğer odalara nazaran daha sade olup, mukarnaslı bir şeritle ikiye bölünmüştür (Res. 340-341). Taş tabanlı ve düz ahşap tavanla örtülü odanın tavan göbeği, kaş kemerli çerçeve içerisine, doğu-batı uçları lalelerle düğümlenen büyük bir madalyonla süslendiği gibi, tavanla duvar arasındaki içbükey kısım da mukarnaslarla dolgulanmıştır. Doğru duvarın orta eksenine yerleştirilen alçıdan buharı, kaş kemer formunda davlumbazı olup, köşelik ve yanlardan ayna panellerle çerçevelenmiştir. Duvarları gec harcıyla sıvanarak boyanan odanın üst kısmı Bursa kemer formunda; alt kısmı ise mukarnaslı dikdörtgen formlu nişlerle kuşatılmış ve arada kalan boşluklar, boyayla yapılan kaş kemer formlu panolarla süslenmiştir. Güney cephede yer alan yan-yana iki dikdörtgen formlu vitraylı pencereyle ışıklandırılan odanın giriş açıklığı, yüzeyleri oyma ve kalemişi tekniği ile oluşturulan geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla süslü iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır (Res. 342). 1.46x1.76 m. ölçülerindeki küçük ebatlı kapı açıklığı, diğer odalarda da aynı ölçü ve benzer karakterdedir. Bu yönde yer alan dehliz vasıtasıyla sarayın, Selamlık Divanhanesi olarak bilinen orta odasına geçilmektedir (Res. 343). Hanın toplantılarının yapıldığı bu odanın kuzey duvarının doğu-batı yönlerine de, bugün fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen birer küçük oda yerleştirilmiştir (Res. 344). Böylelikle, enine dikdörtgen planda gelişen oda içerisi, dikdörtgen içerisine yerleştirilmiş “T”

⁴¹⁶ Koyu gri renkli taşların düzgün kare formu olup, genellikle 20x20x20 cm. ölçülerinde veya az daha büyük oldukları öğrenilmektedir; Askerova, **a.g.e.**, 1979, s. 12.

⁴¹⁷ Buharı için bkz.: Tezin, “Fiziksel Çevre” Bölümü, s. 32.

şemalı bir görünüm almıştır⁴¹⁸. Zemini, diğer odalarda da tekrarlanan dikdörtgen formlu taşlarla kaplı odanın tavanı, Osmanlı ağaç işçiliğinde sıkça kullanılan rölyefli künde kari tekniği ile yapılan geometrik kompozisyonlarla süslenmiş ve yüzey resimleri, kakma tekniğini anımsatır bir ustalıkla, sedef renge boyanmıştır (Res. 345).

Tavanın dikdörtgen formlu göbeğinde; içlerine ayna paneller yerleştirilen basık onikili yıldızlar ile kırık çizgilerden oluşan beş kenarlı sivri uçlu yıldızlardan müteşekkil bir süsleme programı izlenmektedir. Dört bir tarafı aynalı mukarnasla kuşatılan tavan göbeğinin etrafı, kırık çizgilerle oluşturulan iç-içe geçmiş ongen yıldızlar ile beş kollu ve sivri uçlu yıldızların kesişmesinden elde edilen bir tür geometrik kompozisyonla süslenmiş ve çiçeklerle boyanmıştır. Tavan yüzeyine oluşturulan bu kompozisyon, geçme ve düzgün sekizgenlerin kesişmesinden müteşekkil geometrik kompozisyonlu çift bordürle sonlanmaktadır.

Kuzey duvarın orta kısmı, bu yöne dikdörtgen çıkıntı yapan aynalı düz tavanla örtülmüştür (Res. 346). Alçı malzemedен kalıplama tekniği ile oluşturulan bitkisel kompozisyonla süslü tavanın içbükey kısımları, orta mekan tavanında da uygulanan bitkisel dekorasyonlu mukarnaslarla dolgulanmıştır. Orta eksen de yer alan diğerleri ile aynı form lu alçı buharı, tek sıra profilli yivli silmeyle çevrelenen aynalı şeritle kuşatılmıştır (Res. 347). Şuan herhangi bir süslemesi bulunmayan buharının önünde, sonraki bir dönemde yenilenen ve aslına oranla daha büyük tutulan yıldız form lu tuğla örgülü bir şadırvan bulunmaktadır. Güney duvarı, dış cepheyle aynı karakterdeki vitray pencerelerle kapanan odanın diğer duvarları, ilk odada görülen iki sıra halindeki nişlerle çevrelenmiştir (Res. 348). Nişlerden alt sıradakinin süpürgelik kısmına kadarı, altın sarısı zemin üzerine sivri uçlu haç motiflerinin bir araya getirilmesiyle arka planda oluşturulan sekiz kollu yıldızlardan müteşekkil bir dekorasyona sahiptir. Oda duvarlarının geri kalan kısımları ise gül-çiçek, lale ve rumi kıvrımlarının üstünlük teşkil ettiği bitkisel kompozisyonlu bir kuşakla ikiye bölünerek baştan sona, kalemişi tekniği ile yapılan doğa motifleriyle tezyin edilmiştir.

Birinci katın batı yönünde yer alan ve Defterhane olarak isimlendirilen son oda, divanhaneye nazaran oldukça sade olup, dama tablalı tavan göbeği, kare form lu ahşap panoya oyularak oluşturulan süslemeye sahiptir (Res. 349-350). Sekiz sivri uçlu yıldızın merkezine lalelerle kuşatılmış bir gül yerleştirilmiştir. Lalelerden oluşan bu çemberin dışında gül, lale ve

---

⁴¹⁸ Türk evlerinin şehnişin bölümünü çağrıştıran kuzeye çıkıntılı mekanın karşısında, hafif yükseltilmiş bir sekinin olması ihtimal dahilindedir. Nitekim, son onarımda yenilenen havuzun daha önce burada bulunmuş olduğu, XX. yy.ın ortalarındaki onarım sırasında ortaya çıkarılmıştır.

yapraklardan meydana gelen bitkisel dekorasyon, sekizgen yıldızın geri kalan kısımlarını doldurmaktadır. Tavanın dış şeridi ise kare formlu ve dört kollu yıldızlardan geçme yöntemiyle oluşturulan geometrik kompozisyonla sınırlandırılmıştır. Bu odanın tavanla duvar arasında kalan içbükey kısmı da, gecden mukarnaslarla dolgulanmıştır (Res. 351). Diğer odalarda görülen nişlerin tekrarlandığı beden duvarları, şimdiki durumda sade olup, güney cephede yer alan vitray pencereler, dış cepheyle aynı düzendedir. Ayrıca, batı duvarın orta ekseninde; dikdörtgen bir çökertme içerisinde, iki sıra profilli silmeyle kuşatılan buharı da, diğerleri ile aynı formda olup, bezemesizdir. Bu odaya girişin sağlandığı dehlizin kuzeybatı yönünde bulunan 13 basamaklı taş merdivenle, ikinci katın benzer düzende tutulan dehlizine ulaşılmaktadır⁴¹⁹. Bu katın dehlizlerinde, alt kattakilerden farklı olarak buharı bulunmamaktadır. Batı yönde yer alan ilk oda, Haremlik olarak bilinmektedir (Res. 352). Doğa motiflerinin üstünlük teşkil ettiği zarif işçilikli odanın giriş kapısı, alt kat odalarına girişin sağlandığı kapı açıklıklarıyla aynı karakterde olup, bu katın diğer odalarında da, tercih edilmiştir (Res. 353). Kalemîşi tekniğinde yapılan süslemeler, tavanda; doğu-batı yönlerden uçları lalelerle düğümlenen ve içerisi bitkisel dekorasyonla dolgularan büyük bir madalyon şeklindedir (Res. 354). Madalyonun çevresi ve dış bordürün de, üsluplaştırılmış bitkisel kompozisyonlarla bezendiği izlenmektedir. Batı duvarın orta ekseninde yer alan buharı, diğerleri ile aynı formdadır. Güney cephesi, dış cepheyle aynı düzende renkli camlı ve ahşap şebekeli pencerelerle süslenen odanın iç mekan duvarlarının tüm yüzeyi, harem odasına yakışır bir zarafetle bezenmiştir (Res. 355-357). Realist ve natüralist örgelerin oluşturduğu tabiata ait güzelliklerle tezyin edilen odadaki buharının da, kalemîşi tekniği ile yapılan ve daha çok gül-çiçek demetlerinin tercih edildiği bitkisel dekorasyonla süslendiği görülebilmektedir.

Bu katın orta kısmında yer alan ve sarayın Misafirhanesi olarak tanınan ikinci oda, Divanhaneyle aynı şemada tasarlanmıştır (Res. 358-360). Güney cephesi, boydan-boya vitray pencereyle kapanan bu odanın birinci kat salonundan tek farkı, kuzeye çıkıntı yapan dikdörtgen planlı orta bölümün kuzey cephesinin de, aynı tarz pencereyle süslenmiş olmasıdır.

Harem tavanıyla benzer karakterde bezenen salon tavanında; rumi kıvrımlar arasında gül-çiçek demetleri ve koncaların üstünlük verildiği bitkisel kompozisyonlarla birlikte, stilize

---

⁴¹⁹ İkinci kata çıkılan bir diğer merdiven, simetrik şekilde tasarlanan yapının güneydoğu ucunda bulunmuş olup, XX. yy.ın ortalarında karşılaştığı restorasyon sırasında iptal edilerek, üst kat çıkışı sadece bu yönden sağlanmıştır.

edilmiş kuşlar ile aslan ve geyiğin mücadelesinden sahneler izlenmektedir (Res. 361-362). Odanın kuzey yöne çıkıntı yapan orta bölümündeki tavanın da, bitkisel bezemelerin üstünlük teşkil ettiği bir kompozisyonla süslediği görülmektedir (Res. 363-364). Merkezine sekiz kollu büyük bir yıldızı anımsatan bitkisel dekorasyon ile iç kısmı ve çevresini dolgulayan gül-çiçek ve rumi kıvrımların; özenle yapılmış işçiliğin, uyum içerisinde uygulanan özgün örneklerinden birisi olduğu söylenebilir. Kalemîşi tekniği ile yapılan bu bezemeler; yaşadığı dönemin Müştâg lakabıyla ünlü şairi Han Hüseyin'in adeta şair ruhunu yansıtırçasına resmedilmiştir. Tavanla duvar arasındaki içbükey kısmı dolgulayan gecden mukarnasların yüzeyine işlenen gül-çiçek demetleri ve rumi kıvrımların; iki sıra halindeki duvar nişlerinde oluşturulan panolarda, üsluplaştırılmış zambaklar, koncalar, selvi ağaçları, kuşlar ve tavus kuşları ile bir arada uygulandığı görülmektedir. Salon duvarlarındaki kuşakta, aynı zamanda dönemin hayatı, giyim-kuşamı, eşyaları ve silahları hakkında bilgi edinmemizi sağlayan av ve savaş sahneleri içerikli minyatürler yer almaktadır (Res. 365-366).

Salonun doğu yönünde bulunan en sonuncu oda, Han Odası olarak da bilinen özel mekandır (Res. 367-368). Diğer odalarla yakın benzerlik taşıyan bu oda, Hanın, güç ve barışseverliğini simgeleyen bir takım stilize kompozisyonlarla bezenmiştir. Düz ahşap tavanla örtülü odanın tavan göbeği; bu katın diğer oda tavanlarında görülen benzer madalyonla süslenmiştir (Res. 369). Kaş kemer formunda bir çerçeve ile sınırlandırılan madalyonun merkezi, yıldızçiçeği ile süslenmiş olup, gül-çiçek ve lalelerin üstünlük teşkil ettiği bitkisel kompozisyonla kuşatılmıştır. Ayrıca, doğu-batı uçlardan da birer lale motifiyle düğümlenen madalyonun kuzey-güney yönlerine oluşturulan halka içlerine, stilize hayvan figürleri çizilmiştir. Bu figürler, madalyonun köşeliklerinde; Eski Mısır sfenkslerinde görülen kadın başlı ve aslan gövdeli olup, gül-çiçek demetleriyle bir arada tasvir edilmişlerdir (Res. 370). Oda duvarlarında yer alan panolarda da, yine üsluplaştırılmış örgelere daha fazla yer verildiği görülmektedir. İki sıra halinde, odayı çepeçevre dolanan nişler içerisinde yer alan stilize edilmiş aslan ve ejderhalar, Hanın, güç ve kudretinin simgesi olduğu gibi, ağızlarında; alevler yerine gül-çiçek tasvirlerinin resmedilişi, onun yumuşak yürekli, barışsever birisi olduğunun göstergesi şeklinde izah edilmektedir (Res. 371-372). Panolarda ayrıca, bolluk ve bereketin simgesi olan nar ağaçları da resmedilmiştir.

Bitkisel kompozisyonların oluşturduğu süsleme programı, özellikle alt sırada yer alan nişlerin yüzeylerinde bolca uygulanmıştır. Bu süslemeler bazen, dallarına kuşların konduğu stilize ağaçlarla daha da zenginleştirilmiştir. Güney duvarı, dış cepheyle aynı düzende tutulan

vitraylı pencerelere sahip olan odanın kuzey duvarının orta ekseninde yer alan bitkisel dekorasyonla süslü buharısı, diğerleri ile aynı formdadır. Odaanın, süpürgelek kısmına doğru altın sarısı zemin üzerine oluşturulan geometrik kompozisyonlar, Divanhaneyi tekrarlamaktadır.

Yapılışından bir yüzyıl bile geçmeden Çar Rusya'sının kenti işgali sırasında tahrip edilen saray⁴²⁰, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşılaştığı onarımlarla, günümüze orijinalliğini kısmen yitirerek ulaşmıştır. En son yakın zamanda görmüş olduğu geniş çaplı restorasyon çalışması sonrası kullanıma açılmıştır.

Saray, günümüzde müze olarak faaliyet göstermektedir.

---

⁴²⁰ Efendiyev, **a.g.e.**, 2001, s. 185.

2. 2. GAH VE ÇEVRESİNDE BULUNAN MİMARİ YAPILAR

2. 2. 1. Dini Mimari

2. 2. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 1.

Yapının Adı: Lekit-Kötüklü Manastırı.

Çizim No: 44-46.

Resim No: 373-386.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. kuzeybatısı, Lekit Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Günümüze, kitabesi ile ulaşamayan manastır, halk arasında “Yedi Kilise” olarak da tanınmaktadır. Bulunduğu köyün, Alban Kilisesinin erken dönem piskoposluk merkezlerinden olduğuna işaret eden manastırın bazı kaynaklarda V.-VI. yüzyıl⁴²¹, bazılarında ise VII.-VIII. yüzyıllarda⁴²² kurulduğu bildirilmektedir. Bazı birimlerinin zaman içerisinde yapım aşamalarından geçtiği ileri sürülen yapı topluluğu⁴²³, Gah Kültür Müdürlüğünde, VI.-XIV. yüzyıl olarak kayıtlıdır⁴²⁴.

Tanımlama: Manastır, Lekit Köyü'nün en yüksek kesiminde; yaklaşık 1.5 km. kuzeybatısındaki Kötüklü arazisinde; kuzeyden Dağıstan'la bölünen dağlar, güney ve batıdan Lekitçay'la sınırlandırılan yüksek bir tepede yer almaktadır (Çiz. 44; Hrt. 10). İki kilise binası, şapel, hücre ve fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen diğer yapı kalıntılarıyla günümüze oldukça kötü durumda ulaşan manastır birimlerinin en batısında ve yapıların tahmini 450-500 m. güneydoğusundaki açıklığın her iki yanında, topluluğu kuşatan sur duvarlarının kalıntısı da görülebilmektedir (Res. 373-374). Oldukça yakın mesafelere kurulan birimlerden doğuda yer alan ilk hücre ile işlevi belirlenemeyen güneybatıdaki sonuncu yapının arası yaklaşık 150 m.dir.

a. Birinci Kilise: Manastır birimlerinin güneydoğu ucunda yer alan ilk kilise, doğu-batı eksenine yerleştirilmiş olup, üç nefli ve bazilikal planlıdır (Çiz. 45). Üst örtüsü tamamen çöken kilisenin apsis duvarının kuzey-güney yönleri ile güney cephenin doğu; batı cephenin

⁴²¹ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 13-15; Azimov, v.d., **a.g.e.**, s. 33; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 59-60.

⁴²² D. Akhundov, **Arkhitektura Drevnego i Ranne-Srednevekovogo Azerbaydjana**, Baku, İzd.

Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye, 1986, s. 213-215.

⁴²³ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 13-15; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 59-60.

⁴²⁴ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 1288.

ise kuzey yönündeki duvarlarının bir kısmı ayaktaadır. Şirime taş kaplamalarının büyük bir kısmı dökülen cephe duvarlarından daha iyi durumdaki kuzey cephede; birisi sonraki bir dönemde örülerek kapatılan yan-yana iki yuvarlak kemerli pencere açıklığı görülmektedir (Res. 375). Bugün batı ucu yıkılan kuzey cephe duvarının bu yönde birer pencere ve giriş açıklıklarının bulunduğu izlenebilmektedir. Ayrıca, apsis ekseninde üç; güney cephenin doğu ucunda ve batı cephenin kuzey-güney uçlarında ikişer pencere açıklıkları ile her iki cephe duvarının ortasında birer giriş açıklığının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yapıldığına tonoz örtülü olup, sonradan kubbe eklendiği bildirilen orta mekanda⁴²⁵, tuğla ayakların kalıntıları görülmektedir. Şimdiki durumda içerisindeki yıkıntılardan dolayı zemin seviyesi engebeli şekil alan iç mekan, ağaç ve otlarla kapanmıştır. Yerden 0.30 m. yükseltideki bemanın doğusunda yer alan ve dışa yarım silindir biçiminde çıkıntı yapan doğu duvarın kuzey-güney yönlerindeki pastoforion hücreleri, daha iyi durumdadır (Res. 376-377). Zemini yükselerek giriş kotu daha aşağıda kalan beşik tonoz örtülü kuzey hücrenin güney ve batı uçlarında, yuvarlak kemerli birer kapı açıklığı ile doğu duvarında aynı formu yukarısı yıkık durumda bir pencere ve kuzey duvarında düşey dikdörtgen kesitli bir niş bulunmaktadır. Aynı şekilde tasarlanan güney hücrenin doğu duvarındaki pencere açıklığı daha iyi durumda olup, bu hücreye kuzeyden sağlanan giriş açıklığı sonradan örülerek kapatılmıştır (Res. 378). Ayrıca, diğerinden farklı olarak bu hücrenin tonoz örtüsü de yıkılmıştır. Hücrelerin apsidolları da dışa yarım silindir şeklinde taşmıştır. Her iki hücrenin de çakıl karışımı kireç harcıyla sıvıldığı görülmektedir. Kilisenin batı ucunda, ağaçlar içerisinde gizlenen küçük duvar kalıntısının, narteksin doğu duvarına ait olduğu düşünülmektedir.

b. İkinci Kilise: İlk kilisenin yaklaşık 100 m. kuzeybatısında düzleştirilmiş bir alana doğu-batı doğrultusunda kurulan ikinci kilise de dıştan dikdörtgen planlı olup, içten üç nefli bazilikadır (Çiz. 46). Örtü sistemi ve batı cephesi tamamen; doğu cephesi ise büyük ölçüde yıkılan kilisenin iç mekanı, taş ve duvar kalıntılarıyla dolmuştur. Ayrıca, bazı kısımlarında ağaçlar yükselen ve ot ve çalılarla kapanan iç mekanda, tam munda bir inceleme yapılamamaktadır (Res. 379-380). Diğerlerine oranla daha iyi durumda olan kuzey ve güney cephe duvarlarında, karşılıklı birer kapı ve iki sıra silmeyle kuşatılan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere açıklıkları yer almaktadır (Res. 381). Benzer şemalardan, yapının bugün yıkık durumda olan batı duvarında, aynı formu birer giriş ve pencere açıklığı ile apsis ekseninde tek pencere açıklığının bulunduğu düşünülmektedir.

⁴²⁵ Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 14; Mamedova, a.g.e., 2004, s. 60.

Kuzey-güney cephelerde çatının başlangıcına ait kalıntılardan pahlı olduğu; transept oluşturan üçgen alınlıklı kısımlardaki kasnak yerlerinden ise orta mekanın kubbeye örtüldüğü anlaşılmaktadır. Dıştan kaplama taşlarının neredeyse tamamı dökülmüştür.

Apsis ekseni yıkılan doğu duvarın kuzey-güney uçlardaki pastoforion hücrelerine ait kısımları kısmen ayakta. Bu duvarda hücrelere ait birer düşey dikdörtgen pencere açıklığı ve kuzey hücrenin kuzey duvarında sivri; güney duvarında ise yuvarlak kemerli birer niş yer almaktadır. Hücrelere girişin sağlandığı yuvarlak kemerli açıklıklardan, kuzey hücrenin güney yönünde yer alan giriş açıklığı, şuan toprak seviyesinden oldukça aşağıdadır. Daha iyi durumda olan batı uçtaki giriş açıklığı ise üzerine yıkılan tonoz kalıntısı altında kalmıştır. Güney hücrenin kuzey yöndeki kapı açıklığı da, sonraki bir dönemde örülerek kapatılmıştır.

Bu kilisenin 3.70 m. kuzeyinde, sadece doğu duvarıyla ayakta kalan 5.0x6.90 m. ölçülerinde bir şapel yer almaktadır (Res. 382). Doğu-batı ekseninde yerleştirilen pahlı çatıyla örtülü dikdörtgen planlı tek nefli yapının apsis eksedrası, dıştan düz duvarla sınırlandırılmıştır. Şirime taş kaplaması önemli ölçüde dökülen yapının apsis ekseni üzerinde, yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen bir pencere ve bu açıklığın her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen kareye yakın formlu nişler izlenebilmektedir. İçten kireçle sıvalı yapının güneydoğusunda, 4.30x5.50 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve tek nefli ikinci şapel yer almaktadır (Res. 383). Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen pahlı çatıyla örtülü yapı içten oval planlıdır. Kuzey ve güney cepheleri sağır tutulan yapının örtüsü sarmaşıkla kapanmıştır. Batı cephedeki giriş ve pencere açıklıkları yıkık olan şapelin apsis duvarında; orta ekseninde, yuvarlak kemerli tek pencere ve her iki yanında dikdörtgen planlı nişler yer almaktadır. Bu yapıların dışında ikinci kilisenin 3.50 m. kuzeybatısında, 4.70x6.40 ölçülerinde pahlı çatıyla örtülü dikdörtgen planlı bir yapı daha mevcuttur (Res. 384). Kuzey-güney duvarları sağır olan yapının batı duvarında, yuvarlak kemerli kapı ve yukarısında aynı formlu düşey dikdörtgen pencere açıklığı; doğu duvarda ise aynı formlu pencere ve her iki yanında kareye yakın formlu nişler yer almaktadır. Fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen ve keşiş hücrelerine ait olabileceği düşünülen bu yapının güneydoğusunda, güney duvarının bir kısmıyla ayakta kalan bir kalıntı; yaklaşık 5.5 m. güneydoğu yönünde ise örtü sistemi ve doğu-batı duvarları tamamen yıkılan, kuzey-güney duvarları ise kısmen ayakta kalabilen 4.90x6.65 m. ölçülerinde diğer bir yapı kalıntısı mevcuttur (Res. 385). Ayrıca, birinci kilisenin güneybatı ucunda, şuan ot ve çalılar arasında, çok az bir kısmıyla günümüze gelebilen bir yapı kalıntısı daha vardır (Res. 386).

Manastır yapılarının inşasında kaba yonu ve moloz taşlar dolgu duvar tekniği kullanılarak kireç harcıyla örölmüştür. Beden duvarlarının bazı kısımlarında ve kilise ayaklarında tuğlanın da kullanıldığı görölen yapıların bölgeye has şirime taşlarla kaplandığı izlenmektedir.

Günümüzde terk edilmiş, harap halde olan manastır birimlerinde, herhangi bir süslemeye rastlanılmamıştır.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 2.

Yapının Adı: Lekit Manastırı Kilisesi.

Çizim No: 47-48.

Resim No: 387-391.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. kuzeybatısı, Lekit Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Literatürde, erken Hıristiyan devrinin önemli yapılarından olduğuna dikkat çekilen kilisenin araştırmacılarından bazısı, Hıristiyanlığın yayılmağa başladığı dönemde, IV.-V. yüzyılda inşa edildiğini⁴²⁶ söylerken, kimi araştırmacılar V.-VI.⁴²⁷ veya VI.-VII.⁴²⁸ yüzyıllara tarihlendirmektedir. Kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamayan yapının en son 1940 yılında yüzeysel onarım gördüğü bildirilmektedir⁴²⁹.

Tanımlama: Lekit Köyü'nün yaklaşık 300 m. güneydoğusundaki orman içerisinde yer alan kilise, halk arasında Dairevi Mabet olarak tanınmaktadır. Günümüzde kalıntıdan ibaret olan yapının, dört yapraklı yonca planlı kilise tipinin Kafkasya'daki erken temsilcilerinden olduğu anlaşılmaktadır (Çiz. 47; Hrt. 10). Yapı günümüze beden duvarlarının çok az bir kısmı ile kubbeyi taşıyan tuğladan kare planlı dört ayak ve çevresinde tetrakonchu oluşturan dairesel planlı tuğla ayakların kalıntılarıyla gelebilmiştir.

Beden duvarları orta boy moloz taştan düzgün sıralar oluşturacak şekilde, dolgu duvar tekniğinde örülen kilisenin subasman seviyesine doğru temel duvarında büyük ölçekli kaba yonu taşların kullanıldığı⁴³⁰ öğrenilmektedir. Ayrıca, beden duvarlarındaki örgü aralarında, yerden tavana kadar belli aralıklarla sıralanarak rotond meydana getiren "T" formulu taşlar kireç taşından; iç mekandaki taşıyıcı elemanlar ise tuğla malzemedendir.

---

⁴²⁶ Akhundov, **a.g.e.**, s. 212-213; A. Salamzade, **Azerbaycanın Memarlıg Abideleri**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1958, s. 8.

⁴²⁷ P. Baranovskiy, "Pamyatniki v Seleniyakh Kum i Lekit", V kn. **AAEI**, Bakı, y.y., 1947, s. 23-32; Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 32-33; Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 11; Memmedzade, **a.g.e.**, 1978, s. 31; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 69.

⁴²⁸ M. Kazıyev, **Azerbaycanın Tarihi Abideleri**, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1958, s. 33; E. Kleinbauer, "Zwart'nots and the Origins of Christian Architecture", **The Art Bulletin**, C: LIV, S: 3, Princeton, 1972, s. 250-252.

⁴²⁹ Akhundov, **a.g.e.**, s. 210.

⁴³⁰ V. Kerimov, M. Aliyev, İ. Kerimov, "Rezultatı Arkhitekturno-Arkheologicheskikh Raskopok Lekitskogo Kompleksa", **Azerbaycanda Arkheoloji Tedgigatlar 2008**, Bakı, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, 2008, s. 87-88.

1.08x1.08 m. ölçülerinde kare formlu tuğladan dört ayak, orta mekanı örten merkezi kubbeyi; bunların arkasında eşit aralıklarla dizilen 1.0x1.0 m. ölçülerinde üçerden toplam 12 adet dairesel planlı ayaklar ise eksedraları desteklemekle birlikte, her köşede aynı uzaklıkta ve aynı ölçülerde kare kaideli birer ayakla birleşerek, toplamda 16 tuğla ayakla merkezi mekanın çevresinde içten bir galeri oluşturmaktadır. Restitüsyon çiziminden, doğu yönünde beşik çatıyla örtülü pastoforion hücrelerine birleştiği görülen revak bölümünün pahlı çatıyla örtülerek kademelenme yapan kiliseyle bir bütün oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rotond içerisine alınan yapının dehliz vasıtasıyla ana mekana bağlandığı yapıda, beden duvarlarının da aynı çatıyla örtülerek, sivrilen eksedraların yarı prizmatik; yuvarlak kasnaklı kubbenin ise prizmatik külahla örtüldüğü ve örtü sisteminin dıştan kiremitle kaplandığı gösterilmektedir (Çiz. 48)⁴³¹.

Üç yönden sağlanan giriş açıklıklarından bugün sadece güney ve kuzey duvarlarda yer alanlar kısmen ayaktadır (Res. 387-388). 1.6 m. genişliğindeki tuğladan basık kemerli açıklıklardan güney cephedeki düz lentolu ve sağır alınlıklıdır. Doğu duvarın kuzey-güney uçlarında yer alan birer metre genişliğindeki açıklıklar, pastoforion hücrelerine girişi sağlamaktadır. 19 m. çapındaki iç mekan; duvar örgüsünde her 2.90-3.00 m.de bir, toplamda 20 kez tekrarlanan zeminden kubbe eteğine kadar ortalama 1.20 m. uzunluğundaki “T” formu taşların yatay istifile, dairevi şekil almıştır.

Şuan içerisinde yabancı ot ve ağaçlar yetişen yapının cephe duvarları da sarmaşıklarla kaplanmıştır. Bu duvarların yukarılara doğru çok az bir kısmında, içten sıvalı yerler belli olmaktadır (Res. 389).

İlki 1938-1940 yıllarında P. Baranovskiy tarafından yapılan araştırmada, inşa malzemesi ve özellikle yapım tekniğinin, Albaniya sınırları içerisindeki yakın dönem örnekleriyle benzerliğinden dolayı V.-VI. yüzyıllara tarihlendirilen kilisede, sonraki dönemlerde de birtakım incelemeler yürütülmüştür⁴³². Kilisede en son 2008 yazında, Bakü Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünün V. Kerimov’un rehberliğinde başlattığı “Lekit Kompleksi Kazısında”, IV.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen seramik parçalar; mutfak gereçleri ele geçirilmiştir⁴³³. Yapı çevresinin temizliği sırasında ortaya çıkarılan kiliseye ait taş sütunların

⁴³¹ Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 11.

⁴³² Bkz.: Useynov, v.d., a.g.e., 1963, s. 32-33; Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 11; Memmedzade, a.g.e., 1978, s. 31; Mamedova, a.g.e., 2004, s. 69.

⁴³³ Kerimov, v.d., a.g.e., s. 88.

da, IV.-VII. yüzyıllara ait olduğu bildirilmiştir⁴³⁴. Bu araştırmada, aynı zamanda kilisenin subasman seviyesine inilerek temel duvarları incelenmiş ve yapının ilk etapta V. yüzyıla ait olabileceği kanısına varılmıştır⁴³⁵.

Bir ekip çalışması gerektiren ve bundan sonra da sürdürülmesi gereken kazı ve sondaj çalışmaları ile yapı tarihini aydınlatacak yeni bulguların ortaya çıkarılacağı umulmaktadır.

Kilisenin tahmini 38-40 m. güneyinde, köy halkının hamam adlandırdığı küçük yapı kalıntısının, Lekit Kilisesinin vaftizhanesi olduğu bildirilmektedir (Res. 390)⁴³⁶. Duvar içlerinde toprak künklerin yer aldığı bu yapı, yıkıntı halindedir (Res. 391).

---

⁴³⁴ Bu sütunlardan birisinin üzerine kazınan imgenin, Alban alfabesinin bir harfi olabileceği tahmin edilmektedir (Kerimov, v.d., **a.g.e.**, s. 88).

⁴³⁵ **a.y.**

⁴³⁶ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 9.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 3.

Yapının Adı: Güllük Manastırı Mezar Şapeli.

Çizim No: 49.

Resim No: 392-395.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. kuzeybatısı, Güllük Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmayan şapel, yaklaşık 150 m. kuzeydoğusunda bulunan ve Gah Kültür Müdürlüğü tarafından IV. yüzyıl yapısı olarak tescil edilen yapı kalıntısı ile malzeme-teknik ve mimari özellikleri bakımından yakınlık göstermektedir.

Tanımlama: Güllük Köyü'nün tahmini 500 m. güneybatısında yer alan manastır birimlerinden günümüze, köy halkının türbe adlandırdığı mezar şapeli ve işlevi tanımlanamayan yapının küçük bir duvar kalıntısı gelebilmiştir (Hrt. 10).

a. Mezar Şapeli: Yapay bir tepe üzerine kurulu yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı (dıştan 5.60x7.70 m.) olup, örtü sistemi ve beden duvarlarının bir kısmı yıkık durumda ulaşmıştır (Çiz. 49; Res. 392).

Yapımında koyu ve açık gri renklerin ağırlıklı olduğu irili-ufaklı moloz taş ve tuğla kullanılan şirime taş kaplı yapının güney, doğu ve batı duvarlarında pencere açıklığının yer aldığı izlenebilmektedir. Kuzey-güney uçları ayakta kalabilen batı cephedeki açıklığın karşısında, orta kısmı yıkık durumda olup, beşik tonoz örtülü mekandan sivri kemerle ayrılan yarım kubbeli apsis duvarı yer almaktadır (Res. 393-394). Kuzey yönünde kare formlu niş bulunan apsis duvarının güney ucundaki üst köşede, yuvarlak bir delik dikkat çekmektedir. İçten kireçle sıvalı olduğu anlaşılan toprak zeminli yapının tahmini 150 m. kuzeydoğusunda, manastır birimlerine ait olduğu düşünülen ve mevcut halde 1.35 m. yüksekliğinde ve 3.25 m. genişliğinde duvar kalıntısıyla ayakta kalmayı başaran bir yapı kalıntısı bulunmaktadır (Res. 395). İşlevi tanımlanamayacak durumdaki yapı, Gah Kültür Müdürlüğü Arşivinde, IV. yüzyıl Alban Mabedi olarak kayıtlıdır⁴³⁷.

⁴³⁷ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 288.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 4.

Yapının Adı: Kürmük Manastırı Kilisesi.

Çizim No: 50-51.

Resim No: 396-406.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 8 km. güneydoğusu, Amberçay Köyü yolu.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kaynaklardan, bir Alban tapınağı yerine/yakınına kurulduğu öğrenilen kilise⁴³⁸, bölge halkının Müslüman kesiminin bir kısmı tarafından bugün de Kürmük Mabedi olarak tanınmakta ve ziyaret edilmektedir. Hakkında oldukça sınırlı bilgilerin bulunduğu mevcut kilisenin, XIX. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiği bilinmektedir⁴³⁹. Ancak, kayalıklar üzerine kurulan kilise çevresinde daha önce başka yapıların bulunduğu arazi yüzeyinden anlaşılmaktadır. Burada yapı topluluğunun yerleştiği kaynaklarda da doğrulanmaktadır. XIX. yüzyıl araştırmacılarının raporlarında, kilisenin şimdiki yerinde, XIII.-XIV. yüzyıla ait Erkekler Manastırının bulunduğu ve bu topluluğun Safevi Şahı I. Abbas tarafından yıktırıldığı bildirilmektedir⁴⁴⁰. Ayrıca, tarihte adına sıkça rastlanan ve bir dönem merkezinin Kış'te yerleştiği bilinen Kürmük Piskoposluğunun, kendi adıyla bağlı bulunduğu bir manastırın bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bu manastır yerinde, Çar Rusya'sı zamanında yaptırılan ve Sovyetler devrinde bir süre kapalı tutulan şimdiki kilise, 2003-2004 yılları arasında onarım görmüştür. Genellikle ayin günlerinde açık tutulan kilisede, her yıl Nisan ve Kasım aylarında, Aziz Georgios'u anma törenleri düzenlenmektedir.

Kitabe: Yapım yılı olabileceği muhtemel, 1897 tarihli taş kitabenin, 2003 yılı restorasyonu öncesi ortadan kaybolduğu bildirilmektedir⁴⁴¹.

Tanımlama: Yapı, kent merkezinden yaklaşık 6 km. güneybatıda; Kürmük Nehrinin batısında, Amberçay Köyü'ne giden yolun kuzeybatısına doğru yaklaşık 400 m. çıkılan dik yokuşun bitimindeki falez şeklinde kayalıklar üzerine doğu-batı doğrultusunda kurulmuştur (Çiz. 50; Res. 396; Hrt. 10). Dıştan dikdörtgen planlı (8.8x13.56 m. ölçülerinde) kilise, içten

⁴³⁸ V. Kerimov, M. Aliyev, İ. Kerimov, M. Efendi, **Kurmukskiy Khram Kavkazskoy Albanii**, Baku, Natsionalnaya Akademiya Nauk Azerbaydjana Institut Arkheologii i Etnografii, 2007, s. 23-28; R. Bayramov, "Gurmuk, Svyatinya Naroda", **Yol (Perviy Nauchno Populyarny Jurnal)**, No: 3 (7), Baku, İzd. Ataholding, 2007, s. 31; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 124-125.

⁴³⁹ Kilise, 1894-1897 yıllarında, "Kafkas, Ortodoks Hristiyanları Cemiyeti" tarafından Gah ve köylerinde Ortodoksluğun yayılmağa başladığı dönemde yaptırılmıştır; (Mahmudov, v.d., **a.g.e.**, 2007, s. 8, 14; Bayramov, **a.g.e.**, s. 32; Kerimov, v.d., **a.g.e.**, s. 20).

⁴⁴⁰ A. Khakhanov, **Ekspeditsiya na Kavkaz, 1892,1893 i 1895 gg.**; Kerimov, v.d., **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁴¹ Bayramov, **a.g.e.**, s. 32.

iki destekli kapalı haç planında tasarlanmıştır. Diğerlerine oranla daha kısa tutulan kuzey-güney kollarının kesiştiği orta mekan, çokgen kasnak üzerine oturan içten kubbe, dıştan piramidal külâh; haç kolları ise içten beşik tonoz, dıştan beşik çatıyla örtülüdür. Ayrıca, orta mekandan daha alçak tutulan pastoforion hücrelerinin içten beşik tonoz, dıştan sundurma çatıyla örtülü olup, örtü sisteminin tümünden kiremitle kaplandığı görülmektedir⁴⁴².

Subasman kaba yonu ve moloz taş, daha yukarısı ise tamamen tuğladan yapılan kilisenin kapı ve pencerelerinde ahşap; örtü sisteminde ise dıştan alaturka kiremit kullanılmıştır.

Üç sıra silmeyle geçilen pahlı ve üçgen alınlıklı cephe düzenlemesine sahip olan haç kollarından güney cephede yer alan üç pencere, aynı düzende tutulan kuzey cephede iki adettir (Res. 397). Bu cephede, güney cephenin orta ekseninde yer alan pencere açıklığının tam karşısına, bir kapı açıklığı yerleştirilmiştir. Demir parmaklıklara sahip pencereler, doğu-batı cephelerde daha küçük ölçekli ve birer adettir. Batı cephedeki pencere, yapıya bu cepheden girişin sağlandığı kapı açıklığı üzerindedir (Çiz. 51; Res. 398). Tamamı düşey doğrultuda yuvarlak kemerli açıklıkların üzeri atnalı formunda tuğla silmeyle vurgulanmış olup, kuzey-güney cephelerin orta hizasındaki açıklık üzerine tuğladan birer haç işlenmiştir. Haç kollarının kesiştiği orta mekanda, köşelerindeki üçgen prizmalar üzerine yükselen çokgen kasnak yüzeylerine de, her yüzeye birer adet olmak üzere toplam 12 adet aynı formu pencere açılmıştır (Res. 399). Bir sıra silmeyle kuşatılan pencereler; köşelerden, tuğlaların oluşturduğu dış sıralarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca, gövde ve külâha geçiş kısımları birer sıra geometrik frizle sağlanan kasnak, haçla sonlanan piramidal külâhla örtülmüştür.

Yapıya giriş batı ve kuzey cephelerde yer alan iki kanatlı ahşap kapılardan sağlanmaktadır. Son onarımda yenilenen ve yapıyla uyumsuzluğu dikkat çeken kapıların aslına uygun olmadığı anlaşılmaktadır (Res. 400).

Beşik tonoz örtülü haç kollarının birleştiği orta mekan, yuvarlak kemerlerden birer yastıkla geçilen konsolların taşıdığı pendentifli kubbeye örtülüdür (Res. 401). Kubbe içi ve özellikle yan kolların beşik tonoz örtüsünde görülen zikzak ve balıksırtı örgeli tuğla kaplamalı iç mekan duvarları, dar ve yüksek tutulmuştur (Res. 402). Yerden 0.08 m. yükseklikte ve 2.85x5.60 m. ölçülerindeki oval planlı bemanın doğusunda yer alan apsis eksenini üzerinde,

---

⁴⁴² Yapımından bu yana yüzeysel tamirlerle ayakta kalmayı başaran yapı, ilk defa 2003-2006 yıllarında onarılmış; kasnağın yukarılara doğru yıkılan kısımları yeniden yapılarak külâhla örtülmüştür. Bazıları bozulmuş veya yerlerinden sökülmüş/kopmuş olan tuğlalar yenilenerek, tümünden yüzeyleri temizlenmiştir. Ancak, hiçbir tamir izine rastlayamadığımız iç mekan, nedense öylece bırakılmıştır.

yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere ve her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen aynı formlu birer niş bulunmaktadır (Res. 403). Bemanın kuzey-güney yönünde yer alan dikdörtgen planlı mekanlardan protesis, kuzey; diakonikon ise güney duvarlarına açılan aynı formlu birer pencere ile aydınlatılmaktadır. Girişleri bemanın kuzey-güney duvarlarındaki yuvarlak kemerli açıklıklardan sağlanan bu mekanlardan protesis hücresine, kuzey haç kolunun doğu yönünde bulunan aynı formlu açıklıktan da girilebilmektedir (Res. 404). Kilisenin diğer haç kollarında yer alan aydınlatma ve giriş açıklıklarının, dış cephe duvarları ile aynı formda; yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen olduğu izlenmektedir (Res. 405). Haç kollarını örten beşik tonozun üzengi çizgisinde yer alan kare formlu yuvaların, bu kısımları içten örten düz ahşap tavanın hatıl yerlerine ait olabileceği ihtimal dahilindedir (Res. 406). Toprak-saman karışımı ile sıvanarak beyaza boyanan yapının pastoforion hücre duvarları, yarıya kadar mavi renge boyanmıştır.

Taş zemini kireçle sıvalı kilisenin süslemeleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Son onarımda, güney yönünde yürütülen sondaj çalışmaları sonucu, en erken I.-III. yüzyıla tarihlendirilen çok sayıda seramik parçalar ve özellikle mutfak gereçleri ele geçirilmiştir⁴⁴³. Çalışmalar sırasında aynı zamanda birtakım yapı kalıntılarına da ulaşılarak, ilk katmandan ortaya çıkarılan duvar kalıntısının da yine Hristiyanlığın erken dönemlerine tarihlendirilebileceği ihtimaline dayanarak, kilisenin daha önce üç farklı yapım aşaması geçiren bir yerleşim alanına kurulduğu bildirilmiştir⁴⁴⁴.

Mevcut haliyle, iç mekanı onarım gerektiren yapının, çevresinde sürdürülecek olan detaylı araştırmalar sonucu, zengin tarihe sahip olduğu düşünülen Kürmük Kilisesinin geçmişini aydınlatacak önemli bulguların ortaya çıkarılacağı umut edilmektedir.

---

⁴⁴³ Kerimov, v.d., **a.g.e.**, s. 30-36.

⁴⁴⁴ Kerimov, v.d., **a.g.e.**, s. 23-28; Bayramov, **a.g.e.**, s. 31.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 5.

Yapının Adı: Kum Kilisesi.

Çizim No: 52.

Resim No: 407-415.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 8 km. kuzeybatısı, Kum Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan kilisenin yapım tarihi, kimi kaynaklarda V. yüzyıl olarak gösterilirken⁴⁴⁵, bazı araştırmacılar yapının VI.-VII. yüzyıl⁴⁴⁶; bazıları ise daha geç dönemde, VIII.-IX. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceğini bildirmektedir⁴⁴⁷. Gah Kültür Müdürlüğünde, VI. yüzyıl yapısı olarak kayıtlı kilise, 2005-2006 yıllarında, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kısmi onarım görmüştür.

Tanımlama: Kilise, Kumçay'ın kuzeyinde; Kum Mescidi'nin (XVIII.-XIX. yy.) batısında ve mescide göre yaklaşık 2.5 m. daha düşük kotta yer almaktadır (Hrt. 10). Doğu-batı ekseninde kurulu dikdörtgen planlı kilise, üç nefli bazilikaların Kafkasya'daki erken örneklerindendir (Çiz. 52; Res. 407). Örtü sistemi ve cephe duvarlarının büyük bir kısmı yıkık durumda ulaşan kilise, plan tipinin bölgedeki diğer örneklerden daha büyük boyutlu olması bakımından da anıtsal bir görünüm arz etmektedir. Beden duvarları oldukça yüksek tutulan ve dıştan 19.3x36.5 m. ölçülerindeki⁴⁴⁸ kilisenin kiremit kaplı pahlı çatıyla örtülü olduğu bildirilmektedir⁴⁴⁹.

Kaba yonu taş subasman üzerine koyu ve açık gri renkli orta boy moloz taşların düzgün sıralar oluşturacak şekilde örüldüğü kilisenin ayak ve kolonlarında, moloz taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Orta mekanın cephe duvarlarındaki köşelerden kopmuş olan kısımlar da, son onarımında tuğla ile yenilenmiştir.

Apsisi dışı yarım silindir biçiminde taşıntı yapan kilisenin kuzey-güney kanatlarında yer alan yan mekanlarının apsidolları tamamen yıkılmıştır. Bu cephede, apsis ekseninin kuzey-güney uçlarında yer alan ve doğudan düz duvarla sınırlandırılan protesis ve diakonikon hücrelerine ait tuğladan yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır. Restitüsyon planından, kilisenin

⁴⁴⁵ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 9; Akhundov, **a.g.e.**, s. 225.

⁴⁴⁶ Baranovskiy, **a.g.e.**, s. 31; Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 31; Kazıyev, **a.g.e.**, s. 35; İ. Adamia, **Gruzinskoye Narodnoye Zodchestvo (Kniga Tretya)**, Tbilisi, İzd. Khelovneba, 1979, s. 176; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 50.

⁴⁴⁷ G. Çubinaşvili, **Tsromi**, İz İstorii Gruzinskoy Arkhitekturi VII, Nauka, 1969, s. 132.

⁴⁴⁸ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 29.

⁴⁴⁹ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 9

bu yöne açılan birer pencere açıklıklarının da, apsis ve yan hücrenin apsidolları üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin diğer cephe duvarlarından sadece batı cephenin batı ve kuzey; kuzey cephenin ise doğu yöndeki küçük kalıntısı ulaşmıştır (Res. 408-409).

Batı cephedeki narteksten geçilerek girilen orta mekana, yan mekanlardan da ulaşabilmektedir (Res. 410). Narteksin doğu duvarında yer alan giriş açıklığının yukarısında, düşey dikdörtgen olduğu üzengi çizgisinden izlenebilen bir de pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzey nefin güney; güney nefinse kuzey duvarının orta ekseninden sağlanan giriş açıklıklarının her iki yanında yer alan ikişer pencerenin de üst kısımları, yıkık durumdadır.

Yan neflerin 1/3 büyüklüğünde belirgin bir genişliğe sahip olan orta nefin yan neflerden daha yüksek olup, üzengi hizasındaki kavisli kısımdan, içten beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Orta mekan, örtüyü taşıyan ikişer sıra ve dört adet çokgen planlı ayak ve doğu-batı duvarlara bitişik aynı formu konsollara oturan yuvarlak kemerlerle çözülmüştür (Res. 411). Bu kemerlerin arkasında, apsis ekseninin kuzey-güney ucunda bulunan protesis ve diakonikon hücrelerine giriş açıklığı yer almaktadır (Res. 412). Zeminin yükseldiğinden dolayı girişi düşük kottaki açıklıktan sağlanan hücreler, tromplu kubbeyle örtülüdür (Res. 413). Diakonikon hücresindeki geçişlerin sonraki bir dönemde tuğlayla onarıldığı görülmektedir (Res. 414). İki kademeli bir yükseltide yer alan bemanı doğudan sınırlayan apsis duvarının büyük bir kısmı yıkılmıştır (Res. 415). Ayak ve beden duvarlarının özellikle yukarılara doğru yüzey taşları dökülen kilise zeminini, son onarımda bölgede saltaşı olarak bilinen inceyonu renkli taşlarla döşenmiştir.

Günümüze herhangi bir süslemesi ile ulaşamayan kilisenin, yapım tekniği bakımından erken dönem bazilikalarının özelliğini taşıdığı görülmektedir.

Kısmen ayakta kalmayı başaran yapı, şuan hiçbir amaçla kullanılmamaktadır.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 6.

Yapının Adı: Zerne Kilisesi.

Çizim No: 53.

Resim No: 416-419.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 15 km. kuzeybatısı, Zerne Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmayan kilisenin malzeme ve yapım tekniğinden yola çıkarak, bölgede özellikle VII. yüzyıla kadar sıkça yaptırılan şapellerle aynı döneme tarihlendirilebileceği düşünülmektedir.

Tanımlama: Köyün tahmini 1.5 km. güneybatısında; Zerne-Lekit köyleri arasındaki eski yol üzerinde, doğu-batı doğrultusunda kurulan tek nefli ve dikdörtgen planlı kilise, günümüze örtü sistemi ve cephe duvarlarının bir kısmıyla gelebilmiştir (Çiz. 53; Hrt. 10). Bugün çevresini saran yabani ot ve sarmaşıklarla kapanan yapı cepheleri iyice görünmemektedir (Res. 416). Duvar kalınlığı 0.90 m. olan kilisenin iç ölçüleri 3.10x4.80 m.dir.

Açık ve koyu gri renklerin ağırlıklı olduğu kaba yonu ve moloz taşla dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının kuzey-güney cepheleri sağır tutulmuştur. Girişi batıdan sağlanan yapının bu yöne açılan bir de pencere açıklığının olabileceği, benzer örneklerden bilinmektedir (Res. 417). Beşik tonoz örtülü kilisenin apsis yarım kubbesine geçiş bölümü, konsollara oturan şirime taş kaplı sivri kemerle ayrılmıştır (Res. 418). Orta kısmı yıkık durumdaki apsis duvarının her iki yanında, 0.50x0.70 ölçülerinde dikdörtgen formlu birer niş yer almaktadır (Res. 419).

Zemini bozuk durumdaki kilise, günümüzde bakımsız, harap haldedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 7.

Yapının Adı: Alatemir Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 420-421.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 12 km. güneydoğusu, Alatemir Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Günümüze kalıntı olarak ulaşan yapı hakkında bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Benzer örneklerden yola çıkarak Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Köyün yaklaşık 500 m. batısındaki orman içerisinde bulunan yapı, günümüze sadece 0.70-1.80 m. yüksekliğindeki duvar kalıntılarıyla ulaşabilmiştir (Res. 420; Hrt.). Apsisi dışa taşıntı yapan tek nefli kilise, kaba yonu ve moloz taşla örülmüştür. Kireç harcıyla dolgulanan kilise, içten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır (Res. 421). Yüzey taşlarının apsis ekseninden sökülen yerlerindeki oyuklar içerisinde bulunan mum ve ikonlar, kilisenin, köyün Gürcü nüfusu tarafından bugün de kullanıldığını göstermektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 8.

Yapının Adı: Karameşe Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 422-423.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 8 km. güneydoğusu, Alatemir-Amircan köyleri.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Hakkında hiçbir bilgiye ulaşamayan kilisenin, yapım malzemesi ve tekniğine dayanarak, yakınındaki Alatemir Kilisesi ile yakın dönemlerde; Ortaçağda inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Alatemir ve Amircan köyleri arasında; Karameşe adlandırılan bölgede yer alan kilise, cephe duvarlarının bir kısmıyla ayaktaadır (Res. 422; Hrt. 10). Doğu-batı eksenine yerleştirilen dikdörtgen planlı kilise, tek neflidir. Apsisi dışı çıkıntı yapan kilisenin yapımında kaba yonu ve moloz taşla birlikte, 0.6x0.22 m. ölçülerinde tuğla da kullanılmıştır (Res. 423). Alelade şekilde örülen kilisenin kireçle sıvalı yerleri belli olmaktadır. Yüzey taşları koparak incelen beden duvarları, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

Kilise günümüzde terk edilmiş, harap haldedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 9.

Yapının Adı: Ninotsminda Kilisesi.

Çizim No: 54.

Resim No: 424-432.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. güneyi, Alibeyli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Bölge tarihini konu alan bir çalışmada, 1855 yılında, “Kafkas Ortodoks Hristiyanları Cemiyeti” tarafından yaptırıldığı bildirilen kilise⁴⁵⁰ hakkında daha detaylı bilgi edinilecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Kitabesi ile ulaşmayan yapı, Sovyetler döneminde bir süre kapalı tutulmuştur. 1990’lı yılların başlarında onarılarak yeniden orijinal işlevine kavuşturulan kilisenin bu onarım sırasında birtakım değişikliklere uğradığı, duvar izlerinden anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Kilise köyün kuzeydoğusunda; köy başlangıcındaki yükseklikte, yapay bir tepenin düzleştirilmesiyle elde edilen alana kurulmuştur (Çiz. 54; Res. 424; Hrt. 10). Doğu-batı ekseninde uzanan tek nefli bazilikanın transept oluşturan kısmı, poligonal kasnak üzerine içten kubbe; dıştan basık prizmatik külahla örtülüdür. Kilisenin yan kollarına dıştan eklenen girişin sağlandığı açıklıklardan kuzey cephede yer alan kapı açıklığı, sonraki bir dönemde örülerek kapatılmıştır.

Koyu ve açık gri renklerin ağırlıklı olduğu irili-ufaklı moloz taşlardan kireç harcıyla dolgu duvar tekniğinde örülen kilisenin köşe duvarları ile çan kulesi ve giriş açıklıklarının dıştan eklenen bölümlerinde, koyu gri renkli kesme çaytaşı ve tuğla; örtü sisteminde ise demir malzeme kullanılmıştır.

Apsisi dışı yarım silindir biçiminde taşıntı yapan kilisenin apsis eksenini üzerinde, hafif basık kemerli düşey dikdörtgen bir pencere açıklığı mevcuttur. Aynı formu pencereler, kuzey ve güney cephelerde ikişer adettir (Res. 425). Aynı zamanda giriş açıklığının da yer aldığı bu cephelerden kuzey cephenin kapı açıklığının, sonraki bir dönemde örülerek kapatıldığı görülmektedir (Res. 426). Kilisenin güney cephesindeki pencerelerin ortasında yer alan ve bugün kapalı tutulan basık kemerli kapı açıklığının dışında, doğu uca doğru eklenen baldaken tarzı ikinci bir açıklık bulunmaktadır. Beşik çatıyla örtülü bu bölümün güney kısmını

---

⁴⁵⁰ Mahmudov, v.d., a.g.e., 2007, s. 8.

oluşturan her iki ayağında, düşey doğrultudaki dikdörtgen boşluklar dikkat çekicidir (Res. 427). Ayrıca, her iki cephede, kubbenin oturtulduğu üçgen alınlıklı duvar yüzeyinin üst kısımlarında; kitabe yerine ait olduğu muhtemel, yuvarlak kemerli ve küçük boyutlu birer niş yer almaktadır. Poligonal planlı kubbe kasnağı üzerinde yer alan pencere açıklıkları yuvarlak kemerli olup, dönüşümlü olarak sıralanan iki pencereden sonraki sağırdır. Tek sıra profilli silmeyle nihayetlenen kubbe kasnağı, haçla sonlanan basık prizmatik külâhla örtülüdür.

Kilisenin batı cephe duvarında yer alan kapı açıklığı da, güney cepheyle benzer şekilde tasarlanmıştır (Res. 428). Bu cepheye, baldaken tarzı iki katlı bir çan kulesi eklenmiştir. İkinci kat kemerleri birbirine ahşap gergilerle bağlanan tuğladan kare planlı çan kulesi, haçla sonlanan basık prizmatik külâhla örtülüdür.

Çimento sıvalı iç mekanın orijinalliği, günümüzde büyük ölçüde yitirilmiştir (Res. 429). Büyük bir bölümü beşik tonozla örtülü kilisenin orta mekanı, ağırlığı yuvarlak kemerler vasıtasıyla konsollara indirilen kasnaklı kubbeye örtülmüştür (Res. 430). Doğu duvarda, apsis ekseninde yer alan hafif basık kemerli küçük bir pencere dışında herhangi bir açıklık bulunmamaktadır (Res. 431). Kuzey-güney cephelerde yer alan açıklıklar ise dış cephelerden farklı olarak daha basık kemerlidir (Res. 432). Cephe duvarları ikonlarla süslenen kilisenin kuzey duvarı, sonradan örülerek kapatılmıştır. Ayrıca, zemini bozuk durumdaki kilisenin kubbe kasnağı, yakın zamanda pastel pembesi ile boyanmıştır.

İç mekanı onarım gerektiren kilise, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 10.

Yapının Adı: Aziz Georgios Kilisesi⁴⁵¹.

Çizim No: 55.

Resim No: 433-436.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 2 km. kuzeyi, Gah-İngiloy Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kafkas Ortodoks Hristiyanları Cemiyeti tarafından 1855 yılında yaptırıldığı öğrenilen⁴⁵² kilise hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa ulaşılamamıştır. Kilisenin batısında yer alan çan kulesi üzerindeki kitabeden, Meşebaş Köyü sakini Usta Levan Babuşaşvili'nin kendi hesabına yaptığı anlaşılan kulenin tepeliğine yerleştirilen 1.0x1.6 m. ölçülerindeki altın kaplama haçın, 1997 yılında Gürcistan Baş Keşişi II. İlya'nın bağışı olduğu öğrenilmektedir⁴⁵³. Günümüzde asli fonksiyonunu sürdüren kiliseye, genelde Gürcistan'dan atanan keşişler rehberlik etmektedir. İç mekandaki freskler, 2001 yılında, Gürcistan'dan gelen ressamlar tarafından yapılmıştır⁴⁵⁴.

Kitabe: Kulenin batısındaki giriş açıklığının yukarısında, yuvarlak kemerli küçük bir niş içerisinde yer alan üç satırlık Gürcüce kitabede;

სამრეკლო, სოფელ მეშებაშის მკვიდრი ლევან ბაბუაშვილის სახსრებითადა
თავისი ოსტატობით 1860 წელს აშენებულ იქნა⁴⁵⁵

“1864 yılında, Meşebaş Köyü sakini Levan Babuşaşvili tarafından inşa edilen kulenin yapımındaki harcamaların tamamı, yine kendisi tarafından karşılanmıştır” anlamında bir metin yer almaktadır⁴⁵⁶ (Res. 433).

Tanımlama: Kilise, kentin kuzeyinde; bugün kente en yakın köylerden birisi olan Gah-İngiloy Köyü'nün merkezinde; Gah-İlisu yolunun doğu kanadı üzerinde yer almaktadır (Çiz. 55; Res. 434; Hrt. 10). Doğu-batı doğrultusunda düz bir alana kurulu yapı, tek nefli bazilikaya

⁴⁵¹ İnceleme sırasında kapalı bulunan yapının tanımlaması dıştan; genel olarak yapılabilmektedir.

⁴⁵² Mahmudov, v.d., a.g.e., 2007, s. 8.

⁴⁵³ Eminov, a.g.e., s. 60.

⁴⁵⁴ a.y.

⁴⁵⁵ “samreklo, sofel meSebaSis mkvidri levan babuaSvilis saxsrebiTada Tavisi ostatobiT 1860 wels aSenebul iqna”.

⁴⁵⁶ Çeviriyi yapan arkadaşım Georgi Bostaşvili'ye teşekkürümü bildiriyorum.

dıştan kuzey, güney ve batı kollarının eklenmesiyle haç görümü kazandırılan bir şemada tasarlanmıştır (Res. 435).

Yapımında kaba yonu ve moloz taş kullanılan ve dıştan gece sıvanan yapının çan kulesinde tuğla malzemeden de yararlanılmıştır. Ayrıca, zemini bazalt taş döşeli kilisenin pencerelerinde ahşap; kapı ve dış örtüsünde ise demir malzeme kullanılmıştır.

Beşik çatıyla örtülü üçgen alınlıklı cephe düzenlemesine sahip olan kilisenin doğu cephesindeki apsis eksenini üzerinde, düşey doğrultuda yuvarlak kemerli ve demir parmaklıklı tek pencere açıklığı mevcuttur. Aynı formu pencereler kuzey cephe duvarında iki; bu cepheye eklenen giriş açıklığının bulunduğu kanadın doğu ve batı yönlerinde ise birer adettir. Ayrıca, bu cepheden sağlanan basık kemerli giriş açıklığının yukarısında, aynı formu ancak daha küçük ölçekli bir pencere açıklığı daha vardır. Güney ve batı cephelerde de tekrarlanan bu düzen, batı cephenin kuzey-güney yönlerine açılan birer pencere açıklığı ile çözülmüştür. Öne hafif çıkıntılı bir çerçeve içerisine alınan her üç kolun pencere kenarları ve yukarılarına kabartma olarak işlenen haç süslemenin, batı cephenin giriş açıklığının her iki yanına ve doğu ve batı beden duvarlarında çatının başlangıç seviyesine doğru tepelik bölümüne de birer adet yapıldığı izlenebilmektedir. Üstten tek sıra profilli silmeyle kuşatılan kilise kollarının da çatı seviyesine doğru birkaç sıra farklı boyutlarda silmelerle hareketlendirildiği görülmektedir.

Kilisenin yaklaşık 3.5 m. batısındaki kare planlı çan kulesi; irili-ufaklı moloz taş ile koyu gri renkli kesme çaytaşı ve tuğla malzemeden kireç harcıyla dolgu duvar tekniğinde örülmüştür (Res. 436). Yukarıya doğru daralan üç katlı kulenin üst katı baldaken tarzında tasarlanmıştır. Girişi batı cephedeki yuvarlak kemerli düşey açıklıktan sağlanan kulenin bu cephede, yuvarlak kemerli küçük kitabe nişi ve yukarısına kabartma olarak yapılan büyük bir haç yer almaktadır. Haçın yapıldığı ikinci kat hizasına kuzey-güney cephelerde, yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır. Kule, haçla sonlanan basık prizmatik külahla örtülmüştür.

Kilise, günümüzde orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 11.

Yapının Adı: Mikael Anjelogios Kilisesi.

Çizim No: 56.

Resim No: 437-442.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 4 km. güneyi, Meşebaş Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hakkında hiçbir çalışmaya rastlanılmayan kilisenin köy halkı tarafından 1894 yılında inşa edildiği öğrenilmektedir⁴⁵⁷. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Gah'ın kent merkezi ve bazı köylerinde, Çar Hükümeti tarafından kiliseler yaptırıldığı bildirilmektedir⁴⁵⁸. Kilisenin yapım malzemesi ve tekniği de, yapının anlatılan dönemde inşa edilmiş olabileceğini mümkün kılmaktadır. Sovyetler devrinde uzun süre kapalı tutulan kilise, 1990'lı yılların başında, köy halkının destekleriyle görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine kavuşturulmuştur.

Tanımlama: Kilise, köy merkezinde; batıdan meyilli bir araziye, doğu-batı doğrultusunda kurulmuştur (Çiz. 56; Res. 437; Hrt. 10). Apsis eksedrası bulunmayan tek nefli yapı, içten ve dıştan dikdörtgen planlı olup, içten beşik tonoz; dıştan pahlı çatıyla örtülmüştür.

Moloz taştan kireç harcıyla dolgu duvar tekniğinde örülen cephe duvarlarının köşelerinde kesme çaytaşı ve tuğla; pencere ve kapı kenarları ile çan kulesinde ise tuğla malzeme tek başına kullanılmıştır. Ayrıca, beşik çatı ve çan kulesindeki prizmatik külah son onarımda saca kaplanarak iç mekan çimentoyla sıvanmıştır.

Kuzey-güney cephelerinde; karşılıklı olarak tuğladan ikişer yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere açıklığı bulunan yapının üçgen alınlıklı doğu cephesinde, aynı formu bir pencere ve daha düşük kotta yer aldığından dolayı tek basamaklı bir subasmanla yükseltilen batı cephede ise basık kemerli bir kapı açıklığı mevcuttur (Res. 438-439). Yapıya girişin sağlandığı bu açıklığın yukarısına; kare planlı ve baldaken tarzı tuğladan küçük bir çan kulesi yerleştirilmiştir (Res. 440).

⁴⁵⁷ Mahmudov, v.d., a.g.e., 2007, s. 8.

⁴⁵⁸ “Çar Rusya’sı tarafından kurulan ve 1860-1910 yılları arasında faaliyet gösteren “Kafkas Ortodoks Hristiyanları Cemiyeti’nin” sağladığı destekle Güney Kafkasya ve aynı zamanda Azerbaycan’ın kuzeybatı bölgesinin özellikle Gah ve köylerinde, kiliseler inşa edilmiştir. Söz konusu yapı da, XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu kurum tarafından yaptırılmıştır”. Daha detaylı bilgi için bkz.: (Mahmudov, v.d., a.g.e., 2007, s. 3-15).

Son onarımda çimentoyla sıvanarak orijinalliği büyük ölçüde yitirilen iç mekanda, bemanın doğudan düz duvarla sınırlandırıldığı görülmektedir. Apsis eksedrası bulunmayan kilisenin⁴⁵⁹ bu cephe duvarında, hafif basık kemerli tek pencere açıklığı yer almaktadır (Res. 441). İkonostasis bölümü ipe ayrılan bemanın doğu cephe duvarı, ikonlarla süslenmiştir. Yerden 0.35 m. yükseklikte kuzey-güney yönünde gelişen dikdörtgen planlı bemanın her iki yöndeki duvarına, basık kemerli birer düşey niş; ortalara doğruysa aynı formlu karşılıklı ikişer pencere açılmıştır (Res. 442). Zemini fayansla kaplı kilise, geçirdiği onarım sonucu özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir.

Kilise, günümüzde asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

---

⁴⁵⁹ Kilisenin iç mekan düzenlemesinin Sovyetler devrinde mi? değiştirildiği, yoksa ilk yapıldığında mı? bu şemada tasarlandığı hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir. Mevcut haliyle hiçbir ize rastlanılmayan doğu duvarının sıva altında kalan kısımları da görülemediğinden, bu konuda bir fikir ileri sürmek oldukça zordur.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 12.

Yapının Adı: Sameba (İnam) Kilisesi.

Çizim No: 57.

Resim No: 443-448.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. güneydoğusu, Gürcü-Kötüklü Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan kilisenin, malzeme ve yapım tekniği de göz önünde bulundurularak benzerleri ile aynı dönemde; XIX. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği söylenebilir.

Tanımlama: Köy merkezinde, düzleştirilmiş bir alana doğu-batı ekseninde yerleştirilen yapı, tek nefli bazilikadır (Çiz. 57; Hrt. 10). Apsisi dışı yarım silindir biçiminde taşıntı yapan kilise içten beşik tonoz; dıştan pahlı çatıyla örtülüdür.

Subasman moloz taş, daha yukarıya doğruysa moloz taş ve tuğlanın almaşık düzende kullanıldığı kilisenin kapı ve pencere kemerleri ile köşe duvarları ve çan kulesi, tek tuğla örgülüdür. Aynı zamanda zemini de tuğla döşeli yapının kapı ve pencerelerinde ahşap; pencere parmaklıkları ve üst örtüde ise demir malzeme kullanılmıştır.

Yarı basık prizmatik külahla örtülü apsis ekseni üzerinde, tuğladan yuvarlak kemerli demir parmaklıklı düşey dikdörtgen bir pencere yer almaktadır (Res. 443). Atnalı biçiminde bir kemerle vurgulanan pencere yukarısı, tuğladan kabartmalı bir haçla süslenmiştir. Diğer cephelerde de tekrarlanan bu kompozisyon, kuzey cephede aynı formu yan-yanına üç pencereden orta eksenindekinin; güney cephede ise doğu-batı uçlardaki pencerelerin ortasında yer alan kapı açıklığının yukarısına uygulanmıştır (Res. 444-445). Yapıya asıl girişin sağlandığı batı cephedeki açıklığın yukarısında yer alan aynı formu pencere üzeri ise bezemesizdir. Üçgen alınlıklı batı cephede; tuğladan kare planlı baldaken tarzı küçük bir çan kulesi yükselmektedir (Res. 446). Haçla sonlanan basık prizmatik külahlı kule kemerleri, birbirine ahşap gergilerle bağlanmıştır (Res. 447).

Tuğladan iki sıra profilli silmeyle nihayetlenen cephelerden batı cephede yer alan kapı açıklığı, bugün kullanılmamaktadır. Kilise girişi, taştan üç basamaklı yükseltide yer alan güney cephe açıklığından sağlanmaktadır.

Beşik tonoz örtünün konsollara oturan takviye kemerleriyle desteklendiği iç mekanın doğusunda, ikonostasisle ayrılan apsis eksedrası; iki basamaklı yükseklikte yer alan bemanı, doğudan sınırlandırmaktadır (Res. 448). Kuzey-güney yönünde gelişen dikdörtgen planlı bema; taştan yivli yüzeyli ve her biri altındakinden daha içeri çekilmiş, orta kısmı yarı dairevi kademe üzerine oturtulmuştur. Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan cephe duvarlarında; kuzey-güney yönünde dolanan iki sıra profilli silme, takviye kemerleri ve konsollar arasındaki sınır çizgisini belirlemektedir.

Zemini tuğla döşeli kilise içerisinde orijinal süslemeye rastlanılmamıştır.

Kilise günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 1. 13.

Yapının Adı: Alaverdi Kilisesi.

Çizim No: 58-59.

Resim No: 449-455.

Bulunduğu Yer: Zagatala Sokağı/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 6/1.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Gürcistan'ın Telavi kentindeki Katedralin adıyla isimlendirilen yapı, "Küçük Alaverdi" Kilisesi olarak da bilinmektedir. Kafkas Ortodoks Hristiyanları Cemiyeti tarafından yaptırıldığı bildirilen kilisenin⁴⁶⁰, dış cephesinde yer alan yazıttan, 1888 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hakkında daha detaylı bilgiye rastlanılmayan kilisenin, 1981-1991 yılları arasında Gah, "Tarih-Diyarşünaslıg" Müzesi olarak kullanıldığı; bu tarihten sonraysa hemen karşısına yapılan yeni müze binasının faaliyete geçmesiyle birlikte, bu işlevine de son verildiği öğrenilmektedir.

Kitabe: Yapıya batı cepheden sağlanan giriş açıklığının kuzey (sol) ucunda yer alan dikdörtgen formlu niş içerisindeki taş üzerine; "*Yapı, 1888 yılında yerli halk tarafından inşa edilmiştir*" anlamında Gürcüce⁴⁶¹, tek satırlık bir yazı kazınmıştır.

Tanımlama: Kent merkezinde düz bir alana doğu-batı ekseninde kurulan kilise, dıştan 9.7x15.3 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olup, içten dört destekli kapalı haç plandadır (Çiz. 58; Res. 449; Hrt. 6/1). Haç kollarının kesiştiği orta mekan, poligonal kasnak üzerine oturan içten kubbe, dıştan basık prizmatik külah; geri kalan kısımlar ise içten beşik tonoz; dıştan pahlı çatıyla örtülüdür. Pastoforion hücreleri daha alçak tutulan kilisenin kuzey-güney kolları, diğerlerinden 1/3 oranında küçüktür.

Tamamı tuğla malzemeden örülen kilise içten sıvalı olup, içten ve dıştan boyanmıştır. Kapı ve pencerelerinde ahşap kullanılan kilise, dıştan saca kaplanmıştır.

Cepheleri, farklı ölçülerde kademeli birkaç sıra profilli silmeyle geçilen pahlı ve üçgen alınlıklı düzenlemeye sahip olan haç kollarından, doğu cephedeki apsis eksenine üzerine açılan yuvarlak kemerli pencere, kuzey cephede yan-yan üç adet olup, aynı düzende tutulan güney cephedeki iki pencerenin orta eksenine, yuvarlak kemerli kapı açıklığı yerleştirilmiştir (Çiz.

⁴⁶⁰ Mahmudov, v.d., a.g.e., 2007, s. 7-8.

⁴⁶¹ Çeviride göstermiş olduğu yardımlarından dolayı arkadaşım Georgi Bostaşvili'ye teşekkür ediyorum.

59; Res. 450-451). Tamamı demir parmaklıklı pencerelerden birisi de, yapıya batıdan sağlanan ikinci kapı açıklığının yukarısında yer almaktadır. Üzerleri, atnalı formunda birer sıra silmeyle vurgulanan açıklıklardan haç kollarının beşik çatıyla örtülü üçgen alınlığının içerisi, tuğladan kabartma haçlarla süslenmiştir. Diğer cephelerden farklı olarak batı cephedeki alınlığın içerisine tek sıra kaval silmeyle kuşatılan tek pencere açılmıştır. Haç kollarının kesiştiği orta mekan üzerinde yükselen 12 yüzeyli kasnağın her yüzeyine, atnalı formunda geometrik motifle vurgulanan birer adet yarım yuvarlak düşey pencere açılmıştır. Üstten, bir sıra “T” formulu frizle sonlanan yüzeylerin orta kısmı da, yine tuğladan kabartma olarak yapılan haçlarla süslüdür. Gövde ve külaha geçiş üçer sıra kademeli silmeyle sağlanan kasnak kısmının haçla sonlanan basık prizmatik külahla örtülü olduğu izlenmektedir.

Günümüzde güney kapısı kapalı tutulan kiliseye bir diğer giriş, batı cephede yer alan ve kanatlarına oyularak büyük bir haç işlenen iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Taştan dört basamaklı yükseklikte yer alan kapının her iki yanında, kuzeydekinde inşa kitabesi bulunan dikdörtgen formulu birer niş yer almaktadır.

Beşik tonoz örtülü haç kollarının birleştiği orta mekan, köşelerdeki konsollara kademeli yastıklarla geçilen yuvarlak kemerlerin taşıdığı pandantifli kubbeyle örtülüdür (Res. 452-453). İç mekanın doğusunda; iki basamaklı yükseltide yer alan yarım yuvarlak planlı bemanı doğudan sınırlayan apsis eksenini üzerindeki pencere, dış cepheyle aynı formdadır (Res. 454). Her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen yarım yuvarlak düşey nişlerin bulunduğu apsis duvarının kuzey-güney uçlarında, pastoforion hücrelerine açılan aynı formulu birer giriş açıklığı mevcuttur (Res. 455). Dikdörtgen planlı hücrelerden protesisin kuzey; diakonikonun güney duvarında, yuvarlak kemerli birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Haç kolları üzerindeki diğer açıklıklar da, aynı karakterdedir. Kireçle sıvanarak beyaza boyanan kilise zemini linolyumla kaplanmıştır. Kiliseden günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Gah Kültür Müdürlüğü sorumluluğunda uzun süredir boş bekletilen yapı, günümüzde bakımsız haldedir.

2. 2. 1. 2. Camiler ve Mescitler

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 1.

Yapının Adı: Ulu Mescit

Çizim No: 60.

Resim No: 456-469.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. kuzeybatısı, İlisu Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Halk arasında İlisu Mescidi olarak da tanınan yapının önemli bir bölümü, günümüze onarım ve yenilemelerle ulaşmıştır. İlisu Sultanlarından Tsahur Ali tarafından Ustabaşı Aşdi lakaplı Muhammed Veli'ye, 1700 yılında yaptırıldığı öğrenilen mescidin inşasında Canay Muhammed Han, Leşkeri Kurt Kulu, Molla Hasan, Tsahurlu Derviş, Muhammed Kınaluy, Tsahurlu Abdül Veli ve İlisulu Übeydullah gibi şahısların da görev aldığı bildirilmektedir⁴⁶². Diğer bir kitabede, yapının 1701 yılında, Sultan Ali'nin oğlu Sultan Zeyneddin'in emri ile onarıldığından bahsedilmektedir⁴⁶³. Mescidin, 1734 yılında Tsahur Sultanı Ali'nin diğer oğlu Sultan Halil döneminde de bir onarım geçirdiği bildirilmektedir⁴⁶⁴. Sonraki dönemleri ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamayan yapının Sovyetler döneminde uzun süre depo olarak kullanıldığı öğrenilmektedir. Sonuncu defa, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2003 yılında başlanılan restorasyon çalışmaları, günümüzde tamamlanmak üzeredir.

Kitabe: Son cemaat yerinin güney duvarı ve mescidin güney cephesinin batı ucunda, kimisi kırık; bazıları ise silik durumda ulaşan kitabelerin geneli, bitkisel motiflerle süslü bordürle kuşatılmıştır. Çaytaşı üzerine kabartma tekniği ile yazılı kitabelerden birisi, mescide girişin sağlandığı taçkapı üzerindedir (Res. 456). Celi sülüs karışımı nesih hatla yazılı üç satırlık Arapça kitabede;

الله يا قاضي الحاجات/....و المسلا علي محمد الي الدين مجدنا بعلو الاسلام بنا...و محمد عنه في ١٠٢٧/و اسماء الذين
ابنو محمد علي آقا و بابيه

⁴⁶² M. Nemetova, S. Allahverdiyev, "İlisu Came Mescidinin Kitabeleri", **Elm ve Heyat**, No: 3, Mart, Bakı, y.y., 1980, s. 24; Neymat, **a.g.e.**, s. 83.

⁴⁶³ Nemetova, v.d., **a.g.e.**, s. 24.

⁴⁶⁴ **a.y.**

“Allah! Zorlukların Hakimi! Muhammed’e Selam olsun! Gönlümüze taht kuran İslam inancının gücüyle yaptırıldı; Muhammed, Ali Ağa ve Baba, H. 1027” yazılıdır.

Son cemaat yerinin batı yönündeki güney duvarında; bu yöndeki pencere açıklığının sağında (batı ucunda) yer alan ikinci kitabe, inşa kitabesidir (Res. 457). Sülüs yazılı dört satırlık Arapça kitabede;

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد اله حق حمده والصلويات علي رسوله و عبده و علي اصحابه بعده قد بني هذا المسجد
المبارك يعني معامر بني بامر الامير الامراء و صاحب رقاب
الامر باسط لامن و الامان يا ناشر البر و الاحسان سعد الدنيا و الدين فخر الاسلام و المسلمين خلاصة السلاطين بين الامم
الموفق ذي الجلال سيد
الزاخوري علي سلطان خلد الله ملكه و سلطانه الي يوم الميزان اما بعد فاعملوا و استناد الاساتز محمد ولي الملقب بعشدي
مسلني
محمد خان الملقب بجاناي و ملا حسين قورد قلي لشكري و درويش زاخوري استا محمد كونالوي عبد الوالي زاخوري و
عبيد الله ايلي سوئي سنة مائة اثني عشر بعد الالف قد مضى من الهجرة

“... Sonra bu mübarek mescidi yaptırdı; emir el-ümera, halkların ağası, barışın hamisi, şefkat ve merhametli, din ve dünyanın övüncü, İslam’ın ve Müslümanların kururu, tüm halkaların içerisindeki sultanların seçilmiş, başarılarla dolu büyük Tsahurlu Ali Sultan; Allah onun hakimiyet ve devletini kıyamet gününe kadar daim eylesin; Üstat el-esatiz (ustalar ustası), Eşdi (M-s-l-n-i) Muhammed Veli, Canay Muhammed Han, Leşkeri Kurt Kulu, Molla Hasan, Tsahurlu Derviş, Usta Muhammed Kınalıy, Tsahurlu Abdül Veli ve İlisulu Übeydullah, H.1112/M. 1700” yazıları okunmaktadır.

Aynı pencerenin solunda (doğu ucunda) bulunan nesih hatlı kitabede;

بسم الله ما شاء الله و لا حول و لا قوة الا بالله العلي العظيم
قد جدد هذا الجامع بعون الله الملك الجبار
و حفظهما من عين السوء رب العزيز الغفار

“Allahın adıyla. Her şeyden yüce Allah, her kesten güçlüdür. Bu mescit, Allahın gücüyle yenilendi. Allah, kötülüklerden korusun”;

daha aşağısındaysa;

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله حق حمده و صلوة علي رسوله محمد و اله
و اصحابه اجمعين و بعد فله در خليل سلطان بن علي سلطان هما حاكما في ولايت زاخوري
ادام الله تعالي دولته قد بني هذا الجامع المشرف بعد ما امر هذا بنا ابوه المرحوم رجاء بعفو الباني و خوفا من اشد
عذابه

الناري فتقبل منها هذا الاحسان و من سائر المحسنين احساناتهم وقع هذا البناء في يوم الخميس سادس صفر

المنسلك في شهور سنة

كاتبه ملا شخمرز بن ملا صف الله في قرية زاخوري ١١٤٧

“Ali Sultan’ın oğlu Halil Sultan, her ikisi Tsahur Vilayetinin hükümdarlarıdır. Cehennem azabından korkan ve Allahın rahmetini kazanmak arzusuyla, Mescidin tamiri gibi şerefli bir işle onu babası görevlendirdi. Onarım, H. 1147/M. 1734 senesinde gerçekleştirildi” anlamında bir metin içermektedir⁴⁶⁵. Hemen altında ise kitabe ustası olduğu bildirilen nakkaş Tsahurlu Seyfullah (Safaallah) oğlu Molla Şıhmırze’nin (Ş-h-m-r-z-) adı okunmaktadır⁴⁶⁶.

Mescitteki dördüncü kitabe, son cemaat yerinin kuzey yönündeki pencerenin sağında (batı ucunda) yer almaktadır (Res. 458). Sülüs hatla yazılı Arapça kitabe;

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله علي الذاني مصطفى في دين الاسلام في شهر المبارك يوم الاحد الخامس من شهر شوال في سنة مائة و اثني عشر بعد الف من هجرة محمد و زين بزيئة اهل الايمان و الصلوة] و السلام علي محمد العرفان و علي اله و اصحابه و سائر اهل الايمان قد عمر هذا المسجد في اقل الزمان امير الامراء الدوران و سلطان الصلاطين الزمان النازل بنفسه في سبيل الملك المنان قاتل الكفرة و اهل الطغيان عظيم اثر اخروي من عمال داغستان زين الدين ولد من ابناء علي سلطان الازل الي مناطبه ابو الميران ابن آدي كور كلي يك بن خان محمد ابن السعيد الشهيد علي بيك بعمر الله بالغفران و املهم الله بحبوبة الجنان و هو الموافق المنعان

“Muhammed’in Hicretinden sonra, 1112 yılı; Şevval ayının 15-i, Pazar günü, bu mescit kısa sürede, asrın emir el-ümerası, dönemin sultanlar sultanı, merhametli Allahın yolunda kendi canından geçebilen, kafirlerin düşmanı, Dağıstan’ın Adıgörlü Hanedanlığından muhteşem Ali Sultan’ın oğlu Zeyneddin tarafından onarıldı”, anlamında sülüs hat çeşidiyle Arapça yazılı üçüncü kitabe yer almaktadır (Res. 459)⁴⁶⁷.

Mescidin sonuncu kitabesi, güney cephede; mihrap ekseninin batı ucundaki küçük niş içerisinde yer almaktadır (Res. 460). Sülüs hatla yazılı Arapça iki satırlık kitabede;

رأس الاساتيد عيب بن حاجي القمقي

Ustabaşı Hacı Kumuklu oğlu Eyüp’ün (?) (A-y-b) adı yazılıdır⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵ Neymat, a.g.e., s. 88.

⁴⁶⁶ a.y.

⁴⁶⁷ Nemetova, v.d., a.g.e., s. 24.

⁴⁶⁸ Nemetova, v.d., a.g.e., s. 25.

Tanımlama: Bugünkü köy merkezinde yer alan yapı, bölgedeki cami ve mescit planlarında alışılmışın aksine, hacim biçimlenişinin düşey ve kübik gelişimiyle ortaya çıkan plan tipindedir (Res. 461; Hrt. 10). Örtüyü taşıyan ayak ve konsolların oluşturduğu kareye yakın alanlara bölünen düz ahşap tavanlı yapı, dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülmüştür. Batıya hafif meyilli alana kurulu mescidin aydınlatma açıklıkları, ahşap şebekeli vitray pencerelerle çözülmüştür.

Kaba yonu subasman üzerine irili-ufaklı moloz taş ve yassı çaytaşları ile inşa edilen mescidin revak bölümü ile kapı ve pencere kemerlerinde tuğla malzemeden yararlanılmıştır. Ayrıca, döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap kullanılan yapının kırma çatı ve sundurma çatıyla örtülü kısımları kiremitle kaplanmış; dıştan kireçle sıvanan yapı, içten son onarımda sincirle sıvanmıştır.

Batı cephesi, bu yöndeki avlu duvarıyla kapanan mescidin güney cephesi; dışa belirgin biçimde yansıtılan yarı dairesel çıkıntının her iki yanına birer pencere yerleştirilerek çözülmüştür (Res. 462). Kiremit kaplı sundurma çatıyla koruma altına alınan çıkıntının doğu ve batı uçlarındaki dikdörtgen nişlerden, doğu yönündeki kitabesi kopmuş durumdadır. Dikdörtgen çerçeveye sınırlandırılan sivri kemerli pencere açıklıkları, ahşap şebekelerden oluşan geometrik ve yazı motifli vitray camlarla süslenmiştir (Res. 463). Üstten bir sıra tuğladan testere dişi formunda geometrik motifle sonlanan pencereler, diğer cephelerde de tekrarlanmaktadır. Ancak, aynı formu ve daha büyük ebatlı beş adet olan doğu cephedeki pencerelerden bazılarının köşeliklerindeki kaplamalarda, tuğladan balıksırtı ve zikzak kompozisyonlu geometrik düzenlemeler görülürken, kuzey cephedeki pencereler daha sade tutulmuştur (Res. 464). Batıya hafif meyilli taş basamak üzerine yükseltelen kuzey cephe; kare kaideli çokgen ayak ve konsollara oturan sivri kemerlerle üç bölüme ayrılmış bir son cemaat yerine sahiptir (Çiz. 60). Dikdörtgen bir çerçeve içerisine yerleştirilen sivri kemerli taç kapının doğu-batı yönlerinde, sivri kemerli duvar yüzeylerine, diğer cephelerle aynı formu birer adet pencere açılmıştır. Bu pencerelerden doğu uçtağının batı; batı uçtağının ise her iki yönünde yatay dikdörtgen formu kitabe nişleri yer almaktadır. Aynı formu kitabe nişlerinden birisi de, taçkapı üzerindedir. Mescide girişin sağlandığı iki kanatlı ahşap kapı, son onarımda yenilenmiş olup, aslıyla uyumsuzdur (Res. 466). Revak bölümünün ön yüzü, bir sıra testere dişi formunda frizle sonlanan tuğla örgülü sivri kemerli cephenin saçak altı, koyu ve açık gri renklerin ağırlıklı olduğu yedi sıra renkli çay taşı ile hareketlendirilmiştir. Yapı cephelerini

Çepeçevre dolanan ahşap saağın, uçları oyularak yuvarlatılmış ahşap hatıllarla desteklendiğı gör÷lmektedir.

Kare kaideli çokgen ayak ve konsollara oturan sivri kemerlerle d÷rder sıra halinde; 16 d÷şey taşıyıcının kareye yakın mekanlara böl÷üğü harimin kible duvarının orta ekseninde, sivri kemerli derin bir mihrap nişi yer almaktadır (Res. 467). Dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılan mihrabın şimdiki durumda oldukça sade tutulduğı gör÷lmektedir. Pencere açıklıkları dış cepheyle aynı karakterdeki harim duvarları ve taşıyıcıların son onarımda sıvanarak, yapıyla uyumsuz şekilde yenilendiğı dikkat çekmektedir (Res. 468-469).

Herhangi bir süslemesiyle ulaşamayan mescit, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 2.

Yapının Adı: Amberce Cuma Mescidi.

Çizim No: 61.

Resim No: 470-478.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 12 km. güneydoğusu, Amberçay Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Üzerindeki kitabede 1886 yılında, köy halkı tarafından yaptırıldığı bildirilen yapıyla ilgili daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Sovyetler döneminde uzun süre farklı ürünlerin stoklandığı depo olarak kullanılan mescit, daha sonraki dönemlerde uzun süre boş bekletilmiştir. Çatısı 1996 yılında yenilenen yapının Amberçay Köyü sakinlerinin desteği ile yeniden asli işlevine kavuşturulması doğrultusunda yürüttükleri onarım çalışmaları, alelade bir şekilde sürdürülmektedir.

Kitabe: Taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı kitabelerden birisi, mescide doğu cepheden sağlanan giriş açıklığının yukarısındaki basık kemerli niş içerisinde yer almaktadır (Res. 470-471). Sülüs etkili nesih hat çeşidiyle yazılı sekiz satırlık Arapça kitabede;

الله انما يعمر مساجد الله من آمن بالله
قال النبي صلى الله عليه وسلم
من بني لله مسجدا بني له كمنية في الجنة
الحمد لله واحدة الصلوة علي [محمد] النبي بعده/فلله در جماعة انبارجه في اجهادهم و تبادرهم
لبننا هذا المسجد الشريف بعد مرض اربع اسنين/من اجرائهم العين فبارك الله لهم و فيها عمروا و المثل فهمر
هذا العبادات وقع بنائه في سنة ١٣٠٢

“Allahın adıyla, Allahın aşkıyla, Allahın selamıyla, her kim Allah rızası için bir mescit yaptırırsa, Allah da ona cennette bir ev yapar. Allaha ve Muhammed’e selam olsun, ondan başka peygamber yoktur. Amberce ahalisi tüm gücünü toplayarak bu işe girişti. 24 peygamber aşkına bu mescidi bina etmek için girişti. Allah sizleri korusun ve affetsin. Mescit, H. 1302/M. 1885 yılında yapıldı” anlamında bir metin yazılıdır.

Mescidin güney cephesinin batı ucundaki taş üzerine kazınan Arapça iki satırdaysa; “Amberce Cuma Mescidinin H. 1304/M. 1886 tarihinde bina edildiği” kaydedilmiştir (Res. 472).

Tanımlama: Köy merkezinin yaklaşık 200 m. güneydoğusunda; bugün etrafı tel örgüyle çevrilerek koruma altına alınan kuzeye meyilli bir alana kurulu yapı, harimin enine

dikdörtgen gelişmesiyle ortaya çıkan plan tipindedir (Çiz. 61; Res. 473; Hrt. 10). Dıştan 9.40x19.30 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı yapı, günümüze, orijinallliğini önemli ölçüde yitirerek ulaşmıştır. Bugüne kadar farklı amaçlarla kullanılan yapının birkaç kez elden geçtiği anlaşılmaktadır. Güney cephenin doğu-batı uçlarından; koyu gri renkli bir sıra çaytaşı ve iki sıra tuğlayla alması tekniğinde örülen yapı duvarlarının geri kalan kısımları, son dönemde görmüş oldukları gelişigüzel onarımda, çimentoyla sıvanarak kapatılmıştır. Kıрма çatılı mescidin örtü eteğinin doğudan son cemaat yeri; güneyden ise dışa taşıntı yapan mihrap çıkıntısını da toplayacak şekilde desteklerle uzatıldığı görülmektedir.

İçten ve dıştan çimentoyla sıvalı mescidin yapım malzemesi hakkında tam bir bilgi edinilememekle beraber, benzer örneklerden yola çıkarak kaba yonu ve/veya moloz taşla inşa edildiği söylenebilir. Güney cephenin doğu-batı yönlerindeki az bir kısmında, renkli çaytaşı ve tuğlayla uygulanan alması tekniğinin, yapının ön planda tutulan ve bugün sıva altında kalan bazı kısımlarında da tekrar edilmiş olması ihtimal dahilindedir. İç mekanında, ahşap malzemenin tercih edildiği mescidin mihrabı alçıdan olup, kiremit kaplı kıрма çatının etek kısımları şifer levhalarla yenörtülmüştür.

Kuzey cephesi sağır tutulan mescidin güney cephesinde; mihrap nişi dışa beşgen bir çıkıntı yapmıştır (Res. 474). Örtü eteğinin, bu yöne doğru, kare planlı sekiz ahşap direk ile uzatılarak bir eyvan oluşturduğu cephede; çıkıntının her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen ikişer adet dikdörtgen formlu pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Mescit kitabelerinden birisi de bu cephede; cepheyi doğu-batı yönlerden sınırlandıran alması örgülü duvarlardan batı uçtaki örgü taşının üzerine kazılıdır.

Batı cephede; ortada giriş, her iki yanında ise birer pencere açıklığı bulunan mescidin doğu cephesi de aynı düzende olup, son cemaat yeri şeklinde tasarlanan üç basamaklı yükseltideki cephede, giriş açıklığının yukarısına bir de basık kemerli kitabe nişi yerleştirilmiştir (Res. 475-476). Tamamı güney cepheyle aynı formda tutulan açıklıklardan pencereler, demir parmaklıklara sahiptir.

Mevcut halde, kolon-kiriş sistemi ile desteklenen harimin güney duvarında, dekoratif çökertme içerisine yerleştirilen yuvarlak kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 477-478). Orta ekseninde yer alan alçı mihrabın doğu ucunda, düşey doğrultuda dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı bir dolap mevcuttur. Kapı ve pencere açıklıkları, dış

cepheyle aynı karakterdeki mescidin tavan ve zemini bozuk olup, günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmamıştır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 3.

Yapının Adı: Lekit Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 479-484.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 13 km. kuzeybatısı, Lekit Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin doğu cephe duvarına dıştan eklenen mezar taşlarındaki tarihlerden yola çıkılarak, XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği bildirilmektedir⁴⁶⁹. Hakkında etraflı bilgiye ulaşılamayan mescidin Sovyetler devrinde depo olarak kullanıldığı öğrenilmektedir. 1992 yılında görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine kavuşturulan mescit, en son 2003 yılında tamir edilmiştir.

Tanımlama: Bugünkü köy merkezinde, güneye meyilli bir alana kurulan mescit, harimin doğu-batı doğrultusunda gelişimi ile ortaya çıkan plan tipindedir (Res. 479; Hrt. 10). Dikdörtgen planlı yapı içten düz ahşap tavanla örtülü olup, dıştan son onarımda yenilenen saca kaplı kırma çatı altında toplanmıştır. İnceleme sırasında kapalı bulunan mescidin harim kısmına girilememiştir. Ancak, dıştan da görülebilen bu bölümde, hiçbir süsleme bulunmamakla birlikte, kare kaideli ahşap direklerce taşınan düz ahşap tavanlı olup, iç mekan tertibi bakımından, benzer örnekleri tekrarladığı söylenebilir (Res. 480-481).

Kaba yonu ve moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı mescidin cephe duvarlarından bazı kısımları ve köşe duvarları ile kapı ve pencere kemerlerinde tuğla; döşeme, tavan, kapı ve pencerelerde ahşap; çatı kaplamasında ise demir malzeme kullanılmıştır. Harim duvarları sıvalı olup, yarıya kadar yeşile boyanan mescidin dış kuzey cephesi de aynı karakterdedir.

Güney cephesi, dışa yarı silindirik çıkıntı yapan sundurma çatıyla örtülü mihrap nişinin her iki yanına, ikişer yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere açılmıştır. Benzer düzende tutulan doğu cephede aynı formlu pencere açıklıkları iki adettir (Res. 482). Kuzeye doğru yanlarına mezar taşları eklenen pencere açıklıklarının tüm cephelerde aynı formda olup, ahşap çerçevelerinin yuvarlak kemerli kısımlarına, geometrik desenler oyulduğu izlenmektedir. Doğu cepheyle benzer karakterde tutulan batı cephede; subasmanla pencere sınırını belirleyen tek sıra tuğla silmenin, güney cephenin doğu ucuna kadar devam ettiği gözlenmektedir (Res.

---

⁴⁶⁹ Nemet, a.g.e., s. 75-76.

483). Bu yöne üç adet açılan pencerelerin orta hizasındaki moloz taş örgülerde, güney cephede de görülen birkaç sıra tuğla örgü ve ahşap hatıllardan yararlanılmıştır.

Kuzey cephede yer alan son cemaat yeri, harimi örten kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 484). Çatı eteğinin bu yöne doğru uzatılarak, önlerden kare kaideli ve köşeleri pahlı yedi adet ahşap direk ile desteklendiği bu bölümün doğu ucunda, kuzeye penceresi bulunan ve girişi doğudan; tek ahşap kanatlı dikdörtgen bir açıklıktan sağlanan dikdörtgen planlı küçük mekan, iki basamaklı yükseltide yer almaktadır. Taş zemini çimento sıvalı ve düz ahşap tavanla örtülü son cemaat yerinin güney duvarının orta ekseninde, diğerleri ile aynı formlu bir pencere ile doğu-batı yönlerinde, kalkık kemerli ve ahşaptan iki kanatlı birer kapı açıklığı mevcuttur.

Halen ibadete açık olan yapı, asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 4.

Yapının Adı: Güllük Mescidi.

Çizim No: 62.

Resim No: 485-491.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. kuzeybatısı, Güllük Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında İlisu'lu Usta Muhammed Eldaroğlu isminde bir şahıs tarafından yaptırıldığı bildirilen mescidin batı cephesindeki örgü taşlarından kuzey yöndekilerden birisinin üzerine, Hicri takvimi ile 13.. (?) rakamları kazınmıştır. Gah, Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescit⁴⁷⁰ hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Sovyetler döneminde uzun süre kapalı tutulan mescit, 1990'lı yıllarda geçirdiği yüzeysel onarımlarla yeniden asli işlevine kavuşturulmuştur.

Tanımlama: Köy merkezinde bir alan kurulan mescit, kareye yakın (dıştan 19.0x21.8 m.) planda olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 62; Hrt. 10). Bugün, etrafı panel çitle çevrili yapının cepheleri, ağaçlarla kapandığından dolayı iyice görünmemektedir. Son cemaat yeri üç yuvarlak kemerli revak bölümünden oluşan mescidin kuzey-güney uçlarında, iki katlı birer hücre yer almaktadır.

Subasman irili-ufaklı moloz taş, geri kalan kısımlar ise moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap; üst örtüsünde demir malzeme kullanılmıştır. İçten sıvalı yapı, son onarımda boyanmıştır.

Güney cephesi, dönüşümlü olarak, orta boy moloz taş ve üçer sıra tuğlayla hareketlendirilen mescidin bu cephede; moloz taş kaide üzerine yükselen poligonal çıkıntılı mihrap nişi, yarı basık prizmatik metal külahla örtülmüştür. Mihrap nişinin her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen ikişer yuvarlak kemerli pencere açıklığı; benzer düzende tutulan doğu-batı cephelerde üçer adettir (Res. 485-486). Cephelerin çatı eteği hizasından dolanan sıçandişi ve testere dişi formunda üç diş sıralı geometrik saçak frizi, kuzey cephede sonlanmaktadır (Res. 487).

Son cemaat yeri üç yuvarlak kemerli revak bölümünden oluşan kuzey cephenin doğu-batı uçlarında birer yan mekan yer almaktadır (Res. 488-489). İki katlı mekanların kuzey yöne her

⁴⁷⁰ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 473.

katta küçük ölçekli birer adet yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı pencere ile doğu hücrenin batı; batı hücreninse doğu yönüne basık kemerli birer kapı ile açıldıkları izlenmektedir. Tuğladan kare kaideli çokgen ayak ve konsollara oturan revak bölümünün arka kısmında yer alan açıklıklar, diğer cephelerle aynı ebat ve formda olup, yapıya girişin sağlandığı kapı açıklığı, bu cephedeki iki pencerenin orta eksenine açılmıştır. Oyma tekniği ile oluşturulan geometrik örgelerle süslü kapı yüzeylerine; alt başlıkta ters kareyi çevreleyen altıgenler; ortada, merkezine yatay üçgen bir form yerleştirilen dış sıralarla sınırlı iç-içe iki dikdörtgen çerçeve ve üst başlıkta; iç-içe iki kalkık kemerli ve alt kısmı köşelerden testere dişli düşey madalyonlardan müteşekkil kompozisyonlar işlenmiştir. Kanatların alt başlığındaki kompozisyonun üst kısmında, ay-yıldızla taçlandırılarak tekrarlandığı görülmektedir. Son cemaat yeri düz ahşap tavanlı ve zemini kare formlu taş döşeli mescidin cephelerdeki pencere açıklıklarının tamamı, demir parmaklıklara sahiptir.

İki sıra halinde, altışar adet kare kaideli çokgen ayak ve köşelerden konsollara oturan yuvarlak kemerlerin desteklediği düz ahşap tavanlı harimin güney duvarına; çift yuvarlak kemerli çökertme içerisine alınan sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi yerleştirilmiştir (Res. 490-491). Son onarımda boyanan ve herhangi bir süslemesi bulunmayan mihrabın batı ucundaki dört basamaklı ahşap kürsü de yakın zamandır. Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan yapıdan herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Mescit, günümüzde orijinal faaliyetini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 5.

Yapının Adı: Kum Mescidi.

Çizim No: 63.

Resim No: 492-497.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 8 km. kuzeybatısı, Kum Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapının 1895 yılında köy halkı tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Sovyetlerin kurulduğu ilk devirlerde faaliyet gösteren mescidin 1937 yılında depoya dönüştürüldüğü bildirilmektedir⁴⁷¹. Bugün avluya girişin sağlandığı kanatlı büyük demir kapı da yine o dönemlerde, depoya gelen araçların giriş-çıkışı için yaptırılmıştır. Köy halkı yapının bir dönem köy belediyesi idaresi olarak da kullanıldığından bahsetmektedir. Yapının 1988-1990 yıllarında bir onarım gördüğü ve bu onarımda, üst örtüsü ve daha önce ahşap olduğu bildirilen destek dizilerinin demir malzemeyle yenilendiği öğrenilmektedir. Daha sonraki dönemlerde de küçük tamirler geçiren mescit, köy halkının destekleriyle ayakta tutulmağa çalışılmaktadır.

Tanımlama: Kum Mescidi, bölgede birçok örneği görülen, hacim biçimlenişinin enine dikdörtgen gelişimiyle ortaya çıkan plan tipindedir (Çiz. 63; Res. 492; Hrt. 10). Benzerlerinden daha büyük boyutlu yapı (dıştan 16.30x30.40 m.), köy merkezinde, doğuya meyilli bir alana kurulmuştur. Günümüze kadar farklı amaçlarla kullanılarak tahrip edilen mescit, alelade onarımlardan da nasibini alarak özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. İç örtüyü taşıyan ahşap direkler, demir kolonlarla yenilenerek yine aynı malzemeden; çatıya kadar dönel merdiven ve çatıdan yükselen sembolik bir minare yapılmıştır. Tavanı, lambri ile kaplanan iç mekanın kapı ve pencere kemerleri de yine lambri ile çerçevelenmiştir. Ayrıca, şuan epey basık durumdaki çatı sistemi ile doğu cephesinin kuzey ucuna doğru iki pencere arasında görülen duvar örgüsü de, son onarımın izlerini taşımaktadır.

İrili-ufaklı moloz taş ile yer-yer tuğla malzeme kullanılarak, dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin kapı ve pencerelerinde ahşap kullanılmıştır. Son onarımda üst örtüsü demir malzemeyle yenilenen mescidin harim tavanı ile kapı ve pencere açıklıklarının kemer kısımlarında lambri; doğu cephenin kuzey ucuna doğru iki pencere arasındaki örgüde ise kubik taşından yararlanılmıştır. Dıştan bazı kısımları çimentoyla sıvanan mescidin harim ve

---

⁴⁷¹ Eminov, a.g.e., s. 33.

son cemaat yerinin güney duvarı beyaz renge; yapıya girişi sağlayan kapı açıklıkları ise yeşile boyanmıştır.

Bitişindeki yapının avlu duvarı içerisinde kalan güney cephede; dışa poligonal bir çıkıntı yapan mihrap nişi ile her iki yanına beşer adet tuğladan basık kemerli pencere açıklıkları yerleştirilmiştir. Subasman seviyesinin de öne hafif çıkıntı yaptığı görülen cephenin mihrap taşıntısı, moloz taş kaide üzerine tuğlayla tamamlanarak yarı basık prizmatik külahla örtülmüştür. Pencere araları bir sıra kesme çaytaşı ve üç sıra tuğlayla hareketlendirilen yapının aynı düzendeki doğu-batı cephelerde yer alan pencere açıklıkları, beşer adettir (Res. 493-494). Aynı formda tekrarlanan pencere açıklıkları daha düşük kotta yer alan doğu cephede toprak zemine yakındır. Tamamı demir parmaklıklara sahip olan pencerelerden doğu cephenin kuzey yönde bulunan son iki pencere arasındaki almaşık örgünün, kubik taşıyla tamamlandığı izlenmektedir. Kuzeyde sekiz yuvarlak kolonla desteklenerek aynı çatı altında toplanan son cemaat yerinin zemini beton olup, tavanı son onarımda lambri ile kaplanmıştır. Penceresi bulunmayan ve harime yaklaşık eşit aralıklarla dizili üç düşey dikdörtgen iki kanatlı ahşap kapıyla açılan kuzey cephe, oldukça sade tutulmuştur.

Kolon-kiriş sistemi ile desteklenen harimin kible duvarının orta eksenindeki düşey mihrap nişi, yarı dairesel planlı ve yuvarlak kemerlidir (Res. 495-497). Süslemesi bulunmayan mihrabın doğu ucunda, son onarımda minber yerine yaptırılan beş basamaklı ahşap bir kürsü ile yine aynı sırada yenilenen ahşap kapaklı ve dikdörtgen kesitli bir dolap yer almaktadır. Aynı kesitli dolaplar, kuzey cephede üç adet olup, bu yönden sağlanan giriş açıklıkları ile dönüşümlü olarak sıralanmaktadır. Yedi adet yuvarlak kolonla desteklenen lambri kaplama tavanla örtülü harimin batı yöndeki destek dizileri arasından minareye çıkılan demirden dönel merdiven, son onarımda yapılmıştır. Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan harimin pencere açıklıkları lambri ile çerçevelenmiştir. Zemini beton döşeli yapı içerisinde şuan herhangi bir süsleme mevcut değildir.

Özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek günümüze ulaşan mescit, bugün asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 6.

Yapının Adı: Kaşgaçay Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 498-505.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 23 km. güneydoğusu, Kaşgaçay Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan mescidin doğu cephesinin kuzey yönüne doğru örgü taşlarından birisinin yüzeyine, muhtemelen son onarımda boya ile H. 1323 (M. 1905) tarihi yazılmıştır. Mescidin, plan ve diğer mimari özellikleri bakımından olduğu gibi, bölgedeki dini yapıların sayısında artışın gözleendiği bu dönemde inşa edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Bodrum katı medrese olarak faaliyet gösteren mescidin zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, ancak, kitapların büyük bir kısmının 1930'lu yıllarda geçirdiği yangında yok olduğu öğrenilmektedir⁴⁷². Sovyetler devrinde uzun süre köy idaresi, depo, mağaza ve en son olarak da spor salonu gibi farklı amaçlarla kullanılan mescidin çatı örtüsü, sonuncusu 1987 yılında olmak üzere iki kez yenilenmiştir. Mescit, en son 1994-1996 yıllarında, köy halkının destekleriyle geniş çaplı bir onarım geçirerek asli işlevine kavuşturulmuştur.

Tanımlama: Köy merkezinde bulunan yapı, yamuk planlı bir avlunun kuzeyine, güney cephesi bir bodrum katı üzerine oturtulmuş olup, kuzey-güney doğrultusunda; enine dikdörtgen şemada tasarlanmıştır (Hrt. 10). Kuzeyden yüksek, güneye meyilli bir alana kurulu mescidin güney yöne bakan avlu sınırları dar ve yüksek bir duvarla kuşatıldığından dolayı iyice görünmemektedir. İçten, ahşaptan teknetavanla örtülü yapı, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır. Üç yönden sağlanan giriş açıklıklarından günümüze kullanılamaz halde ulaşan doğu cephe açıklığının kapı kanadı, ahşap işçiliğinin özgün örneğini sergilemektedir.

İnşasında kaba yonu ve moloz taş ile tuğla kullanılan mescidin köşe duvarları ve cephelerinde, yer-yer renkli çaytaşlarından da yararlanılmıştır. Ayrıca, iç mekanında ahşabın tercih edildiği mescidin çatı kaplamasında, demir malzeme kullanılmıştır.

Yapı cephelerinden güneyde; bodrum kata girişi sağlayan üç kapı ve bu kapıların her iki yanına birerden, toplam dört pencere açılmıştır (Res. 498). Ahşap atkılı açıklıklar, tuğladan hafif basık kemerli dış sıralı çerçeve içerisine alınarak, yatay üçgen formla vurgulanmıştır.

---

⁴⁷² Eminov, a.g.e., s. 35.

Ortada yer alan baldaken tarzındaki giriş açıklığının yukarısına, dışa poligonal bir taşıntı yapan mihrap çıkıntısı oturtulmuştur. Her birisi bir köşeye denk gelecek şekilde tuğladan yuvarlak kemerli arkatlarla hareketlendirilen çıkıntının bazı yüzeylerinde, mihrap nişini aydınlatan kareye yakın formlu ve küçük ölçekli nişler mevcuttur. Dış sıralı saçak frizi ile çevrili demir levhayla örtülen çıkıntının her iki yanına, simetrik olarak üçer pencere yerleştirilmiştir. Harimi aydınlatan pencereler, bodrum kat açıklıklarından, kat geçişlerini belirleyen tek sıra tuğla silmeyle ayrılmıştır. Tuğladan hafif kalkık kemerli pencereler, yuvarlak kemerli dış sıralı birer tuğla silmeyle kuşatılmıştır. Bu düzenlemenin doğu-batı cephelerde de uygulandığı izlenmektedir (Res. 499). Üçer penceresi bulunan bu cephelerin kuzey yönünde, mescide girişin sağlandığı ahşaptan iki kanatlı birer kapı açıklığı mevcuttur. Günümüzde kapalı tutulan bu açıklıklardan doğu yönünün orijinalliğini koruyarak ulaştığı görülmektedir (Res. 500). İtinayla yapılan ahşap işçilikli kapı kanatlarına, köşelerden testere dişli düşey madalyonlar yapılmıştır. Merkezine ay-yıldızla vurgulanan dairevi ve oval formlar işlenen madalyonlar, her iki yandan, bir tür kum saati başlıklı sütunçelerle sınırlandırılmıştır. Atnalı formunda kemerle taçlandırılan kapı kanatları da birbirinden, yüzeyine üçgen ve çift daireler oyulan geometrik başlıklı sütunçelerle ayrılmıştır. Madalyonları taçlandıran atnalı kemerlerin yüzeyleri; yivli, dalgalı, dış sıralı ve dilimli motiflerden müteşekkil geometrik kompozisyonla bezenmiştir.

Son onarımda elden geçtiği anlaşılan kuzey cephe, diğerlerine nazaran daha sadedir (Res. 501). Batıya doğru hafifçe yükseltilecek subasman üzerine, tuğla ayaklarca taşınan yuvarlak kemerli revak bölümü, dar tutulmuştur. Her biri, diğerinin altına çekilmiş iki basamaklı yastıkla geçilen sekiz poligonal ayağın taşıdığı son cemaat yerinin batı ucuna, dikdörtgen planlı küçük bir de şadırvan eklenmiştir. Son cemaat yerinin güney duvarının orta kısmına; diğer cephelerle aynı formda tutulan iki kanatlı ahşap kapı ile her iki yanına üçerden, toplam altı pencere açılmıştır. Tamamı demir parmaklıklı pencerelerden batı yönde yer alanı, sonradan girişe dönüştürülmüştür. Taş zemini düz ahşap tavanla örtülü son cemaat yeri, kuzeyden; bir sıra testere dişli formunda tuğla saçakla nihayetlenmektedir.

Çatının mahya kısmının doğu köşesine oturtulan poligonal gövdeli ve piramidal külahlı küçük minare, mescidin çatı örtüsünün yenilendiği son onarımda yapılmıştır (Res. 502).

Ahşaptan teknetavanla örtülü harim, ortadan; sekiz poligonal kaideli yukarıya doğru daralan ve üst kısımlarında birer bilezikli yuvarlak direklerin taşıdığı, Barok üslubunu anımsatır kemer dizileriyle, kuzey-güney doğrultusunda iki sahına bölünmüştür (Res. 503-504). Kible

duvarının orta ekseninde yer alan yuvarlak kemerli ve beş köşeli mihrap nişi, sade bordürle kuşatılmıştır (Res. 505). Yüzeylerine açılan küçük boyutlu dikdörtgen nişlerle ışıklandırılan mihrabın batı ucunda bulunan sekiz basamaklı ahşap kürsü, yakın zamandandır. Kalkık kemerli kapı ve pencere açıklıkları, dış cepheyle aynı formdadır.

İç mekanı son onarımda boyanan yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Mescit, günümüzde orijinal işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 7.

Yapının Adı: Gahmuğal Cuma Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 506-511.

Bulunduğu Yer: İçeribazar Mahallesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1787-88 yıllarında, Tsahur hakimi Muhammed Sultanın oğlu Sultan Ali tarafından yaptırıldığı öğrenilen mescidin, minaresinin daha geç tarihli olup, 1871 yılında inşa edildiği bildirilmektedir⁴⁷³. Sovyetler devrinde depo olarak kullanılan mescidin hücresi bir dönem mağaza, daha sonraysa resim galerisi olarak kullanılmıştır. Mescit, 1990'lı yılların ortalarına doğru onarılarak, yeniden asli işlevine dönüştürülmüştür.

Kitabe: Mescide girişin sağlandığı açıklıklardan orta eksendeki kapı üzerinde; günümüzde okunması bir hayli zor nesih hatla yazılı Arapça kitabe yer almaktadır. İlk defa Neymat tarafından okunan kitabe, dikdörtgen bir çerçeve içerisinde olup;

بني هذا المسجد الشريف حاكم الولاية علي سلطان بن محمد سلطان محتسبا
و الجلييلة و العقيقة الهرة خير النساء بنت حسين بيك لسوبه و هبا
تقبل الله تعالى منهما بقبول و جعل حسن الجنة لهما و [ممبا] الفردوس مثابا
سنة ١٢٠٢

“Mescit, Tsahur hakimi, Muhammed Sultan’ın oğlu, soylu Ali Sultan tarafından çok saygıdeğer ve hayırsever Hüseyin Beyin kızı Hayrulnisa’nın namına yaptırılmıştır. Yüce Allah kabul eyle ve onu cennetine al. Onu cennetin daim sakinlerinden kıl. H. 1202/M. 1787-88”, anlamındadır.

Ayrıca, batı cephenin güney ucuna doğru iki pencerenin orta kısmındaki örgü taşlarından birisinin üzerine, muhtemelen son onarımda yağlı boyayla, H. 1286 (M. 1869) tarihi kaydedilmiştir.

Tanımlama: Yapı, kentin güneydoğusunda; bir zamanlar Gahmuğal Köyü olarak bilinen bugünkü İçeribazar Mahallesinde yer almaktadır. Kürmük yolunun kuzey kanadı üzerinde, doğuya meyilli bir alana kurulan mescit, kent sınırları içerisindeki tarihi değere sahip tek

⁴⁷³ Neymat, a.g.e., s. 99.

yapıdır (Res. 506; Hrt. 10)⁴⁷⁴. Mimari açıdan fazla bir önem taşımayan yapı, hacim biçimlenişinin kuzey-güney doğrultusundaki gelişimini tekrarlayan, enine dikdörtgen şemada tasarlanmıştır. Dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülü mescidin, genelde kapalı tutulduğundan dolayı içerisine girilemediği için, harim kısmı incelenememiştir. Ancak, dışarıdan anlaşıldığı üzere, plan tipi ve mimari özellikleri ile olduğu gibi, iç mekan tertibi bakımından da diğer örnekleri tekrar ettiği söylenebilir.

İrili-ufaklı moloz taşın yanı sıra, kaba yonu taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin kapı ve pencere açıklıkları ile son cemaat yeri tavan ve direklerinde ahşap malzeme; çatı kaplamasında ise kiremit kullanılmıştır.

Güneye, poligonal planlı çıkıntı yapan mihrap nişi, aynı planlı kaide üzerine daha içerlek tutulmuş olup, yarı basık prizmatik külahla örtülmüştür (Res. 507). Moloz taş temel üzerine tuğlayla tamamlanan çıkıntının yanlarına, tuğladan basık kemerli ikişer pencere açılmıştır. Pencere araları ve köşe duvarlarındaki örgü sıraları da, tuğlayla hareketlendirilen mescidin diğer cepheleri de benzer karakterdedir. Doğu cephesi daha düşük kotta yer alan mescidin doğu-batı cephelerindeki aynı formlu pencere açıklıkları dörder adettir (Res. 508). Demir parmaklıklara sahip olan pencerelerden kuzey cephenin bu yöne açılan düz ahşap atkılı ve dikdörtgen kesitli tek penceresi, son cemaat yerinin doğu ucuna eklenen ek mekana aittir (Res. 509). Bu mekana giriş; batı duvardaki aynı formlu ve iki kanatlı ahşap açıklıktan sağlanmaktadır (Res. 510). Dairesel planlı altı ahşap direk desteklenen son cemaat yeri, kuzeye doğru ahşaptan oyma bir sıra dilimli saçakla nihayetlenmektedir. Harime, son cemaat yerinin güney duvarında yer alan birbirine yakın aralıklarla dizili üç adet basık kemerli kanatlı kapıyla girilmektedir. Son cemaat yerinin batı ucunda yer alan ve 1871 tarihli olduğu öğrenilen minare⁴⁷⁵ üzerinde, şuan herhangi bir yazıt bulunmamaktadır (Res. 511). Kareye yakın planlı moloz taş kaideden, poligonal pabuçla geçilen dairesele planlı gövde tuğla örgülü olup, yükseldikçe daralmaktadır. Son cemaat yeri çatısıyla aynı hizada, çift sıra bilezikle vurgulanan gövde yüzeyinde dağınık şekilde dikdörtgen ve kare formlu küçük aydınlatma açıklıkları yer almaktadır. Ahşap korkulukları demir dökme şebekeyle bezenen şerefe altı her biri altındakinden daha içeri çekilmiş beş sıra kaval silmeyle kuşatılmıştır. Ahşap direklerce taşınan basık prizmatik külah, sonradan ay-yıldızlı alemle sonlanan demir levhayla

⁴⁷⁴ Bu yapı dışında, Gahmuğal Köyünde günümüze ulaşamayan Abdullaşağı, Askeruşağı ve Gabuluşağı gibi mahalle mescitlerinin de bulunduğu bildirilmektedir; (Azimov, v.d., a.g.e., s. 62).

⁴⁷⁵ Neymat, a.g.e., s. 99.

kaplanmıştır. Günümüzde kullanılmayan minareye, son cemaat yerinin batısındaki merdivenle çıkılmaktadır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 8.

Yapının Adı: Lalapaşa Cuma Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 512-518.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. güneybatısı, Lalapaşa Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Üzerindeki kitabeden, Lala Paşa tarafından 1912-13 yıllarında, Usta Kemal'a yaptırıldığı öğrenilen mescit, Sovyetler döneminde önce depo ve okul, daha sonraysa bir süre köyün sinema kulübü gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1990'lı yıllarda bir süre boş bekletildikten sonra Gah Kültür Müdürlüğüne bağlı köy kulübüne dönüştürülmüştür.

Kitabe: Taçkapı üzerindeki dikdörtgen bir çerçeve içerisine, kabartma tekniği ile yazılı iki satırlık Arapça kitabede;

قد بني هذا المسجد الجامع الشريف جماعة
له له باشا تقبل الله تعالى في سنة ١٣٣١
هو استاد كمال

“Bu, mübarek Cuma Mescidini Lalapaşa cemaati yaptırdı. Her şeyden yüce Allah kabul etsin, H. 1331/M. 1913, Usta Kemal”, anlamında bir metin yer almaktadır (Res. 512). Bu tarih güney cephede; mihrap çıkıntısının yukarısına, tuğlayla kaydedilmiştir (Res. 513).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan kareye yakın planlı yapı, içten düz ahşap tavanlı olup, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 514; Hrt. 10). Uzun süredir farklı amaçlarla kullanılan mescit, özellikle iç mekanında yapılan değişiklikler sonucu günümüze özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşmıştır. Doğu cephesi, bu yönden eklenen avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen mescidin son cemaat yeri, üç yuvarlak kemerle çözülen revaklı bölüme sahiptir.

Moloz taş temel üzerine tuğlayla kasetlenen mescidin iç mekanında ahşap; çatı kaplamasında ise demir malzeme kullanılmıştır.

Güney cepheye poligonal çıkıntı yapan mihrap nişinin yüzeyleri, tuğladan geometrik motiflerle süslü olup, her iki yanındaki basık kemerli birer pencere araları da, düşey

madalyonlarla bezenmiştir (Res. 515). Yarı basık prizmatik demir levhayla örtülü çıkıntının yukarısındaki panoda, Hicri takvimiyle tuğladan 1331 yazılı olup, üstten çift sıra; sıçandişi ve daha yukarıdan testere dişi formunda saçak frizleriyle nihayetlendiği izlenmektedir.

Benzer düzende tutulan batı cephede aynı formlu iki pencere ve kuzey uca doğru, uzun süredir kullanılmayan iki kanatlı ahşap bir kapı yer almaktadır (Res. 516). Tuğladan üç basamakla çıkılan basık kemerli kapı kanatları üç panoya bölünerek, başlıklarına oyma tekniği ile diğer örneklerde görülen daire ve düşey madalyonlardan oluşan geometrik kompozisyonlar işlenmiştir. Mescidin kuzey cephesinde yer alan aynı formlu diğer kapı açıklığının da benzer süslemelere sahip olduğu izlenmektedir. Beton zeminli ve ahşap tavanlı son cemaat yerinin güney duvarının orta kısmında yer alan açıklığın her iki yanına, basık kemerli birer düşey pencere açılmıştır. Kare kaideli poligonal ayak ve konsollara oturan üç yuvarlak kemerli revaklı son cemaat yerinin, diğer cepheleri de saran tuğladan saçak frizi ile hareketlendirildiği görülmektedir. Batı yönünden, küçük bir minare yükseltile çatının mahya kısmının ortasına alem oturtulmuştur. Şerefesi üç dilimli kemerli çokgen gövdeli minare, prizmatik külahla örtülüdür. Sacı kaplı çatı ve minare külahı, dış sıralı saçakla kuşatılmıştır.

Orijinalliği büyük ölçüde yitirilen iç mekanın güney duvarında, dikdörtgen formlu bir çökertme içerisine alınan beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 517-518). Sivri kemerli örtü içerisi ve kenar yüzeyleri, kalemişi tekniği ile yapılan geometrik motiflerle süslü mihrabın doğu yönüne, dikdörtgen kesitli iki kapaklı bir dolap yerleştirilmiştir. Duvarları balçık-samanla sıvalı ve boyalı olan iç mekandaki açıklıklar, Bursa kemerli bir çerçeve içerisine alınmıştır. Herhangi bir süslemesi ulaşmayan harim zemini ve tavanı ahşaptır.

Yapı, günümüzde Gah, Kültür Müdürlüğü bünyesinde köy kulübü olarak faaliyet göstermektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 9.

Yapının Adı: Çüdülü Mescidi.

Çizim No: 64.

Resim No: 519-524.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. güneybatısı, Çüdülü Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmayan mescit, Gah Kültür Müdürlüğünde, XVIII. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁴⁷⁶. Kuzey cephenin doğu köşesinde yer alan minare gövdesi üzerinde Hicri takvimi ile 1280 (M. 1863) tarihi yazılı olup, Hanım Ağa isminde birisi tarafından yaptırıldığı öğrenilen yapı, 1990'lı yıllarda görmüş olduğu gelişigüzel onarım sonrası özgünlüğünü ciddi ölçüde kaybetmiştir.

Tanımlama: Köy merkezinde; kuzeyden duvarla çevrili dikdörtgen bir avlunun güneyine yapılan mescit, kuzey-güney doğrultusunda gelişen dikdörtgen planda olup, kırma çatılıdır (Çiz. 64; Hrt. 10). Güney ve batı cepheleri, bitişiğindeki evin avlu duvarı içerisinde kalan yapının son cemaat yeri, yuvarlak kemerli eyvan içerisinde yer almaktadır. İç mekan duvarları son onarımda çimentoyla sıvanarak kapanan mescit minaresinin gövdeden yukarısı da, bu sırada yenilenmiştir.

Moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin kapı ve pencerelerinde ahşap malzeme kullanılmış olup, çatı üzeri sonraki bir dönemde şifer levhayla kaplanmıştır.

Güney ve batı cepheleri, bu yöndeki evin avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen yapının tek basamaklı subasman üzerine daha içerlek tutulan doğu cephesinde; az derinde yer alan tuğladan yuvarlak kemerli iki pencere açıklığı mevcuttur (Res. 519). Belli aralıklarla dizilen ve alttaki daha içeri çekilmiş basamaklı başlıklara sahip tuğladan düşey sarkıtlarla hareketlendirilen cephenin pilastır aralarındaki boşluklar da, aynı hizada iki sıra testere dişi formunda tuğla saçakla doldurulmuştur. Kuzey cephede de tekrarlanan bu bezemenin dışında, cephenin pencere açıklıkları ve köşe duvarlarındaki yüzeylerde zikzaklar oluşturan orijinal bir örgü düzenlemesi izlenmektedir (Res. 520). Yuvarlak kemerli eyvan içerisinde yer alan son cemaat yerinin doğu-batı uçlarında, iki katlı birer yan mekan mevcuttur. Yakın bir döneme kadar bakımsız bir halde bekletildiği anlaşılan bu bölümlerin,

---

⁴⁷⁶ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4573.

son onarımda, içten çimentoyle sıvanarak yüzeysel bir tamir geçirdiği görülmektedir. Şuan kullanılmayan bu mekanların kuzey yöne, alt kattakiler sağır alınlıklı ve kısmen küçük ölçekli olmak üzere her katta birerden toplam dört pencere ve doğu hücrenin batıya; batı hücrenin ise doğuya, karşılıklı birer kapı ile açıldığı görülmektedir. Pencere açıklıkları doğu cepheyle aynı tutulan hücrelerin kapı açıklığı, dikdörtgen kesitlidir. Köşelerden pahlı birer konsola oturan yuvarlak kemerli eyvanın güney duvarında yer alan taçkapı, son onarımda çimentoyle sıvanarak uyumsuz bir kapıyla yenilenmiştir (Res. 521). Yuvarlak kemerle vurgulanan açıklığın yukarısında, kitabe yerine ait olması muhtemel yatay dikdörtgen formu niş, alt ve üst kısımlardan, tuğladan iki sıra sınır çizgisiyle belirlenmiştir. Yanlardan; cephelerde görülen birer pilastırla sınırlandırılan bu bölümün içerisindeki örgü düzeni, son onarımda boyanarak kapanmıştır. Kuzey cephenin doğu ucunda yer alan minarenin de bu sırada elden geçtiği anlaşılmaktadır (Res. 522). Yüzeyleri yuvarlak kemerli sağır arkatlarla hareketlendirilen poligonal kürsülü minarenin girişi, kürsünün batı yöndeki yüzeyinde bulunan basık kemerli açıklıktan sağlanmıştır. Yukarıya doğru hafifçe daralan tuğla minarenin gövde üzerinde, yine tuğladan H. 1280 tarihi yazılı olup, daha yukarıda ve şerefe altında, çift sıra bilezikle kuşatılmıştır. Gövdesi, yuvarlak kemerli küçük açıklıklarla ışıklandırılan minarenin korkuluk ve külâhı, son onarımda yapıyla uyumsuz, demir malzemeyle kapanmıştır.

Harim, üç sıra ve dörder adet tuğladan poligonal ayak ve köşelerde konsollara birer yastıkla oturan yuvarlak kemer dizileriyle eşit sahinlara bölünmüştür (Res. 523). Tamamı çimento sıvalı iç mekanın güney duvarının orta ekseninde, alınlığına Ayet kazılı üç dilimli kemer içerisine alınan ve şuan sade bordürle kuşatılan yuvarlak kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 524). Mihrabın her iki yanında bulunan birer pencere; batı cephede de iki adet olup, açıklıkların tamamı dış cepheyle aynı formdadır.

Hiçbir süslemesi bulunmayan yapı, günümüzde asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 10.

Yapının Adı: Tasmalı Mescidi.

Çizim No: 65-66.

Resim No: 525-529.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 25 km. güneybatısı, Tasmalı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapının benzerleri ile yakın dönemde; XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına kadarki bir tarihte yaptırıldığı kuvvetle muhtemeldir. Çatısı oldukça yüksek tutulan mescidin Sovyetler devrinde uzun süre tahıl ambarı ve erzak deposu olarak kullanıldığı; 1988-89 yıllarında Usta Safer isminde bir şahıs tarafından çatı örtüsü yenilenerek, kısa bir süre sonraysa iç mekanda gerçekleştirilen yüzeysel onarımla asli işlevine kavuşturulduğu öğrenilmektedir⁴⁷⁷.

Tanımlama: Köy merkezinde; bugün etrafı avlu duvarlarıyla çevrili güneye meyilli bir alana kurulu yapı, enine dikdörtgen planda olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülüdür (Hrt. 10). Son cemaat yeri üç dilimli kemerli revak bölümüne sahip olan yapının güney cephesi, ağaç ve yabani otlarla kapanmış durumdadır.

Subasman moloz taş, geri kalan kısımlar ise moloz taş ve tuğlanın bir arada kullanılmasıyla inşa edilen yapının kapı ve pencereleri ile tavanında ahşap; üst örtüsünde ise demir malzeme yararlanılmıştır.

Güney cephede, dışa poligonal taşıntı yapan mihrap nişi ve her iki yanında hafif kalkık kemerli ikişer pencere açıklığı bulunan yapının doğu-batı cephelerinde de, aynı formlu ikişer pencere mevcuttur (Res. 525). Almaşık düzende tutulan her iki cephe, birer sıra zikzak formlu tuğla saçakla nihayetlenmektedir. Kare kaideli poligonal ayaklara binen, tuğladan üç dilimli kemerli revaklı son cemaat yeri, kuzey cephede yer almaktadır (Res. 526). Ön yüzeyi geometrik kompozisyonlu tuğla kaplamayla hareketlendirilen revak bölümünün köşelikleri daha büyük; aynı hizadaki çizgiyi tamamlayan kısımlar ise daha küçük üçgen formlu sarkıtlarla dolgularan kemerlerin, yanlardan, birer pilastırla sınırlandırılmıştır. Kuzey cephesi, doğu-batı cepheleri de kuşatan zikzak formlu tuğla saçakla sonlanan son cemaat yerinin güney duvarının orta kısmında, iki kanatlı ahşap kapı ve her iki yanında ikişer pencere

---

⁴⁷⁷ Eminov, a.g.e., s. 34.

açıklığı mevcuttur (Çiz. 66). Açıklıkları aynı formda tutulan mescidin pencereleri, demir parmaklıklıdır. Ayrıca, düz ahşap tavanlı son cemaat yerinin tabanı betondur.

Çatıdan yükselen basık kubbeli ve poligonal gövdeli küçük minare, yapının son onarımında; çatı kaplaması yenilenirken yapılmıştır.

Kare kaideli altı adet poligonal ayak ve köşelerde birer konsola binen yuvarlak kemerlerin ortadan; kuzey-güney doğrultusunda böldüğü harimin güney duvarında, tavana kadar yükselen pilastırla sınırlı olup, sivri kemerle kuşatılan basık kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 527-528). Düşey doğrultuda, oldukça dar tutulan mihrabın doğu ucunda rafla bölünen dikdörtgen kesitli bir niş mevcuttur. Açıklıkları dış cepheyle aynı karakterdeki harimin zemini beton; tavanı ahşap olup, duvarları son onarımda boyanmıştır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, günümüzde, asli işlevini sürdürmektedir. Bu mescidin yakınında, köy halkının eski mescit olarak adlandırdığı, günümüze yıkıntı halinde ulaşan bir yapı kalıntısı da mevcuttur (Res. 529).

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 11.

Yapının Adı: Zeyem Mescidi.

Çizim No: 67.

Resim No: 530-540.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 27 km. güneybatısı, Zeyem Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Arapça kitabesinde 1910/11 yıllarında yaptırıldığı bildirilen mescidin Kiril alfabeli Azerice kitabesinde, 1903 tarihli olduğu yazmaktadır. Ayrıca, harime girişin sağlandığı 1908 tarihli kapının batı ucunda, Usta M. Ahmet tarafından 1990 yılında onarıldığını gösterir Kiril alfabeli bir kitabe daha vardır. Mescidin, Sovyetler devrinde tütün deposu olarak kullanıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe: Son cemaat yerinin güney duvarında; yapıya girişin sağlandığı kapı açıklıklarının ortasında bulunan dikdörtgen niş içerisindeki taş üzerine, kabartma tekniği ile yazılı üç satırlık Arapça kitabede;

قد بني هذا المسجد
جماعة زكان في تاريخ
الهجرة ١٣٢٩

“Mescidin, Zekan halkı tarafından H. 1329/M. 1910-11 tarihleri arasında yaptırıldığı” bildirilmektedir (Res. 530).

Bu kitabenin hemen sağında yer alan demir levha üzerine, Kiril harfleriyle Azerice; *“Mescit 1903 yılında inşa edilmiştir”* yazısı kabartma olarak kaydedilmiştir (Res. 531). Ayrıca, mescide girişin sağlandığı batı yönde yer alan ve üst başlığının sağ köşesine oyularak 1908 yazılı kapı açıklığının batı yöndeki duvar yüzeyine monte edilen demir levha üzerine, oyma ve kabartma teknikleri kullanılarak *“Usta M. Ahmet tarafından 1990 yılında onarıldığını”* bildirir, Azerice bir yazıt daha kaydedilmiştir (Res. 532-533).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan enine dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 534; Hrt. 10). Yuvarlak kemerli revak bölümüne sahip olan son cemaat yerinin doğu ucunda, yan odaların yer aldığı iki katlı ek yapı bulunmaktadır. Doğü cephesi, avlunun bu yönünü çevreleyen şifer çitle kapanan mescit, plan tipi ve diğer mimari özellikleri bakımından, aynı tip yapıları tekrarlamaktadır.

Subasman orta boy moloz taş, devamı ise taş ve tuğlayla almaşık teknikte örülen mescidin minber ve tavanı ile kapı ve pencerelerinde ahşap; mihrabın bir kısmında alçı; çatı örtüsünde ise demir malzeme kullanılmıştır. İç mekanın beton döşemesi ise son onarımda linolyumla kaplanmıştır.

Mihrap nişi dışa beş kenarlı çıkıntı yapan güney cephe, orta boy moloz taştan subasman üzerine almaşık teknikte örülmüştür (Res. 535). Üzeri yarı prizmatik demir levhayla örtülü çıkıntının her iki yanına, simetrik şekilde, tuğladan basık kemerli ikişer pencere açılmıştır. Aynı formu iki penceresi bulunan batı cephe yüzeyi, yakın zamanda boyanmıştır (Res. 536). Bu cephenin kuzey ucuna doğru örülerek kapatılan bir de giriş açıklığının bulunduğu, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Tuğladan kare kaideli poligonal ayak ve konsollara oturan, dört yuvarlak kemerli revak bölümüne sahip son cemaat yeri, düz ahşap tavanlı ve beton zeminlidir (Çiz. 67; Res. 537). Kilittaşı kısımları boyayla vurgulanan revak bölümüne doğudan eklenen iki katlı hücreler, kuzeye birer pencere; batıya, birer kapıyla açılmaktadır (Res. 538). Tuğladan basık kemerli açıklıklardan sadece alt kattaki hücreye girişi sağlayan kapı açıklığı dikdörtgen kesitlidir. İkinci kattaki hücreye, sahınlığı iki ahşap direk ile desteklenen basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Dış sıralı saçakla çevrili kırma çatının doğu yönüne doğru mahya kısmından yükselen poligonal gövdeli ve basık kubbeli küçük minare, son onarımda; çatı örtüsü yenilendiği sırada yapılmıştır.

Son cemaat yerinin güney duvarının doğu-batı uçlarındaki iki basık kemerli düşey açıklıktan girilen harimin, benzerleri gibi ortada; kare kaideli ve çokgen planlı ayak ve konsollara binen yuvarlak kemer dizilerinin taşıdığı düz ahşap tavanlı ve beton zeminli olduğu görülmektedir (Res. 539). Güney duvarın orta ekseninde yer alan mihrap nişi, sivri kemerli ve beş kenarlıdır (Res. 540). Çift bordürlü bir çökertme içerisine alınan mihrabın yağlı boyayla yapılan alelade süslemeleri son onarımdandır. Mihrabın hemen batısındaki minberin aynalık ve süpürgeliği de son onarımda boyanarak orijinal yüzeyi kapatılmıştır. Prizmatik kürsülü minberin korkulukları ajurlu süslemeye sahiptir.

Dıştan görünmeyen doğu cephenin, batıyla benzer karakterde olup, açıklıklarının dikdörtgen çerçeve içerisine alındığı izlenmektedir.

Günümüze, özgünlüğünü yitirerek ulaşan mescit, asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 12.

Yapının Adı: Marsan Mescidi.

Çizim No: 68.

Resim No: 541-548.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. güneybatısı, Marsan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Üzerindeki kitabeden, 1908/09 yıllarında Gah sakinleri tarafından yaptırıldığı öğrenilen yapıyla ilgili bilgi verecek başka bir kaynağa rastlanılmamıştır. Gah Kültür Müdürlüğünde, XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescit⁴⁷⁸, Sovyetler dönemi sonrası görmüş olduğu onarımla yeninden orijinal fonksiyonuna kavuşturulmuştur.

Kitabe: Harime girişin sağlandığı taçkapı üzerindeki yatay dikdörtgen niş içerisinde yer alan üç satırlık Arapça kitabe;

انما يعمر المساجد الله فلا تدعوا
فيها مع الله احد [١]
بني هذا المسجد المبارك كل جماعة قوخلوا بالسوية في تاريخ
الهجرة سنة ١٣٢٧

“Allahın mescitleri canlanmaktadır. İbadet yeri yalnız Allah’ındır, dini yalnızca ona has kılarak ona yakarın. Bu hayır dua verilmiş mescit, tüm Gah sakinlerinin destekleriyle H. 1327/M. 1908/09 yılında yaptırılmıştır” anlamında bir metin yer almaktadır (Res. 541). Aynı tarih, batı cephenin kuzey ucunda yer alan revak kemeri üzerine tuğlayla kaydedilmiştir (Res. 542).

Tanımlama: Köy merkezinde; kente giden ana yol üzerinde yer alan mescit, kareye yakın planlı ve içten düz ahşap tavanlı olup, kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 543; Hrt. 10). Panel çitle çevrili yamuk planlı avlunun güneye doğru hafif eğik bir kısmına kurulan mescit, diğerleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Asli yapısı ile uyumsuz bir onarım geçiren mescidin dış cephe örgüsüne kadar boyanarak orijinalliği önemli ölçüde yitirilmiş; güneybatı köşesinden sökülen tuğla örgüler de, yerlerine gelişigüzel oturtulmuştur.

⁴⁷⁸ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4572.

Subasman irili-ufaklı moloz taş, geri kalan kısmı ise tuğlayla tamamlanan mescidin döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap; çatı örtüsünde ise sonraki bir dönemde şifer malzeme kullanılmıştır.

Güney cepheye üç kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin yüzeyi, geometrik motiflerle süslenmiştir (Res. 544). Köşelerden pahlı olup, üst kısmı tuğladan “T” formu motiflerle hareketlendirilen çıkıntı, daha yukarıdan, testere dişi formunda diğer bir kuşakla sınırlandırılmıştır. Ayrıca, basık kemerli dört pencere arasına kabartma tekniği ile oluşturulan kare formların diğer bir benzeri, cephenin üst kısmında bulunan ve yukarıya testere dişi formunda geometrik motifle süslenen yatay nişlerin yanlarında kullanılmıştır. Cepheyi üstten sınırlayan sapak motifi, diğer cepheleri de çepeçevre dolanmaktadır. Diğer cephelerde de tekrarlanan bu kompozisyonun dışında, doğu-batı cephelerdeki aynı formu ikişer pencere araları, dikey baklava tarzı geometrik bir motif; son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephenin kuzeye bakan kemer araları ise pilastırlarla hareketlendirilmiştir (Çiz. 68; Res. 545-546). Yuvarlak kemerlerle çözülen son cemaat yerinin güney duvarında, diğer cephelerden farklı olarak dört yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı dikey pencere ile ortada, harime açılan aynı formu ahşaptan iki kanatlı kapı yer almaktadır. Üzerleri, tek sıra kaba kaval silmeyle vurgulanan açıklıklardan pencerelerin tamamı demir parmaklıklı olup, kapı kanatlarına, benzer örneklerde görülen geometrik örgelerden müteşekkil kompozisyonlar oyulmuştur. Son onarımda dekoratif taş döşenen son cemaat yeri, düz ahşap tavanla örtülmüştür.

Harim; ortadan, kuzey-güney ekseninde uzanan kare kaideli poligonal ayak ve köşelerden konsollara binen dört yuvarlak kemerle desteklenmektedir (Res. 547). Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli mihrap nişi, sade bordürlü olup, yanlardan iki pilastırla sınırlandırılan yuvarlak kemerli çift çökertme içerisine alınmıştır (Res. 548). Açıklıkları kuzey cepheyle aynı formda tutulan iç mekanın boyası, son onarımdandır.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan mescit, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 13.

Yapının Adı: Ağçay Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 549-552.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 9 km. kuzeybatısı, Ağçay Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1885-86 yıllarında inşa edildiği öğrenilen mescit hakkında daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Yapı, en son 2006-07 yıllarında onarılarak kullanıma açılmıştır.

Kitabe: Yapıya giriş açıklığı üzerinde, yüzeyi son onarımda verniklenen taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak; "*Bu mescit, H. 1303/M. 1885/86 yıllarında inşa edilmiştir*", anlamında üç satırlık Arapça bir inşa kitabesi mevcuttur (Res. 549).

Tanımlama: Ağçay Köyü'nün merkezinde; köyün güneyine doğru bir alanda yer alan dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülüdür (Res. 550; Hrt. 10). Mimari açıdan fazla bir önem arz etmeyen mescidin sadece güney cephesi ön planda tutulmuştur. Batı cephesi eyvan içerisinde kalan mescidin batı yönüne eyvan vasıtasıyla eklenen ve günümüzde depo olarak kullanılan bir yapı daha vardır.

Moloz taştan, kireç harcıyla dolgulanan mescidin güneye bakan cephedeki bazı kısımları son dönemlerde karşılaştığı onarımda çimentoyla sıvanmıştır. Ayrıca, örgü aralarında ve iç mekanında ahşaptan yararlanılan mescidin çatısı, saca kaplanmıştır.

Moloz taş kaide üzerine daha içerlek tutulan ve dışa beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişi, aynı malzemeden yarı basık prizmatik külahla örtülüdür. Her iki yanına dikdörtgen formlu birer pencere yerleştirilen cephenin pencere açıklıklarının üst hizasındaki örgü arasında, duvar ağırlığını yanlara dağıtan ahşap hatıldan yararlanılmıştır. Demir parmaklıklı pencereler, son onarımda boyanmıştır. Son onarımda yenilenen taştan beş basamaklı yükseltideki eyvan içerisinde kalan batı cephede, girişin sağlandığı dikdörtgen kesitli ve yapıyla uyumsuz iki kanatlı ahşap bir giriş açıklığı vardır.

Kare planlı ve köşelerden pahlı beş ahşap direk ile desteklenen harim, küçük bir mekandan ibarettir (Res. 551). Güney duvarın orta ekseninde; dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan

sivri kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişı oldukça sade olup, hemen batı ucundaki minber, onarım zamanı yaptırılmıştır (Res. 552). Doğu cephesinde iki penceresi bulunan harimin kuzey cephesi sağırdır. Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan mescidin herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

Yapı, günümüzde orijinal işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 14.

Yapının Adı: Kaysarlı Mescidi.

Çizim No: 69.

Resim No: 553-555.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 23 km. güneybatısı, Kaysarlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1825 yılında yaptırıldığı öğrenilen mescit hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Sovyetler devrinde uzun süre boş bekletilen yapı, 1990'lı yıllarda görmüş olduğu yüzeysel onarımla bir süre asli işlevini sürdürmüştür. Günümüzde kullanılmamaktadır.

Kitabe: Doğu cephenin güney ucunda; pencere açıklığının sol (güney) alt köşesinde yer alan Ayet kitabesinin sonunda, *H. 1241 (M. 1825)* tarihi yazılıdır. Yapıya bu cepheden sağlanan giriş açıklığının yukarısında, kitabe nişine ait olması muhtemel ikinci bir niş daha mevcuttur.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, kareye yakın planlı ve düz çatılıdır (Çiz. 69; Res. 553; Hrt. 10). Oldukça basit planda tutulan yapının son cemaat yeri, doğuda; muhtemelen daha önceki ahşap direklerin yerine son onarımda bugünkü kolonlarla yenilenerek desteklenen aynı çatı altında toplanmıştır.

Yapımında irili-ufaklı moloz taş, renkli çaytaşı ve tuğla kullanılan mescidin kapı ve pencereleri ile tavanı ahşap malzemeden olup, çatı örtüsü sonradan saca kaplanmıştır.

Kuzey ve batı cepheleri sağır tutulan mescidin güney cephesinde, dışa, yarı silindirik bir çıkıntı yapan mihrap nişi ve her iki yanında birer adet düşey dikdörtgen pencere açıklığı yer almaktadır. Yakın zamanda, pencere atkısından itibaren yukarıya doğru sıvanarak boyanan cephenin moloz taştan mihrap çıkıntısının kaide hizasındaki kısmı da, aynı sırada çimentoyla sıvanmıştır. Doğu cephesi de aynı dönemde elden geçirilen mescidin bu cephesi, çatının bu yöne doğru desteklerle uzatılarak aynı çatı altında toplanan son cemaat yeri ile çözülmüştür (Res. 554). Muhtemelen ahşap olduğu düşünülen desteklerin son onarımda demir kolonla yenilediği son cemaat yerinin zemini beton olup, ahşap tavanı da sonradan yenilenmiştir.

Güney uca doğru düşey dikdörtgen bir penceresi bulunan cephenin kuzey yönünde, dikdörtgen kesitli bir giriş açıklığı yer almaktadır.

Kible duvarının orta ekseninde; dikdörtgen bir çökertme içerisine alınan yuvarlak kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi, şuan oldukça sadedir (Res. 555). Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan harimin batı duvarında, sonradan dolaba dönüştürülen dikdörtgen kesitli bir niş yer almaktadır. Ahşap tavanı sonradan yenilenen harimin zemini betondur.

Herhangi bir süslemesi ile ulaşmayan yapı, günümüzde bakımsız haldedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 15.

Yapının Adı: Amircan Mescidi.

Çizim No: 70.

Resim No: 556-562.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 5.5 km. güneybatısı, Amircan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan mescit, Gah, Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁴⁷⁹. Köy halkının, Sovyetler zamanında çeşitli ürünlerin stoklandığı depo amaçlı faaliyet gösterdiğini bildirdiği mescidin örtü sistemi, 1995 yılında yenilenmiştir. Ancak, onarımı devam ettirilemeyen yapı, uzun süredir harap halde bekletilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde, doğuya hafif meyilli bir alan kurulan yapı, enine dikdörtgen planlı olup, kırma çatıyla örtülüdür (Çiz. 70; Res. 556; Hrt. 10). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan mescidin doğu yönündeki orantısızlık, sonraki bir dönemde elden geçtiğini göstermektedir. Revak kemerleri alelade örülen yapı çatısının doğu yönü de basık ve eğiktir. Ayrıca, doğu cephesinin güney ucuna doğru örülerek kapatıldığı izlerinden anlaşılan yan-yana iki pencere açıklığının bulunduğu cephede, üst kısımlara doğru kitabe yerini anımsatan iki de niş yer almaktadır.

Beden duvarlarında kaba yonu ve irili-ufaklı moloz taş ile tuğla kullanılan yapının kapı ve pencereleri ahşaptır. Süpürgeliği sonraki bir dönemde çimentoyla sıvanan harim duvarlarının geri kalan kısımları balçık-samanla sıvanmıştır. Kiremitle kaplı kırma çatının etek kısmı da, son dönemlerde yenilenmiştir.

Yabani ağaç ve otlarla kapanan güney cephede; moloz taştan dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanına, ikişer adet tuğladan basık kemerli pencere açılmıştır (Res. 557). Pencere araları ve köşe duvarları tuğlayla hareketlendirilen mescidin batı cephesi de aynı düzende tutulmuştur. Aynı formlu iki penceresi bulunan batı cephenin aksine, daha önce aynı karakterde olduğu anlaşılan doğu cephede, pencere açıklıkları örülerek kapatıldığı gibi, cephe boydan-boya sıvanmıştır.

Üç dilimli kemerli son cemaat yerine sahip olan kuzey cephenin doğu-batı uçlarında birer mekan yer almaktadır. Kuzeye, tuğladan basık kemerli birer pencere ile açılan mekanlardan

⁴⁷⁹ Gah Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4571.

doğu yöndekine batıdan; batı yöndekine ise doğudan açılan dikdörtgen kesitli birer kapı ile girilmektedir (Res. 558-559). Kare kaideli tuğla ayak ve konsollarca taşınan ve köşelikleri sonraki bir dönemde gelişigüzel dolgularan kemerlerden sadece batı uçtaki orijinal olup, diğer ikisi orantısız bir biçimde, baştan savma örülmüştür. Pencerelele demir parmaklıklı yapının kemer araları da, ayak hizasından, demir örgüyle kapatılmıştır. Mescide giriş, son cemaat yerinin güney duvarının orta kısmındaki dikdörtgen formlu açıklıktan sağlanmaktadır. Bakımsız haldeki iç mekan, yuvarlak planlı dört yuvarlak demir kolonla desteklenerek ayakta tutulmağa çalışılmaktadır (Res. 560). Güney duvarın orta eksenindeki düşey dikdörtgen çökertme içerisine yerleştirilen sivri kemerli ve uçları hafif içe kıvrık yarı dairesel planlı mihrap nişi, balçık-samanla sıvanmıştır (Res. 561). Doğu ucunda, dikdörtgen kesitli bir niş bulunan harim duvarındaki açıklıklar, dış cepheyle aynı formdadır. Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescidin iç mekanı harap haldedir. Bu yapı dışında, köyün başlangıcında yer alan mezarlık içerisinde, günümüze yıkıntı olarak ulaşan bir mescit daha vardır (Res. 562).

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 16.

Yapının Adı: Zerne Mescidi.

Çizim No: 71.

Resim No: 563-567.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 19 km. kuzeybatısı, Zerne Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan mescit hakkında bilgi verecek hiçbir kaynağa rastlanılmamıştır. Plan tipi ve mimari özellikleri bakımından kent ve çevre köylerdeki diğer mescitlerle yakın benzerliğinden dolayı XIX. yüzyıl içerisinde inşa edildiği düşünülebilir. Haziresinde bulunan iki mezardan yazılı olanının üzerindeki tarih de, 1854 yılına aittir. Köy halkının anlattıklarına göre Sovyetler döneminde uzun süre köy ambarı olarak kullanılan yapı, 1993-94 yıllarında görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine kavuşturulmuştur.

Tanımlama: Köy merkezinde; doğu-batı doğrultusunda kurulan dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavanla örtülmüş olup, dıştan, sonraki bir dönemde şiferle kaplı kırma çatı altında toplanmıştır (Çiz. 71; Hrt. 10). Uzun süre farklı amaçla kullanılan mescit, bu doğrultuda karşılaştığı değişikliklerden nasibini almıştır. Ambar olarak kullanıldığı dönemde iç mekanın fazla ışık almaması gerekçesiyle kuzey cephe penceresi örülmüştür. Ayrıca, çatı eteği doğuya doğru uzatılarak sundurma çatı ile örtülen bu mekana, doğudan demir kolonlarla destek verilerek kuzey-güney uçları duvarla kapatılmıştır. Yakın dönemde ise batı duvarına yan-yana iki büyük ebatlı pencere açılmıştır.

Kaba yonu ve moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı mescidin iç mekanında ahşap; çatı örtüsünde ise sonraki bir dönemde şifer malzemeden yararlanılmıştır.

Batı cephesinin tamamı, güney cephesinin ise batı ucu, bu yönden eklenen evin avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen mescidin doğu cephesi, yapıyla uyumsuz bir tarzda boyanmıştır.

Güney cephede; irili-ufaklı moloz taş örgülü ve yukarıya doğru daralan yarı silindirik mihrap çıkıntısının doğu yönündeki pencere açıklığı, düz ahşap atkılı ve düşey dikdörtgendir (Res. 563). Kuzey cephesi sağır durumdaki yapının doğu cephesine sonradan açılan pencere açıklıkları ise kareye yakın kesitli ve büyük ebatlı olup, yan-yana ikişer adettir (Res. 564-565). Kare formu üç demir kolonla desteklenen beton zeminli mekan, ahşap tavanla

örtölüdür. Yapıya giriş, doğu cephenin kuzey ucunda yer alan dikdörtgen kesitli ve tek kanatlı ahşap kapıdan sağlanmıştır.

Güney duvara dik uzanan dört sıra ve üçerden toplam 12 adet kare planlı ahşap direklerle derinlemesine sahınlara ayrılan mekanın kible duvarının orta ekseninde; dikdörtgen çerçeveye sınırlandırılan sivri kemerli derin ve küçük bir mihrap nişi yer almaktadır (Res. 566-567). Oldukça sade tutulan taş mihrabın eksenine, muhtemelen akustik amaçlı bir delikçik yerleştirilmiştir. Yukarı kısmının doğu-batı yönlerinde birer dikdörtgen kesitli küçük niş bulunan güney duvardaki pencereler düşey doğrultuda dikdörtgen kesitli; doğu duvardakiler ise kare formludur. Ayrıca, doğu duvarının güney ucunda, ahşap kapaklı ve dikdörtgen kesitli bir dolap yer alan mescidin kuzey ve batı duvarları sağır tutulmuştur. Herhangi bir süslemesi bulunmayan iç mekan; balçık-samanla sıvalı olup, döşeme ve tavanı ahşaptır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 17.

Yapının Adı: Almalı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 568-573.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 25 km. güneydoğusu, Almalı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Mescidin, 1885 yılında, Nurullah Efendi'nin oğlu Mahmut Efendi isminde bir şahsın rehberliğinde ve köy halkı tarafından yaptırıldığını bildirir bir kitabesi olduğundan bahsedilmektedir⁴⁸⁰. Günümüzde nerede bulunduğu dair herhangi bir bilgiye ulaşılamayan kitabenin, son cemaat yerinin kapı açıklıkları arasındaki yarım yuvarlak niş içerisinde yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Sovyetler döneminde uzun süre mağaza olarak kullanılan mescidin 1991 yılı itibariyle gömüş olduğu onarım sonrası orijinal işlevine dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Tanımlama: Bugünkü köy merkezinde, batıya hafif eğik bir alana kurulu yapı, enine dikdörtgen planlı olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülmüştür (Res. 568; Hrt. 10). Plan ve mimari özellikleri bakımından fazla bir önem arz etmeyen mescit, zaman içerisinde karşılaştığı değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Döşeme taşları yenilenen son cemaat yeri tavanı lambri ile kaplanarak iç mekan ve dış cepheler tamamen boyanmıştır.

Yüzeyleri sıvayla kapandığından dolayı beden duvarlarında kullanılan yapım malzemesi ve örgü tekniği hakkında kesin bir bilgi edinilememekle birlikte, benzerleri ile aynı özellikleri taşıdığı düşünülmektedir. Ayrıca, döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap malzeme kullanılan mescidin üst örtüsündeki kiremitlerin bir kısmı son onarımda yenilenmiş; muhtemelen daha önce ahşap olan son cemaat yeri tavanı da, bu sırada lambri ile kaplanmıştır.

Her yüzeyine birer dikdörtgen niş açılan mihrabın dışa üç kenarlı çıkıntı yaptığı görülmektedir (Res. 569). Sundurma çatı ile koruma altına alınan nişin her iki yanına hafif kalkık kemerli ikişer pencere açılmıştır. Doğu-batı cephelerde aynı formlu ikişer penceresi bulunan mescidin kuzey cephesi; örtü eteğinin bu yöne doğru uzatılarak önden demir

---

⁴⁸⁰ Neymat, **a.g.e.**, s. 145.

kolonlarla desteklenen, yarı açık bir son cemaat yeri olacak şekilde çözülmüştür (Res. 570-571). Batı ucuna ek bir mekan eklenen mescidin bu mekanı, kuzeyden diğerleri ile aynı formlu tek pencere ile aydınlatılmaktadır. Ek yapının batı duvarında yer alan giriş açıklığı da, son cemaat yerinin güney duvarında yan-yana bulunan harime giriş açıklıkları gibi düşey doğrultuda olup, yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklıdır (Res. 572). Tamamı demir parmaklıklara sahip olan pencere ve kapı açıklıkları, son onarımda boyanmıştır.

Kible duvarının orta ekseninde; dikdörtgen bir çökertme içerisine alınan sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi, oldukça sadedir (Res. 573). Açıklıkları, Bursa kemeri tarzında bir kuşatma kemeriyle çerçevelenen iç mekanın, duvarları ve tavanı son dönemde boyanmıştır. Döşeme ve zemini ahşap olan harimde hiçbir süslemeye rastlanılmamıştır.

Halen ibadete açık tutulan yapı, asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 18.

Yapının Adı: İbahlı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 574-577.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. güneydoğusu, İbahlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmayan mescidin plan tipi ve mimari özelliklerine dayanarak, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına kadarki bir dönemde yaptırıldığı söylenebilir. Sovyetler devrinde depo olarak kullanıldığı bildirilen yapı, 1990'lı yılların ortalarına doğru görmüş olduğu alelade onarım sonrası ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Bugünkü köy merkezinde; kareye yakın şemada tasarlanan mescit, içten düz ahşap tavanla örtülü olup, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 574; Hrt. 10). Kiremit kaplı çatı eteği sonraki bir dönemde şiferle yenilenen yapı içerisi, alelade boyanmış ve süslenmiş; dış cephe, çimento harcıyla sıvanmıştır. Toprak seviyesi yükseldiğinden dolayı daha düşük kotta kalan mescit, çevresindeki yabani ot ve ağaçlarla kaplanmıştır.

Sıvalı yüzeylerinden, duvar malzemesi ve örgü tekniği pek anlaşılamayan yapının bu konuda benzer örnekleri tekrarladığı düşünülmektedir. Ayrıca, kapı ve pencereler ile son cemaat yerinin düşey taşıyıcılarında ahşap; çatı örtüsünde ise kiremit kullanılan mescidin sonraki bir dönemde çatı eteği şiferle kaplanarak iç mekanı kolon-kiriş sistemi ile desteklenmiştir.

Güneye yarım yuvarlak bir çıkıntı yapan mihrap nişi, şifer kaplı sundurma çatıyla örtülmüştür. Her iki yanına birer adet düşey dikdörtgen pencere açılan cephe, çimentoyla sıvanmıştır. Diğerleri de sıvalı olan cephelerden kuzey duvar sağır olup, batıda; aynı formlu tek pencere açıklığı mevcuttur (Res. 575). Dairevi üç adet ahşap direk taşıyan örtü eteği doğu cephede, son cemaat yerini de toplayacak şekilde düzenlenmiştir (Res. 576). Penceresi bulunmayan cephenin kuzey ucundaki dikdörtgen kesitli iki kanatlı ahşap kapı, sonraki bir dönemde yenilenmiştir.

Ortadan, kare planlı demir kolonla desteklenen harimin güney duvarında, yarı dairesel planlı ve yuvarlak kemerli derin bir mihrap nişi yer almaktadır (Res. 577). Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan harimin duvar yüzeyleri, sonraki bir dönemde alçıdan panolarla uyumsuz bir şekilde süslenmiş ve baştan savma boyanmıştır.

Orijinalinden herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescit, şuan bakımsız durumda olup, kullanılmamaktadır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 19.

Yapının Adı: Karatala Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 578-580.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. güneydoğusu, Karatala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hakkında hiçbir çalışmaya rastlanılmayan mescidin, benzer örneklerden yola çıkarak, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Sovyetler döneminde uzun süre boş bekletilen yapı, günümüzde de bakımsız halde olup, içerisi bazı yapı gereçleri ve hurda yığını ile dolmuştur.

Tanımlama: Köyün başlangıcında; yapay bir tepenin büyük ölçüde düzleştirilmesiyle elde edilen doğuya hafif meyilli bir alana kuzey-güney doğrultusunda kurulan mescit, dikdörtgen planlı ve kırma çatılıdır (Res. 578; Hrt. 10). Asli işlevini çok az bir zaman sürdürdükten sonra uzun süre bakımsız kalarak farklı amaçlarla kullanılan mescit, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir. Bazı kısımlarının son dönemde elden geçtiği anlaşılan mescidin kısa süreliğine onarımına başlanılsa da, sonradan yarıda bırakılmıştır. Mescidi, kuzey ve batı cephelerden kuşatan son cemaat yeri, çatı eteğinin bu yönlere doğru ahşap direklerle uzatılarak aynı çatı altında toplandığı açık bir mekan şeklinde düzenlenmiştir.

Kaba yonu ve moloz taş ile bazı kısımlarında tuğlanın da kullanıldığı beden duvarları alelade örülmüştür. Kiriş ve düşey taşıyıcılar ile kapı ve pencerelerde ahşap; çatı örtüsünde ise kiremit kullanılmıştır. Sonraki bir dönemde eteği şiferle kaplanan çatının mahya kısımları da, teneke parçaları ile örtülmüştür.

Güney cepheye tuğladan poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi sonradan yenilenmiştir. Yüzeylerine açılan kare formlu açıklıklarla aydınlatılan çimento sıvalı çıkıntının doğu ucunda bir; batı ucunda ise iki adet dikdörtgen kesitli pencere açıklığı mevcuttur. Doğudan pilastırla sınırlandırılan cephenin batı uçta yer alan pencere açıklığının yapıyla sonradan birleştirilen ek mekana ait olduğu düşünülmektedir. Düz ahşap atkılı pencere açıklıkları doğu-batı cephelerde ikişer adettir (Res. 579). Tek basamaklı yükseltide; ahşap direklerle desteklenen çatı altında toplanan batı cephenin aksine, subasman üzerine daha içerlek tutulan doğu cephe, düşük kotta yer almaktadır. Batı cepheyle aynı düzende tutulan kuzey cephede; batı uçta yapıya girişin sağlandığı kapı açıklığı ile doğuya doğru diğerleri ile aynı formda iki pencere açıklığı

bulunmaktadır. Yapıya bu cepheden sağlanan doğu uçtaki diğer giriş açıklığı ise belirlenemeyen bir dönemde örölerek kapatılmıştır. Camlarının büyük bir kısmı kırık durumdaki iç mekanın zemin ve tavanı da bozuk olup, mevcut halde bazı yapı gereçleri ve hurda yığını ile dolmuştur (Res. 580).

Gah, Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki mescit, günümüzde terk edilmiş; harap haldedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 20.

Yapının Adı: Süskend Mescidi.

Çizim No: 72.

Resim No: 581-583.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 7 km. kuzeybatısı, Süskend Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan yapının orijinalinden kalan bazı elemanları, mescidin XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir. Avlusunda gömülü mezar taşı da, 1865 yılına aittir. Sovyetler zamanı bakımsızlıktan yıkılma durumuna gelen mescidin onarımı, son yıllarda köy halkının desteğiyle yürütülmektedir. Güney cephesinde yer alan pencere açıklıklarının sonraki bir dönemde örülerek kapatılması, mescidin, benzerleri gibi bir dönem farklı amaçla kullanıldığını göstermektedir.

Tanımlama: Süskend Köyü merkezinde; uzun süre bakımsız halde bekletilen yapı, günümüze özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek ulaşmıştır (Res. 581; Hrt. 10). Köy halkının gelişigüzel onardığı yapının beden duvarlarının yaklaşık yarıya kadarki kısmı, zemin kotunun yükselmesi sonucu toprak altında kalmıştır. Dikdörtgen planda, enine gelişen yapının kiremit kaplı kırma çatısı, son yıllarda yenilenmiştir. Onarım sırasında aynı zamanda daha önce yıkılan doğu duvarı da, yeniden yapılmıştır. Ancak, eski yerine nazaran daha içeriden örülen duvarın, iç mekanda, mihrap eksenindeki simetriyi etkilediği gibi, doğu cephenin dışında oluşan boşlukta da, kolonlarla desteklenen yeni bir son cemaat yeri düzenlenerek orijinal plan değişmiştir. Böylelikle doğu cephede, tek çatı altında toplanan yarı açık son cemaat yeri oluşturularak, güney duvarına da yan-yan kare formlu iki pencere ve kuzey ucuna dikdörtgen kesitli bir kapı açılmıştır. Cephenin kuzey ucunda, yapının orijinalinden kalan küçük kısım ise güneyden kubik taşı ve tuğlayla örülerek hücreye dönüştürülmüş; yapıya orijinal girişin sağlandığı kapı da, bu sırada örülerek kapatılmıştır.

Yapımında kaba yonu ve moloz taş ile kireç taşı kullanılan mescidin sonraki eklemelerinde, kubik taşı ve tuğladan da yararlanılmıştır. Bu sırada kapı ve pencere çerçeveleri ile kirişleri de ahşapla yenilenen mescidin son cemaat yerine, demir kolonlarla destek verilmiştir.

Güneye yarı silindirik çıkıntı yapan mihrap nişi, sundurma çatıyla örtülü olup, yukarıya doğru daralmaktadır (Res. 582). Çimento sıvalı cephenin pencere açıklıkları, yakın zamanda

uğradığı değişikliklerden birisinde, örölerek kapatılmıştır. Kuzey cephesi sağır tutulan mescidin batı cephesindeki taştan sivri kemerli iki pencere açıklığı, zemine yakın seviyeye inmiştir. İki yuvarlak demir kolonla desteklenen son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephe, yan-yanına iki kare formlu yeni pencere ve kuzey uca doğru dikdörtgen formlu kapıdan ibarettir.

Zemin kotu yükselerek beden duvarlarının takribi yarıya kadarki kısmı toprak altında kalan iç mekanın güney duvarında; sonradan örülen doğu cephe duvarının bitişiğine doğru, kireç taşından yuvarlak kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 583). Aynı zamanda kireç harcıyla sıvanan duvarlardaki açıklıklardan, dış cepheyle aynı tutulan doğu cephenin aksine, batıdakiler kare formludur.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının zemin ve tavanı bozuk durumda olup, günümüzde kısmen ayaktaadır. Onarımı sürdürölen yapı, şuan kullanılmamaktadır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 21.

Yapının Adı: Kazmalar Köy Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 584-588.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 18 km. güneybatısı, Kazmalar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1906 yılında yaptırıldığı öğrenilen mescidin Sovyetler döneminde bir süre tahıl ve gübre ambarı olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Yapının üst örtüsünün de o dönemlerde elden geçirildiği düşünülmektedir. Daha sonraları bakımsız halde, boş bekletilen yapı, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

Kitabe: Nerede yer aldığı tam olarak belirlenemeyen ve şuan mescit içerisinde yerde bulunan; ortadan ikiye bölünmüş çaytaşı üzerine kabartma tekniği ile yazılı kitabeden, sadece “*H. 1324/M. 1906*” tarihi okunabilmektedir.

Tanımlama: Köyün güneydoğusunda; köy başlangıcında, doğuya hafif meyilli bir alana kurulu yapı, harimin enine dikdörtgen gelişimiyle ortaya çıkan plan tipindedir (Res. 584; Hrt. 10). Sonraki bir dönemde kırma çatısı şifer levhayla kaplanan mescide ait ek mekanlar, benzer örneklerden farklı olarak güney cephede; bu yönden aynı çatı altında toplanan eyvanın doğu-batı uçlarında yer almaktadır.

Moloz taş temel üzerine kerpiçten örülen mescit içten ve dıştan balçık-samanla sıvanmıştır. Giriş ve düşey taşıyıcılar ile kapı ve pencerelerde ahşap malzeme kullanılan yapının çatı örtüsü, sonradan şiferle kaplanmıştır.

Güney cephesi, beş dairesel planlı ahşap direklerin taşıdığı eyvan içerisinde yer alan mescidin bu cepheye poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi, her iki yandan birer hafif kalkık kemerli pencere açıklıkları ile sınırlandırılmaktadır. Cephenin doğu-batı uçlarına eklenen hücrelerin de, güneye aynı formlu birer pencere ile açıldığı görülmektedir. Aynı zamanda pencerelerin yukarı kısmında birer kare formlu küçük açıklıkları bulunan hücrelerden doğu yöndekine, batıdan; batı yöndekine ise doğu uçta bulunan aynı formlu birer kapı ile girilmektedir. İçten ve dıştan balçık-samanla sıvalı hücrelerin kuzey duvarında birer duvar içi ocak; batı uçtakinde ise ocağın her iki yanında birer dikdörtgen formlu niş yer almaktadır. Ayrıca, hücre

duvarlarının üst hizasında yer alan kare formlu yuvaların, bu odaları içten örten tavan hatıllarına ait olabileceği muhtemeldir.

Kuzey cephesi sağır tutulan mescidin batı cephesindeki tek pencere açıklığı, diğerleri ile aynı formdadır (Res. 585). Mescide girişin sağlandığı doğu duvarın kuzey bölümü yıkılmıştır (Res. 586). Bu yönde yer alan kapı ve pencere açıklıklarına ait orijinal çerçeveler, bugün de yerlerinde korunmaya çalışılmaktadır (Res. 587). Pencere açıklıkları demir parmaklıklara sahip olan mescidin güney cephedeki ahşap direkleri, demir dökme şebekeli korkulukla kapanmıştır.

İçten balçık-samanla sıvalı yapının kible duvarının orta ekseninde yer alan basık kemerli mihrap nişi, yarı dairesel planlı olup, sütuncelere birer yastıkla geçilen sivri kemerli bir çökertme içerisine alınmıştır (Res. 588). Zemin ve tavanı bozuk durumdaki yapı açıklıkları dış cepheyle aynı formdadır. Yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Gah, Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, bakımsızlıktan yok olma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 22.

Yapının Adı: Karabaldır Köy Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 589.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. güneybatısı, Karabaldır Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Mescit olarak inşa edilen ve köy halkının XIX. yüzyılın sonlarına doğru yaptırıldığı bildirilen yapının Sovyetler zamanında, idare binası olarak kullanıldığı öğrenilmektedir. Yapı, günümüzde de, bir kısmı Gah, Kültür Müdürlüğüne bağlı köy kulübü; diğer kısmı ise köy belediyesi olarak faaliyet göstermektedir.

Tanımlama: Kuzeyden bazı bölümler eklenerek aynı çatı altına alınan ve uzun süredir farklı amaçlarla kullanılan mescidin asli yapısı tamamen bozulmuştur (Res. 589; Hrt. 10). Şuan şifer kaplı kırma çatıyla örtülü yapının daha önce mescit binası olduğu ise güney cepheye yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinden anlaşılmaktadır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 23.

Yapının Adı: Şotavar Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 590-591.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 20 km. güneybatısı, Şotavar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Günümüzde Gah, Kültür Müdürlüğüne bağlı köy kulübü adıyla faaliyet gösteren yapı, Sovyetler döneminde de, farklı amaçlarla kullanılmıştır. Yapım tarihi kesin olarak belirlenemeyen mescidin benzerlerinden yola çıkarak XIX. yüzyıl içerisinde yaptırıldığı ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Dikdörtgen planlı asıl binaya doğudan arka-arkaya iki ek yapı eklenerek genişletilen mescit, uzun süredir farklı amaçlarla kullanılmaktadır (Res. 590; Hrt. 10). Güneye poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi ve bu yöne açılan basık kemerli pencereleri dışındaki elemanları yenilenen yapının orijinalliği tamamen yitirilmiştir (Res. 591).

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 24.

Yapının Adı: Deymedağlı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 592-593.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 19 km. güneybatısı, Deymedağlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1890 yılında köy sakinleri tarafından yaptırıldığı öğrenilen mescidin Sovyetler zamanı uzun süre depo ve idari bina gibi farklı amaçlarla kullanıldığı bildirilmektedir. Yapı günümüzde de köy okulu olarak faaliyet göstermektedir.

Kitabe: Yapıya sonradan eklenen bölümden geçilerek ulaşılan giriş kapısı üzerinde; yatay dikdörtgen niş içerisine kabartma tekniği ile yazılı kitabede;

بسم الله و الحمد لله و الصلاة علي رسول الله اما بعد فان جماعة
دكمه داغداني قد بنوا هذا المسجد الشريف و البناء المنيف طالبيين
لرضاء الرحمن فتقبل الله منهم هذا الاحسان وقع بناء في سنة ١٣٠٨

“Allahın adı ve rızası ile... Deymedağlı Köyü sakinleri, bu şerefli mescidi Allah rızası için yaptırdı, Allah kabul etsin. Tamamlandı, H. 1308/M. 1890”, anlamında üç satırlık Arapça bir metin yer almaktadır (Res. 592).

Tanımlama: Günümüze gelene kadar karşılaştığı ilave ve değişikliklerden bir hayli bozulan dikdörtgen planlı asıl yapının kuzey ucuna, aynı şema ve boyutta başka bir yapı eklenmiştir (Res. 593; Hrt. 10). Kiremit kaplı yapıya eklenen şifer kaplı bölümle birlikte okul binasına dönüştürülen mescidin özgünlüğü tamamen yitirilmiştir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 25.

Yapının Adı: Leleli Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 594.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 28 km. güneybatısı, Leleli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamayan yapının haziresinde yer alan mezar taşları üzerindeki tarihten yola çıkarak, XVIII.-XIX. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Köy Mezarlığı içerisinde yer alan yapı, günümüze kalıntı olarak ulaşmıştır. İrili-ufaklı moloz taş duvar örgüsünün sadece 3-4 m. kadar yükseklikteki kısımları ayakta kalan mescidin içten ve dıştan kireç harcıyla sıvalı yerleri belli olmaktadır (Res. 594; Hrt. 10). Beden duvarlarının çevrelediği alan itibariyle dikdörtgen planlı olduğu izlenen mescidin güneye yarı silindirik çıkıntı yapan moloz taştan mihrap nişi ile doğu ucundaki aynı malzemeden sivri kemerli pencere açıklığı kısmen ayaktaadır. Örtü sistemi ve diğer özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan yıkıntı halindeki yapı, yok olmak üzeredir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 26.

Yapının Adı: Malah Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 595-596.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 16 km. güneydoğusu, Malah Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: İkinci kat hücresinin kapı açıklığı yukarısına tuğlayla yazılı H. 1323/M. 1905 tarihinin yapım yılı olabileceği düşünülen mescit hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tanımlama: Günümüzde, kuzey cephenin doğu ucunda yer alan iki katlı hücre binası ve güney duvarının az bir kısmıyla ayakta kalan mescidin enine dikdörtgen şemada geliştiği anlaşılmaktadır (Res. 595-596; Hrt. 10).

Yapımında kaba yonu ve irili-ufaklı moloz taş ile tuğla kullanılan mescidin güney cephesinin doğu ucundaki açıklığın üzengi çizgisinden, pencerelerinin düşey dikdörtgen olduğu anlaşılmaktadır. Yanlardan tuğla örgülü olduğu izlenen mihrap nişinin büyük bir bölümü yıkıldığı gibi, mescidin diğer mimari elemanları da günümüze ulaşamamıştır.

Mescitten günümüze büyük bir bölümü sağlam olarak ayakta kalabilen tek birim ise kuzey cephenin doğu ucunda yer alan iki katlı ek yapı/hücredir. Kiremit kaplı kırma çatıyla örtülü olup, bir bodrum katı üzerine oturtulan hücrenin, kuzeye açılan birer kapısı bulunmaktadır. Daha özenle yapılan ikinci kata, dıştan eklenen sekiz basamaklı taş merdivenle çıkılmaktadır. Tuğladan basık kemerli ve iki kanatlı ahşap kapı üzeri, iki sıra profilli tuğla silmeyle hareketlendirilmiş ve her iki yanında oluşan dik açılarının köşesine ikişer rakam yerleştirilerek tuğlayla H. 1232 tarihi yazılmıştır. Dıştan beyaza boyanan irili-ufaklı moloz taş örgülü hücrenin kuzey cephesi, almaşık örgülüdür. Kuzeyden, ön planda tutulduğu anlaşılan mescidin bu yöne bakan cephesinin de aynı teknikte örüldüğü düşünülebilir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 27.

Yapının Adı: Kıpçak Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 597.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 17 km. güneydoğusu, Kıpçak Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Literatürde yer almayan yapılardan birisi olup, köy halkının XIX. yüzyıl içerisinde inşa edildiğini bildirdikleri mescidin kitabesi bulunmamakla birlikte, hakkında herhangi bir bilgiye de ulaşamamıştır. Yapı, son dönemlerde köy halkı tarafından onarılmaya çalışılsa da, maddi yetersizlikten dolayı öylece bırakılmıştır.

Tanımlama: Beden duvarlarının bir kısmıyla ayakta kalan yapının enine dikdörtgen planda geliştiği izlenebilmektedir (Res. 597; Hrt. 10). Son dönemlerde elden geçtiği anlaşılan yapının beden duvarlarının yıkılmış olan kısımları örülmüş ve birkaç sıra yükseltilmiştir. Kaba yonu ve moloz taştan kireç harcıyla dolgulanan mescidin açıklıkları düz ahşap atkılı olup, yıkık kısımları son onarımda kubik taşı ve tuğlayla onarılmış; kuzey cephesi çimentoyla sıvanmıştır.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 28.

Yapının Adı: Oncallı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 598.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 20 km. güneydoğusu, Oncallı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: XIX. yüzyıl içerisinde inşa edildiği bildirilen mescit, Sovyetler döneminde karşılaştığı tahribatlar sonucu ortadan kalkmıştır.

Tanımlama: Köy merkezinde; köylülerin bugün “artezyen yeri” olarak tanımladıkları su kuyusunun bulunduğu düz bir alana kurulu mescidin günümüze sadece 0.50 m. yükseklikte duvar kalıntısı ulaşmıştır (Res. 598; Hrt. 10). Orta boy moloz taştan düzgün sıralar oluşturacak şekilde örüldüğü izlenen güney cephede, mihrap nişinin benzer örneklerdeki gibi dışa yarı silindirik bir çıkıntı yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu yapı dışında, köyün yaklaşık 1-1.5 km. doğusunda yer alan Baydarlı ve Tangıt köylerinde de birer mescidin bulunduğu, ancak, Sovyetler döneminde yıktırılan yapılardan günümüze herhangi bir yerüstü kalıntının ulaşmadığı öğrenilmektedir.

Katalog No: 2. 2. 1. 2. 29.

Yapının Adı: Hacı Tapdıg Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 599.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 21 km. kuzeyi, Sarıbaş Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Gah, Kültür Müdürlüğünde, XVI.-XVII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescit⁴⁸¹ hakkında daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. İlisu Beyliği döneminde uzun süre Dağıstan'la Gah arasında geçit oluşturan, stratejik özellikli bir dağ köyünde bulunan yapı, tarihi ile zengin bir dokuya sahip yerleşim alanında bulunması bakımından da ayrı bir değer taşımaktadır.

Tanımlama: Daha 1950-60'lı yıllardan, ahalisinin çoğunun Şotavar Köyü'ne yerleştirildiği ve günümüzde sadece tahmini 50 ailenin yaşadığı bildirilen Dağıstan sınırındaki köy, İlisu nehrinde yaşanan taşkınlardan dolayı bazen haftalarca ulaşım kapalı kalabilmektedir (Hrt. 10). Bölgede yapılan inceleme sırasında da, köy yolu kapalı tutulduğu için görülemeyen mescidin tanımlaması, Gah, Kültür Müdürlüğünden elde edilen fotoğraftan, genel olarak yapılabilmektedir (Res. 599).

Diğerlerinden farklı olarak yapımında daha çok ahşap malzemeye ağırlık verildiği görülen mescit, plan ve mimari özellikleri bakımından da, farklılık göstermektedir. Son cemaat yeri ahşap direklerle taşınan yapının çatı hizasından, düzgün bir plan göstermediği izlenebilmektedir. Kuzeye yuvarlak kemerli düşey pencerelerle açılan mescidin bu cephede; batıya doğru, üç dilimli kemerli bir de giriş açıklığı bulunmaktadır. Dıştan sıvalı olduğu anlaşılan mescidin doğusundan yükselen minare; daha çok Şeki minarelerini anımsatmaktadır. Poligon al taş bir kaide üzerine yükselen silindirik gövdeli ve yükseldikçe daralan tuğla minarenin şerefe korkuluklarının orijinal olması muhtemeldir. Ahşap olduğu sezilen ve korkulukları oyma tekniği ile yapılan işçiliğe sahip şerefe altı, bilezik şeklinde tuğladan birkaç sıra silmeyle kuşatılmaktadır. Gövdesi üzerinde, içeriği aydınlatılmak amacıyla açılan dikdörtgen form lu küçük delikçikler bulunan minare, prizmal külahlı örtü ile sonlanmaktadır.

---

⁴⁸¹ Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4562.

2. 2. 2. Askeri Mimari

2. 2. 2. 1. Kaleler

Katalog No: 2. 2. 2. 1. 1.

Yapının Adı: Gah Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 600-601.

Bulunduğu Yer: İçeribazar Mahallesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 6/2.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Hakkında oldukça sınırlı bilgilere ulaşılan kalenin XVIII. yüzyılda, İran Şahı Nadir Avşar'ın kardeşi İbrahim'in, Car-Balaken üzerine yaptığı yürüyüş zamanı inşa edildiği bildirilmektedir⁴⁸². Daha sonraları İlisu Beylerinin kontrolüne geçen kalenin, bir süre sonra yeniden el değiştirerek Çar Rusya'sı kumandanı General Mayor (Tuğgeneral) Bruno'nun garnizonu tarafından zapt edildiği öğrenilmektedir⁴⁸³. Sovyetlerin kurulmasıyla terk edildiği muhtemel kale, Gah, Kültür Müdürlüğünde XVI. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁴⁸⁴.

Tanımlama: Günümüze sadece 2.5-3 m. yüksekliğinde kuzey burçlarının kalıntısı ve bulunduğu sokakta, bazı evlerin avlu duvarı olarak da yararlanıldığı gözlenen duvar kalıntıları ile ulaşabilen kalenin çevrelediği alanı tespit etmek oldukça güçtür (Res. 600-601; Hrt. 6/2). Bugün içerisinde XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına tarihlendirilen sivil yapıların bulunduğu kalenin, kentin ilk yerleşim yerlerinden olması kuvvetle muhtemeldir.

Üzerinde düşey dikdörtgen mazgalları bulunan kale burçları, gri renklerin ağırlıklı olduğu orta boy moloz taştan kireç harcıyla örülmüştür. Yapım malzemesi ve tekniğine dayanarak, yakın tarihte inşa edildiğini düşündüğümüz kalenin, XVIII. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında; kent ve çevresinin o dönemki yoğunluğunda geniş bir şekilde kullanılmış olması ihtimal dahilindedir.

---

⁴⁸² Azimov, v.d., a.g.e., s. 48.

⁴⁸³ a.y.

⁴⁸⁴ Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4545.

Katalog No: 2. 2. 2. 1. 2.

Yapının Adı: Cinli Kale.

Çizim No: -

Resim No: 602-614.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 17 km. kuzeyi, İlisu Yolu.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Köy halkı tarafından Cinli Kale olarak isimlendirilen yapı, şimdiye kadar detaylı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Gah, Kültür Müdürlüğü kayıtlarında VII.-IX. yüzyıllara ait edilen yapı, bölgenin önemli Ortaçağ kalelerindendir.

Tanımlama: İlisu Köyü'nün yaklaşık 6 km. güneyinde; Kürmük Nehrinin sağ sahilindeki "Kaledağ'ın" zirvesinden yükselen kale, dış kale ve iç kaleden oluşmaktadır (Res. 602; Hrt. 10). Yerleştiği arazinin eğiminden dolayı düzgün bir plan göstermeyen yapı, şuan orman içerisinde kaybolmuş durumdadır. Günümüze çok az bir kısmıyla ulaşan kalenin bazı giriş açıklıkları ile burç ve duvar kalıntıları ayakta.

Güney ve doğudan dik; kuzey ve batıya doğruysa daha meyilli bir arazi yapısı gösteren kalenin, rölyefe uygun şekillendiği görülmektedir. Dağ zirvesinde, sarp ve dik kaya kütleleri üzerine, engebeli bir alana kurulan kale, stratejik bakımdan önemli konuma sahiptir. Kaba yonu taş ve kesme kayataşı ile birlikte, doğal kaya parçalarından da sur duvarı olacak şekilde yararlanılarak kurulan kalede, duvarların düzgün sıralar oluşturacak şekilde, itina ile örülmeye çalışıldığı izlenebilmektedir. Kireç harcına kömür cürufu ve çakıl taşları karıştırılarak elde edilen bir tür harçla; kaba yonu taş üzerine yatay kesme kaya taşlarıyla yaptırılan kale duvarlarında, taşların genelde derzler belli olmayacak şekilde istiflendiği görülmektedir. Bazı bölümlerinde ahşap hatıllardan yararlanılan yapıda künklere ait kalıntılara da rastlanmaktadır.

Cephelerinin güney ve batı kesimleri büyük kaya parçalarıyla çevrilmiş olup, uçurumdur. Kuzeyden çıkılan dağın zirvesindeki kalenin özellikle bu yönden çok iyi korunduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık 30-35 m. çıkılarak karşılaşılan ilk yapı kalıntısı, kaleyi bu yönden koruyan dış kaleye ait iki yarı silindirik burç ve ortalarından sağlanan dikdörtgen formu giriş açıklığıdır (Res. 603). 0.7x1.6 m. ölçülerindeki açıklığın doğu (sol) ucunda yer alan burcun şimdiki yüksekliği 8.8 m., batı (sağ) uçtağının ise 5.5. m.dir. Kaba yonu taş üzerine yatay kesme kaya taşları ile örülen duvar yüzeylerinin bir kısmı, sarmaşık ve zaman içerisinde oluşan nemden, yosunla kaplanmıştır. Kare formu mazgalları bulunan burçların içerisi

toprakla dolarak zemin kotları yükselmiştir (Res. 604-605). Duvar kalınlıkları 0.90 m. olup, üst kısımları yıkık durumdaki burçların kaç katlı olduklarını tespit edebilecek bir ize rastlanılmamıştır. Giriş açıklığından doğuya doğru çıkılan yokuşun tahmini 20 m. ilerisinde, 3.7 m. yüksekliğinde bir burç kalıntısı ile daha karşılaşmaktadır. Diğer burçlarla aynı özelliklerdeki burca doğudan eklenen duvar içerisinde, oval formlu olduğu anlaşılan künk kalıntısı bulunmaktadır (Res. 606). Bu duvardan doğuya doğru devam eden dik yokuşun bitiminde, iç kaleye girişin sağlandığı kapı açıklığı ile her iki yanına yerleştirilen, birer burç kalıntısı mevcuttur. Aynı ebatla, orta büyüklükte yatay kesme kaya taşlarının dikey istifiyle oluşturulan taçkapı kemeri, itina ile yapılan taş işçiliğinin güzel bir örneğini sergilemektedir (Res. 607). 2.1x2.4 m. ölçülerindeki yuvarlak kemerli açıklığın doğu (sol) ucunda 5.2 m., batı (sağ) ucunda ise 10.5 m. yüksekliklerindeki burçlar, diğerleri ile aynı plan ve özellikleri taşımaktadır (Res. 608-609). Kaç katlı olduklarına dair herhangi bir ipucu bulunmayan burçlardan doğu yöndekinin az ilerisinde, dairevi bir kuyu yer almaktadır. İçerisi zamanla sığlaşan taş kuyunun derinliği şimdiki durumda 0.6 m., çapı 2.1 m.dir.

Güney ve batı cepheleri uçurumda kaldığından dolayı tam manada incelenemeyen kalenin güneyden başlayıp, batıya doğru devam eden sur duvarlarında; belli aralıklarla yerleştirilen yarı silindirik burçlar izlenebilmektedir (Res. 610).

Yerleştiği alanın topoğrafik konumuna göre gelişen iç kalenin doğusunda; kaleden günümüze ulaşan bir burç daha vardır (Res. 611-612). Yapının en yüksek noktasında yer alan burcun iç ölçüleri 2.90x6.80 ölçülerinde olup, yüksekliği 8.20 m.dir. Yukarısı yıkık durumdaki dikdörtgen planlı burcun doğu cephesi, öne, yarı dairesel çıkıntı yapmıştır. Kaç katlı olduğuna dair herhangi bir ipucuna rastlanılmayan burcun güney ve doğu duvarlarında, diğerleri ile aynı formlu mazgallar sıralanmaktadır (Res. 613). Yapım malzemesi ve tekniğinin de aynı tutulduğu görülen burcun kuzey duvarının alt kısmındaki örgü arasında, ahşap hatıldan da yararlanılmıştır (Res. 614). Burcun kuzeyinde; 2.30 m. derinliği olan 3.00x5.20 m. ölçülerinde taştan bir kuyu mevcuttur. Yiyecek-içecek depolamak amacıyla kullanılan ve şuan başka örneğine rastlanılmayan bu tür kuyu, sarnıç gibi elemanların kale içerisinde kısmen de olsa ağaç ve yabani otlardan temizlenerek yapılacak detaylı çalışmalarla çoğaltılabileceğinin mümkün olduğu düşünülmektedir.

Yaşadığı savaşlar ve görmüş olduğu onarımlar hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmayan kalenin, bölgenin önemli savunma yapılarından birisi olduğu açıktır. Ortaçağın başlarından itibaren

yoğun bir şekilde kullanıldığı düşünölen yapı zamanla önemini yitirmiştir. Uzun süredir terk edilen kale, günümüzde harap durumdadır.

Katalog No: 2. 2. 2. 1. 3.

Yapının Adı: Sırt Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 615.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 9 km. kuzeybatısı, Çınarlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Bugüne kadar tescil edilmeyen kalenin Ortaçağ yapısı olduğu ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Köyün tahmini 500 m. kuzeybatısında yer alan kaleden günümüze sadece batı yöndeki tek burç kalıntısı ulaşmıştır (Res. 615; Hrt. 10). Kaba yonu ve moloz taş temel üzerine dairesel planda örülen burcun şimdiki yüksekliği 4.10 m. olup, 5.60 m. çapındadır. Yüzeyi, 0.02x0.02 m. ölçülerinde tuğlayla kaplanan burcun batı duvarında kare formlu küçük bir de mazgal pencere bulunmaktadır. Büyük bir kısmı yıkık durumda ulaşan burca güneyden eklenen duvar kalıntısının izleri belli olmaktadır.

Bu kalenin güneydoğusundaki dağ zirvesinde, köy halkının Gacı Kalesi olarak isimlendirdikleri diğer bir yapıdan ise günümüze herhangi bir yerüstü kalıntı ulaşmamıştır.

Katalog No: 2. 2. 2. 1. 4.

Yapının Adı: Hasan Han Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 616-617.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 3 km. kuzeyi, Gahbaş Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: XIX. yüzyılda, Çar Rusya'sı tarafından bölgedeki Sultanlık yönetimine son koyulduğu dönem itibarıyla, Rusya'nın askeri yerleşkesi olarak inşa edilmiş olup, Çar'a teslim olmaktan bir süre boyun kaçırarak İmam Şamil yandaşlarının Dağıstan'dan gelecek akınlarını önlemek amacıyla, yaklaşık bir yüzyıl yoğun bir şekilde kullanıldıktan sonra terk edildiği bildirilmektedir⁴⁸⁵. Kale adının, burada bir dönem garnizon kumandanlığını yapan Tuğgeneral Hasan Bey'in isminden alındığı öğrenilmektedir⁴⁸⁶.

Tanımlama: Gahbaş Köyünün merkezinde; Gah-İlisu yolunun doğu kanadı üzerindeki düzlükte yer alan kalenin orijinalinden günümüze güney cephe duvarları ve burç kalıntıları kısmen korunarak gelebilmiştir (Refs. 616-617; Hrt. 10). Diğer cephe duvarları alelade bir şekilde tamamlanmaya çalışılan kale içerisinde, bugün, özel bir malikane inşa edilmektedir. Dolayısıyla yapı, şuan sürdürülmekte olan restorasyonla asli mimarisinden tamamen uzaklaştırılmıştır.

İnşa malzemesi olarak kaba yonu ve moloz taşın kullanıldığı güney cephe, kireç harcıyla, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Diğer cephelerinin de aynı düzende tutulduğu muhtemel kale, yerleştiği arazinin topoğrafik durumuna göre biçimlenmiştir.

Üst kısımları yıkık durumdaki duvarların bu hizasından yabani otlar yükselmektedir. Aynı zamanda bazı kısımlarında çatlamalar göze çarpan duvar ve burçlarda, düşey doğrultuda dikdörtgen formlu mazgallar yer almaktadır. Dairesel ve çokgen planlı mevcut burçları dandanlarla tamamlanan yapının plan, malzeme ve mimari özellikleri bakımından Şeki Kalesi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) ile yakın benzerliği dikkat çekmektedir.

Gah, Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, şuan özelleşmiş durumdadır.

---

⁴⁸⁵ Azimov, v.d., a.g.e., s. 56.

⁴⁸⁶ a.y.

Katalog No: 2. 2. 2. 1. 5.

Yapının Adı: İlisu Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 618.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. kuzeyi, İlisu Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Dağıstan'dan gelebilecek saldırıları önlemek amacıyla Çar Ordusu tarafından XIX. yüzyılda yaptırıldığı bildirilen kale⁴⁸⁷ hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Günümüzde, Dağıstan'la-Gah arasında bir geçit oluşturan Sarıbaş Köyü'ne giden ana yol üzerindeki yapı, stratejik yönden önemli bir bölgeye kurulmuştur. Hakim bir noktada yer alan kalenin, kuzeyden gelecek saldırıları rahatlıkla önleyebilecek bir konumda olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl başlarından itibaren İlisu Sultanlığına tam manada son koyulduğu döneme kadar geçen yaklaşık 40-50 yıl içerisindeki saldırı ve isyanlar sırasında yoğun olarak kullanılan kalenin bölgenin, Çar Ordusu tarafından kontrolü ele geçirdikten sonra terk edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Tanımlama: İlisu Köyü'nün, Kale Mahallesiinde; şuan ulaşılması mümkün olmayan bir uçurum kenarında kalan yapı, çok az bir kısmıyla ayaktaadır (Res. 618; Hrt. 10). Mevcut haliyle dikdörtgen planda geliştiği görülen yapının kuzeye iki yuvarlak kemerle açılan bölümü ile batıda, belli aralıklarla dizilen düşey dikdörtgen mazgalları izlenebilmektedir.

Yapımında kaba yonu ve moloz taşın kullanıldığı yapıdaki kemerler, yatay kesme kaya taşlarıyla, düzgün şekilde istiflenmiştir.

Toprak zeminin her geçen gün bir az daha kaymasıyla beden duvarları koparak uçuruma dökülen kale, günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı-karşıyadır.

---

⁴⁸⁷ Azimov, v.d., a.g.e., s. 57.

2. 2. 2. 2. Gözetleme Kuleleri

Katalog No: 2. 2. 2. 2. 1.

Yapının Adı: Sumuk Kule.

Çizim No: 73-74.

Resim No: 619-620.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. kuzeyi, İlisu Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmeyen kulenin Sumu veya Usmi isminde bir İlisu Sultanı tarafından yaptırıldığı söylentilerine karşılık, adının, çok dayanıklı anlamında “sumuk” şeklinde isimlendirildiğini bildiren görüşler de bulunmaktadır⁴⁸⁸. Gah, Kültür Müdürlüğü Arşivinde, XVII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen kulenin⁴⁸⁹, Tsahur Sultanlığı merkezinin İlisu'ya taşındığı dönem itibariyle; XVII.-XVIII. yüzyıllarda yaptırıldığı⁴⁹⁰ muhtemeldir.

Sovyetler döneminde uzun süre bakımsız, boş bekletilen yapı, 2003-2005 yılları arasında, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmiştir.

Tanımlama: İlisu Köyü, Bucak Mahallesiinde yer alan kule, bulunduğu mahallenin dağ eteğinde; çevresindeki yapılardan daha düşük kotta yer almaktadır (Res. 619; Hrt. 10). Bu yüzden temeli, yağmur ve sel sularının getirdiği taş ve çakılla dolan yapının restorasyon öncesi, gövdesinin yarıdan fazlası toprak altından çıkarılmıştır. Kulenin dendanlarla tamamlanan kısmı da, son onarımda yenilenmiştir. Çatı kısmının orijinal durumu ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilemediği için, onarımın aslına uygun olup-olmadığı konusunda kesin bir fikir söyleyemiyoruz. Ancak, aynı zamanda konut olarak da kullanılan bu tür yapılarda, örtü sisteminin dıştan da, çatının farklı varyasyonları ile sağlandığı, aynı fonksiyonlu diğer örneklerden bilinmektedir. Ayrıca, bu yapı türünün çatısız, hisar tipli örneklerinin de, dendan seviyesinde farklı tarzda tamamlandığı göz önüne alınırsa, son haliyle bölge mimarlığından farklılık gösterdiği ve kulenin restorasyon sonrası yenilenen üst kısmın, daha çok Bakü-Abşeron mimarisini çağrıştırdığını söyleyebiliriz.

⁴⁸⁸ Azimov, v.d., a.g.e., s. 43-44.

⁴⁸⁹ Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 285.

⁴⁹⁰ Azimov, v.d., a.g.e., s. 43-44.

Dıştan kireçle sıvandığından dolayı örgü taşları görünmeyen kulenin muhtemelen kabayonu ve/veya moloz taş kullanılarak yükseltildiği düşünülmektedir. Üst kısmı tuğlayla tamamlanan yapının düz ahşap atkılı giriş kapısı ile pencere çerçevelerindeki ahşap malzeme, son onarımda yenilenmiştir.

Kareye yakın planlı kule, çatı katı ile birlikte beş katlıdır (Çiz. 73). Yukarıya doğru hafifçe daraldığı gözlenen kulenin yüksekliği 14.65 m. olup, üst hizada dışa çıkıntılı birkaç sıra silmeyle geçilen 4.70 m.lik kısmı, tuğlayla tamamlanmıştır (Res. 620). Yüzeylerinde çok sayıda açıklık bulunan yapıya giriş tek yönden sağlanmaktadır. Çatı katına kadar, her yüzeyinde ikişer yuvarlak kemerli pencere ve dağınık şekilde yerleştirilen kimisi üçgen formlu küçük mazgalları bulunan kulenin doğu cephesinde, sonradan yenilenen düz ahşap atkılı ve iki kanatlı kapı açıklığı ile değişik ölçülerde dört pencere açıklığı mevcuttur (Çiz. 74). Tuğladan bir sıra testere dişi formunda saçakla geçilen çatı katının yüzeylerindeki birer pencere de aynı formda olup, kenarlardan, zikzaklara hareketlendirilen tuğla düzenlemeye sahiptir.

Kapalı tutulduğundan dolayı içyapısı görülemeyen kulenin benzer örneklerden yola çıkarak yarı kagir konstrüksiyonlu olduğu muhtemeldir.

Restorasyon sonrası kapatılan yapı, şuan boş bekletilmektedir.

Katalog No: 2. 2. 2. 2. 2.

Yapının Adı: Amircan Kulesi.

Çizim No: -

Resim No: 621-622.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 5.5 km. güneybatısı, Amircan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen kulenin yapım malzemesi ve mimari özelliklerine dayanarak XVI.-XVII. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde bulunan yapı, bugün Paşazadeler ailesine ait evin avlusu içerisinde yer almaktadır (Res. 621; Hrt. 10). Günümüze üç katı kısmen ulaşan yapının kat seviyesini belirleyen ahşap hatıllara ait kare formlu yuvalar, dıştan da görülebilmektedir. Yukarısı yıkık durumdaki kulenin iç mekanı ile özellikle doğu ve kuzey cepheleri, bu kısımlardan yükselen ağaç ve otlarla kapanmıştır. Kareye yakın plandaki kulenin güneyine, son zamanlarda kubik taşından yeni bir yapı eklenmiştir.

Kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, kısmen tuğla kullanılarak kireç harcıyla dolgularan kulenin kat aralarını belirleyen kare formlu yuvalarda, muhtemelen ahşap hatıllardan yararlanılmıştır.

Tek girişi, batı cephenin kuzey ucundaki taş lentolu ve dikdörtgen formlu açıklıktan sağlanan kulenin kapı açıklığı üzerinde, kitabe yerine ait olması muhtemel yatay dikdörtgen formlu yüzeysel bir niş yer almaktadır (Res. 622). Orta kısmı sonraki bir dönemde, yerden 2.40 m. yükseklikteki moloz taş duvar ile örülerek kapatılan cephenin kapı açıklığı üzerinde yer alan düşey dikdörtgen pencere açıklığı da, belirlenemeyen bir dönemde içten örülerek kapatılmıştır. Aynı formlu açıklıklar diğer cephelere düzensiz biçimde; farklı sayılarda ve ebatlarda yerleştirilmiştir. Bu açıklıkların dışında, kuzey ve güney cephelerde; farklı sayı ve ölçekte, tuğladan sivri kemerli pencereler ile her cephede dağınık olarak yer alan dikdörtgen formlu küçük boyutlu mazgallar bulunmaktadır.

İç mekanında ağaç ve yabani otlar yükselen yapı, bakımsızlıktan yıkılma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 2. 2. 2. 3.

Yapının Adı: İlisu Kulesi.

Çizim No: 75-76.

Resim No: 623-628.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 14 km. kuzeyi, İlisu Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Halk arasında Rus Kalesi olarak da tanınan yapıyla ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Kitabesi bulunmayan kulenin Gah, Kültür Müdürlüğünde XVII.-XVIII. yüzyıl yapısı⁴⁹¹ olarak kayıtlı görülmesine rağmen, daha geç tarihte; XIX. yüzyıl içerisinde, Çar Hükümeti tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde; Ulu Mescit karşısındaki boş bir sahada, bugün etrafı çitle çevrili güneşe meyilli bir alanda yer alan yapı, günümüze büyük bir kısmıyla gelebilmiştir (Res. 623; Hrt. 10). Dairesel planlı yapı iki katlı olup, içten düz ahşap tavan; dıştan, çok basık bir kubbeyle örtülüdür (Çiz. 75). Yüksekliği yaklaşık 6.80 m. olan yapı, 8.20 m. çapındadır. Duvarlarında belirgin çatlaklar oluşan kulenin bazı kısımları, tam olarak saptanamayan bir dönemde yüzeysel onarım görmüştür.

Yerden 0.35 m. yükseltideki moloz taş temel üzerine daha içerlek tutulan yapı gövdesi de aynı malzemeyle tamamlanmıştır. Çatıya geçişte tuğla kullanılan yapının kapı açıklığı ve pencere atkıları ile iç mekanında, ahşap malzemedan yararlanılmıştır. Ayrıca, çatı örtüsü demirle kaplanan yapının etek kısımları, son dönemlerde aynı malzemeyle yenilenmiştir.

Zemin katta, her 1.50 m.den bir 13 düşey dikdörtgen mazgallarla kuşatılan yapının giriş açıklığı bu kattan sağlanmaktadır (Çiz. 76; Res. 624). Kuzeybatı köşede bulunan 1.30x2.25 m. ölçülerindeki düz ahşap atkılı ve iki kanatlı kapının üst başlığı demir parmaklıklıdır. Aynı düzende tutulan ikinci kattaki pencere açıklığının alt kısmı, belirlenemeyen bir dönemde, alade bir şekilde örülerek kapatılmıştır. Yapının batı yönünde oluşan çatlaktan zarar gören küçük alan da, muhtemelen aynı dönemlerde tuğlayla sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Zemin kat mazgalları ile aynı formdaki ikinci kat mazgallarının arasına dönüşümlü olarak sıralanan düz ahşap atkılı ve kare formu toplam beş adet pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Dıştan kireçle sıvanan kule, üç sıra tuğla saçakla nihayetlenmektedir.

---

⁴⁹¹ Gah, Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4550.

Ahşap konstrüksiyonlu içyapının tavan direkleri, köşelerden pahlıdır (Res. 625). İkinci kata çıkılan merdiveni de ahşaptan yapılan iç mekanın zemin katında, son dönemlerde yenilenen tuğladan yuvarlak kemerli bir ocak bulunmaktadır (Res. 626). Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan iç mekanın zemini beton olup, duvarları kireçle sıvalıdır.

Yapıldığı dönemde bir süre yoğun olarak kullanılan kule, uzun zamandır terk edilmiş durumdadır.

Kule çevresinde aynı fonksiyonlu diğer yapı kalıntıları da mevcuttur. Yapının tahmini 700-750 m. güneydoğusunda; yerli ahalinin Şeyh Şamil Kalesi olarak adlandırdığı Yezlidağ Burcu (XIX. yy.) ile Dağıstan'a giden yol üzerinde, günümüzde bir evin avlu duvarı olarak kullanılan dairesel planlı burç kalıntısı, kısmen ayaktaadır (Res. 627-628).

Katalog No: 2. 2. 2. 2. 4.

Yapının Adı: Kum Düzü Kulesi.

Çizim No: -

Resim No: 629.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 8 km. kuzeybatısı, Kum Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adına rastlanılmayan kulenin yapım tarihi ile ilgili kesin bir görüş ortaya koymak oldukça güçtür. Ancak, bölgedeki erken tarihli dini yapıları ile köklü bir geçmişi olduğunu hatırlatan Kum Köyü çevresinde, şüphesiz çok sayıda tarihi değer taşıyan savunma amaçlı askeri yapılar bulunmaktaydı. Kum Düzü Kulesi'nin de bu yapılardan birisi olması ihtimal dahilindedir. Kulenin, inşa malzemesi ve tekniği ele alınarak bölgedeki benzer örneklerle kıyaslandığında, Ortaçağ dönemi içerisinde yapılmış olduğu söylenebilir.

Tanımlama: Köy merkezinden yaklaşık 2 km. uzaklıktaki bir düzlükte yer alan yapı, günümüze az bir kısmıyla gelebilmiştir (Res. 629; Hrt. 10). İç ölçüleri 2.80x3.65 m. olan kareye yakın planlı kule, ağaç ve yabani otlar içerisinde kaybolmuş durumdadır. Güney ve kuzey duvarlarının büyük bir kısmı yıkık durumdaki yapının en iyi korunabilen cephesi, yaklaşık 4.80 m. yüksekliğe kadarki kısmı ile ayakta kalabilen doğu cephedir.

Kaba yonu ve moloz taşla inşa edilen kulenin yüzey taşları, orta büyüklükte moloz taşlardan düzgün sıralar oluşturacak şekilde örülmüştür. Bunun yanı sıra örgü aralarında çok az tuğladan da yararlanıldığı göze çarpmaktadır.

Girişi doğudan, dikdörtgen kesitli açıklıktan sağlanan kulenin kapı açıklığının yukarısında, aynı formlu bir de pencere açıklığı mevcuttur. Şimdiki durumda diğer cephelerinde herhangi bir pencere, mazgal vb. açıklık bulunmayan kulenin yukarısı yıkık durumda olduğundan dolayı kaç katlı olduğuna dair hiçbir ipucuna rastlanılmamıştır.

Kim tarafından, hangi tarihte yaptırıldığı ve ne zaman onarım gördüğüne ilişkin hiçbir bilgiye ulaşılamayan kule, günümüzde terk edilmiş, harap haldedir.

Katalog No: 2. 2. 2. 2. 5.

Yapının Adı: Amberçay Kulesi.

Çizim No: -

Resim No: -

Bulunduğu Yer: Gah'ın 13 km. güneydoğusu, Amberçay Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmayan yapının malzeme ve tekniğine dayanarak Ortaçağda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Tanımlama: Köy halkının “karaul yeri”⁴⁹² olarak tanımladığı yapı kalıntısı, Amberce Cuma Mescidinin karşısındaki tepe üzerinde yer almaktadır (Hrt. 10). Güney ve kuzey duvarlarının çok az bir kısmıyla ulaşan yapının kaba yonu ve moloz taşların yatay istifleriyle; örgü aralarında en az boşluk kalacak şekilde kireç harcıyla dolgulandığı görülmektedir. Duvar kalınlığı 1.10 m. olan yapının yerüstü kalıntısına dayanarak kareye yakın planda olduğu söylenebilir.

Kulenin diğer özellikleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

---

⁴⁹² Karakol, gözetleme anlamındadır. Daha geniş bilgi için bkz.: N. Diyarbakirli, “Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri”, *Ars Tursica, Akton Des VI. Internationalen Kongresses, Für Türkische Kunst München (7 September 1979)*, I. Text, München, Editio Maris, 1987, s. 201-208.

2. 2. 3. Sivil Mimari

2. 2. 3. 1. Köprüler

Katalog No: 2. 2. 3. 3. 1.

Yapının Adı: Ulu Köprü.

Çizim No: 77-78.

Resim No: 630.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 12 km. kuzeybatısı, İlisu Yolu

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kesin olarak hangi tarihte inşa edildiğine dair herhangi bir belgeye ulaşılamayan köprünün, İlisu'nun, Tsahur Sultanlığı'nın merkezi olduğu dönemde; XVII.-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği bildirilmektedir⁴⁹³. Belirlenemeyen bir dönemde onarım gördüğü, tempan duvarlarının dışı hafif taşırılmış örgüsünden anlaşılan köprünün tabliyesi de yakın bir zamanda asfaltlanmıştır.

Tanımlama: İlisu yolunun 3 km. güneyinde, Kürmük Nehri üzerinde; kuzey-güney doğrultusunda kurulan köprü, tek gözden oluşmaktadır. Düz köprüler grubuna giren yapının uzunluğu 50 m., genişliği 5.50 m. ve yüksekliği yaklaşık 3.60 m.dir (Çiz. 77-78; Res. 630; Hrt. 10).

Ayak ve tempan duvarı, koyu ve açık gri renklerin hakim olduğu renkli çaytaşı; çevre duvarı ise tuğlayla örülen köprünün tabliyesi, sonraki dönemlerde birkaç kez asfaltlanmıştır. Bir sıra düzgün kesme renkli çaytaşlarıyla vurgulanan basık kemerin üzengi hizasındaki istinat duvarında, karşılıklı yerleştirilen üçer adet kare formu barbakanlar mevcuttur.

Güneye doğru ilerledikçe daha meyilli bir arazi yapısı gösteren köprü, ortalama 0.35 m. yüksekliğinde taş korkuluklara sahiptir.

Günümüzde seyrek kullanılan yapı, bakımsız durumdadır.

---

⁴⁹³ Azimov, v.d., a.g.e., s. 45.

Katalog No: 2. 2. 3. 3. 2.

Yapının Adı: Süskend Köprüsü.

Çizim No: 79-80.

Resim No: 631.

Bulunduğu Yer: Gah'ın 5 km. kuzeybatısı, Süskend Yolu.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 10.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2008.

Tarihçe: Kaynaklarda adına rastlanılmayan köprünün kesin olarak hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemekle beraber, yapım malzemesi ve inşa tekniğinin, bölgenin XVII.-XVIII. yüzyıl yapıları ile yakın benzerliğinden dolayı aynı dönemlerde inşa edilmiş olabileceği söylenebilir. En son Çar Ordusunun kenti ele geçirdiği dönemde, Knyaz Vorontsov'un gelişi öncesi, 1863 yılında onarım gördüğü bildirilen⁴⁹⁴ yapının XX. yüzyıl itibariyle terk edildiği anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Köprü, kenti Eski Zagatala yoluna bağlayan Süskend Çayı üzerinde; kuzey-güney yönünde kurulmuştur (Res. 631; Hrt. 10). Düz köprüler grubuna giren yapı, yuvarlak kemerli tek gözden oluşmaktadır. Uzunluğu 11.80 m. olan köprünün genişliği 5.50 m.; yüksekliği 2.85 m.dir. Kısmen günümüze ulaşan yapının tabliyesi bozuk olup, tempan duvarının doğu kısmı ile çevre duvarındaki tuğlaların büyük bir kısmı kopmuş durumdadır.

Çevre duvarı tuğlayla örülen yapının diğer kısımları kaba yonu ve moloz taşla inşa edilmiştir.

Uzun süredir kullanılmayan yapı, bugün bakımsız ve harap haldedir.

---

⁴⁹⁴ Gah, "Tarih-Diyarşınaslıg" Müzesi Müdürü M. Efendi ile Eylül 2006 tarihinde yapılan mülakattan.

2. 3. ZAGATALA VE ÇEVRESİNDE BULUNAN MİMARİ YAPILAR

2. 3. 1. Dini Mimari

2. 3. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 1.

Yapının Adı: Armatay Manastırı.

Çizim No: 81.

Resim No: 632-638.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 27 km. güneydoğusu, Mamruh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: İlk defa 1970'li yıllarda bir araştırmaya tabi tutulan yapının III.-IV. yüzyıllarda, gök tanrılarının şerefine bir tapınak olarak inşa edilmiş olup, sonraları kiliseye dönüştürüldüğü⁴⁹⁵ görüşüne kısmen katılmakla birlikte, Lekit Manastırı Kilisesine (V.-VII. yy.) yakın benzerliğine dayanarak IV.-V⁴⁹⁶. veya V.-VI.⁴⁹⁷ yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceğini öne sürenler de vardır. Ancak, bazı kaynaklarda, yapının VI. yüzyıldan önceye ait edilemeyeceği ve XIII. yüzyıldan itibaren önemini yitirdiği bildirilmektedir⁴⁹⁸.

Köy halkından şifahen edinilen bilgilere göre, yapı, 1970'li yıllarda şimdikinden çok daha iyi durumda olup, son yıllarda sıkça karşılaştığı kaçak kazılardan bir hayli zarar görmüştür. Kullanıldığı dönemlerde birden fazla onarım gördüğü bildirilen yapı topluluğu⁴⁹⁹ hakkında daha fazla bilgi edinilecek hiçbir bir kaynağa rastlanılmamıştır.

Tanımlama: Kuzeyden Mamruh Köyü'ne bakan yapı, Zagatala'nın Gözbarah Köyü (güneybatıdan) ile Gah'ın, Güllük (güneyden) ve Zerine (güneydoğudan) köylerine kadar uzanan Armatay Dağının zirvesinde yer almaktadır (Res. 632; Hrt. 11). Kademe-kademe çıkılan ve yedinci basamağın sonunda, yerden yaklaşık 48 m. yükseklikteki bir dağ zirvesinden yükselen yapı topluluğundan günümüze kilise kalıntısı ile etrafını kuşatan sur duvarı ve burç kalıntıları ulaşmıştır.

⁴⁹⁵ Akhundov, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁹⁶ Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 66-68.

⁴⁹⁷ K. Memmedzade, "Alban Memarlığının Nadir Nümuneleri", **Elm ve Heyat Dergisi**, S: 2, Bakı, y.y., 1988, s. 3.

⁴⁹⁸ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 19-20.

⁴⁹⁹ **a.y.**

Engelibeli bir alanın kısmen düzleştirilmesiyle elde edilen yapay bir tepeye, doğu-batı doğrultusunda kurulan kilisenin önemli bir bölümünü yitirdiği görülmektedir (Res. 633). Diğer kısımlarına nazaran daha iyi korunabilen apsis duvarı ve pastoforion hücrelerinin bulunduğu doğu cephe duvarı, orman içerisinde zamanla oluşan nemden yosun ve sarmaşıkla kaplanmıştır. Diğer cephe duvarlarının ortalama 1 m. yüksekliğe kadar ulaşabilen yapının merkezi kubbesini taşıyan ayaklar da, kalıntıdan ibarettir. Rölöve planından, rotond içerisinde, dört ayakla taşınan merkezi kubbeli planda (dış çapı 12.80 m.) tasarlandığı anlaşılan yapının pastoforion hücrelerinin de dairesel planlı olup, birer kubbe ile örtüldükleri görülmektedir (Çiz. 81).

Yapımında kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, bölgede Namrut taşı olarak bilinen kireç taşı ve yer-yer tuğla malzemeden yararlanılmıştır. Dolgu duvar tekniğinde örülen yapıda kullanılan kireç harcına kömür cürufu da karıştırılarak bazı kısımları, ince yonu taşlarla örgü arasında en az boşluk kalacak şekilde istiflenmiştir. Kilisenin örtü sisteminde kaplama olarak, kiremit kullanıldığı bildirilmektedir⁵⁰⁰.

Doğu cepheye üç yarı dairesel çıkıntı yapan kilisenin bu yöne bakan apsis ekseninde üç adet olduğu görülen mazgal pencereler, yan mekanlarda ikişer adet olup, yuvarlak kemerlidirler. Diğer cepheleri yıkık durumdaki yapıya girişin bu cephelerdeki birer açıklıktan sağlandığı, yerüstü kalıntılarında da anlaşılmaktadır. Ayrıca, yapıya esas girişin sağlandığı batı cephenin kuzey-güney yönlerinde, bugüne herhangi bir izi ulaşmayan birer pencere açıklığının bulunduğu öğrenilmektedir.

İç mekanı oldukça bozuk durumda ulaşan yapıda, merkezi kubbeyi taşıyan dört ayağın kaba yonu ve moloz taş örgülü olup, kireç taşıyla kaplandığı anlaşılmaktadır. Kilisenin en iyi durumda ulaşan doğu cephesinin merkezindeki apsis eksedrası, kireç taşıyla kaplanan bemanı doğudan sınırlandırmaktadır (Res. 634). Kaplama taşlar, pencere ve pastoforionlara giriş açıklıklarının kenarlarında da izlenebilmektedir (Res. 635). Bemanın kuzey-güney yönlerinde yer alan dairesel planlı ek mekanlara, bugün sadece tek yönden girilebilmektedir. Bemanın kuzeybatısındaki açıklıktan girilen protesisin doğu ve kuzeyinde, dış cepheyle aynı düzende tutulan ikişer pencere ile güney duvarında düşey dikdörtgen bir niş yer almaktadır (Res. 636). Aynı karakterdeki diakonikonun pencereleri güney ve doğu duvarın orta ekseninde olup, güneybatıdan girilen mekandaki niş, kuzey duvardadır. Bazı kısımlarından kireçle sıvalı

---

⁵⁰⁰ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 19-20.

olduğu anlaşılan iç mekanın zemini bozuk durumdadır. Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapıda, 1970'li yıllara kadar, realist örgeler ve bitkisel ve geometrik kompozisyonlardan müteşekkil fresklerin varlığından haber verilmektedir⁵⁰¹.

Manastırdan günümüze kısmen ulaşan bir diğer yapı kalıntısı; kilisenin tahmini 4.5-5 m. batısından başlayarak güneye doğru arazinin eğimine uygun devam eden, ortalama 1.-1.5 m. yükseklikteki sur duvarlarıdır (Res. 637). Kaba yonu ve moloz taş örgülü duvarların her 12.50-13.00 m.den bir sıralanan ortalama 3.5-4 m. yükseklikteki burçlarının altı adedi kısmen ayakta. Çapları 1 m. olup, yukarıya doğru daraldıkları gözlenen burçlardan güneydoğu köşedekinin az ilerisindeki yokuşun tahmini 60-65 m. aşağısında, yıkıntı olarak günümüze ulaşan ve fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen moloz taş örgülü yapı kalıntısı ile iki adet sarnıçla karşılaşmaktadır (Res. 638). İçleri kireçle sıvalı olup, toprak altındaki yan-yana iki dairesel planlı sarnıçtan solda (doğuda) bulunanın çapı 4 m ve mevcut yüksekliği 7.0 m.dir. Daha kuzeyde yer alan sarnıç ise şuan 3.5 m. çapında ve 5 m. yüksekliğindedir. Moloz taş örgülü sarnıçların çevresinde, toprağa gömülü küplerle de karşılaşmaktadır.

Ortaçağ döneminin önemli yerleşim yerlerinden olduğu anlaşılan Armatay Manastırı, şuan orman içerisinde kaybolmuş durumda olup, kısmen ulaşan birimlerinden bazıları da, toprak altında kalmıştır.

Yok olmaya terk edilmiş böylesine önemli bir mirasın, hiç değilse kısmi konservasyonu yapılarak bölge mimarisine kazandırılması ivedilik arz etmektedir.

---

⁵⁰¹ Özellikle kırmızı, mavi ve sarı renklerin ağırlıklı olarak tercih edildiği fresklerin, 1980'li yılların ortalarına kadar kısmen mevcut olduğu bildirilmektedir; (Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 19).

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 2.

Yapının Adı: Pipan Kilisesi.

Çizim No: 82-83.

Resim No: 639-643.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 4 km. güneydoğusu, Pipan Bölgesi.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Günümüze herhangi bir kitabesi ulaşmayan yapı hakkında bilgi verecek kaynaklar da, oldukça kısıtlıdır. Kesin olarak hangi tarihte ve kim/kimler tarafından yaptırıldığı bildirilmemekle birlikte iki yapım aşaması geçirdiği ve daha önce bodrum seviyesinde yer alan tek nefli küçük bir şapel iken, VII.-VIII. yüzyıllardaki eklemelerle şimdiki görünümünü aldığı ileri sürülmektedir⁵⁰². Kilise, Zagatala, Kültür Müdürlüğünde IV.-V. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁵⁰³.

Tanımlama: Kilise, Zagatala'nın Pipan bölgesindeki orman içerisinde; dik yokuşu tırmanışlarla yaklaşık 2 km. kuzeydoğudaki bir tepe üzerinde yer almaktadır (Res. 639; Hrt. 11). Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve dıştan 12.00x10.00 m. ölçülerindeki kareye yakın planlı kilise, bir bodrum katı üzerine kurulmuş olup, üç neflidir (Çiz. 82-83). Yan neflerden 1/2 oranında daha geniş ve yüksek tutulan orta nefin beşik tonoz örtüsünün güneydoğu bölümü ile narteksin batı duvarının ortalama 1/3'ü ve pastoforion hücrelerinin kuzey-güney duvarlarının bir kısmı yıkık durumda ulaşmıştır. Girişleri, batı cephedeki dikdörtgen kesitli açıklıktan sağlanan mekanlardan ana mekana, narteksten geçilerek apsis ekseninin güneyine yerleştirilen açıklıktan girilmektedir. Orta nefle hiçbir bağlantısı bulunmayan bodrum kat girişi ise aynı cephede yer alan aynı formu ve mevcut halde giriş kotunun yarısından fazlası toprak seviyesinden aşağıda kalan açıklıktan sağlanmaktadır. Örtü sistemi sarmaşıkla kaplanan kilisenin beden duvarlarında yosun ve otların göze çarpmaktadır.

Kireç harcıyla dolgu duvar tekniğinde örülen kilisenin yapımında kaba yonu ve moloz taşın kullanıldığı görülmektedir.

Doğu cepheye üç yuvarlak kemerli mazgal pencereyle açılan yapının pastoforion hücrelerinin yer aldığı kuzey-güney cephelerinde aynı formu pencereler ikişer adettir (Res. 640-641). Batı cephesinin büyük bir bölümü yıkık durumda ulaşan narteksin doğusunda, apsis ekseninin

⁵⁰² Karakhmedova, a.g.e., 1986, s. 23.

⁵⁰³ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 1813.

güney ucuna yerleştirilen yuvarlak kemerli açıklıktan ana mekana; kuzey-güney uçlarındaki aynı formlu birer açıklıktan ise yan mekanlara girilmektedir. Yapıya girişin sağlandığı kapı açıklığı üzerinde, dış cepheyle aynı formda tutulan bir de pencere açıklığı mevcuttur. Beşik tonoz örtülü ana mekan, içten konsollara oturan takviye kemerleriyle desteklenmektedir (Res. 642). Dıştan düz duvarla sınırlandırılan apsis eksenine üzerindeki pencere açıklığı, dış cepheyle aynı karakterdedir. Bu açıklığın her iki yanına simetrik şekilde birer dikdörtgen formlu niş yerleştirilmiştir. Ayrıca, ana mekanın güney duvarında, sonraki bir dönemde örülerek kapatılan dikdörtgen formlu ve küçük ölçekli bir mazgal pencere yer almaktadır. Beşik tonozla örtülü yan mekanlarda da pencere açıklıkları dış cepheyle aynı formdadır. Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapının bodrum katı, daha dar tutulmuştur (Res. 643). Beşik tonoz örtülü mekanın doğu cephesinin orta eksenine, dikdörtgen formlu ve küçük ölçekli bir mazgal pencere açılmıştır. Duvar yüzeylerinin bazı kısımlarından kireçle sıvalı olduğu anlaşılan bodrum katta da herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Mekan zemini bozuk durumdaki kilisenin çok uzun süredir terk edildiği anlaşılmaktadır.

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 3.

Yapının Adı: Mamruh Şapeli.

Çizim No: 84.

Resim No: 644-645.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 24 km. güneydoğusu, Mamruh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmayan yapı, Zagatala Kültür Müdürlüğü Arşivinde; II.-IV. yüzyıl Alban Mabedi olarak kayıtlıdır⁵⁰⁴. Plan tipi ve mimari özellikleri bakımından Lekit-Kötüklü Manastırı şapellerine yakın benzerliğine dayanarak, Ortaçağ'ın başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenebilir. Sovyetler döneminde uzun süre “demirhane” olarak kullanılan yapı, son dönemlerde kent Kültür Müdürlüğü tarafından koruma altına alınmıştır. Yapının son dönemlerde yüzeysel onarım gördüğü anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Köy merkezinde; Mamruh Mescidinin yaklaşık 20-25 m. güneyinde, doğu-batı ekseninde kurulan yapı, dıştan 3.80x4.60 m. ölçülerinde olup, dikdörtgen planlıdır (Çiz. ; Res. 644; Hrt. 11). Doğudan hafif meyilli alana uzanan yapının beması, içten ve dıştan düz duvarla sınırlıdır. Aynı zamanda içten ve dıştan beşik çatıyla örtülü yapının her iki kısımdan kireçle sıvalı yerleri belli olmaktadır. Bazı kısımlarından yüzey taşları sökülen yapının çatı seviyesine doğru, örgü aralarında otlanmalar görülmektedir.

Yapımında, kaba yonu ve irili-ufaklı moloz taşın kullanıldığı yapının giriş açıklığı, yanlardan, sonraki bir dönemde tuğlayla onarılarak, üçgen alınlıklı açıklığın ahşap çerçevesi de aynı dönemlerde yenilenmiştir. Ayrıca, doğu cephenin subasman seviyesi, yakın zamanlarda, çimentoyle sıvanarak sağlamlaştırılmıştır.

Kuzey-güney cepheleri sağır tutulan yapının subasman üzerine daha içerlek tutulan üçgen alınlıklı doğu cephesinde, yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli tek pencere açıklığı ile batı cephesinde üçgen alınlıklı bir kapı açıklığı yer almaktadır (Res. 645).

Oldukça küçük boyutlu iç mekandaki açıklıklar dış cepheyle aynı karakterde olup, toprak zeminli yapı içerisinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Günümüzde boş bekletilen yapı, Zagatala Kültür Müdürlüğü'nün sorumluluğundadır.

---

⁵⁰⁴ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 385.

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 4.

Yapının Adı: Paşan Köyü Şapeli.

Çizim No: 85.

Resim No: 646-648.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 14 km. güneybatısı, Paşan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Literatürde adı geçmeyen yapı, kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde, IV.-V. yüzyıl yapısı olarak kaydedilmiştir⁵⁰⁵. Aynı fonksiyonlu diğer yapılarla plan tipi ve mimari özellikleri bakımından yakın benzerliği göz önünde bulundurularak Hristiyanlığın erken dönemlerinde inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Yapı, köy merkezinden yaklaşık 2 km. kuzeybatıdaki orman içerisinde yer almaktadır (Res. 646; Hrt. 11). Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, dıştan 3.20x4.80 m. ölçülerinde olup, dikdörtgen planlıdır (Çiz. 85). İçten beşik tonozla örtülü şapel, dıştan kiremit kaplı pahlı çatıyla örtülmüştür. Çatının büyük bir kısmı, çevrede oluşan nemden yosunla kaplanmış durumdadır.

Kaba yonu ve moloz taşla örülen yapının çatı kaplamasında kullanılan kiremitler orijinal olup, çok az bir kısmı ulaşmıştır. Kireç harcıyla, dolgu duvar tekniğinde örülen şapel, içten ve dıştan aynı malzemeye sıvanmıştır.

Kuzey-güney cepheleri sağır tutulan yapının üçgen alınlıklı doğu cephesinin ortasında; zeminin yükselmesi sonucu daha aşağıda kalan yuvarlak kemerli mazgal pencere yer almaktadır. Aynı düzende tutulan batı cephedeki giriş açıklığı, yanlardan büyük bir kısmıyla yıkık durumdadır (Res. 647).

Zemini bozuk haldeki şapelin iç mekanı beşik tonozla örtülü olup, taştan yuvarlak kemerle ayrılan bema, doğudan apsis eksedrası ile sınırlandırılmıştır. Açıklığı dış cepheyle aynı formda tutulan apsis ekseninin üst hizasında; kuzey-güney yönlerine açılan birer yuvarlak delik dikkat çekicidir. Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapının apsis duvarındaki kireç sıvaları arasından izlenen kırmızımsı renkler, daha önceki fresk bezemelerin varlığına işaret etmektedir.

---

⁵⁰⁵ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 384.

Şuan terk edilmiş durumdaki yapı dışında, aynı köy sınırları içerisinde; Kateh Çayı'nın kuzeydoğusunda, köy halkının sağlam iken aynı tip ve özellikleri taşıdığını bildirdiği iki yapı, bugün kalıntıdan ibarettir (Res. 648). Aynı fonksiyonlu diğer bir yapı ise kent merkezinden yaklaşık 5 km. güneydoğuda; “Tren Garı” yakınında bir düzlüktedir. Sovyetler döneminde bir takım eklemeler yapılarak uzun süre farklı amaçlarla kullanılan yapı, bugün harabe halindedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 5.

Yapının Adı: Çüdülübine Kilisesi.

Çizim No: 86.

Resim No: 649-657.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 16 km. güneydoğusu, Aşağı Tala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan kilise hakkında detaylı bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Sınırlı bilgilerin yer aldığı iki kaynakta, yapının XVI. yüzyıla tarihlendirilebileceği bildirilmektedir⁵⁰⁶. Yapım malzemesi ve tekniğinin, özellikle merkezden uzak; çevre ve köylerde bulunan kiliselerden daha yeni olması bakımından geç döneme tarihlendirilebileceği mümkün görülmekle birlikte, belirtilen dönemin, bölgenin siyasi durumu ve sınırları da göz önüne alınırsa kilise yapımı için pek uygun olmadığı kanısındayız. Dolayısıyla, kilisenin, Ortaçağın sonlarına doğru inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir.

Kubbesinin, 1971 yılında yıktırıldığı bildirilen kilise⁵⁰⁷, şuan kısmen ayaktaadır.

Tanımlama: Aşağı Tala Köyünün tahmini 12 km. güneybatısındaki orman içerisinde bulunan yapı, dıştan 11.60x11.60 m. ölçülerinde kare planlı olup, içten iki destekli kapalı haç planında tasarlanmıştır (Çiz. 86; Res. 649; Hrt. 11). Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, bugün etrafını kuşatan ceviz ağaçlarıyla kapanmıştır. Sağlam haliyle görüntülenen bir fotoğraftan, poligonal planlı yüksek bir kasnak üzerine prizmal külahla sağlandığı öğrenilen örtü sistemi, bugün tamamen çökmüştür (Res. 650). Ayrıca, kilisenin giriş ve pencere açıklıklarının kenarları da yıkık durumda ulaşmıştır.

Kaba yonu ve moloz taş subasman üzerine tuğlayla örülen kilisenin içten kireçle sıvalı olup, çatı seviyesine doğru çok az bir kısımdan, kireç taşıyla kaplandığı anlaşılmaktadır.

Etrafındaki ağaçlarla kapandığından dolayı iyice görünmeyen cephelerden doğu cephede; bir adet apsis ekseni, birer adet ise pastoforion hücrelerine ait toplam üç yuvarlak kemerli pencere açıklığı mevcuttur. Batı cephede, kapı açıklığı üzerinde yer alan aynı formlu pencereler; kuzey-güney cephelerde de birer adet olup, beden duvarlarının orta eksenine açılmıştır (Res. 651). Oldukça sade tutulan cephelerde, örgü sıralarındaki tuğlaların bir kısmı,

---

⁵⁰⁶ Adamia, **a.g.e.**, s. 150-152, 177; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 125.

⁵⁰⁷ Adamia, **a.g.e.**, s. 151, 177.

yerlerinden sökülmüştür. Günümüze ulaşmayan örtü sisteminin, yüksek ve poligonal bir kasnak üzerine oturan prizmal külahla çözüldüğü izlenmektedir. İçten, büyük bir olasılıkla kubbeye örtülen kilisenin kasnak yüzeylerine, düşey doğrultuda pencereler açılmıştır. Ayrıca, dış sıralı kuşakla hareketlendirilen kasnağın külaha geçiş kısmı da, iki sıra silmeyle nihayetlenmektedir.

Orta mekanı, sivri kemerlerin bindiği tuğladan ayak ve konsollarca taşınan kubbeye örtülü yapının haç kollarını oluşturan yan mekanları, sivri kemerlerle örtülmüştür (Res. 652-653). Pandantifle sağlanan kubbeye geçiş öğeleri yüzeyine süs olarak birer tromp işlenmiştir. Aynı zamanda kasnağa geçişi tek sıra testere dişi formunda saçakla vurgulanan yapının kemer köşelikleri de, tuğladan, zikzak örgeleri ile dolgulanmıştır (Res. 654-655).

Çok derin olmayan bemanın doğusunda, dıştan düz duvarla sınırlandırılan apsis eksedrası; kuzey-güney yönlerinde ise girişleri bu yönlerdeki haç kollarının doğusundan sağlanan pastoforion hücreleri yer almaktadır (Res. 656). Kubbeye örtülü hücrelerin girişi yuvarlak kemerlidir. Batı haç kolunun kuzey-güney uçlarında oluşan mekanlar da, içten birer kubbeye örtülü olup, güneydekine, doğu ve kuzey; kuzeydekine ise güney ve doğu yönlerdeki aynı karakterli açıklıklardan girilmektedir.

Yapının apsis eksedrasının kuzey-güney uçlarında yer alan sivri kemerli birer niş; toprak seviyesinin zamanla yükselmesi sonucu bugün yapı zeminine yakın mesafeye inmiştir. Dış cepheyle aynı formda tutulan pencere açıklıklarının tamamı, sivri kemerli çökertme içerisine alınarak bir sıra tuğla silme ile vurgulanmıştır. Haç kollarının pencere açıklığı seviyesindeki duvar yüzeylerine açılan ikişer sıra kare formlu yuvaların, haç kollarını içten örten tavanın hatıl yerlerine ait olması muhtemeldir. Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan kilisenin zemini, kaçak kazılardan bir hayli zarar görmüştür.

Bugün terk edilmiş durumdaki kilisenin yaklaşık 2 m. batısında; 4.05 m. genişliğinde ve 3.00 m. yüksekliğinde bir kalıntı bulunmaktadır (Res. 657). Kazı çalışması yapılmadan fonksiyonu tespit edilemeyecek durumdaki yapı, Çüdülübine'nin, yapı topluluğu olarak inşa edildiğine işaret etmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 1. 6.

Yapının Adı: Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi.

Çizim No: 87.

Resim No: 658-666.

Bulunduğu Yer: Galadüzü Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 7/1.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2007.

Tarihçe: Kim tarafından ve hangi amaçlarla yaptırıldığına dair detaylı bilgi verecek hiçbir çalışmaya rastlanılmayan kilise, kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde, 1830 tarihi ile kayıtlıdır⁵⁰⁸. Bulunduğu mevkiinin Çar Rusya'sı tarafından Zagatala Kalesi (1804-1830) yaptırıldıktan sonra geliştiği göz önünde bulundurulursa, kaydedilen tarihlerde yapılmış olması ihtimali yüksektir. Kilisenin yakın zamanda inşa edilmiş olduğu, yapım malzemesinden de anlaşılmaktadır⁵⁰⁹.

Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte kapatılan kilise, bugüne değin uzun süredir boş bekletilmektedir. Sovyetler döneminde bir süre depo olarak kullanıldığı bildirilen yapı içerisi bugün tam manada bir inceleme yapmaya engel olacak kadar çok çöp ve hurda yığını ile dolmuştur⁵¹⁰.

Tanımlama: Yapı, kent merkezinde; Zagatala Kalesi'nin güneydoğu ucunda ve kaleye göre ortalama 6-7 m. daha düşük kotta yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda; dıştan, 15.20x22.00 m. ölçülerinde, dikdörtgen planda gelişen kilise, içten dört destekli kapalı haç planlıdır (Çiz. 87; Res. 658; Hrt. 7/1). Beması derin tutulan kilisede, haç kollarının kesiştiği noktadan poligonal kasnak üzerine içten kubbeyle örtülü orta mekan, dıştan prizmal külahla sonlanmıştır. Apsis duvarı dışındaki haç kolları sivri kemerlerle örtülen kilise, iç mekan teşekkülü bakımından düşey bir gelişim arz etmektedir. İç mekanda yapılan bazı değişikliklerle özgünlüğünü yitiren kilisede, apsis eksenindeki pencere açıklığının yarıya kadarki kısmı ile diakonikonun doğu ve güney; protesisin ise doğu cepheye yer alan pencere açıklıkları tuğlayla örülmüş olup, her iki hücrenin batı cephesinde bulunan nişlerin arka duvarı yıkılmıştır. Bununla beraber, batı haç kolunun güney köşesindeki ayakla duvar arasında kalan boşluklar suntayla kapatılarak, yapıya bu yönden eklenen evin deposuna

⁵⁰⁸ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5210.

⁵⁰⁹ Beden duvarlarından kopmuş olan sıva katmanlarının iç yüzeylerinde, yapımında kullanılan harcın henüz kurumamış olması da, kilisenin yakın dönemde inşa edildiğini göstermektedir.

⁵¹⁰ Bu durum iç mekanda ölçüm ve çizim yapmanın bir hayli zorlaştırdığı gibi, bazı kısımların doğru açılardan görüntülenmesini de engellemiştir.

dönüştürülmüştür. Şuan harap haldeki kilise çevresi, ağaçlarla kapanmıştır. Kilise çatısının bazı kısımları ve kasnak kaidesi ile kubbe çevresinde de, kendi başına yetişen yabancı otlar yükselmektedir.

Yerden 3.5 m. yüksekliğe kadar moloz taş ve tuğla; geri kalan kısımlarda ise tuğlanın tek başına kullanıldığı kilisenin kapı ve pencerelerinde ahşap; dış örtüsünde ise demir malzemeden yararlanılmıştır. Kilise, içten ve dıştan kireçle sıvanmıştır.

Güney ve batı cepheleri, bu yönlerden kuşatılan avlu duvarları içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen kilisenin doğu ve kuzey cepheleri ise avlu sınırları dar ve yüksek bir duvarla kuşatıldığı için iyice görüntülenememektedir (Res. 659). Apsis ve pastoforion mekanlarının bu yöndeki yüzeylerinden oluşan doğu cephede; ortada, oldukça dar ve düşey pencere açıklığı ile üst sırada, üçgen alınlığın içerisinde, daha küçük ebatta ikinci bir açıklık yer almaktadır. Yuvarlak kemerli açıklıklar, pastoforion hücrelerinde birer adet olup, farklı ölçüdedirler. Aynı formu çökertme içerisine yerleştirilen pencerelerin yukarısında, birer dairesel formu açıklık bulunmaktadır. Apsis eksenini üzerindeki pencere dışında açıklıklarının tamamı tek sıra tuğla silmeyle çerçevelenen cephede, pencerelerin sınır çizgisi de, tuğladan iki sıra kaba kaval silmeyle belirlenmiştir. Benzer düzende tutulan kuzey haç kolunun üst sırasında; üçgen alınlık içerisine, yuvarlak kemerli düşey bir pencere açılmıştır (Res. 660-661). Bu açıklığı üç taraftan kuşatan aynı formu panoların tuğla yüzeylerine, birer haç motifi işlenmiştir. Yapıya giriş açıklığının da bulunduğu bu cephenin alt sırasındaki kapı açıklığının doğu yönünde iki; güney yönünde ise bir adet olmak üzere toplam üç pencere açıklığı yer almaktadır. Yuvarlak kemerli bu açıklardan farklı olarak, birisi giriş açıklığı üzerinde; diğerleri ise aynı hizada ve batı yöne açılan dikdörtgen formu üç pencere daha vardır.

Haç kollarının ortasından yükselen 12 kenarlı kasnağın her yüzeyine, tek sıra tuğla silme içerisine alınarak üstten dış sıralı örgelerle hareketlendirilen birer adet yuvarlak kemerli düşey pencere açılmıştır. Poligonal kaideden daha içerlek tutulan gövdenin külaha geçiş kısmı da birkaç sıra farklı ölçülerde profilli silmelerle vurgulanmıştır. Dış örtüsü ulaşmayan kasnağın prizmal külahla örtülü olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kilise içerisinde, ana mekan, yeterince yüksek tutulan ve sivri kemerlerden birer yastıkla geçilen dairesel planlı tuğla ayakların taşıdığı pendantif geçişli kubbeye örtülüdür (Res. 662-664). Kubbe eteği, tek sıra testere dişi formunda kuşakla çevrelenen yapının pendantif yüzeylerine de, süs olarak birer sıra tromp ve alt hizasına sivri kemerli birer niş işlenmiş;

dairesel planlı ayaklar, bilezik şeklinde altlık ve başlıklarla vurgulanmıştır. Benzerlerinden farklı olarak daha derin tutulan bemanı doğudan sınırlayan apsis eksenini üzerindeki dar ve düşey pencere açıklığı, yakın zamanda, alt kısımdan neredeyse yarıya kadar örülmüştür. Yüzeylerinde farklı ölçülerde, üçerden, altı adet yuvarlak kemerli niş bulunan apsis duvarının kuzey-güney uçlarında, pastoforion hücreleri yer almaktadır. Dikdörtgen planlı hücrelerden protesise yarım yuvarlak; diakonikona ise dikdörtgen kesitli açıklıklardan girilmektedir. Beşik tonozla örtülü her iki mekanın doğu cephe duvarı, sonradan tuğlayla örülerek kapatılmış; batı duvarlarındaki yarım yuvarlak kemerli derin nişlerin arka duvarları ise muhtemelen aynı dönemlerde yıkılmıştır (Res. 665). Ayrıca, protesinin kuzey yöne, diakonikonun ise sonradan tuğlayla örülerek kapatılan ve güney yöne açılan birer adet dikdörtgen formlu pencereleri bulunmaktadır. Kilisenin sivri kemerlerle örtülen diğer haç kollarındaki açıklıklar, dış cepheyle aynı formdadır. Güney cephesinin de kuzey cepheyle aynı karakterde tutulduğu gözlenen yapının batı cephesinde, kiliseye girişin sağlandığı üçüncü kapı ve her iki yanında, diğer cephelerle aynı formda tutulan birer pencere açıklığı mevcuttur. Haç kollarının üst kısımlarına doğru tavan hatıllarına ait olması muhtemel, kareye yakın formlu yuvalar görülmektedir. Batı haç kolunun güney yöndeki ayak ve duvar araları bugün suntayla kapatılarak depo amaçlı kullanılan bir mekana dönüştürülen kilisenin zemini de bozuk durumdadır.

Dış cephede görülen plastik bezemenin yanında, kireçle sıvalı iç mekan duvarlarına; realist ve bitkisel kompozisyonlardan oluşan fresk süslemeler yapılmıştır (Res. 666). Üzüm salkımları, gül ve çiçek demetleri ile çeşitli yaprakların kullanıldığı örgelerde; ağırlıklı olarak pembe, kırmızı, sarı, firuzeyi, açık yeşil ve bej renklerinin tercih edildiği izlenmektedir.

Bugün, Zagatala Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, uzun süredir harap halde bekletilmektedir.

2. 3. 1. 2. Camiler ve Mescitler

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 1.

Yapının Adı: Tala Camisi.

Çizim No: 88.

Resim No: 667-677.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 3 km. güneydoğusu, Aşağı Tala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Hacı Ahmet Efendi isminde bir şahsın rehberliğinde, 1901-1910 yıllarında Usta Muhammed Talalı'ya yaptırıldığı bildirilen caminin inşasında yerli halkın da büyük destekleri olduğu öğrenilmektedir⁵¹¹. Elbirliği ile yaptırılan eserin inşası; Ağdam Pristav'ı⁵¹² Albay Ali Bey Ereblinski, Zagatala Pristav'ı Yusuf Bey Ağayev, Hafız Ramazan Efendi, Hacı Gardeş gibi köyün önde gelen isimlerinin yanı sıra, Aliabad, Car, Danaçı, Muhah köyleri ve Gürcistan'dan gelen bazı tanınmış şahısların da katılımıyla gerçekleştirilmiştir⁵¹³. Çatı örtüsünde kullanılan demir malzeme, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in bağışudur⁵¹⁴. Ayrıca, Dağal Hacı Ali, Hacı İsa, Murtuza Yüzbaşı gibi dönemin ünlü isimlerinin de, yapım sırasında bir takım yardımlarda bulunduklarından bahsedilmektedir⁵¹⁵.

Bolşevik devriminin yaşandığı dönemlerde, avlusunda bazı İslam bilginlerinin kurşunlandığı söylenegelmektedir. Sovyetler döneminin ülkedeki en büyük camisi olarak tanınan yapı, o dönemde bir süre tahıl-buğday ambarı olarak kullanılmıştır. 1954 yılında kısmi onarımlarla yeniden ibadete açılan cami, bugün de asli fonksiyonunu sürdürmektedir. En son 2004 yılında tamir gören caminin mimari elemanlarıyla birlikte iç ve dış cepheleri boyanarak, harimdeki avizeleri de yenilenmiştir.

Kitabe: Son cemaat yerinin güney duvarında; yapıya girişin sağlandığı taçkapının batı ucuna doğru alınlık hizasındaki pilastır yüzeyinde, taş üzerine kabartma tekniği ile Arapça ve bir kısmı Azerice yazılı kitabe yer almaktadır (Res. 667). Bitkisel bordürle kuşatılan dikdörtgen çerçevenin üst satırında; ortada, “*Kelimeyi Tevhit*”; köşeliklerinde “*Allah*”, “*Muhammed*” ve

⁵¹¹ M. Şabanoğlu, **Talanın Yastı Yolu (Birinci Kitab)**, Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı, 2001, s. 95-99.

⁵¹² Çar Döneminin bir nahiyeden sorumlu komiseri.

⁵¹³ Şabanoğlu, a.g.e., s. 96.

⁵¹⁴ A.e., s. 111.

⁵¹⁵ a.y.

alt sırada dört halifenin ismi yazılı olup, bu satırın hemen altındaki üç satırlık sülüs hatlı Arapça bir metin;

قد وضع أساس هذا الجامع الشريف الكبير مسجد قرية تالا لنحاية زكاتالا و كان بانيه بصميمه والمبادر اليه بالعناية
محب خير الشعوب الشيخ الحاج أحمد أفندی التاللى فى سنة ١٤١٩ الموافقة الحجرى لسنة الملادى ١٩٠١

daha aşağısındaysa;

“Yapımuna H.1319/M.1901 yılında başlanılan Zagatala’nın Tala Köyü Camisi, 1910 yılında tamamlanmıştır. Caminin inşası, hayırsever insan, Talalı Hacı Ahmet Efendi’nin teşebbüsü ile gerçekleştirilmiştir”, manasında Kiril harfleriyle Azerice çevirisi yer almaktadır.

Tanımlama: Yapı köy merkezinde; köyü Zagatala’ya bağlayan ana yolun güneydoğusunda yer almaktadır (Res. 668; Hrt. 11). Mihraba paralel uzanan çok sayıda ayak ve konsollarca taşınan içten düz ahşap tavanlı ve dikdörtgen planlı cami, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Çiz. 88). Orta birimi, içten, ahşap konstrüksiyonlu sembolik bir kubbe ile örtülen cami, Erken İslam mimarisinde ortaya çıkan ve gelişimini Selçuklu devri ulu camilerinde anıtsal boyutlara taşıyan, mihrap önü kubbeli cami plan şemasının basit tekrarıdır. Üç yandan revaklarla çevrili yapıya giriş açıklıkları da, bu yönlerden sağlanmıştır. Güneyden avlu sınırları dar tutulduğu için iyice görüntülenemeyen yapının güneybatı köşesinde, küçük bir ek mekan yer almaktadır. Çatı mahyasından sivrilen minare orijinal olmayıp, son onarımdandır.

İnşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı caminin harim ve son cemaat yeri tavanı ile kapı ve pencerelerinde ahşap; çatı kaplamasında ise demir malzemeden yararlanılmıştır. İçten ve dıştan kireçle sıvanarak zaman içerisinde birkaç kez boyanan caminin zemini gec-kireçle sıvanmıştır. Caminin minberinde de ağaç malzeme (findık) kullanılmıştır.

Beden duvarları yüksek tutulan caminin almasıık örgülü güney cephesi, dışa üç kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanına üçer adet ve iki sıra halinde toplamda 12 yuvarlak kemerli pencere açıklıkları yerleştirilerek çözülmüştür (Res. 669). Aynı formdaki pencereler benzer düzende tutulan doğu-batı cephelerin revak arkasında; her hizada dörderden, sekizer adet olup, kuzey yöndeki pencerelerin arasına, düşey doğrultuda aynı formu kanatlı birer kapı açılmıştır (Res. 670-671). Batı cephenin güney köşesine doğru dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşap kapıyla girilen ve hemen batısında (sağında) yer alan aynı formu pencere ile

aydınlatılan küçük bir yapı/hücre bulunmaktadır. Bu mekanın üst kısmında, güney cepheye açılan bir pencere daha vardır. Bu cephe düzenlemesi, doğu yönde de, benzer karakterdedir. Yapıya üçüncü ve aynı zamanda esas girişin sağlandığı kuzey cephenin orta ekseninde, harime açılan iki kanatlı ahşap kapı açıklığı yer almaktadır (Res. 672). Başlıkları, panolar halinde bölünerek, içerisine geometrik örgelerden müteşekkil kompozisyonlar oyulan kapı süslemesi, diğer örnekleri tekrarlamaktadır (Res. 673). Bu cephede harime açılan pencerelerin sayısı 12 adet olup, kapının her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen açıklıklar güney cepheyle aynı karakterdedir. Alt sıra pencerelerinin tamamı demir parmaklıklara sahip olan camide, güney cephe dışındaki diğer üç cephe, kapı ve pencere hizasındaki düşey doğrultuda üçgen formu pilastırlarla hareketlendirilmiştir. Ayrıca, yapıyı üç yönden çevreleyen revakların ön yüzden, üç sıra geometrik örgelerle kuşatıldığı izlenmektedir. Kare kaideli poligonal ayaklarca taşınan yuvarlak kemer dizilerinden doğu ve batı uçtakiler, diğerlerine nazaran daha kısa tutulmuştur. Ayaklara birer yastıkla geçilen kemerlerin birbirine bağlandığı kısımlar ve kilit taşına kadarki ön yüzleri de, tuğlaların dikey istifleriyle; öne hafif taşınılarak vurgulanmıştır.

Harim, köşelerden dörder konsol ve 24 adet kare kaideli poligonal ayaklarca taşınan düz ahşap tavanla örtülü olup, mihraba paralel gelişen yuvarlak kemer dizileriyle dört sıra halinde sahinlara bölündüğü gibi, orta mekanı, içten küçük; bağdadi bir kubbeye vurgulanmıştır (Res. 674-675). Kible duvarının orta ekseninde yer alan mihrap nişi her iki yandan, dış cephedekilerle aynı formu, birer pilastırla sınırlandırılmaktadır (Res. 676). Yuvarlak kemerli çökertme içerisine alınan sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap, mevcut halde oldukça sade olup, son onarımda boyanmıştır. Doğru yönünde, dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı bir dolap bulunan mihrabın yukarısında, yuvarlak kemerli bir de niş yer almaktadır. Mihrabın batı ucundaki beş basamaklı ahşap minber orijinaldir (Res. 677). Girişi kaş kemerli açıklıktan sağlanan minber sahanlığı üç dilimli kemerlerle çözülmüştür. Tamamı ahşap yüzeye oyma tekniği ile yapılan yazı, bitkisel ve geometrik desenli kompozisyonlarla bezenen mihrabın giriş açıklığının tepelik bölümündeki Ayet kuşağının sol alt köşesinde, yapım yılı olduğu muhtemel H. 1337 (M. 1918) tarihi yazılıdır.

Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan caminin alt sırada yer alan pencereleri ahşap kapaklıdır. Süslemesi ulaşmayan yapı, zaman içerisinde karşılaştığı onarımlardan, özgünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 2.

Yapının Adı: Aliabad Camisi.

Çizim No: 89.

Resim No: 678-687.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 20 km. güneydoğusu, Aliabad İlçesi.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2007.

Tarihçe: Hakkında sınırlı bilgilerin bulunduğu yapının inşa kitabesinden, 1876 yılında Usta Muhammed Nebi ve Usta Abbas Ali tarafından inşa edildiği öğrenilmektedir. 1937 yılı itibariyle köy ambarına dönüştürülen caminin diğer bir kitabesinde, 1986-1989 yılları arasında görmüş olduğu onarım sonrası yeniden ibadete açıldığı bildirilmektedir.

Kitabe: Son cemaat yerinin doğu ucunda; giriş açıklığının batısında (sağında) ve kapı hizasında yer almaktadır (Res. 678). Bazalt taşı üzerine bitkisel kompozisyonlarla süslü panolara, kabartma tekniği ile yazılı sülüs hatlı Arapça kitabenin üst köşeliklerindeki yarım yuvarlak nişler içerisinde;

بنی جامع استاد محمد نبی و عباس علی ابن عزیز النخوی
(یاالله)،
516 (نصر من الله و فتح قريب)

daha alttaki beş satırlık metinde ise

يا ايها الذين امنوا اذا نودى للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله و ذروا البيع ذلكم خير لكم ان كنتم تعلمون
فان هذا الجامع بناء ثالث
ناه و عمره جماعة على اباد في-١٢٩٣

“Cuma Camisini, Nuhalı (Şekli) Aziz'in oğlanları, Usta Muhammed Nebi ve Usta Abbas Ali, bina etmiştir. Ya Allah! Yardım Allahtan gelirse, galibiyet yakındır. Ya Muhammed! Ey ezan sırasında buraya dönenler! Cuma günleri alış-verişi bırakıp, Allah'ı anmaya acele edin! Bilseniz ki, bu sizler için en hayırlısıdır. Bu Cuma Camisi, H. 1293/M. 1876 yılında, Aliabad halkı tarafından üçüncü defa yaptırılmıştır”, anlamında bir metin yer almaktadır.

---

⁵¹⁶ Saff Suresi, 61/13.

Caminin kuzey cephedeki bir pano içerisinde son onarımda Azerice yazılı bir kitabesi daha vardır (Res. 679). Kitabede; *“Yapının 1989 yılı Haziran ayında, Usta Ahmet Devran isminde bir şahıs tarafından onarıldığı”* bildirilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan yapı, şuan etrafı demir parmaklıklarla çevrili yamuk planlı bir avlunun güneyine kurulmuştur (Res. 680; Hrt. 11). Kuzey-güney yönünde gelişen dikdörtgen planlı cami, içten düz ahşap tavanla örtülü olup, dıştan kırma çatıdır (Çiz. 89). Kuzeydoğu köşesinde yer alan minaresi, çevresinden yükselen ağaçlarla kapandığından dolayı iyice görünmeyen yapının güney cepheden avlu sınırları da dar tutulmuştur. Gelişigüzel bir onarım geçiren caminin mihrap nişi, son onarımda fayansla kaplanmıştır. Aynı sırada ısıtma sistemi döşenen harimin avizeleri de yenilenmiştir.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan caminin iç mekanında ahşap; üst örtüsünde ise demir malzemeden yararlanılmıştır. İçten kireçle sıvalı yapı, sonraki dönemlerde birkaç kez boyanmıştır.

Güney cepheye beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişi, sonraki bir dönemde sıvanarak doğu ucundaki pahlı yüzeyine, kalkık kemerli yüzeysel bir niş oyulmuştur (Res. 681). Yarı prizmatik basık bir külahla örtülü mihrap çıkıntısının alt sırasına, her iki yanında üçer adet olmak üzere altı adet; üst sırasına ise yedi adet yuvarlak kemerli düşey pencereler açılmıştır. Subasman seviyesi iki sıra tuğla silme ile belirlenen cephenin orta kısmı ve üst hizadaki pencere açıklıklarının yukarısı da çift sıra silmelerle hareketlendirilmiş; üst sıra pencere aralarına baklavalı formlar işlenmiştir. Benzer düzende tutulan doğu-batı cephelerdeki pencere açıklıkları da ikişer sıra halinde ve yuvarlak kemerli olup, her sırada ikişer adettir (Res. 682). Ayrıca her iki cephenin üst sırasında ve kuzey ucunda, bugün içerisi alçı madalyon ve yazıyla süslü, sonradan örülerek kapatılan birer açıklık daha mevcuttur. Tamamı demir parmaklıklara sahip olan pencerelerin alınlıkları, kalem işi tekniği ile merkezine ay-yıldız işlenen rumi kıvrımlı kompozisyonlarla süslenmiştir.

Son cemaat yeri üç dilimli kemerlerle çözülen caminin kuzey cephesinde; üçü alt sırada, diğeri ise mihrap eksenini üzerindeki açıklığın yukarısında olmak üzere toplam dört kapı açıklığı bulunmaktadır (Res. 683). Kadınlar mahfiline açılan üst sıradaki giriş açıklığına, orta kısımdan karşılıklı çıkılan taş basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Diğerleri harime açılan iki kanatlı ahşap kapılar, yuvarlak kemerlidir.

Son onarımda elden geçtiği anlaşılan kuzeydoğu köşedeki tuğla minare, diğerleri ile aynı özelliktedir (Res. 684). Külâh kaplamasındaki demir levhası son onarımda yenilenen silindirik minarenin şerefe altı, tek sıra testere dişi formunda saçakla hareketlendirilmiştir. Yükseldikçe daralan minarenin ahşap şerefe korkulukları da, demir dökme şebekelerle bezeli olup, gövde yüzeylerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Harim, üç sıra halinde kare kaideli poligonal ayak ve konsollara binen 24 yuvarlak kemerle enine gelişmiştir (Res. 685). Güney duvarın orta ekseninde yer alan ve son onarımda fayansla kaplanarak orijinalliği tamamen yitirilen derin mihrap nişi, yuvarlak kemerli ve çok kenarlıdır (Res. 686). Mihrabın batısında; ilk inşaattan kalma ahşap minberin iç-içe geçmiş iki dik üçgenden oluşan minber aynası ve korkulukları ajurlu olup, geri kalan kısımları dış sıralı geometrik motiflerle bezenmiştir (Res. 687). Dokuz basamaklı minberin yuvarlak kemerli tac kısmının yüzeyine yazılı “*Usta Habil*” ve “*Usta Muhammed Ali*” isimlerinin, minberin yapımcılarına ait olması muhtemeldir. Kuzey kanadında kadınlar mahfili bulunan yapı açıklıkları, içten dikdörtgen kesitlidir.

Süslemesi ulaşmayan cami halen ibadete açık olup, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 3.

Yapının Adı: Muhah Köyü Mescidi.

Çizim No: 90.

Resim No: 688-696.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 12 km. güneydoğusu, Muhah Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan yapının, XX. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği köy halkı tarafından söylenegelmektedir. Zagatala Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlı görülen mescit⁵¹⁷, Sovyetler döneminde uzun süre köy ambarı olarak kullanılmıştır. 1989 yılında köy halkının maddi desteğiyle onarılarak yeniden ibadete açılan yapı, günümüze gelene kadar karşılaştığı değişikliklerle özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. Minber kürsüsünün tepelik bölümündeki pano içerisine yazılı H. 1322 (M. 1904) yılının, mescidin yapım tarihiyle aynı dönemlere tekabül etmesi olasıdır. Yapı en son 2006 yılında tamir görmüştür.

Tanımlama: Dikdörtgen planlı büyük bir avlunun ortasına kurulan mescit, köy merkezinin yaklaşık 200 m. güneyinde yer almaktadır (Res. 688; Hrt. 11). Harimin enine dikdörtgen biçimlenişi ile ortaya çıkan plan tipindeki mescit, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 90). Revak kemerlerinin batı ucunda, ayak ve duvar arası sonraki bir dönemde kapatılarak ek mekana dönüştürülen mescidin iç mekanında, kuzeydoğu köşesine bir mahfil katı çıkılmıştır. Sovyetler döneminde avlu köşesine, bazı ürünlerin saklanması için kurulan bir takım sundurmalı bölümler, bugün de aynı işlevle kullanılmaktadır.

Moloz taş ve tuğlayla, dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin kapı ve pencereleri ile tavanında ahşap; çatı kaplamasında ise demir malzeme kullanılmıştır. İç mekanı sıvanarak son onarımda boyanan mescidin döşeme taşlarla kaplanan son cemaat yeri de, aynı sırada boyanmıştır.

Dışa beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin subasman seviyesi moloz taş örgülü olup, daha içerlek tutulan diğer kısımları tuğlayla tamamlanmıştır (Res. 689). Yarı prizmatik basık külahla örtülü demir malzemesi, son dönemde yenilenen çıkıntının her iki yanına, simetrik şekilde üçer adet tuğladan yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen pencere açılmıştır. Örgü

---

⁵¹⁷ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5236.

aralarına yerleştirilen çift sıra tuğlayla hareketlendirilen güney cephe, üstten, bir sıra sapak motifi; daha yukarıdaysa testere dişi formunda saçak frizi ile nihayetlenmektedir. Aynı karakterde tutulan doğu-batı cephelerdeki pencere açıklıkları üçer adettir (Res. 690). Mescide girişin sağlandığı kuzey cephe, tuğladan kare kaideli poligonal ayaklarca taşınan yuvarlak kemerli ve düz ahşap tavanlı son cemaat yerine sahiptir (Res. 691). Ayaklara çift yastıkla geçilen kemer dizileri, doğu-batı cephelere kadar uzanmaktadır. Kuzey cepheye yedi kemerle açılan revak bölümünün batı ucu, sonraki dönemlerde tuğlayla örülerek ek mekana dönüştürülmüştür. Kemerlerin birbirine bağlandıkları ön yüzleri pilastırla vurgulanan kuzey cephenin çatı seviyesine doğru kademelenme yapan birkaç sıra profilli tuğla silme ve en üstten testere dişi formunda saçak frizi ile hareketlendirildiği izlenmektedir. Harime üç yuvarlak kemerli düşey kapıyla açılan cephede, giriş açıklıkları arasına dönüşümlü olarak yerleştirilen dört pencere bulunmaktadır. Diğer cephelerle aynı formdaki pencere açıklıklarının tamamı demir parmaklıklıdır. Zemini döşeme taşlarla kaplanan son cemaat yerinin ortada bulunan kapı açıklığının her iki yanında, kitabe nişine ait olduğu düşünülen dikdörtgen kesitli yüzeysel birer niş yer almaktadır. Yapıya girişin sağlandığı kapı kanatlarının başlıklarına oyulan geometrik örgeler, diğer örnekleri tekrarlamaktadır.

Kare kaideli poligonal ayak ve konsolların taşıdığı iki sıra halinde yuvarlak kemer dizileri ile enine gelişen iç mekan, düz ahşap tavanlıdır (Res. 692). Harimin kible duvarının orta ekseninde yer alan mihrap nişi, sivri kemerli ve beş kenarlı olup, iç-içe geçmiş yuvarlak kemerli iki düşey çökertme içerisine alınmıştır (Res. 693). Hemen batı ucunda bulunan ahşaptan orijinal minber, son onarımda, aslıyla uyumsuz bir şekilde boyanmıştır (Res. 694). Ayrıca, bu dönemde yapının kuzeydoğu köşesine, bir de mahfil katı yapılmıştır (Res. 695).

Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan caminin pencereleri içten kapaklıdır. Süslemesi ulaşmayan yapı, bugün asli fonksiyonunu sürdürmektedir. Mescit ile aynı avlunun kuzeybatı köşesinde, günümüze 1-2 m. yükseklikte kaba yonu ve moloz taş örgülü duvarları ile gelebilen ve köy halkının eski mescit olarak tanımladıkları bir yapı kalıntısı daha mevcuttur (Res. 696).

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 4.

Yapının Adı: Varhiyan Mescidi.

Çizim No: 91.

Resim No: 697-705.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 22 km. güneydoğusu, Behmetli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinden, 1885 yılında, Yüzbaşı İmran Mehmet oğlunun rehberliğinde, köy halkı tarafından yaptırıldığı anlaşılan yapı hakkında daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Minaresi 1913 tarihli yapının Sovyetler döneminde tahıl-buğday ambarı olarak kullanıldığı öğrenilmektedir. Minare gövdesinin de bu dönemde yıktırıldığı bildirilen yapı, 1996 yılından görmüş olduğu tamir sonrası yeniden orijinal fonksiyonuna kavuşturulmuştur.

Kitabe: Mescide kuzey cepheden sağlanan giriş açıklığının doğu (sol) hizasındaki üç dilimli kemerli düşey bir niş içerisinde; rumilerin ağırlıklı olduğu bitkisel motiflerle süslü panoda yer almaktadır (Res. 697). Taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı nesih hatlı Arapça kitabede;

يا ايهاالذين آمنوا إذا نودى للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكرالله و ذروا البيع ذالكم خير لكم ان كنتم تعلمون⁵¹⁸
انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر⁵¹⁹ فان هذا الجامع بناء ثالث بناه و عمره جماعة وارخيان لأبتغاء مرضات
الله تعالى و طلبا لرضائه حين كان عمران
ابن ممد يوزباشيا (يوزباشى) فى قريتهم اقصى المساجد مسجد وارخيان ...فى ١٣٠٢

“Ey iman edenler! Cuma günü çağrıldığınız zaman Allah’ı zikretmeye koşunuz ve alış-verişi bırakınız. Biliniz ki, bu sizin için en hayırlı olanıdır. Allahın mescitlerini, Allaha ve ahret gününe inanan kesler imar ederler. Hakikaten bu mescit, İmran Muhammed oğlunun onların köyünde yüzbaşı olduğu zaman Varhiyan Köyü cemaatinin, Allahın rızasını kazanmak amacıyla yaptırdığı üçüncü mescittir. Varhiyan Mescidi, mescitlerden en uzaktadır. H. 1302/M. 1885”.

Mescidin doğu cephesinin kuzey ucundaki pencere hizasında, günümüze bir kısmı silik durumda ulaşan küçük bir Ayet kitabesi daha vardır.

⁵¹⁸ Cuma Suresi, 62/9.

⁵¹⁹ Tevbe Suresi, 9/18.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, yamuk planlı bir avlunun güneydoğu köşesine kurulmuştur (Res. 698; Hrt. 11). Enine dikdörtgen biçimde gelişen mescit, içten düz tavanlı olup, dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 91). Son onarımda, dıştan gelişigüzel boyanan mescidin minaresi de, aynı şekilde tamamlanmıştır. Aynı dönemde tavanı suntayla yenilenen yapı, avizelerle ışıklandırılmıştır.

Moloz taş ve tuğlayla inşa edilen mescit, dıştan, derzler belli olmayacak şekilde kireçle sıvanmıştır. Son cemaat yeri, bölgede saltaşları olarak da bilinen büyük ebatlı döşeme taşlarıyla kaplanan yapının kapı ve pencereleri ile son cemaat yeri tavanı ve merdiveninde ahşap; çatı örtüsünde ise demir malzeme kullanılmıştır.

Subasman seviyesi, dıştan kireçle sıvanan mescidin güney cepheye beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişi, tuğlayla örülmüştür (Res. 699). Yarı prizmatik basık bir külahla örtülü çıkıntının her iki yanına üçer pencere açılmıştır. Düşey doğrultudaki pencerelerden, mihrap çıkıntısının her iki yanındaki birer adedi dikdörtgen formlu; geri kalanlar ise yuvarlak kemerlidirler. Tuğladan çift sıra silmeyle vurgulanan pencerelerin yüzeyleri de, baklava tarzı geometrik örgelerle hareketlendirilmiştir. Güney cephenin üst hizasından başlayan tek sıra tuğladan testere dişi formunda saçak frizi, diğer cepheleri de kuşatmaktadır. Doğu-batı cephelerde aynı formlu ikişer penceresi bulunan yapının doğu cephesinde; kuzey uca açılan revak kemerinin yukarısında, yüzeysel bir niş yer almaktadır (Res. 700-701).

Kuzey cephede, kare planlı ayaklara oturan hafif basık kemerli revak bölümünün batı yönünde, bu yöne her katta birer adet yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı pencereyle açılan iki katlı ek mekan yer almaktadır (Res. 702). Girişleri son cemaat yerinin batı ucunda bulunan dikdörtgen kesitli iki kanatlı ahşap kapıyla sağlanan hücrelerin ikinci katına, dıştan, 11 basamaklı ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Son cemaat yerinin güney duvarında; diğer cephelerle aynı formda tutulan bir kapı ve batıya doğru bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Harime girişin sağlandığı diğer bir kapı, birinci katta yer alan hücrenin güney duvarına açılmış olup, bugün kullanılmamaktadır. Mescidin kuzeydoğu köşesinde yer alan minare gövdesinin büyük bir kısmı yıkılmıştır (Res. 703). Giriş açıklığı üzerine, 1913 yapımı olduğu yazılı minarenin özenle yapılan tuğla işçiliğinin çok az bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Bugün Zagatala Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapının son onarımda tamamlanan kısmı ise köy halkı tarafından yaptırılmıştır.

Son onarımda suntayla kaplı düz tavanla örtülen harim, ortadan sekiz yuvarlak kemerle enine iki sahına ayrılmıştır (Res. 704). Güney duvarın orta ekseninde; düşey dikdörtgen çökertme içerisine alınan sivri kemerli mihrap nişi, beş kenarlıdır (Res. 705). Batı ucunda dikdörtgen kesitli bir niş bulunan mihrabın doğu ucuna, ahşap kapaklı bir dolap yerleştirilmiştir. Ayrıca, kuzey cephenin pencere açıklığı kenarlarında da, aynı formlu birer niş yer almaktadır. Açıklıkları içten dikdörtgen çerçeveye alınan yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan mescit, asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 5.

Yapının Adı: Danaçı Köyü Mescidi.

Çizim No: 92-93.

Resim No: 706-714.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 25 km. güneybatısı, Danaçı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinde, Muhammed Veli'nin oğlu Toloş Muhammed isminde bir şahıs tarafından 1911 yılında yaptırıldığı bildirilen mescidin inşasında, köy halkının da görev aldığı öğrenilmektedir. 1937 yılına kadar asli işlevini sürdüren yapının⁵²⁰ sonraki dönemde, uzun süre köyün tahıl-buğday ambarı olarak kullanıldığından bahsedilmektedir. Mescit, 1989 yılı itibariyle köy halkı tarafından yeniden onarılarak ibadete açılmıştır.

Kitabe: Kuzey cephede yer alan giriş açıklığının doğu hizasındaki kaşkemerli niş içerisinde, sülüs etkili nesih hatla yazılı Arapça kitabe yer almaktadır.

عمر جامع الدناجي لاية انما يعمر مساجد (الله....)
بشر المشائين في الظلم الي المسجد بالنور الباقي يوم القيامة معين المسجد من تبرعات تلتش محمد ولي زير الحروف و
النقوش محمد علي الجني

“Allahın izniyle kuruldu; kim Allaha inanırsa ve Allahtan başka hiçbir şeyden korkmazsa, sonuna kadar ibadetini yaparsa; Allah onları daim muvaffak kılar. Muhammed Veli oğlu Toloş Muhammed'in maddi desteğiyle yaptırılmıştır. Nakkaş, Muhammed Ali el-Canni”, (Res. 706).

Mescidin son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesinde; revak kemerinin oturduğu ayağın doğu yöne bakan alt kısmında, sonradan konulan bir kitabe daha vardır (Res. 707). Kitabede;

يا الله يا محمد
الحمد لله الذي هدانا الي السلام و انا بعمارة المساجد او افله في اليوم الجمعة
اذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا الي ذكر الله، ابدأ و ان
المساجد الله فلا تدعوا مع الله احدا، فجمع جماعة حار الطام معه حمار
المساكنة في الدناجي بناء هذا المسجد بعون الله الملك المجيد الباقي
و سنة تسعة و ثمانين بعد الف و مائتين و بنيه محمد بن عبد الرحمان النقاشي
و بداية في السادس من صفر سحق من يوم احد

⁵²⁰ M. Abbasov, “Zagatala Rayonundaki Tarihi Mescidler ve Gebristanlıklar”, Bakı İslam Üniversitesi Zagatala Şöbesi, İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Zagatala, 2003, s. 69.

“Ya Allah, Ya Muhammed! Bizi İslam’a ve ibadet için mescitler yaptırmaya yönlendiren Allaha hamdolsun. Ey müminler! Kıyamet gününe inananlar! Ezan vakti alış-verişinizi durdurun. Biliniz ki, bu sizin için en hayırlı olanıdır. İbadet yalnızca Allah’adır. Danaçı Köyünün ileri gelenleri ve Car Cemaati, Allah rızası için mescidin inşasına yardım topladılar. Bin iki yüz seksen dokuz yılında. Usta, Abdurrahman oğlu Nagşi Muhammed, Allah, bizi ve bu mescidin yapımında çalışanları affetsin, H. 1289/M. 1872” anlamında bir metin kazılıdır.

Tanımlama: Yapı köy merkezindeki ana yol üzerinde; kareye yakın planlı bir avlunun güneydoğu köşesine inşa edilmiştir (Res. 708; Hrt. 11). Harimin enine dikdörtgen biçimde gelişmesiyle oluşan yapı, içten düz ahşap tavanlı; dıştan kırma çatılıdır (Çiz. 92). Doğu ve kuzey yönlerden tuğladan revaklı son cemaat yeri ile kuşatılan yapının iç mekanı, asli yapısı ile uyumsuz bir onarım geçirmiştir. Bu sırada aynı zamanda kiremit kaplı çatı örtüsü de demir malzeme ile yenilenerek, mahya kısmından bir de sembolik minare yükseltilmiştir.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan yapının kapı ve pencerelerinde ahşap malzemeden yararlanılmıştır. Son onarımda çatı örtüsü demirle yenilenen yapının tavanı da suntayla örtülmüştür.

Batı cephesi ile güney cephenin batı kısmı, yapıya bu yönden eklenen evin avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmemektedir. Diğer benzerleri gibi dışa poligonal çıkıntı yapan mihrap nişinin doğu yönde, araları duvar yüzeyine çıkıntı yapan kare formlarla hareketlendirilen üç yuvarlak kemerli düşey penceresi bulunmaktadır (Res. 709). Moloz taş subasman üzerine daha içerlek tutulan cephenin almaşık örgülü kısmı, pencere açıklıklarının alt hizasından çift sıra tuğla silme ile ayrılmıştır. Doğu ve kuzey cepheleri, revaklı son cemaat yerine sahip olan mescidin doğu cephesinde, düşey doğrultuda tuğladan yuvarlak kemerli dört adet pencere açıklığı bulunmaktadır (Çiz. 93; Res. 710). Yanlardan, pilastırlarla sınırlandırılan sağır alınlıklı pencerelerin yukarısına, tuğladan birer baklava motifi yapılmıştır. Yapıya girişin sağlandığı kuzey cephe, doğu cepheyle benzer karakterdedir. Birisi mihrap eksenine diğerleri ise doğu-batı uçlarda olmak üzere toplam üç giriş açıklığı bulunan cephede, açıklıkların arasına belirli aralıklarla sıralanan dört pencere yerleştirilmiştir (Res. 711). Başlıklarına geometrik motifler oyulan iki kanatlı ahşap kapı açıklıkları ile düşey dikdörtgen pencereler, diğer cephelerle aynı düzende olup, pencere açıklıklarının tamamı demir parmaklıklılıdır.

Kare planlı ayaklarca taşınan yarım yuvarlak revak kemerlerinin ön yüzleri pilastırlarla hareketlendirilmiş olup, kuzey cephenin çatı seviyesine doğru biri diğerinden daha içeri çekilmiş birkaç sıra tuğla silmeyle nihayetlenmektedir. Ayrıca, çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan kuzey cephe açıklıklarının üst kısmındaki boşluklara da, baklava tarzı birer geometrik form işlenmiştir.

Birbirine yuvarlak kemerlerle bağlanan kare planlı ayak ve konsolların taşıdığı düz tavanlı iç mekan, mihraba paralel dört sıra halinde sahnalara bölünmüştür (Res. 712). Güney duvarın orta ekseninde yer alan mihrap nişi yuvarlak kemerli bir çökertme içerisine alınmıştır (Res. 713). Sivri kemerli ve beş kenarlı mihrabın son onarımında oldukça abartılı bir şekilde süslendiği görülmektedir. Mihrabın hemen batı ucunda yer alan orijinal minber de, son onarımında elden geçmiştir (Res. 714). Kapı tacındaki tarihten 1913 yapımı olduğu öğrenilen ahşap minber üzerindeki “*Molla Hasan el-Kelenterli*” imzasının, yüzyıl başlarında köyün imamı olan Molla Hasan’a ait olabileceği bildirilmektedir⁵²¹.

Orijinal süslemeleri ile ilgili herhangi bir bilgi edinilemeyen mescidin ayak ve konsollarının yanı sıra, açıklıkları çevreleyen kuşaklar da, uyumsuz bir şekilde boyanmıştır.

Karşılaştığı değişiklikler sonucu özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan yapı, günümüzde orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

---

⁵²¹ Abbasov, **a.g.e.**, s. 68.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 6.

Yapının Adı: Car Mescidi.

Çizim No: 94.

Resim No: 715-723.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 4 km. kuzeyi, Car Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Zagatala Kültür Müdürlüğü Arşivinde, kentin eski mescitlerinden birisi olarak XVII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen⁵²² mescit hakkında daha detaylı bilgi edinilecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Zaman içerisinde bir kısmı yenilenen mescidin orijinal elemanları bakımından tarihi değere sahip olduğu anlaşılmakla birlikte, mimari özelliklerine dayanarak, bir ibadet yeri olarak kullanılmanın yanında, savunma amacı taşıdığı da, anlaşılmaktadır. Yakın zamana kadar üzerinde bulunduğu ve son onarımında ortadan kaybolduğu bildirilen kitabede; yapım yılı olarak H. 1029 (M. 1620) tarihinin kaydedildiği ileri sürülmektedir⁵²³. Mescidin, günümüze ulaşan tek kitabesi ise yapıya sonradan eklenen, 1905 tarihli hücrenin inşa kitabesidir. Sovyetler zamanında, tahıl-buğday ambarı olarak kullanılan mescit, 1990'lı yılların başında, köy halkının yardımlarıyla onarılarak yeninden asli işlevine kavuşturulmuştur.

Kitabe: Son cemaat yerinin doğu ucuna eklenen hücrenin pencere açıklığı hizasında, dikdörtgen bir niş içerisinde yer alan dört satırlık sülüs hatlı Arapça kitabede;

قد بنى هذه الحجرات دبیر محمد بن علی القلجی كاتبه حبیو ١٣٢٣

“Bu hücreni Ali el-Kallaci'nin oğlu Dibir⁵²⁴ Muhammed yaptırdı. Katibi Hacıyov, H. 1323/M. 1905”, manasında bir metin okunmaktadır (Res. 715).

Tanımlama: Mescit, köy merkezine giden ana yolun doğu kanadı üzerinde yer almaktadır (Res. 716; Hrt. 11). Yamuk planlı büyük bir avlunun kuzeybatısına kurulan yapı, doğu-batı doğrultusunda; derinlemesine dikdörtgen planda tasarlanmış olup, içten düz ahşap tavan; dıştan beşik çatıyla örtülmüştür (Çiz. 94). Çatısı yeterince yüksek tutulan yapının beden duvarlarında çok sayıda mazgallar bulunmaktadır. Yapımından çok sonra güneydoğu köşesine hücre; doğu cephesine ise sivri kemerli revak bölümü eklenen mescit, zaman içerisinde

⁵²² Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5224.

⁵²³ Abbasov, a.g.e., s. 63.

⁵²⁴ Avarca; Hoca, Öğretmen anlamında kullanılmaktadır; Abbasov, a.g.e., s. 63.

karşılaştığı değişikliklerden, özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Son onarımda yeniden elden geçen mescidin çatı örtüsü, doğu cepheye doğru son cemaat yerini de ihtiva edecek şekilde uzatılmış; son cemaat yerine girilen açıklık, sundurma çatı altına alınmıştır.

Kireçle sıvalı ve boyalı yüzeylerden, beden duvarlarında kullanılan malzemesi tam olarak belirlenemeyen mescidin, diğer yapılarda olduğu gibi, yerel malzemeyle; kaba yonu ve/veya moloz taşla, dolgu duvar tekniğinde örüldüğü muhtemeldir. Ağaç konstrüksiyonlu iç mekanda, bölgede “orman fındığı” olarak bilinen çok dayanıklı ahşap malzemeden yararlanılmıştır. Çatı örtüsü son onarımda demirle yenilenen yapının doğu cephesine eklenen son cemaat yeri, kesme çaytaşı ve tuğla kullanılarak inşa edilmiş olup, bazı kısımları çimentoyla sıvanmış ve boyanmıştır.

Cepheleri oldukça sade tutulan mescidin güney cepheye yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin batı yönüne iki; doğu yönüne bir adet pencere açılmıştır. Sivri kemerli pencere açıklıkları, sokağa bakan batı cephede birisi güney, geri kalan iki adedi ise kuzey uçta olmak üzere üç adettir. Kuzey cephenin üst hizasının orta kısmına doğru yuvarlak kemerli tek penceresi bulunan yapının her üç cephesinin farklı yerlerine çeşitli ölçülerde ve küçük ebatta; üçgen, dikdörtgen ve kare formlu mazgallar yerleştirilmiştir.

Sivri kemerli revak bölümünden oluşan son cemaat yerine sahip doğu cephe, özgünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir (Res. 717). Yapıya girişin sağlandığı bu cephede; birisi orta kısımda diğeri ise kuzey uca doğru iki sivri kemerli ve sağır alınlıklı giriş açıklığı ile her iki kapının güneyinde yer alan yuvarlak kemerli birer pencere açıklığı mevcuttur (Res. 718).

Mihraba dik uzanan, yuvarlak kemer dizileri ile derinlemesine iki sahına bölünen iç mekan; yanlarda sıralanan ahşap direklerden de destek alınarak iki kata bölünmüştür (Res. 719-720). Köşelerden pahlı kare kaideli ahşap direkler, oyma tekniği ile yapılan, uçları yuvarlatılmış başlıklara sahiptir. Güney duvarın orta ekseninde; mevcut halde süslemesi bulunmayan sivri kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 721). Yeterince derin tutulan mihrabın batı ucunda, taştan üç basamaklı bir de kürsü mevcuttur (Res. 722). Açıklıkları dikdörtgen çökertme içerisine yerleştirilen iç mekanın alt sıra mazgallarından bazıları tuğlayla; üst sıra mazgalları ise karton levhalarla, son dönemde kapatılmıştır (Res. 723). Yapıdan, günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

XVII. yüzyılın ilk yarısından-XX. yüzyılın başlarına kadar yoğun olarak kullanıldığı anlaşılan mescidin, Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte terk edildiği; yakın dönemde görmüş olduğu onarım sonrası ise yeniden asli işlevine kavuşturulduğu söylenebilir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 7.

Yapının Adı: Göyem Mescidi.

Çizim No: 95.

Resim No: 724-733.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 5 km. güneyi, Göyem Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: 1895 yılında, Usta Nesib ve Usta Abbas Ali'ye yaptırılan mescidin, Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanıldığı; 1989 yılı itibariyle görmüş olduğu onarım sonrası ise yeninden ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe: Harime batı yönden girilen açıklığın batı ucunda; kapı hizasındaki dikdörtgen niş içerisine oturtulan taş üzerine, kabartma tekniği ile yazılı üç satırlık Arapça inşa kitabesinde;

سكنتم فى بيوتى طول عمر مساجدى و مدرس باحتباس شمتم ريج أشوقى فضرتم من الدين و راز من فى
الخشاش قد بنى هذا المسجد الشريف اوستا بيدو اباس على و اوستا نصيب اللهم اغفرلها ولکاتبه عليهم رحمة الله و برکاته
يا الله 5 محرم ۱۳۱۳ يا محمد 5 محرم ۱۳۱۳

“Bu şerefli mescidi Usta Nesib ve Usta Peydu Abbas Ali yapmıştır. Ey Allah! Onların her ikisinin ve katibinin günahlarını bağışla! Allahın rahmet ve bereketi onların üzerine olsun. 5 Muharrem 1313”, anlamında bir metin yer almaktadır (Res. 724).

Yapıya doğudan sağlanan giriş açıklığının doğu yönünde ve aynı hizadaki ikinci kitabe ise Ayet kitabesi olup,

ارى الدنيا و ما فيها بلاء و لست ارى النجات من البلاء
بلاء كلها و المكث فيها وان حلا لها لمع ...

“Dünya ve onda olan her şeyi bela olarak görüyor ve beladan necat yolu da görmüyorum. Belanın hepsi dünyada kalmaktadır, onu helal etmek ise...” yazılıdır (Res. 725). Bu kitabenin yazılı olduğu madalyonun her iki köşesine de H. 1313 (M. 1895) tarihi düşülmüştür.

Tanımlama: Köye giden merkezi yol üzerinde; yolun güneyindeki yamuk planlı bir avlunun ortasına kurulan yapı, enine dikdörtgen şemada gelişmiş olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 95; Res. 726; Hrt. 11). Köy ambarı olarak kullanıldığı dönemde bazı kısımları zarar gören mescidin avlu duvarının batısına, bugün de aynı işlevle

kullanılan; tütün vb. ürünlerin saklanması amacıyla, sundurma çatılı; yanlardan açık mekanlar yapılmıştır.

Yapım malzemesi olarak moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin beden duvarlarında derzler, kirçele sıvanarak kapatılmıştır. Sac kaplaması son onarımda yenilenen yapının zemini beton olup, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşaptan yararlanılmıştır.

Moloz taş subasman üzerine daha içerlek tutulan cephelerden güneyde; dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğladan mihrap nişinin her iki yanına simetrik şekilde üçer adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı yerleştirilmiştir (Res. 727). Pencere açıklıkları, üstten çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan güney cephe, açıklık aralarına oluşturulan baklava tarzı geometrik örgelerle hareketlendirilmiştir. Aynı karakterdeki doğu-batı cephelerde, pencere açıklıkları ikişer adet olup, doğu cephenin kuzey ucunda, çatı seviyesine doğru tuğlayla yazılı 1896 tarihi kaydedilmiştir (Res. 728). Kuzey cephesi, kare planlı ayakların taşıdığı yuvarlak kemerlerle çözülen yapının bu cephede, harime girişin sağlandığı iki giriş açıklığı ve diğer cephelerle aynı formu iki pencere açıklığı mevcuttur (Res. 729-730). Doğu-batı uçlardan sağlanan girişler; yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı olup, iki kanatlı ahşap kapı yüzeyleri, oyma tekniği ile yapılan geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Tamamı demir parmaklıklara sahip olan pencere açıklıkları sağır alınlıklıdır. Revak kemerleri, yerden 0.50 m. yükseklikte ahşap korkulukla kapanan son cemaat yerinin son onarımda zemini renkli taşlarla döşenerek, tavanı demir levhalarla örtülmüştür. Bu mekanın tavan ve duvarları da aynı dönemde boyanmıştır. Revak kemerlerinin ön yüzü, kalkık kemer formunun ters/yüz dizilişi ile oluşturulan madalyonlarla süslü kuzey cephenin üstten, tek sıra testere dişi formunda tuğla saçakla nihayetlendiği izlenmektedir.

Düz ahşap tavanla örtülü harim, kare planlı ayaklarca taşınan yedi yuvarlak kemerle ortadan kuzey-güney doğrultusunda iki sahına bölünmüştür (Res. 731). Kible duvarının orta ekseninde, iç-içe geçmiş iki sivri kemerli çökertme içerisine alınan beş kenarlı mihrap nişi, sadedir (Res. 732). Buna karşılık, batı ucunda yer alan ilk inşaattan kalma ahşap minber, bitkisel ve geometrik bezemelere sahiptir (Res. 733). Ajurlu dekorasyonun yanı sıra, aynalığı, zencerekle çevrili panolar içerisine oyularak yapılan bitkisel kompozisyonlarla süslü minberin üç dilimli sahanlığı, alemle sonlanan yarı prizmatik külahla örtülüdür. Minberin sivri kemerli tac bölümü de, Ayetle süslenmiştir.

Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan yapıda, güney duvarın doğu uca doğru iki pencere arasına, dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı bir dolap yerleştirilmiştir.

Süslemesi ulaşmayan mescit, son onarımda, tavan seviyesine doğru harimi çepeçevre dolanan rumilerden müteşekkil, yağlı boyayla yapılmış bitkisel şeritle bezenmiştir.

Günümüzde ibadete açık olan mescit, asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 8.

Yapının Adı: Matseh Köyü Mescidi.

Çizim No: 96-97.

Resim No: 734-743.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 8 km. kuzeybatısı, Matseh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2007.

Tarihçe: 1885-86 yıllarında, Usta Safer el-Marçehi (Matsehi)'nin oğlu Muhammed ve Hacı Ali el-Kumuki'ye yaptırılan mescidin Sovyetler döneminde uzun süre farklı amaçla kullanıldığı ve 1989 yılı itibariyle yeniden onarılarak köy halkı tarafından orijinal işlevine dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Kitabe: Taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı mescit kitabelerinden birisi, yapıya girişin sağlandığı açıklığın batı yönünde; son cemaat yeri tavanına yakın dikdörtgen bir niş içerisinde yer almaktadır (Res. 734). Rumi ve güllerden müteşekkil bitkisel kompozisyonlu çerçeveye süslü iki satırlık sülüs hatlı Arapça kitabede;

قد اتفقوا جمع جماعة مازخ صغيرهم و كبيرهم لبناء هذا المسجد الجامع رجاء لثواب الملك العلام يا رب اجعل
رجاءنا غير منعس فمن كان يرجوا لقاء ربه فليعمل عملا صالحا ولا يشرك بعبادة ربه احدا⁵²⁵ فى تاريخ ١٣٠٣

“Köy halkının, büyükten küçüğe hepsi, Allah'tan sevap almak ümidi ile bu Cuma Mescidini inşa etmekte karar kıldılar. Ya Rab! Sen bizlerin ümidini boşa çıkarma! Kim, Rabbi ile karşılaşacağına ümit ediyorsa, hayır işlesin ve Rabbine ettiği ibadete kimseyi ortak etmesin! Tarih: H. 1303/M. 1885-86” yazılı bir metin yer almaktadır.

Yapının diğer kitabesi, revak kemerlerinin birleştiği pilastır yüzeyinde; kemerlerin ayağa oturduğu kısma yakın dikdörtgen bir niş içerisinde (Res. 735). Sülüs etkili nesih yazı çeşidiyle kaydedilen inşa kitabesi;

قد ابتدانا بعون الملك العلام بشأئنه هذا المسجد بالعملين يد
محمد بن صفر المارجي و حاج علي القموقى في تاريخ الف و ثلثمائة و ثلث

“Allahın izniyle mescidin inşasına başladık. Ustalar; Safer el-Marçehi'nin oğlu Muhammed ve Hacı Ali el-Kumuki”, isimli ustaların imzasını taşımaktadır.

---

⁵²⁵ Kehf Suresi, 18/110.

Mescide, batı cepheden sağlanan giriş açıklığı üzerindeki dikdörtgen niş içerisinde, sülüs hatla yazılı iki satırlık bir de Ayet kitabesi bulunmaktadır (Res. 736). Kitabede;

و ان مساجد الله فلا تدعوا مع الله احدا
بشر المشائين في الظلم الي المساجد بالنور الباقي يوم القيامة

yazılı olup,

“Hakikaten mescitler Allaha ibadet yerleridir. Bu yüzden Allah’ı kimseyle eşleştirmeyiniz” anlamındadır.

Tanımlama: Yamuk planlı bir avlunun kuzeybatı köşesine kurulan mescit, hacim biçimlenişinin doğu-batı doğrultusunda; mihraba dik gelişimi ile oluşan plan tipindedir (Çiz. 96; Res. 737; Hrt. 11). Dikdörtgen planlı mescit harimi düz ahşap tavanla örtülmüş olup, dıştan, kırma çatı altında toplanmıştır. İki yuvarlak kemerli revak bölümüne sahip olan son cemaat yeri; kuzey-güney uçlardan iki katlı ek mekanlarla kapatılmıştır.

Orta boy moloz taşın yanı sıra, koyu gri renkli kesme çaytaşı ve tuğlayla, dolgu duvar tekniğinde örülen yapı duvarlarının, derzler belli olmayacak şekilde kireçle sıvandığı görülmektedir. Döşeme, tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap kullanılan mescidin ikinci katta bulunan yan mekanlarının korkuluk ve bu mekanlara çıkışı sağlayan merdiveninde de, ahşap malzemeden yararlanılmıştır. İç mekan son onarımda boyanan mescidin çatı örtüsü saca kaplanarak mahya kısmından bir de minare yükseltilmiştir.

Cepheleri kireçle sıvalı subasman üzerine daha içerlek tutulan mescidin güney cephede; birer adedi bu yöne bakan ek mekanlara ait olmak üzere altı-üstlü, toplam altı adet pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 738). Dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına yerleştirilen açıklıklardan birer adedi batı; ikişer adedi ise doğu uçta yer almaktadır. Pencere araları almaşık örgüyle hareketlendirilen cephenin üstten birkaç sıra geometrik formlu (testere dişi formlu ve yivli) saçak frizleriyle nihayetlendiği izlenmektedir.

Benzer düzende tutulan batı cephenin üst sırasında dört; alt sırasında ise üç adet tuğladan basık kemerli pencere açıklığı ile alt sıranın kuzey ucuna doğru iki kanatlı ahşap kapıyla girilen basık kemerli bir giriş açıklığı mevcuttur (Res. 739).

Kuzey cephesi sağır tutulan yapının doğu cephesi; bu yöne iki yuvarlak kemerle açılan revak bölümü ile kuzey-güney uçlarında yer alan iki katlı birer ek mekandan ibarettir (Çiz. 97).

Kuzeye, diğer cephelerle aynı formlu birer pencereyle açılan bu mekanlardan kuzey yöndekine güney; güney yöndekine ise kuzey uçta bulunan birer basık kemerli ve iki kanatlı ahşap kapıyla girilmektedir. Üst katına son cemaat yerinin kuzey ucunda bulunan dokuz basamaklı ahşap merdivenle çıkılan ikinci kat hücrelerinin revak kemerleri arkasındaki geçit kısmı, ahşap korkulukla kapatılmıştır. Harime bu yönden açılan yan-yana iki giriş açıklığı da, diğerleri ile aynı formda olup, kanat başlıkları, oyma tekniği ile yapılan geometrik motiflerle bezenmiştir (Res. 740). Kapıların yukarısında, harimi aydınlatan ve bugün kapalı tutulan birer adet basık kemerli pencere daha vardır. Zemini, son onarımda kare şekilli taşlarla döşenen son cemaat yerinin kuzey cephesi, üstten; üç sıra testere dişi formlu ve birer sıra dilimli ve yivli saçak frizleriyle sonlanmaktadır. Alt kat pencerelerinin tamamı demir parmaklıklara sahip olan mescidin kuzeye bakan yan mekanlarına ait altı-üstlü pencere açıklıkları arasındaki boşluklar da, birer çarkıfelek motifli taş düzenlemeyle hareketlendirilmiştir.

Harim, mihrap ekseni boyunca dik uzanan yuvarlak kemer dizileri ile derinlemesine iki sahına bölünmüştür (Res. 741). Güney duvarın orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi, dikdörtgen bir alçı çerçeveye kuşatılarak, tepeliği iri palmetlerle taçlandırılmıştır (Res. 742). Batı ucunda yer alan ahşap minber orijinal olup, ajurlu ve bitkisel süslemelere sahip minberin kaş kemerli kapı tepeliğindeki yatay madalyon yüzeyine; “*Hilili Hüseyin oğulları ve Hacı Muhammed tarafından 1889 yılında*” yapıldığı bildirilen Arapça bir yazıt kaydedilmiştir (Res. 743). Ayrıca, sivri kemerli çökertme içerisine alınan tac bölümü oyma tekniği ile oluşturulan; “*Kelime-i Tevhit*” ve merkezine “*Muhammed*” ve dört halifenin ismi yazılı panoyla süslenmiştir.

Açıklıkları dikdörtgen çökertme içerisine alınan mescidin beden duvarları, son onarımda boyanmıştır. Süslemesi ulaşmayan mescit, günümüze orijinalliğini kısmen koruyarak gelebilmiştir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 9.

Yapının Adı: Mosul Mescidi.

Çizim No: 98-99.

Resim No: 744-757.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 25 km. güneydoğusu, Mosul Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2007.

Tarihçe: Günümüze ulaşan kitabelerine dayanarak, 1836 yılında, Abdurrahman Bedevi ve Muhammed Hüseyin el-Çardaki isminde ustalarla birlikte, köy halkının da çabalarıyla tamamlanan mescidin 1889 yılında, Aliabad Pristavı İbrahim Ağa Tindimalov'un destekleri ve köy halkının yardımlarıyla onarım gördüğü söylenebilir. İç mekandaki duvar süslemelerinin, yine onarım kitabesinden, 1915 yılında, Anadolu'dan davet edilen Nakkaş Hacı Muhammed Ali tarafından yapıldığı öğrenilen mescidin, Sovyetler devrinde bir süre kapalı tutulduğu; daha sonraki dönemlerde ise köy ambarı olarak kullanıldığı bildirilmektedir.

Yapı, 1991 yılında yerli halkın destekleriyle görmüş olduğu onarım sonrası yeniden ibadete açılmıştır.

Kitabe: Bugün, iç mekanda muhafaza edilen inşa kitabesi, sülüs etkili nesih hat çeşidiyle; taş üzerine kabartma olarak yazılmıştır (Res. 744). Dokuz satırlık Arapça kitabede;

قد اتفق و اتحد جماعة مسولى بتوفق الله لبناء هذه المسجد الشريف اذا تحركو كلهم حتى الصبيان وصنعوا له كما
لنمل العمل باحضار الأحجار والرمل وغيرها قائلون يا ربنا تقبل صنعنا وثوابنا اللهم اغفر ذنوب كل من صنع لهذه المسجد
وذنوب كل من وضع الحجر على الجدار و طرح الحمص وذنوب من دخل فيها للصلاة آمين
الأساتيد عبدالرمن بدى ومحمد حسين الچردكى ١٢٥٢
كاتبه حاج الحرمين حاج حسن الدلالى ١٢٥٢

“Allahın izniyle bu mescidi şerifin binası için Mosul cemaati toplandı ve büyükten-küçüğe her kes; “Allah’ım, zahmet ve sevabımızı kabul eyle”, diyerek işe başladı. Allah’ım, bu mescidin yapımında emeği geçen ve bu mescide ibadete gelen her kesin günahlarını bağışla. Mescidin yapımına her türlü katkıda bulunanlar; güneşin altında, kavurucu sıcağa aldırış etmeden karınca gibi çalıştılar. Ustalar; Abdurrahman Bedevi ve Muhammed Hüseyin el-Çardaki, H. 1252/M. 1836. Katip; iki kutsal şehrin ziyaretçisi Hacı Hasan ed-Düleli, H. 1252/ M. 1836” anlamında bir metin yer almaktadır.

Mescidin ikinci kitabesi, doğu cephenin kuzey ucunda bulunan ikinci kat hücresinin bu yöne bakan pencere alınlığındaki tuğla niş içerisinde olup, nesih hatlı Arapça kitabede (Res. 745);

قد بني هذا المس
المبارك كل جماعة المسولي
تقبل الله ثواب
و الاساتيد عبد الرحمان بدوي
حسين و محمد الجردكي ١٢٥٢

“Bu şerefli mescit, tüm Mosul halkının destekleriyle bina olundu. Onların hayır işini kabul eyle Allah’ım. Amin! Ustalar; Abdurrahman Bedevi ve Muhammed Hüseyin el-Çardaki, H. 1252/M. 1836”, yazılı metin okunmaktadır.

Mescidin üçüncü kitabesi, kuzey cepheden sağlanan taçkapı üzerinde; yuvarlak kemerli çökertme içerisine yerleştirilen kaş kemerli niş içerisinde (Res. 746). Taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı renkli satırların yukarısındaki madalyon içerisine; “Allah”, “Muhammed” ve dört halifenin ismi yazılı olup, daha aşağıdaki metinde;

إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر⁵²⁶ قد إتفقوا البناء هذا المسجد الجامع جماعة قرية موسولية فابتدؤه بنوه
بعناية الرب العالمين ابتغاء لمرضات الله الغفاروا رجاء للثواب الجزيل من الملك الوهاب يوم الرابع من شهر الله المبارك
رمضان تقبل الله تعالى الملك الستار سعيهم و حسناتهم و غفر الله لهم ولامواتهم أمين ١٣٠٨

“Allahın mescitlerini Allaha ve ahret gününe iman eden kesler imar ederler. Bu Cuma Mescidini, Mosul Köyü cemaati hep beraber aldıkları ortaklaşa kararla inşa etmeği uygun gördüler ve alemlerin mürebbisi olan Allahın yardımı ile Allahın rızasını kazanmak üzere; günahları bağışlayan, hidayete erdiren Allahtan sevap almak ümidiyle Ramazan ayının dördünde tamamladılar. Noksanları gizleyen Allah, onların bu iyi amellerini kabul eylesin; onların ve geçmişlerinin günahlarını bağışlasın! H. 1308/M. 1890”, yazılıdır.

Kuzey cephenin doğu ucunda, tuğla çerçeve ile sınırlandırılan renkli çiçek ve kıvrımlarla süslü bir madalyonun ortasına, sülüs hatla kabartma olarak yazılı dördüncü kitabe; (Res. 747).

قد كان معينا لبناء مسجد موسول على آباد اوجسقه ناچلنكى ابراهيم اغا تندمالوف
غفره أمين ١٣٠٨

“Mosul mescidinin inşasında Aliabad muntika reisi İbrahim Ağa Tindimalov’un yardımları olmuştur. Allah günahını bağışlasın, Amin! H. 1308/M. 1890”, anlamındadır.

⁵²⁶ Tevbe Suresi, 9/18.

Ayrıca, harimdeki süsleme şeridi arasındaki madalyon içerisinde, süslemeleri yapan Nakkaş Muhammed Ali'nin ismi ve 1905 tarihi yazılı bir onarım kitabesi daha vardır (Res. 748).

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; köy yolunun güneyindeki yamuk planlı bir avlunun ortasına inşa edilen mescit, hacim biçimlenişinin enine gelişimi ile oluşan şemadadır (Çiz. 98; Res. 749; Hrt. 11). İçten düz ahşap tavanla örtülü dikdörtgen planlı mescit, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır. Doğu ve kuzey cephelerden kuşatılan yuvarlak kemerli son cemaat yerine sahip olan mescidin girişleri de, bu cephelerden sağlanmıştır. Cephelerin her iki ucunda, zaviye karakterli iki katlı hücreler yer almaktadır. Doğu ve kuzey cephelerin revak bölümlerini birleştiren kuzeydoğu köşesinin üç dilimli kemerle çözülen alt katı; her iki tarafa geçişi sağlayacak şekilde açık bırakılmıştır. Harim süslemeleri ve minaresi ile dikkati çeken mescidin iç mekanı ışıklandıran avizeleri de orijinaldir.

Yapımında orta boy açık ve gri renklerin hakim olduğu moloz taş ve tuğla kullanılan son cemaat yeri zeminine kerpiç döşenerek duvarları sarı toprak-samanla sıvanmıştır. Harim duvarları da aynı harçla sıvanan mescidin döşemesi beton olup, kapı, pencere ve tavanında ahşap; daha önce kiremitle kaplı olduğu bildirilen çatı kaplamasında ise demir malzeme kullanılmıştır.

Pencere açıklıkları, iki sıra halinde sıralanan mescidin güney cephesinde; bu yöne beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişi, moloz taş örgülü subasman üzerine tuğlayla örülmüştür (Res. 750). Yarı prizmatik metal bir levhayla örtülü çıkıntının alt sırasında simetrik şekilde ikişerden, dört adet; üst sırasında ise birisi mihrap çıkıntısının yukarısında olmak üzere beş adet yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan pencere açıklıkları üst sırada sağır alınlıklıdır. Kat seviyesi, tek sıra testere dişi formunda tuğla silmeyle belirlenen mescidin alt sıra açıklıkları, tuğladan baklava tarzı geometrik formla hareketlendirilerek, üstten, aynı formu saçakla nihayetlenmektedir. Benzer düzende tutulan batı cephedeki pencere açıklıkları her sırada ikişer adettir (Res. 751). Tuğladan yuvarlak kemer içerisine alınan doğu cephede; kuzey-güney uçlarına eklenen iki katlı mekanlardan kuzeydekinin alt katı boş bırakılmıştır. Doğu cepheye yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı birer adet düşey pencereyle açılan bu mekanlardan güney yönüne kuzeyden; kuzey yönüne ise güneyden sağlanan dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşap kapıyla girilmektedir. Bu cepheden sağlanan ve günümüzde kapalı tutulan harime giriş açıklığı da aynı formda olup, yukarısında, iç mekanı aydınlatan bir de, dikdörtgen formu pencere açılmıştır. Güney cepheyle aynı karakterde tutulan cephenin kuzey yönündeki üst kat penceresinin alt kısmına; simetriğe

uygun, aynı formlu yüzeysel bir niş açılmıştır. Kuzey cepheye; kuzeydoğu köşedeki revak kemerleri ile birleşen yapının ikinci kat mekanlarının altında kalan boşluklar, alt kısmı üç dilimli kemer şeklinde çözülen ahşap levhalarla kapatılmıştır. Yapıya esas girişin sağlandığı kuzey cephe, sekizgen planlı ayak ve konsollara birer yastıkla geçilen yuvarlak kemerli revak bölümüne sahiptir (Res. 752). Doğu cepheyle benzer düzende tutulan bu cephede, batı yönde her katta birer adet; doğu yönde ise üst katta tek hücreli bulunan mescidin bu yöndeki hücreleri, diğerleri ile aynı formlu kuzeye açılan birer pencere ile ışıklandırılmaktadır. Girişleri, her iki uçta bulunan dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşap kapılarla sağlanan hücrelerin ikinci katına, dıştan eklenen ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Aynı formlu cümle kapısı da, yanlardan, sivri uçlu birer pilastırla sınırlandırılmış olup, kapı kanatlarına oyularak birer madalyon işlenmiştir. Diğer cephelerle aynı düzende tutulan pencere açıklıkları kapının her iki yanına iki sıra halinde ve dörder adet açılmıştır. Güney cepheden başlayan tuğladan geometrik örgeli saçak frizleri; kuzey cepheyi de ihtiva edecek şekilde yapıyı çepeçevre sarmaktadır.

Yapıdan yaklaşık 7-7.5 m. kuzeydoğuda; 22 m. yükseklikte, yukarıya doğru daralan sekizgen planlı tuğla minare yer almaktadır (Çiz. 99; Res. 753). Orijinal süslemeleri ile dikkati çeken minarenin gövdesi; kaide hizasından başlayarak, şerefe altına kadar geometrik örgelerle bezenmiştir. Farklı formlarda küçük ölçekli açıklıklarla aydınlanan minarenin kuzeybatıdan sağlanan dikdörtgen kesitli girişi, üç basamaklı yükseltide yer almaktadır. Tuğladan 81 basamaklı dönel merdivenle çıkılan minarenin şerefe altı, son onarımda elden geçirilmiştir. Demir dökme şebekeli korkulukla kapanan ahşap direkli şerefe, içten ahşap tavan; dıştan, alemle sonlanan saca kaplı basık prizmatik külahla örtülmüştür.

Harim, kare kaideli poligonal ayak ve köşelerden konsollara binen yuvarlak kemer dizilerinin taşıdığı düz ahşap tavanla örtülü olup, mihraba paralel gelişen eşit sıralara bölünmüştür (Res. 754). Tepeliği Ayetle süslü, dikdörtgen formlu oluklu bir kuşatma kemeri içerisine alınan sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi; güney duvarın orta ekseninde yer almaktadır (Res. 755). Rumi ve güllerden oluşan bitkisel kompozisyonlu çift bordürle kuşatılan mihrap nişinin yüzeylerine, ay-yıldızla tamamlanan birer stilize selvi ağacı; ortasına “Allah” yazılı sivri kemer köşeliklerine ise gül-çiçek ve rumi kıvrımlardan müteşekkil bitkisel kompozisyonlar yapılmıştır. Kalemşi tekniği ile süslenen mihrabın alt kısma doğru orta yüzeyine; yuvarlak kemerli küçük bir niş oyulmuştur. Mihrabın batı yönünde bulunan, ilk inşaattan kalma ahşap minber, büyük bir kısmıyla ayaktadır (Res. 756). Korkuluklarına ters/yüz laleler oyulan

minberin iç-içe geçmiş iki dik üçgenden oluşan aynalığının merkezine, bir pano içerisinde karşılıklı dört kez tekrarlanan “*Muhammed*” yazısı, sekizli kalplerden oluşan bir bezeme programı içerisine yerleştirilmiştir. Geçit kısmı, üç dilimli kemerle çözülen minberin sivri kemerli sahanlığı, alemle sonlanan konik külahla örtülmüştür.

Dıştan demir parmaklıklara sahip olan alt sıra pencereleri, içten Bursa kemeri ile kuşatılmış olup, üst sıra açıklıkları, dikdörtgen çökertme içerisine alınmıştır. Doğu-batı duvarlarında dikdörtgen formlu yüzeysel nişler bulunan harimin üst kısma doğru her köşesinde birer dairesel açıklık dikkat çekmektedir.

Mescidin orijinalinden ulaşan kalemişi süslemeler, kible duvarında kısmen korunabilmiştir (Res. 757). Panolar içerisindeki yazı ve bitkisel karakterli kompozisyonların yanı sıra realist örgelerin oluşturduğu süsleme programı, itina ile yapılan işçiliğin özgün örneğini sergilemektedir. Ayak ve konsolların alt yüzeylerini hareketlendiren stilize selvi ağaçları ise 1990’lı yılların başlarında, yapının gördüğü son onarımdandır.

Halen ibadete açık olan mescit, orijinalliğini büyük ölçüde koruyarak günümüze gelebilen nadir örneklerdendir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 10.

Yapının Adı: Çobankol Köyü Mescidi.

Çizim No: 100.

Resim No: 758-764.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 12 km. güneydoğusu, Çobankol Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan yapının dıştan, mihrap çıkıntısının yukarısına tuğlayla yazılı H. 1330 (M. 1912) tarihinin yapım yılı olduğu, aynı dönem özelliklerini yansıtmaması bakımından olasıdır. Gah'ın, İlisu Köyünden çağrılan bir ustaya, köy halkının destekleri ile yaptırıldığı bildirilen⁵²⁷ mescidin 1988 yılına kadar köy ambarı olarak kullanıldığı; 1989 yılı itibarıyla görmüş olduğu onarım sonrası ise yeniden ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Mescit, merkezi yolun güney kanadı üzerinde; yamuk planlı bir avlunun güneyine ve bu yöne meyilli bir alana kurulmuştur (Res. 758; Hrt. 11). Enine dikdörtgen planda gelişen mescit, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülüdür (Çiz. 100). Büyük ebatlı pencere ve kapı açıklıkları ile dikkat çeken mescit, son onarımda, özgünlüğünü ciddi ölçüde etkileyecek değişikliklere uğratılmıştır.

Moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin dış cephe duvarları son onarımda elden geçmiş; derzler, oldukça kabarık bir şekilde çimentoyle sıvanarak cephe yüzeylerine rastgele desenler oluşturulmuştur. İç mekanında ahşap kullanılan yapının çatı kaplaması, yakın dönemde demir malzeme ile yenilenmiştir. Ayrıca, harim tavanı son onarımda suntaıyla yenilenen mescidin harim ve dış cephe duvarları da, bu sırada boyanmıştır.

Güney cepheye beş kenarlı çıkıntı yapan tuğladan mihrap nişinin orta kuşağı, tuğladan kabartma olarak yapılan "T" formu ile hareketlendirilmiş olup, yukarısına; Hicri takvimi ile 1330 tarihi yazılmıştır (Res. 759) Her iki yanına, oldukça büyük ebatlarda tuğladan yuvarlak kemerli ikişer pencere açılan mihrap nişinin üst kısma doğru orta yüzeyinde, dikdörtgen bir açıklık daha vardır. Pencere açıklıkları dışa taşıntılı dikdörtgen formu panolarla sınırlandırılan cephenin çatı seviyesine doğru, çift sıra ("T" formu; daha yukarıdan ise testere dişi formunda) geometrik saçak frizleri ile nihayetlendiği izlenmektedir. Aynı karakterdeki doğu-batı cephelerde bulunan pencere açıklıkları ikişer adettir (Res. 760). Son cemaat yerinin

---

⁵²⁷ Abbasov, a.g.e., s. 53.

bulunduğu kuzey cephe; doğu uca kadar uzanan kemer dizileri ile özölmüştür (Res. 761). Tuğladan, kare kaideli poligonal ayak ve konsollara çift yastıkla geçilen yuvarlak kemerlerin birbirine bağlandığı kısımlar, ön yüzden birer pilastırla vurgulanmıştır. Diğer cepheleri dolanan saçak frizlerinin sonlandığı cephede; orta ekseninde, düşey doğrultuda harime açılan yuvarlak kemerli kapı ve her iki yanında diğerleri ile aynı formlu ikişer adet pencere açıklığı mevcuttur. İki kanatlı ahşap kapı başlıklarına oyulan geometrik motifler, daha önceki örnekleri tekrarlamaktadır. Ahşap tavanı onarım gerektiren son cemaat yerinin tabanı, son dönemde betonla kaplanmıştır. Aynı dönemde batı yönündeki kemer araları da, 0.70 m. yükseklikte imento sıvalı taş duvarla kapatılmıştır.

Yuvarlak kemer dizileri ile mihraba paralel iki sahına ayrılan harimin kible duvarının orta ekseninde; duvar yüzeyinden hafif taşkın dikdörtgen bir kuşatma kemeri içerisine alınan sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 762-763). Yanlardan birer pilastırla sınırlandırılan mihrabın batı ucunda; son onarımda gelişigüzel boyanan ahşaptan minber bulunmaktadır (Res. 764). İlk inşaattan kalma minberin korkulukları rumilerle; iç-içe birkaç çökertme içerisine yerleştirilen aynalık bölümü ise güllerin yanı sıra helezonik ve zencerek motiflerinden oluşan geometrik kompozisyonlarla tezyin edilmiştir. Oyma tekniği ile yapılan süslemeler, kürsü altını da benzer karakterde bezemektedir. Sahanlığı, kaş kemerle çevrili minber; ay-yıldızla sonlanan ahşaptan, basık prizmatik külahla örtölmüştür.

Duvarları son onarımda boyanan harim açıklıkları, dış cepheyle aynı düzendedir. Ayrıca, dıştan demir parmaklıklara sahip olan pencereler, içten ahşap kapalıdır.

Günümüze özgünlüğünü yitirerek ulaşan mescit, halen orijinal fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 11.

Yapının Adı: Çardaklar Köyü Mescidi.

Çizim No: 101-102.

Resim No: 765-771.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 32 km. güneybatısı, Aşağı Çardaklar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinden, 1906 yılında yaptırıldığı öğrenilen mescidin köy halkının yardımlarıyla inşa edildiği; daha önce mahfil katıyla birlikte iki katlı iken, Sovyetler döneminde tek katlı köy ambarına dönüştürülerek, 1937 yılından 1987 yılına kadar bu amaçla kullanıldığı öğrenilmektedir⁵²⁸.

Mescit, 1988 yılı itibariyle onarılarak, yeniden asli işlevine geri dönüştürülmüştür.

Kitabe: Kuzey cephede bulunan kapı alınlığında; dikdörtgen bir niş içerisindeki taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı Ayet kitabesi;

سبحان الذى اسرى بعبده ليلا من المسجد الحرام الى المسجد الاقصا الذى باركنا حوله لنريه من اياته انه هو السميع
البصير ١٣٢٤

“Bazı Ayetlerimizi göstermek için kulunu bir gece Mescidü'l-Haramdan, etrafını kutsal kıldığımız Mescidü'l-Aksaya götüren Allah pak ve mukaddestir. O gerçekten de duyan ve bilendir⁵²⁹. H. 1324/M. 1906” anlamındadır (Res. 765).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, dikdörtgen planlı büyük bir avlunun güneyine; bu yöne meyilli bir alana ve güneyden bodrum katı üzerine kurulmuştur (Res. 766; Hrt. 11). Enine dikdörtgen planda gelişen mescit, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 101). Sovyetler devrinde bazı değişikliklere maruz kalan yapının mahfil katı kaldırılarak tavanı daha aşağıya çekilmiş; doğu cephesine ise bugün Kültür Müdürlüğüne bağlı “Köy Kulübü” olarak faaliyet gösteren ek bir bina eklenmiştir.

Moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin kapı ve pencereleri ile destek sisteminde ahşap malzeme kullanılmıştır. Tavanı sonraki dönemde suntaıyla yenilenen mescidin çatı örtüsü de, aynı dönemde demirle kaplanmıştır.

⁵²⁸ Abbasov, a.g.e., s. 70.

⁵²⁹ İsra Suresi, 17/1.

Doğu cephesi, sonradan eklenen ek binayla kapanan mescidin güney cephesi, bu yöndeki çitle çevrili evin avlu içerisinde kaldığından dolayı görünmemektedir. Koyu gri renkli orta boy moloz taş ve tuğlayla almaşık teknikte örülen batı cephenin orta kuşağı, balıksırtı formunda tuğla düzenlemeyle hareketlendirilmiştir (Res. 767). Altı-üstlü iki sıra halinde, üst katta iki; alt katta bir penceresi bulunan cephenin açıklıkları tuğladan basık kemerlidir. Son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephe; poligonal planlı ayaklara çift yastıkla geçilen ve ön yüzden birer pilastırla sınırlandırılan dört yuvarlak kemerli revak bölümüne sahiptir (Çiz. 102). Tek giriş açıklığı bulunan cephenin batısında, bir de ek mekan yer almaktadır. Harime girişin sağlandığı yuvarlak kemerle kuşatılan iki kanatlı ahşap kapı, sağır alınlıklıdır (Res. 768). Beton zeminli ve ahşap tavanlı son cemaat yerinin batısına eklenen iki katlı ek mekan, kuzey cepheye basık kemerli ve küçük ölçekli tek pencereyle açılmaktadır. Girişleri hafif basık kemerli açıklıktan sağlanan mekanlardan ikinci katta yer alana, dıştan eklenen ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Kemer köşelikleri ve tepelik bölümlerine oluşturulan dairesel formlarla hareketlendirilen cephenin, tuğladan testere dişi formunda çift sıra saçak frizi ile sonlandığı izlenmektedir.

Kare planlı ahşap direklerin desteklediği düz ahşap tavanlı harimin kible duvarı ortasında yer alan sivri kemerli mihrap nişi, yarı dairesel planlı olup, derin tutulmuştur (Res. 769-770). Orta kuşağı ters/yüz lale şeridi ile belirlenen mihrabın tepeliği ay-yıldızla sonlanan kuşakla çevrenmektedir. Kalemî tekniği ile yapılan bu kompozisyon; tavan ve harim duvarları ile kapı ve pencere kenarlarında da tekrarlanmaktadır. Mihrabın batısında yer alan taş minber, orijinaldir (Res. 771). Minberin bitki dekorlu kapı tacının köşelikleri ve kapı kenarları da, aynı teknikle yapılan ay-yıldızlarla süslenmiştir. Açıklıkları içten dikdörtgen formda tutulan harimin dıştan görülemeyen güney cephesinin doğu-batı yönlerinde, alt sırada ikişer; üst sırada birer adet olmak üzere altı pencere; doğu cephesinde ise batı cepheyle aynı düzende tutulan üç pencere açıklığı mevcuttur. Ayrıca, mihrabın doğu ucunda, dikdörtgen bir de niş yer almaktadır.

Özgünlüğünü kısmen koruyarak ulaşan yapı, şuan onarım gerektirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 12.

Yapının Adı: Höytala Köyü Mescidi.

Çizim No: 103.

Resim No: 772-780.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 17 km. güneybatısı, Höytala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinde, Kumuklu Hacı Ali Süleyman oğlu isminde bir usta tarafından 1899 yılında inşa edildiği bildirilen yapının, benzerleri gibi uzun süre köy ambarı olarak kullanıldığı ve 1990'lı yılların başında, köy halkının destekleriyle onarılarak yeniden asli işlevine geri dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Kitabe: Doğu cephenin çatı seviyesine doğru revak kemerlerinin yukarısında ve kuzey-güney uçlarında yer alan kitabelerden kimisi silik durumda olup, bazıları ise Ayet yazılıdır. İçerisinde, inşa kitabesinin de bulunduğu üç kitabenin metni aşağıdaki gibidir.

قد بنى هذا الكنابور حاج على بن سليمان الغموقى الهوتى فى سنة ١٣١٧ ناقش الحجر حمزة لا إله إلا الله محمد
رسول الله صلى الله عليه وسلم

“Mescit, (el-k.n.b.r.) H. 1317/M. 1899 yılında Kumuklu Hacı Ali Süleyman oğlu tarafından inşa edilmiştir. Taş üzerine nakışlarla işleyen Nakkaş Hamza'dır. Allahtan başka ilah yoktur, Muhammed (s.a.v.) onun resulüdür”. Hücreye giriş açıklığı üzerindeki dikdörtgen niş içerisine yerleştirilen taş üzerine kabartma olarak nesih hatla yazılı kitabe Arapçadır (Res. 772).

Cephenin tam ortasında, yapım yılı kaydedilen üçgen alınlıklı çerçeve içerisindeki ikinci kitabesi nesih hatla ve Arapça yazılı olup;

١٣١٧ صواب هذا الحجر اكلو و عبدالرحمن. راحة الجسم فى قلة الطعام، و راحة اللسان فى قلة الكلام، و راحة
الروح فى قلة الأنام، و راحة القلب فى قلة الإنتقام.

“H.1317/M. 1899. Bu taşın sahipleri Akalov ve Abdurrahmandır. Vücudun rahatlığı az yemekte, dilin rahatlığı az konuşmakta, ruhun rahatlığı az uyumakta ve kalbin rahatlığı, gazabın azlığındadır”, manasındadır (Res. 773).

Aynı hat çeşidi ile yazılı üçüncü kitabe, doğu cephenin güney ucunda; bu yöne bakan pencere kemerinin güney hizasındaki dikdörtgen niş içerisinde (Res. 774). Kitabe;

دآب الولدان على العثور حارو عثور الشيوخ على الميدان عارناقش الحجر حمزة

“Küçüklerin tökezlemesi olağandır. Ancak, şeyhlerin (büyüklerin) meydanda tökezlemesi, bir kusurdur”, anlamında Arapça bir metin içermektedir.

Tanımlama: Mescit, merkezi yolun batısındaki kareye yakın planlı bir avlunun ortasına kurulmuştur (Res. 775; Hrt. 11). Mihraba dik uzanan kemer dizileri ile doğu-batı doğrultusunda gelişen dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 103). Asimetrik bir şemada tasarlanan yapının mihrap nişi, kible duvarının doğu yönüne kaymıştır. Avlu zemininden daha düşük kotta yer alan mescit, yapıya hakim büyük bir çatı altında toplanmıştır. Doğudan, revaklı son cemaat yerine sahip olan yapıya bu yönden; güneye doğru bir de ek mekan eklenmiştir.

Yapım malzemesi olarak moloz taş ve tuğla kullanılan mescidin iç mekandaki yapı elemanlarının geneli ahşaptır. Kiremitle kaplı mescidin dıştan kireçle sıvalı yerleri belli olmaktadır. İç mekanı son onarımda boyanan yapının doğu cephe boyası da aynı dönemdedir.

Sundurma çatıyla koruma altına alınan mihrap nişi güneye yarı dairesel çıkıntı yapmıştır (Res. 776). Her iki yanına birer sivri kemerli pencere açılan güney cephe sadedir. Birisi sivri, kuzey uçtaki ise basık kemerli olmak üzere iki penceresi bulunan batı cephenin ortasında, yapıya girişin sağlandığı basık kemerli ve iki kanatlı ahşap bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Aynı formu kapı açıklığı, kuzey cephede de, orta eksendedir (Res. 777). Ön planda tutulan doğu cephe, güney yönüne eklenen hücre ve kuzeye doğru kemerlerle açılan revaklı son cemaat yerine sahiptir. Yapıya esas girişin sağlandığı cephenin batı ucundaki ek mekanın giriş ve pencere açıklıkları da bu yöndendir. Basık kemerli açıklıklardan harime açılan iki kanatlı kapı başlıkları, oyma tekniği ile yapılan geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Pencerelerinin tamamı demir parmaklıklara sahip olan mescidin doğu cephesi, çatı seviyesine doğru oluşturulan dış sıralı saçak frizleriyle nihayetlenmektedir.

Basık tavanlı iç mekan küçük olup, tavanı ortadan destekleyen dikme-kiriş sistemi arasına sıkıştırılan çelik kirişle sağlamlaştırılmıştır (Res. 778). Gövdesi pahlı kare kaideli direkler,

oyma tekniği ile yapılan uçları yuvarlatılmış bir tür dekoratif başlıklara sahiptir. Güney duvarda yer alan yuvarlak kemerli mihrap nişi, yarı dairesel planlıdır (Res. 779). Köşelerinde, akustik amaçlı birer dairesel açıklık oluşturulan mihrabın hemen batısındaki minber, son onarımda abartılı bir şekilde süslenmiştir (Res. 780).

Açıklıkları dikdörtgen çökertme içerisine alınan iç mekanın pencereleri ahşap kapaklı olup, duvarlarında farklı ölçülerde dikdörtgen formlu nişler mevcuttur.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, günümüzde orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 13.

Yapının Adı: Gandak Köyü Mescidi.

Çizim No: 104.

Resim No: 781-788.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 34 km. güneyi, Gandak Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: XIX. yüzyılın ikinci yarısında, köy halkının destekleriyle Usta Balakişi Muhammed isminde bir şahsa yaptırıldığı öğrenilen mescit, Sovyetler döneminde köy ambarına dönüştürülerek uzun süre bu amaçla kullanılmış ve 1989-1991 yılları arasında geçirdiği onarım sonrası yeniden orijinal fonksiyonuna kavuşturulmuştur.

Kitabe⁵³⁰: Mescidin, ikisi kuzey cephedeki son cemaat yerinde, diğeri ise harimde muhafaza edilen üç Arapça kitabesi bulunmaktadır. Kuzey cepheden sağlanan giriş açıklığının doğu hizasında, sülüs etkili nesih hat çeşidi ile yazılı ilk kitabe, kalkık kemerli düşey bir niş içerisinde yer almaktadır (Res. 781). Rumi kıvrımlarla süslü taş üzerine kabartma tekniği ile yazılı beş satırlık kitabe;

إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر⁵³¹ من بنى مسجداً بنى الله تعالى بيتاً في الجنة قد ابتدأ بناء هذا
المسجد جماعة الجامع قنداخ طلباً لرضاء الله في سنة ١٣٠٥

“Allahın mescitlerini yalnızca Allaha ve ahret gününe inanan kesler imar ederler. Kim bir mescit yaptırırsa, Allah'ta ona cennette bir ev yapar. Bu mescidin yapımı, Allah rızası için Gandah cemaati tarafından H. 1305/M. 1887 yılında başlanılmıştır” anlamında bir metin içermektedir.

İkinci kitabe, revak kemerlerinden doğu uçta yer alan ayak yüzeyine oturtulmuştur (Res. 782). Kalkık kemerli niş içerisinde korunan taş üzerine kabartma şeklinde oluşturulan bitkisel dekorla süslü kitabenin metni şöyledir;

و من اظلم ممن منع مساجد الله أن يذكر فيها اسمه وسعى في خرابها أولئك ما كان لهم أن يدخلوها⁵³² قد مات بلکش
نای محمد فی سنة ١٣٠٥

⁵³⁰ Kitabelerinde, iki farklı yapım tarihi gösterilen mescidin sonuncu kitabesinin inşa kitabesi olup, diğerlerinin onarım sonrası eklendikleri düşünülebileceği gibi, söz konusu kitabenin köyün, günümüze ulaşmayan başka bir yapısına ait olduğu da, mümkün görülebilir.

⁵³¹ Tevbe Suresi, 9/18.

“Allahın mescitlerinde, Allahın adının anılmasına engel olan ve onların harap edilmesine çalışanlardan daha zalim kim ola bilir? Halbuki onlar buraya korkarak girmeli idiler. Ali Muhammed oğlu Balakışi, H. 1305/M. 1887”.

Üçüncü kitabe harim içerisinde muhafaza edilmektedir (Res. 783). Taş üzerine nesih hatla yazılı kitabenin çevirisi aşağıdaki gibidir;

هذا مسجد جماعة قنذاخ وابتدءوا لبنائه فى يوم الاربعاء (محمد بيرام ١٢٧٥) فى شهر الله صفر ليعبد الله له
وليس تغفره اللهم اغفر لمن أعان ولمن بنى

“Bu Gandah cemaatinin mescididir. Allaha ibadet ve ona tövbe etmek için (Muhammed Bayram, H. 1275/M. 1858) onu Allahın Sefer ayında ve Çarşamba günü inşa etmeğe başladılar. Ey Allah’ım, onun yapımına yardımcı olanı ve yaptıranı bağışla!”.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında, yamuk planlı bir avlunun güneyine; enine dikdörtgen planda kurulan mescit, içten düz ahşap tavanla örtülmüş olup, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Çiz. 104; Res. 784; Hrt. 11). Doğu ve kuzey yönlerden yuvarlak kemerlerle çevrili revaklı son cemaat yerine sahip olan mescidin kuzey cephesinin batı ucuna iki katlı ek bir mekan yapılmıştır.

İç ve dış cephe duvarlarının yüzeyleri sıvalı ve boyalı olduğundan, yapımında kullanılan malzeme tam olarak izlenememekle birlikte, düşey taşıyıcıların yapımındaki tuğla malzemenin, beden duvarlarında, moloz taşla birlikte kullanıldığı muhtemeldir. Beton zeminli harimin tavan ve minberi ile yapıdaki kapı ve pencerelerde ahşap malzemeden yararlanılmıştır. Üst örtüsü son onarımda saca kaplanan mescidin iç mekan ve son cemaat yeri duvarları da aynı dönemde boyanmıştır.

Güney ve batı cepheleri bu yönlerden bitişik evlerin avlu duvarları içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen yapının doğu ve kuzey cepheleri, kare planlı ayaklarca taşınan yuvarlak kemer dizilerinin oluşturduğu revaklı son cemaat yerine sahiptir. Doğu cephede yan-yana iki yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunan yapının kuzey cephesinde, mescide girişin sağlandığı iki giriş açıklığı ile ortalarına açılan doğu cepheyle aynı formda tek pencere açıklığı mevcuttur (Res. 785). Yuvarlak kemerle kuşatılan iki kanatlı ahşap kapı başlıkları; geometrik ve bitkisel örgelerden müteşekkil kompozisyonlarla süslenmiştir. Cephenin batı

---

⁵³² Bakara Suresi, 2/114.

ucuna eklenen iki katlı ek mekan, kuzey cepheye altlı-üstlü birer pencereyle açılmaktadır. Sağır alınlıklı pencerelerden üst kattaki basık; alt kattaki ise yuvarlak kemerlidir. Girişleri doğu uçta yer alan dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı birer ahşap kapıyla sağlanan mekanların ikinci katına, dıştan eklenen ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Sahanlığı, kolonla desteklenen ikinci kattaki bölüm de, alt katla benzer şemada tasarlanmış olup, her ikisi dikdörtgen planlı küçük mekanlardan ibarettir.

Beton zeminli son cemaat yeri, içten düz ahşap tavanla örtülmüştür. Revak kemerlerinin ön yüzleri, başlıkları; her iki yandan yukarı doğru genişleyen üçgen formu pilastırlarla sınırlandırılmış; köşelerden, merkezine oval formu birer pano işlenen baklava tarzı örgelerin çeşitlemelerinden oluşan geometrik madalyonlarla hareketlendirilmiştir.

Enine gelişen yuvarlak kemer dizilerinin ortadan desteklediği harimin kible duvarının orta ekseninde; duvar yüzeyinden öne hafif taşırılmış dikdörtgen bir kuşatma kemeri içerisinde, sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 786-787). Oldukça sade tutulan mihrabın batısındaki minber, orijinaldir (Res. 788). Ajurlu süslemelere sahip olan ahşap minber, son onarımda gelişigüzel boyanmıştır. Mihrabın doğu ucunda, dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı bir de dolap mevcuttur.

Açıklıkları içten dikdörtgen çökertme içerisine alınan mescit pencerelerinin tamamı, dıştan demir parmaklıklara sahiptir. Bu açıklıklar, dıştan görülemeyen güney cephede, mihrap ekseninin her iki yanına ikişerden, dört adet açılmıştır. Simetrik şekilde yerleştirilen pencere açıklıkları, doğu cepheyle aynı karakterdedir. Duvarları son onarımda boyanan harim, bezemesizdir.

Halen ibadete açık olan mescit, günümüzde, asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 14.

Yapının Adı: Gımır Köyü Mescidi.

Çizim No: 105.

Resim No: 789-796.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 14 km. güneydoğusu, Gımır Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan yapı içerisinde, XIX. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen “Kuran Cüzleri” muhafaza edilmektedir. Zagatala Kültür Müdürlüğü Arşivinde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlı görülen mescidin⁵³³ yapım tekniği ve mimari özelliklerine dayanarak, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında yaptırıldığı söylenebilir.

Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan mescit, 1996 yılında köy halkı tarafından görmüş olduğu onarım sonrası yeniden ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Mescit, merkezi köy yolunun güneyinde ve yamuk planlı bir avlunun güneydoğusunda yer almaktadır (Res. 789; Hrt. 11). Harimin enine dikdörtgen gelişimiyle oluşan düz ahşap tavanlı yapı, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Çiz. 105). İç mekanı ve elemanları son onarımda boyanan mescidin dış cephe duvarları, tamamen yenilenmiştir.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan mescidin cephe duvarları, son onarımda, örgü taşları görünmeyecek kadar kabarık bir şekilde çimentoyla sıvanarak, yüzeylerine rastgele şekiller verilmiştir. Tavan, minber, kapı ve pencerelerinde ahşap malzeme kullanılan mescidin çatı kaplaması, son onarımda demirle yenilenmiştir.

Güney cepheye tuğladan beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanına simetrik şekilde ikişer adet tuğladan basık kemerli pencere açıklıkları yerleştirilmiştir (Res. 790). Bir kısmı çimento sıvalı çıkıntının doğu-batı uçlarında yer alan pencere araları, yüzeyleri son onarımda boyanan tuğla örgülü birer pano ile hareketlendirilmiştir.

Benzer karakterdeki doğu-batı cephelerde bulunan açıklıklar ikişer adettir (Res. 791). Yuvarlak formu kemer dizileri ile çözülen revaklı son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephede; yapıya girişin sağlandığı tek kapı açıklığı mevcuttur (Res. 792). Basık kemerle kuşatılan ve başlıkları oyma tekniği ile yapılan geometrik motiflerle süslü ahşap kapı

---

⁵³³ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5254.

kanatları, son onarımda alelade boyanmıştır. Giriş açıklığının yukarısında, muhtemelen kitabe yerine ait, yatay dikdörtgen formlu yüzeysel bir niş bulunmaktadır. Kilittaşlarıyla vurgulanan kemerlerin ayaklara oturduğu kısımlar, yanlardan birer pilastırla sınırlandırılmış olup, cephenin doğu-batı uçlarına bakan kemerlerinin ön yüzleri, aynı kısımlardan birer baklava formlu panolarla hareketlendirilmiştir. Kare planlı ayaklara çift yastıkla geçilen kemerlerin çatı seviyesine doğru tek sıra tuğladan testere dişi formunda tuğla saçakla sonlandığı izlenmektedir.

Yuvarlak kemer dizileri ile ortadan iki sahına ayrılan harimin güney duvarının orta ekseninde; yuvarlak kemerli çift çökertme içerisinde yer alan mihrap nişi beş kenarlıdır (Res. 793-794). Batısında yer alan ahşap minber orijinal olup, oyma tekniği ile yapılan geometrik ve bitkisel dekorlu minberin kalemişi süslemeleri son onarımdandır (Res. 795). Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan mescidin dıştan demir parmaklıklı pencereleri, içten ahşap kapaklıdır. Kuzey cephenin orta ekseninden sağlanan kapı açıklığının her iki yanında, dikdörtgen formlu ikişer niş yer almaktadır. Ayrıca, güney cephenin doğu-batı yönlerindeki pencere aralarında; dışa tuğla örgülü pano şeklinde yansıtılan birer adet ahşap kapaklı dolap mevcuttur.

İç mekanı son onarımda boyanan harimin ayak süslemeleri de bu dönemdendir.

Mescit yakınındaki köy mezarlığında, günümüze yıkıntı halinde ulaşan eski mescit ve 3.5 m. yüksekliğinde minare kalıntısı bulunmaktadır (Res. 796). Kitabesi ulaşmayan yapıların, çevresindeki mezar taşları üzerinde yazılı tarihlere dayanarak, XVI.-XVII. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 15.

Yapının Adı: Mamruh Mescidi.

Çizim No: 106.

Resim No: 797-802.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 24 km. güneydoğusu, Mamruh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: 1717 yılında, Molla Muhammed Abdülkerim oğlu ve Muhammed Ali Şaban oğlunun Usta Muhammed el-Katehi'ye yaptırdıkları mescidin, 1820 yılında onarım gördüğü öğrenilmektedir. XX. yüzyılın başlarına kadar mescit ve medrese amaçlı kullanıldığı bildirilen yapı, Sovyetler döneminde köyün tahıl-buğday ambarına dönüştürmüştür. Daha sonraki dönemde terk edilen mescit, uzun süredir kapalı bekletilmektedir.

Kitabe: Yapıya giriş açıklığının kuzey ucundaki alt köşede, günümüze okunması oldukça güç durumda ulaşan inşa kitabesi yer almaktadır (Res. 797). Kaba yonu taş üzerine kazılı Arapça kitabede;

قد بنى هذا المسجد فى شهر الربيع الثانى الجاهد الباعث للبناء ابوالخير امام المحراب ملا محمد بن عبدالكريم ومحمد على بن شعبان الاستاد البناء محمد ... فى سنة الف والمئة وتسعة وعشرون ١١٢٩

“Bu mescidi, Rebiu's-Sani ayında, binanın yapımı için çaba göstererek bunda başarılı olan hayırsever insan, mihrabın imamı Molla Muhammed Abdülkerim oğlu ve Macit Ali Şaban oğlu yaptırmışlar. Mescidin Ustası Muhammed el-Kiçe, H. 1129/M. 1717” anlamında bir metin yazılıdır.

İkinci kitabe giriş açıklığının hemen kuzeyindedir (Res. 798). Nesih hat çeşidi ile taş üzerine kabartma olarak yazılan Arapça kitabe;

بسم الله الرحمن الرحيم واذ جعلنا البيت مثابة للناس وامنا واتخذوا من مقام ابراهيم مصلى⁵³⁴ كتبه ايوب ابن ملا محمود من اولاد شيخ محمود ١٢٣٥

“Rahman ve Rahim olan Allahın adı ile. Ya Muhammed! Unutma ki, biz Kabe'yi insanlara sevap ve huzur yeri yaptık. Ey Müminler! Sizler de: “İbrahim'in durduğu yeri kendinize

---

⁵³⁴ Bakara Suresi, 2/125.

namazgah edin!” diye buyurduk. Yazdı: Şeyh Mahmut’un evlatlarından Eyüp Molla Mahmut oğlu. H. 1235/M. 1820”.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; yapay bir tepenin düzleştirilmesiyle elde edilen bir alana doğu-batı doğrultusunda kurulan mescit, dikdörtgen planlı olup, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz. 106; Res. 799; Hrt. 11). Basit bir şemada tasarlanan yapının duvar yüzeylerine, Car Mescidinde olduğu gibi, bir dönem savunma amacıyla da kullanıldığına işaret eden mazgal pencereler açılmıştır.

İçten ve dıştan kireçle sıvalı yapıda, kopmuş sıva katmanları altından, kaba yonu ve moloz taşın kullanıldığı anlaşılmaktadır. İçten ahşap konstrüksiyonlu mescidin çatı kaplaması, ambar olarak kullanıldığı dönemde şifer levhalarla yenilenmiştir.

Güney cepheye üçgen formlu derin bir çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarındaki dikdörtgen kesitli birer pencere, sonraki dönemdir (Res. 800). Kuzey ve batı cepheleri sağır tutulan mescidin doğu cephesinde; güneye doğru dikdörtgen kemerle kuşatılan, sivri kemerli ve küçük ölçekli birer pencere ile kuzey uçta, sonradan yenilenen dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı bir giriş açıklığı mevcuttur.

Mescit cephelerinin tamamına, özellikle yukarılara doğru dağınık şekilde ve farklı formlarda küçük mazgallar açılmıştır.

Harim, mihrap ekseninde; mihraba dik uzanan kare formlu direklerin taşıdığı ahşap tavanla örtülmüştür (Res. 801). Başlıkları ahşap işçilikli direklerin bazılarının yüzeylerinde kazıma yöntemi ve kalemle yazılı Ayetler okunmaktadır. Mahfil katı Sovyetler döneminde kaldırılan mescidin iç mekanında kullanılan ahşap malzemenin, bölgede, orman bulunduğu olarak bilinen dayanıklı ağaç malzemedan yapıldığı öğrenilmektedir.

Kible duvarının orta ekseninde yer alan üçgen formlu derin mihrap nişi, oldukça sade olup, üst kısmında, akustik amaçlı dairesel bir delikçik mevcuttur (Res. 802). Mihrabın batı yönündeki beş basamaklı taş kürsü, ahşaptan giriş kısmı ile ayaktadır. Açıklıkları dış cepheyle aynı karakterdeki harimin güney duvarının doğu ucunda, düz ahşap lentolu ve kare formlu; kuzey duvarının orta kısmına doğru ise yatay dikdörtgen birer niş bulunmaktadır. Beton zeminli harimin beden duvarlarında bulunan mazgalların bir kısmı, sonraki bir dönemde tuğlayla örülerek kapatılmıştır. Tavanın çok az bir kısmında, kalemişi tekniği ile yapılan gül

ve rumi kıvrımların ağırlıklı olduğu bitkisel kompozisyonlardan müteşekkil süsleme programı ulaşmıştır. İç mekanı harap haldeki yapının, örtü sistemi çökme tehlikesi ile karşı-karşıyadır.

Zagatala Kùltür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, günümüzde terk edilmiş haldedir.

Mamruh Mescidi'nin yaklaşık 30 m. batısında, 1993 yılında köy halkı tarafından yaptırılan bir mescit daha vardır.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 16.

Yapının Adı: Lahıc Mescidi.

Çizim No: 107.

Resim No: 803-809.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 26 km. güneydoğusu, Lahıc Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kültür Müdürlüğünde XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescidin⁵³⁵ günümüze bir kısmıyla ulaşan kitabesinde, yapım tarihi bulunmayıp, sadece köy halkı tarafından yaptırıldığı okunabilmektedir. Köy halkının XIX. yüzyıl başlarında yaptırıldığından bahsettikleri mescidin mimari özellik ve yapı elemanlarına dayanarak, belirtilen dönemlerde inşa edilmiş olabileceği mümkün görülmektedir. Mescit içerisinde, aynı zamanda XIX. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen “Kuran Cüzleri” de korunmaktadır.

Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan mescidin 1995 yılında köy halkının destekleriyle görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Kitabe: Kırık durumdaki kitabenin parçası iç mekanda muhafaza edilmiş olup,

وإن المساجد لله تعالى
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام...
أما بعد فله دبر جماعة لا يبيع على...

“Şüphesiz mescitler Yüce Allah içindir. Alemlerin Rabbi olan Allaha şükürler ve (Peygamberimiz Muhammed s.a.v.) salat ve selam olsun... Sonra Lahıc cemaati karar kıldılar ...” anlamında, Arapça bir metin içermektedir (Res. 803).

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; merkezi yolun güneyinde bulunan yamuk planlı bir avlunun ortasına inşa edilen yapı, hacim biçimlenişinin enine gelişen örneklerindendir (Çiz. 107; Hrt. 11). Günümüze gelene kadar özgünlüğünü önemli ölçüde yitiren mescidin, iç mekan duvarları çimentoyla sıvanarak tavanı suntayla örtülmüş; kapı ve pencereleri ahşapla yenilenerek, kırma çatısı, saca kaplanmıştır. Ayrıca, son cemaat yeri yeniden inşa edilen

⁵³⁵ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5255.

mescidin kuzeybatı köşesinden yükselen minarenin şerefeden yukarısı da, son onarımda yapılmıştır.

Yapımında; kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, örgü aralarında tuğla ve ahşap malzemeden de yararlanılmıştır.

Güney cephede, dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişinin her iki yanına iki sıra halinde ikişerden, dört pencere açılmıştır (Res. 804). Tuğladan yuvarlak kemerli pencereler alt sırada daha büyük; üst sırada ve doğu yönünde ise küçük ebatlıdırlar. Kaba yonu ve moloz taş örgülü cephe duvarının köşelerinde, ahşap hatılardan da yararlanılmıştır. Pencere kenarları çift sıra tuğlayla hareketlendirilen cephede, mihrap çıkıntısının yukarıya doğru tek sıra testere dişi formunda tuğla silmeyle kuşatıldığı izlenmektedir. Doğru cephesi sağır tutulan yapının batı cephesi, güney cepheyle aynı karakterde olup, iki pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 805). Mescide girişin sağlandığı kuzey cephede, tuğladan yuvarlak kemer dizileri ile çözülen revaklı son cemaat yeri, son dönemde yapılmıştır (Res. 806). Tavanı suntayla örtülen beton zeminli son cemaat yerinin güney duvarında yer alan yuvarlak kemerli iki giriş açıklığı ile orta kısımlarına açılan aynı formlu pencere açıklıkları da, son onarımda yenilenmiştir. Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde bulunan 14 m. yüksekliğindeki tuğla minare⁵³⁶, sekizgen kaide üzerinde yükselmektedir (Res. 807). Girişi sivri kemerli minarenin dönel merdivenleri de tuğladan olup, 4 m. çapındaki⁵³⁷ silindirik gövdesi, yükseldikçe daralmaktadır. Yüzeylerindeki farklı formlu ve küçük ölçekli açıklıklarla aydınlatılan minare gövdesinin orta kısmı, zikzak ve testere dişi formunda geometrik kuşakla hareketlendirilmiştir. Son onarımda yenilenen şerefe altı da, benzer karakterde; çift sıra silmeyle çevrelenmektedir.

Ortadan, yuvarlak kemer dizileriyle desteklenen suntayla örtülü iç mekan, mihraba paralel iki sahına ayrılmıştır (Res. 808). Kible duvarının orta ekseninde; duvardan az girintili dikdörtgen bir çerçeve içerisine yerleştirilen sivri kemerli mihrap, beş kenarlıdır (Res. 809). Doğru-batı yönlerinde dikdörtgen kesitli birer niş bulunan mihrabın hemen batısındaki ahşap minber, son onarımdandır.

Açıklıkları dikdörtgen çökertme içerisine alınan harimin süslemesi ulaşmamıştır.

---

⁵³⁶ Abbasov, a.g.e., s. 19.

⁵³⁷ a.y.

Özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan mescit, günümüzde orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 17.

Yapının Adı: Paşan Mescidi.

Çizim No: 108-109.

Resim No: 810-815.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 17 km. güneybatısı, Paşan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: 1889 yılında inşa edilen mescidin yapımında çalışan ustaların İbrahim, Muhammed Ali ve Abdullah el-Birati oldukları, kitabesinden öğrenilmektedir. Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte köy ambarına dönüştürülen yapının 1990'lı yılların başında, köy halkının destekleriyle görmüş olmuş onarım sonrası yeninden ibadete açıldığı bildirilmektedir.

Kitabe: Son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephede; revak kemerlerinin alt hizasında ve kuzey-güney uçlarında yer almaktadır. Taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak sülüs etkili nesih hat çeşidiyle yazılı Arapça kitabelerden kuzey yönünde;

انما يعمر مساجد الله من آمن بالله
قد بنا هذا المسجد ابراهيم و محمد علي
و عبد الله البراطي في ١٣٠٧

“Allahın mescitleri canlanmaktadır. Mescit; İbrahim, Muhammed Ali ve Abdullah el-Birati tarafından H.1307/M. 1889 yılında inşa edilmiştir” yazılıdır (Res. 810).

Aynı cephede ve güney yönündeki kitabe;

و ان المساجد الله فلا تدعوا مع الله احدا
بشر المشائير في الظلم الي المساجد بالنور الباقية يوم القيمة في سنة ١٣٠٧

“Hakikaten mescitler Allaha ibadet yerleridir. Mescide gidenlerin, ahret gününde, karanlık ışığını aydınlat... H.1307/M. 1889” anlamındadır (Res. 811).

Tanımlama: Köy merkezinde; merkezi yolun batısına ve hafif yükseltilmiş bir alana kurulan mescit, harimin enine dikdörtgen gelişimiyle oluşan plan tipindedir (Çiz. 108; Res. 812; Hrt. 11). Son onarımda karşılaştığı değişiklikler sonucu orijinallliğini büyük ölçüde yitiren mescidin tavan ve çatı kaplaması yenilenerek son cemaat yerinin şuan üç basamaklı yükseltide yer alan giriş sahanlığı, sundurma çatıyla örtülerek giriş bölümü oluşturulmuştur. Ayrıca, güney ve doğu cepheleri tamamen boyanan yapının iç mekanındaki onarım, bugün de devam etmektedir.

Moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin kapı ve pencereleri ahşaptır. Son onarımda ahşap tavanı yenilenen yapının kırma çatısı da, aynı sırada saca kaplanmıştır.

Orta boy moloz taş örgülü subasman üzerine daha içerlek tutulan güney cephenin orta ekseninde, dışa beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanına, düşey doğrultuda, tuğladan yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı ikişer pencere açılmıştır (Res. 813). Pencereleri, altlık ve başlıklardan çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan cephe; her iki uçtan birer pilastırla sınırlandırılarak, üstten, çift sıra saçak frizi ile nihayetlenmektedir. Batı cephesi, bu yöne bakan evin avlu duvarı içerisinde kalan yapının kuzey cephesi, güneye benzer düzende olup, çift sıra tuğla silmeyle kuşatılan dört pencere açılmıştır. Son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephe; kare kaideli tuğla ayak ve köşelerden konsollara birer yastıkla geçilen, yuvarlak kemerli revak bölümüne sahiptir (Çiz. 109). Yapıya girişin sağlandığı bu cephedeki açıklıklar, diğer cephelerle aynı karakterde olup, tamamı demir parmaklıklı pencereler iki adettir. Güneyden itibaren, pencerelerin arasına simetrik şekilde yerleştirilen iki kanatlı ahşap kapılar, alınlıklarına yazı ve bitkisel; başlıklarına ise geometrik örgelerden oluşan kompozisyonlar işlenerek süslenmiştir. Ayrıca, üst başlığının tepelik bölümünde 1927 tarihi okunan güney kapının alınlığı; rumi ve güllerden müteşekkil bir kompozisyonun ortasında, “*Kelime-i Tevhit*”; sağ ve sol köşeliklerinde “*Ya Allah*”, “*Ya Muhammed*”; çevresinde ise dört halifenin ismi yazılı bir süsleme programı ile donatılmıştır. Ahşap tavanı son dönemde yenilenen son cemaat yerindeki kapı açıklıklarının güney ucundaki pencere ve kapı arasında kalan boşluklar da, orta hizadan üçgen alınlıklı ve küçük ölçekli birer yüzeysel nişlerle hareketlendirilmiştir.

Kare kaideli ayaklarca taşınan yuvarlak kemer dizileri, harimi ortadan enine iki sahına bölmektedir (Res. 814). Güney duvarın orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap, yuvarlak kemerli bir çökertme içerisine alınmıştır (Res. 815). Batı ucundaki tuğla örgülü kürsü, yakın dönemde yapılmıştır.

Tamamı dikdörtgen çerçeve içerisine alınan açıklıklar, batı cephede üç pencere ve kuzey uca doğru bugün kapalı tutulan iki kanatlı ahşap kapı şeklindedir. Ayrıca, kuzey cepheden sağlanan kapı açıklıklarının batı yöne doğru orta hizasında, köşelerden testere dişli düşey ve yüzeysel birer niş bulunmaktadır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescit, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 18.

Yapının Adı: Makov Köyü Mescidi.

Çizim No: 110.

Resim No: 816-824.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 16 km. güneybatısı, Makov Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Yapımında, Budun⁵³⁸ el-Gerahi ve Hüseyin el-Hili ismindeki şahısların görev aldığı bildirilen mescidin 1875 yılında inşa edildiği kitabesinden öğrenilmektedir. Yapım yılı gösterilmemekle birlikte, iç mekanda yer alan minberin, Huri Muhuma kızının vasiyeti olarak Usta Şaban Muhammed oğlu tarafından yapıldığı da, yine üzerindeki kitabede kaydedilmiştir.

Benzerleri gibi, Sovyetlerin kurulmasıyla uzun süre farklı amaçlarla kullanılan mescit, 1990'lı yılların başlarında, köy halkının destekleriyle onarılarak orijinal işlevine kavuşturulmuştur.

Kitabe: İnşa kitabesi, mescide doğu cepheden sağlanan giriş açıklığının yukarısında yer almaktadır (Res. 816). Dikdörtgen niş içerisinde, taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak sülüs etkili nesih hat çeşidiyle yazılan üç satırlık Arapça kitabede;

قد بنى هذا المسجد بدن القراخى و حسين الهلى ١٢٩٢

“Bu mescidi H. 1292/M. 1875 yılında, Budun el Gerahi ve Hüseyin el-Hili inşa etmiştir” manasında bir metin yer almaktadır.

Mescidin minberi üzerinde taş bir kitabe daha vardır (Res. 817). Minber girişinin doğu köşesinde ve üst hizada yer alan kitabenin metni ve anlamı şöyledir;

بأنى البنیان ومعمّر المنبر الشریف العلى شبعان بن پک محمد و اما أجره البناء من وصية المرحومة حری بنت محم
زوجة إبراهيم

“Bu yüce ve kutsal minberin yapımcısı, Şaban P..beg(?) Muhammed oğludur. Ancak, yapımında harcanan masraflar; İbrahim'in eşi merhume Huri Muhuma kızının vasiyetidir”.

⁵³⁸ Avarca müezzın anlamındadır; (Abbasov, a.g.e., s. 72).

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; merkezi yolun kuzeybatısındaki yamuk planlı avlunun ortasına inşa edilen mescit, mihraba dik doğrultuda ve dikdörtgen planda gelişmiştir (Çiz. 110; Res. 818; Hrt. 11). İçten düz ahşap tavanla örtülü mescit, dıştan yapıya hakim, yüksek bir kırma çatı altında toplanmıştır.

Son dönemlerde çatı kaplaması şiferle yenilenerek küçük bir de minare yapılan mescidin kuzey cephesi, sundurma çatı ile örtülmüştür. Ayrıca, güney cepheye çıkıntı yapan mihrap nişi, sundurma çatıyla koruma altına alındığı gibi son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephedeki revak kemerlerinin kuzey-güney yönlerinden, aynı çatıyla örtülü birer giriş bölümü oluşturulmuştur. İç mekanı tamamen elden geçirilen mescidin doğu ve güney cephe duvarları da boyanmış; son cemaat yerinin ahşap tavanı yenilenerek, tabanı betonla yükseltilmiştir. Aynı zamanda avlu düzenlemesi de yapılan mescidin son cemaat yeri önüne, çevresi renkli taşlarla döşeli bahçe kurulmuştur.

Orta boy moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin yakın zamanda elden geçirilen güney cephesi; orta eksenden, beş kenarlı belirgin bir çıkıntı yapan mihrap nişi ve yanlarına tuğladan basık kemerli birer pencere açılarak çözülmüştür (Res. 819). Orta kısmı tuğladan zikzaklarla hareketlendirilen cephenin yüzey taşları, yakın zamanda gelişigüzel boyanmıştır.

Kuzey cephesi sağır tutulan mescidin benzer düzendeki batı cephesinde; diğer açıklıklarla aynı formu pencere ve kuzey uca doğru sonradan yenilenen iki kanatlı ahşap bir kapı bulunmaktadır (Res. 820). Mescide esas girişin sağlandığı kapı açıklığı ise tuğladan üç dilimli yuvarlak kemer dizileri ile çözülen doğu cepheye yer almaktadır. Kare kaideli ve dairesel planlı tuğla ayaklarca taşınan revaklı son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephe; güneyine eklenen ek mekan ve harime birer kapı ve pencereyle açılan açıklıklardan ibarettir (Res. 821). Doğru cepheye tek pencereyle açılan hücre girişi, bu cephenin kuzey ucunda bulunan ve sonradan yenilenen iki kanatlı ahşap kapıyla sağlanmaktadır. Yakın dönemde elden geçirilen son cemaat yerinin harime açılan kapı açıklığı da, bu sırada yenilenmiştir. Basık bir kuşatma kemeri ile çevrelenen kapının güney yönüne, diğer cephelerle aynı formu bir de pencere açılmıştır.

Harim, mihraba dik uzanan kare planlı ayakların ortadan desteklediği düz ahşap tavanla örtülüdür (Res. 822). Kible duvarının orta ekseninde yer alan mihrap, üç dilimli kemer formunda düzenlenmiş olup, derin ve yarı daireseldir (Res. 823). Alt-üst kısımlarında akustik

ve aydınlanma amaçlı farklı formlarda delikçikler bulunan mihrabın batı ucundaki taş minber, ilk inşaattan kalmıştır (Res. 824). Yanlardan, tuğladan testere dişi formunda silmelerle hareketlendirilen ahşap korkuluklu minberin batı yönündeki kürsü altında; yüzeyi kabartma tekniği ile tezyin edilen bitkisel dekorlu bir taş göze çarpmaktadır.

Açıklıkları içten dikdörtgen bir çökertme içerisine alınan mescidin pencereleri, dıştan demir parmaklıklara sahiptir. Batı cephesinin orta kısmındaki pencere açıklığının alt hizasında, dikdörtgen kesitli ikişer niş bulunan yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan mescit, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 19.

Yapının Adı: Yolayric Mescidi.

Çizim No: 111.

Resim No: 825-829.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 18 km. güneybatısı, Yolayric Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: 1907 yılında, Dağıstanlı Usta Şaban tarafından yapıldığını bildirir kitabesinin, son onarım sırasında ortadan kaybolduğu ileri sürülmektedir⁵³⁹. Batı cepheden sağlanan giriş açıklığının hemen batı ucunda yer alan yuvarlak kemerli yüzeysel nişin, kitabe yerine ait olabileceği kuvvetle muhtemel olup, kuzey cephenin üst hizasındaki örgü arasına da, Hicri takvimi ile aynı tarih (H. 1344) kaydedilmiştir. Orijinalliğini kısmen koruyabilen minberin tac kısmına geçişteki kuşakta ise H. 1344 (M. 1925) yılında Ustad Şaban İsa oğlu tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

İç mekanda, giriş açıklığı yukarısına perçinlenen levhada, 1990 yılında Muhammed Dibrayev isminde bir şahıs tarafından onarıldığı kaydedilen mescidin, daha önce uzun süre köy ambarı olarak kullanıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Yapı, köy merkezi yakınında; merkezi yolun doğusundaki dikdörtgen planlı avlunun güneybatı kısmına inşa edilmiştir (Res. 825; Hrt. 11). Enine dikdörtgen planda gelişen mescit, içten düz ahşap tavanla örtülmüş olup, dıştan kırma çatı altında toplanmıştır. Diğerleri ile benzer şemada tasarlanan mescidin kuzey cephesinde; köşelere birer tek katlı ek mekan yapılarak, bu yönde bulunan son cemaat yeri, batı cepheye kaydırılmıştır.

Yapımında, kaba yonu taş ve moloz taşın yanı sıra koyu gri renkli kesme çaytaşı ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Mihrabında tuğla ve alçı, geri kalan elemanlarında ise ahşaptan yararlanılan mescidin çatı kaplamasında kullanılan demir malzeme son onarımdandır. Bu dönemde yapının son cemaat yeri zemini kare formulu taşlarla kaplanarak tavanı, metal panellerle örtülmüş; iç mekan duvarları ile kuzey ve batı cepheler, dıştan boyanmıştır.

Güney cephe; dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişi ile her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen tuğladan yuvarlak kemeli ve sağır alınlıklı ikişer pencere açıklıkları ile çözülmüştür (Res. 826). Üstten, çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan pencere

---

⁵³⁹ Abbasov, a.g.e., s. 75.

açıklıklarının araları, iki sıra tuğla ve bir sıra taşla, almalı düzende hareketlendirilmiştir. Benzer düzende tutulan diğer cephelerden doğu cephede iki pencere açıklığı yer alırken; kuzey cephede, ortada, yapıya girişin sağlandığı kapı açıklığı ile her iki yanına birer tek katlı ek mekan yerleştirilmiştir (Res. 827). Kuzey cepheye diğerleri ile aynı formu birer pencereyle açılan hücrelerin doğu-batı yönlerden sağlanan karşılıklı girişleri de, aynı karakterdedir. Revaklı son cemaat yerine sahip olan batı cephede; kare planlı tuğla ayaklara binen yuvarlak kemerli revak bölümü, kemerlerin birbirine bağlandığı kısımlardan, yüzeylerine kare formlar işlenen birer pilastırla sınırlandırılmıştır. Ayrıca, pilastırların üst sınırını belirleyen tuğladan testere dişi formunda tek sıra silmeyle kuşatılan cephenin kuzey-güney uçlardan almalı teknikte örülerek hareketlendirildiği izlenmektedir. Bu cephede harime açılan iki pencere ve başlıkları geometrik örgelerden oluşan kompozisyonlarla süslü iki kanatlı ahşap kapı açıklığı mevcuttur. Diğer cephelerle aynı formda tutulan açıklıklar, yakın dönemde boyanmıştır.

Dikme-kiriş sistemi ile desteklenen iç mekan teşekkülü, kare kaideli ahşap direklerin yatay dizimi ile gelişmektedir (Res. 828). Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli mihrap nişi, dikdörtgen bir çökertme içerisinde kaş kemerle kuşatılmaktadır (Res. 829). Son onarımda boyanan alçı mihrabın köşeliklerine yerleştirilen dekoratif amaçlı parçalar da, aynı dönemdendir. Batı ucundaki ilk inşaattan kalma ahşap minber, onarım sırasında gelişigüzel boyanarak sahanlık tavanına bir de avize asılmıştır.

Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan mescidin pencereleri, dıştan demir parmaklıklıdır. Güney duvarında dikdörtgen kesitli nişler bulunan yapıdan herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Günümüzde ibadete açık olan yapı, asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 20.

Yapının Adı: Faldar Köyü Mescidi.

Çizim No: 112.

Resim No: 830-835.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 32 km. güneyi, Faldar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinden, 1824 yılında köy halkı tarafından yaptırıldığı anlaşılan mescidin Sovyetler döneminde uzun süre köy ambarı olarak kullanıldıktan sonra 1990'lı yılların başlarında, yerli halkın yardımlarıyla yeniden onarılarak ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe: Kuzey cephenin batı ucunda bulunan iki katlı ek mekanın orta kısmına doğru, cephe duvarına sonradan oturtulan iki kitabe mevcuttur. Kitabelerden ilki, birinci kat penceresinin doğu (sol) köşesinde ve üst hizada yer almaktadır (Res. 830). Sol uca doğru yarısı kırık durumdaki Arapça kitabenin üst satırında;

يا قوم انما هذه الحياة الدنيا متاع وان الحسرة هي دار القرار من عمل سيئة فلا يجزى الامثلها ومن عمل صالحا من
ذكر او انثى و هو مؤمن فأولئك يدخلون الجنة يرزقون فيها بغير حساب و يا قوم ما لى ادعوكم الى النجاة وتدعونى الى
النار⁵⁴⁰ قد ابتاع جماعة فلداد لدار الارض المسجد الذى قدر خمسة چناخى من نصيب فى ١٢٤٠

“Ey Kavmim! Bu dünya hayatı geçicidir, ahret ise ebedi bir yurttur! Kim ki, bir kötülük ederse, o sadece yaptığı kötülük kadar ceza alır. Ancak, her erkek ve kadın mümin iken bir iyilik yaparsa, onlar Cennete dahil olarak sayısız rızka erişirler. Ey kavmim! Bu ne iştir! Ben sizleri kurtuluşa davet ettiğim halde, sizler beni cehennem ateşine davet ediyorsunuz! Faldar cemaati, paylarına düşen beş çanak ile mescit evinde toplandı. H. 1240/M. 1824” , anlamında bir metin okunmaktadır.

Bu kitabenin az yukarısında, ek mekanın ikinci kat penceresinin batı ucunda; günümüzde bir kısmı silik durumda olup, okunması oldukça zor bir kitabe daha vardır (Res. 831).

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, merkezi yolun doğusunda bulunan yamuk planlı bir avlunun güneyine kurulmuştur (Res. 832; Hrt. 11). Kuzey-güney doğrultusunda gelişen dikdörtgen planlı yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatı ile örtülmüştür (Çiz. 112). Kuzey cephesinin batı ucunda, iki katlı bir mekan bulunan mescidin kuzey ve doğu

⁵⁴⁰ Mümin Suresi, 40/39, 40, 50.

cepheleri, yuvarlak kemer dizilerinin çevrelediği revaklı son cemaat yerine sahiptir. Yakın zamanda elden geçirilen yapının çatı mahyasından sivrilen minaresi de, bu dönemde yapılmıştır.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan mescidin tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap; çatı örtüsünde ise son onarımda yenilenen demir malzemedен yararlanılmıştır.

Güney cephesi görünmeyen yapının almaşık örgülü batı cephesinde, yukarıdan çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan yan-yan-a iki yuvarlak kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Bu açıklıklar son cemaat yerinin bulunduğu doğu cephede aynı karakterdedir. Kuzey cepheyi de saran revak bölümü, kare kaideli ve poligonal planlı tuğla ayaklara çift yastıkla geçilen yuvarlak kemerlerden oluşmaktadır (Res. 833). Ayaklara binen kısımdan, ahşap gergilerle bağlanan kemerler, yanlardan birer pilastırla sınırlandırılmıştır. Yapıya girişin sağlandığı kuzey cephede, tek pencere ve her iki yanına simetrik şekilde açılan ahşap kanatlı birer kapı mevcuttur. Diğerleri ile aynı formulu açıklıklardan doğu yöndeki giriş kapısının hemen doğu (sol) ucunda, pencerelerle aynı ebatta; muhtemelen pencere yerine ait olup, sonradan örülen tuğladan sağır alınlıklı yüzeysel bir niş bulunmaktadır. Cephenin batı ucunda, bu yöne birer dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı kapı ve kuzeye her katta birer pencereyle açılan iki katlı ek mekan yer almaktadır. Son onarımda zemini betonla kaplanan son cemaat yeri tavanı, metal panolarla örtülmüştür.

Yuvarlak kemer dizileri ile orta kısımdan, enine iki sahına ayrılan harimin güney duvarının orta ekseninde; yuvarlak kemerli çökertme içerisine alınan sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 834-835). Dekoratif tepelik bölümü ile sonlanan birer pilastırın sınırlandırdığı mihrap, harim duvarları ile birlikte yakın zamanda boyanmıştır. Doğ-u ucunda dikdörtgen kesitli kapaklı bir dolap bulunan harimin açıklıkları dış cepheyle aynı düzende olup, pencereleri, dıştan demir parmaklıklara sahiptir.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, şuan orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 21.

Yapının Adı: Kepenekçi Köyü Mescidi.

Çizim No: 113.

Resim No: 836-841.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 30 km. güneydoğusu, Kepenekçi Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Yapımına, 1833 yılında köy halkı tarafından başlanıldığı bildirilen mescidin, Hacı Abdülkerim Zurab oğlunun vakfettiği bir araziye kurulduğu öğrenilmektedir⁵⁴¹.

Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan mescit, görmüş olduğu onarım sonrası 1998 yılında yeniden ibadete açılmıştır.

Kitabe: Doğu cephedeki iki pencere açıklığının ortasına ve üst hizaya doğru duvar yüzeyinde oluşturulan dikdörtgen çerçevede yer almaktadır (Res. 836). Taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak nesih hatla yazılı Arapça kitabede;

قد بنى هذا المسجد المبارك جماعة كينكى ليعبد الله و ليذكروه ويسبحوه بكرة و اصيلا و ابتدأوا بناء هذا المسجد
فى يوم الخميس فى شهر شعبان فى سنة ١٢٤٩

“Kepenkçi cemaati, sabah-akşam zikir ve teşbih ederek Allaha ibadet etmek için bu mübarek mescidi yaptılar. Yapımına, H. 1249/M. 1833 yılının Şaban ayında, Perşembe günü başlanıldı”, anlamında bir metin yer almaktadır.

Tanımlama: Merkezi yolun batısındaki yamuk planlı avlunun ortasına kurulan mescit, mihraba paralel; enine dikdörtgen şemada gelişen plandadır (Çiz. 113; Res. 837; Hrt. 11). Yakın dönemde karşılaştığı onarımda, özellikle mihrap ve minberi aslıyla uyumsuz, abartılı kompozisyonlarla süslenmiştir. Aynı dönemde, harim ve son cemaat yeri de boyanan mescidin çatı kaplaması, şifer levhalarla yenilenmiştir.

Orta boy moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin güney cephesindeki pencere araları almaşık düzendedir (Res. 838). Dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişinin her iki yanına simetrik şekilde yerleştirilen tuğladan basık kemerli ikişer pencere açıklıkları, yukarıdan çift sıra tuğla silmeyle vurgulanmıştır. Benzer düzende tutulan

⁵⁴¹ Abbasov, a.g.e., s. 33.

doğu-batı cephelerde, pencereler ikişer adet olup, çatı seviyesine doğru kuzey cepheyi de saran iki sıra geometrik dekorasyonla hareketlendirilmiştir. Son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephe, kare planlı tuğla ayak ve konsolların taşıdığı yuvarlak kemerlerle çözülmüştür. Yapıya tek giriş açıklığının bulunduğu son cemaat yerinin batı ucuna, günümüzde kapalı tutulan iki katlı ek mekan yerleştirilmiştir (Res. 839). Bu yöne basık kemerli birer ahşap kapıyla açılan mekanların kuzeye bakan birer penceresi mevcuttur. Tamamı basık kemerli çökertme içerisine alınan açıklıklardan pencereler, demir parmaklıklıdır. Son onarımda zemini betonla kaplanan son cemaat yerinin ahşap tavanı da yenilenmiştir.

Harim, tuğladan kare kaideli poligonal ayaklara çift yastıkla geçilen yuvarlak kemer dizileri ile mihraba paralel iki sahına bölünmüştür (Res. 840). Kible duvarının orta ekseninde; yuvarlak kemerli çift çökertme içerisine alınan sivri kemerli mihrap nişi beş kenarlıdır (Res. 841). Süslemeleri yağlı boya ile son onarımda yenilenen mihrabın doğu ucunda, yuvarlak kemerli küçük bir niş bulunmaktadır. Mihrabın batı yönündeki ahşap minber, mescidin onarımı sırasında gelişigüzel boyanmıştır. Harim duvarlarındaki süslemeler de, aynı dönemden olup, açıklıklar dış cepheyle aynı karakterdedir.

Yapı, günümüzde orijinal işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 22.

Yapının Adı: Bazar Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 842-846.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 12 km. güneydoğusu, Bazar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan mescidin doğu cephesinin kuzey köşesine tuğlayla yazılı 1912 tarihinin yapım yılı olabileceği, mimari özellikleri bakımından da, ihtimal dahilindedir. Köy halkının destekleriyle yaptırılan mescidin Sovyetler döneminde bir süre kapalı bekletildikten sonra depo amaçlı kullanıldığı öğrenilmektedir. Mescit, 1992 yılında köy ahalisinin destekleriyle yeniden onarılarak asli işlevine geri dönüştürülmüştür.

Tanımlama: Mescit, köy merkezinde; yamuk planlı küçük bir avlunun batısında yer almaktadır (Res. 842; Hrt. 11). Enine dikdörtgen planda gelişen yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür. Mimari özellikleri bakımından bir önem arz etmeyen yapı, benzerleri ile aynı şemada tasarlanmıştır. Son onarımda tamamen elden geçirilen mescit, günümüze özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek ulaşmıştır. Harim ve dış cephe duvarları boyanan yapının çatı kaplaması da yenilenerek, mahya kısmından, sembolik bir de minare yükseltilmiştir.

Cephe duvarları dıştan çimentoyla sıvanarak yüzeylerine geometrik şekiller verilen güney cephede; kare kaide üzerine oturtulan poligonal mihrap çıkıntısının her iki yanına tuğladan birer yuvarlak kemerli pencere açıklığı yerleştirilmiştir (Res. 843). Üstten; tuğladan testere dişi formunda saçak frizi ile hareketlendirilen cephe düzenlemesi, diğer cephelerde de benzer karakterdedir. Doğu ve batı cephelerde ikişer adet pencere açıklığı bulunan mescidin kuzey cephesi; kare kaideli ve poligonal planlı tuğla ayaklara çift yastıkla geçilen yuvarlak kemer dizilerinin oluşturduğu revaklı son cemaat yerine sahiptir (Res. 844). Ahşaptan düz tavanla örtülen son cemaat yeri zemini, yakın zamanda renkli taşlarla döşenerek, kemer araları, demir dökme şebekeli korkulukla kapatılmıştır. Mescide girişin sağlandığı bu cephedeki kapı açıklıklarının her iki yanında, harime açılan birer pencere bulunmaktadır. Diğer cephelerle aynı formulu açıklıklardan pencerelerin tamamı, demir parmaklıklıdır. Ayrıca, yapıya girişin sağlandığı iki kanatlı ahşap kapı açıklığı, başlıklarına oyulan geometrik örgelerle süslenmiştir (Res. 845).

Tek konsolla desteklenen harimin tavan ve döşemesi ahşap olup, güney duvarın orta ekseninde yer alan mihrap, duvar yüzeyinden öne hafif taşırılmış çift sıra yuvarlak formlu kuşatma kemeri içerisine alınmıştır (Res. 846). Sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi, yakın zamanda boyanmıştır. Açıklıkları dış cepheyle aynı düzende tutulan mescidin süslemesi ulaşmamıştır.

Mescit, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 23.

Yapının Adı: Gözbarah Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 847-849.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 20 km. güneydoğusu, Gözbarah Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: 1765 yılında Meşleşli Abdullah, Keleli Hacı Muhammed ve Cınıhlı Hüseyin tarafından inşa edilen mescidin, Sovyetler döneminde yıkıntı halindeyken, 1991 yılında, köy halkının destekleriyle kalıntısı üzerine yeniden kurulduğu öğrenilmektedir. Mescit, Zagatala Kültür Müdürlüğü kayıtlarına da, XVIII. yüzyıl yapısı olarak geçmiştir⁵⁴².

Kitabe: Mevcut yapıda muhafaza edilen orijinal mescit kitabesinde;

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من امن بالله⁵⁴³ فلا تدع مع الله الها آخر⁵⁴⁴
قد بنى هذا المسجد المبارك بعون الله الملك المنان بعمل ممي... و عبدالله المشلشي وحاج محمد الكلالى وحسين الجنخى
كتب الحرف ملا قربان فى سنة ١١٧٩

“Rahman ve Rahim olan Allahın adı ile. Allahın mescitlerini, O’na inanan kesler imar ederler. Öyleyse, Allah’la birlikte başka tanrılara ibadet etmekten sakının. Bu mübarek mescidi Mennan, Melik olan Allahın yardımı ile Mamay... Meşleşli Abdullah, Keleli Hacı Muhammed ve Cınıhlı Hüseyin bina etmiştir. Hattat, Molla Kurban, H. 1179/M. 1765” yazılı bir metin yer almaktadır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, ilk yapının kalıntısı üzerine, yakın zamanda inşa edilmiştir (Res. 847; Hrt. 11). İç mekan ve dış cepheleri tamamen yenilenen mescidin inşasında, renkli kesme çaytaşlarıyla birlikte, bej ve kırmızı renkli tuğlalardan da yararlanılmıştır. Ayrıca, harimdeki bütün mimari elemanların yanı sıra, son cemaat yeri de bu sırada yapılarak, çatı sistemi yeniden kurulmuştur.

Yuvarlak kemerlerle kuşatılan pencere açıklıkları güney cephede, mihrap çıkıntısının iki yanında ikişerden dört adet; doğu-batı cephelerde ise ikişer adettir (Res. 848). Revaklı son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephede; batı yöne doğru yapıya eklenen iki katlı ek mekan,

⁵⁴² Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5252.

⁵⁴³ Tevbe Suresi, 9/18.

⁵⁴⁴ Şuara Suresi, 26/213.

yakın dönemde inşa edilmiştir. Kuzeye tek, alt sıra penceresi bulunan hücrelerin girişi, doğu uçtaki dikdörtgen kesitli birer açıklıktan sağlanmıştır. Beton zeminli ve ahşaptan düz tavanlı son cemaat yerinin güney duvarındaki yan-yanaya dizili ahşap kanatlı iki kapıdan girilen iç mekan, dairesel planlı konsollarla desteklenmektedir (Res. 849). Yapının orijinalinden ulaşan tek mimari eleman, güney duvarın orta ekseninde yer alan yuvarlak kemerli çökertme içerisindeki üç kenarlı mihrap nişidir.

Ahşap konstrüksiyonlu harim açıklıkları, dış cepheyle aynı formdadır.

Yapı, günümüzde ibadete açık olup, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 24.

Yapının Adı: Yengiyan Köyü Mescidi.

Çizim No: 114-115.

Resim No: 850-851.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 23 km. güneydoğusu, Yengiyan Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin, Hacı Abdullah Efendi isminde bir şahsın rehberliğinde, köy halkı tarafından XIX. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği bildirilmektedir⁵⁴⁵. Sovyetler döneminde uzun süre köy ambarı olarak kullanılan yapı, 1989 yılı itibarıyla, köy halkının destekleriyle onarılarak ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan yapı, merkezi yolun doğusunda bulunan yamuk planlı avlunun güneyine kurulmuştur (Res. 850; Hrt. 11). Sekizgen planlı yapı, Türk Mimarisinde, dini mimarinin daha çok türbe örneklerinde uygulanan şemada tasarlanmıştır (Çiz. 114-115). İçten kubbe; dıştan basık prizmatik külahla örtülen mescidin harim ve cephe duvarları, son onarımda elden geçmiştir. Harimi, yağlı boyayla gelişigüzel süslenen mescidin çatı örtüsü de, aynı sırada saca kaplanmıştır. Tek girişi bulunan mescidin harim kısmına, arkatlarla hareketlendirilen üçgen alınlıklı bölümden geçilerek ulaşılmaktadır.

Moloz taş subasman üzerine taş ve tuğlayla, dolgu duvar tekniğinde örülen mescidin yan yüzlerinde, altı-üstü iki sıra; ön ve arka yüzlerinde ise tek sıra halindeki pencere açıklıkları, tuğladan yuvarlak kemerli olup, pencerelerin sınır çizgisi, çift sıra tuğla silmeyle belirlenmiştir. Bu açıklıklardan altı sıra pencerelerinin tamamı, demir parmaklıklıdır.

Sekizgen planlı yapıya kuzeyden eklenen üçgen alınlıklı giriş bölümü, pahlı çatıyla örtülmüştür. Tuğladan yuvarlak formu kemerle kuşatılan iki kanatlı giriş kapısı, başlıklarına oyulan geometrik örgeli kompozisyonlarla süslenmiştir. Yanlardan aynı formu yüzeyel iki nişle sınırlandırılan girişin üst kısmı, pilastırlarla hareketlendirilmiştir.

Son onarımda yağlı boyayla süslenen harimin kible duvarının orta ekseninde, yarı dairesel planlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 851). Tepeliği, Ayetle vurgulanan mihrap, içten ve yanlardan bitkisel ve realist motiflerden müteşekkil kompozisyonlarla bezenmiştir. Günümüze kısmen ulaşan batı yöndeki ahşap minber, son onarımda boyanmıştır. Kible

---

⁵⁴⁵ Abbasov, a.g.e., s. 32.

duvarının doğu yönünde, dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı bir dolap bulunan harimin açıklıkları, dış cepheyle aynı düzendedir.

İç mekan onarımı bugün de devam eden mescit, günümüzde ibadete açık olup, asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 25.

Yapının Adı: Uzunkazmalar Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 852-856.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 36 km. güneybatısı, Uzunkazmalar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi bulunmayan mescidin yapım tekniği ve mimari özelliklerine dayanarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülmektedir. Harime açılan kapı açıklığının yukarısında, büyük bir taş kitabenin varlığından söz edilse de, nerede olduğuna dair herhangi bir ipucu elde edilememiştir. Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanıldığı bildirilen mescit, 1990'lı yılların başında, yerli halkın destekleriyle onarılarak ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Mescit, köy merkezinin yaklaşık 600 m. kuzeybatısına doğru bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan plan tipindeki yapı, içten düz ahşap tavan; dıştan, yüksek bir kırma çatıyla örtülmüştür (Res. 852; Hrt. 11). Kuzeyden revaklı son cemaat yerine sahip olan yapının kuzey cephesinin doğu ucuna, tek katlı bir de ek mekan eklenmiştir. İç mekanı son onarımda boyanan yapının son cemaat yeri tabanı betonla kaplanarak, duvarları çimentoyle sıvanmış ve güney duvarı boyanmıştır.

Moloz taş subasman üzerine taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen yapının güney cephesinde, dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğladan mihrap nişinin yanlarına simetrik şekilde ikişerden, dört yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı pencere açıklığı yerleştirilmiştir (Res. 853). Subasman seviyesi çift sıra tuğla silmeyle belirlenen cephedeki pencere açıklıklarının da, üstten, çift sıra silmeyle vurgulandığı izlenmektedir. Aynı karakterdeki doğu-batı cephelerde pencereler ikişer adettir. Yuvarlak kemer dizileri ile çözülen son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephede, doğu uca doğru tek katlı ve kuzeye bir pencereyle açılan ek mekan ile harime açılan pencere ve kapı açıklıkları mevcuttur (Res. 854). Hücre kapısı yakın dönemde yenilenen mescidin harime giriş açıklıkları iki adet olup, ortalarına, diğer cephelerle aynı formda bir pencere açılmıştır. Batı uçta yer alan düz ahşap atkılı giriş açıklığının aksine, doğu uçta yer alanı, düşey doğrultuda yuvarlak kemerlidir. Sağır alınlıklı kapı kanatlarının başlıkları ahşap işçiliklidir. Düz ahşap tavanlı son cemaat yeri döşemesi, son onarımda betonla kaplanmıştır.

Kare planlı ahşap direklerce desteklenen harim, enine iki sahına bölünmüştür (Res. 855). Güney duvarın orta ekseninde yer alan sivri kemerli mihrap, yuvarlak formulu kuşatma kemeri içerisine alınmış olup, beş kenarlıdır (Res. 856). Batısında yer alan taş minber, ilk inşaattan kalmıştır. Açıklıkları dış cepheyle aynı düzendeki harimin kible duvarının doğusunda, düşey doğrultuda dikdörtgen bir de niş yer almaktadır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, ibadete açık olup, orijinal işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 26.

Yapının Adı: Sumaylı Mescidi.

Çizim No: 116-117.

Resim No: 857-861.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 7 km. güneybatısı, Sumaylı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Herhangi bir kaynakta adı geçmeyen mescidin köy halkı tarafından 1883/84 yıllarında yaptırıldığı, kitabesinden öğrenilmektedir. Sovyetler döneminde bakımsız halde bekletilen mescit, 1990'lı yılların başlarında, köy halkının destekleriyle onararak yeniden ibadete açılmıştır.

Kitabe: Mescidin giriş ve pencere açıklıklarının yukarısında; taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak nesih hat çeşidi ile yazılı beş kitabe ulaşmıştır. Günümüze, kimisi okunması zor durumda ulaşan kitabelerden bazısı Ayet kitabeleri olup, "*Kelime-i Tevhitle*" başlayan inşa kitabesinde, yapının köy halkı tarafından H. 1301/M. 1883/84 yılında inşa edildiği bildirilmektedir (Res. 857).

Tanımlama: Köy Mezarlığı içerisinde kalan yapı, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planda gelişmiştir (Çiz. 116; Res. 858; Hrt. 11). İçten düz ahşap tavanla örtülü mescit, son onarımda doğu cephesine eklenen revaklı son cemaat yeri ile birlikte kırma çatı altına alınmıştır. Özgünlüğünü kısmen koruyabilen eserin örgü yüzeylerindeki orijinal süsleme programında, taşra üslubu açıkça sezilmektedir.

Moloz taş subasman üzerine, kaba yonu taş ve tuğlanın alması ve kasetleme tekniklerinde kullanıldığı güney cephe; diğer cephelere nazaran daha düşük kotta kalmaktadır (Res. 859). Dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına simetrik yerleştirilen sivri kemerli ve sağır alınlıklı pencere açıklıklarından, doğu uçtakinin yukarısında; kare bir niş içerisinde, günümüzde okunması bir hayli zor kitabe yer almaktadır. Firuze, mavi, sarı, siyah ve bordo renkler kullanılarak merkezine yazıt işlenen dairesel formlu taşın çevresi, palmet ve rumilerden müteşekkil bitkisel bir kompozisyonla bezenmiştir. Zikzak ve testere dişi formunda kuşakla çevrelenen cephenin pencere açıklıklarını çevreleyen sivri formlu kuşatma kemerlerinin de, çift sıra tuğla ve tek sıra taşın dikey istifiyle hareketlendirildiği izlenmektedir. Güney cepheye nazaran daha sade tutulan batı cephede, aynı formlu bir adet; kuzey cephede ise sonradan yenilenen düşey dikdörtgen iki adet pencere açıklığı mevcuttur.

Son onarımda, revaklı bir bölüm eklenen doğu cephe düzeni, güney cepheyle benzer karakterde olup, açıklıkları sivri kemerli çift çökertme içerisine alınmıştır (Çiz. 117; Res. 860). Güney uca doğru tek pencere ve kuzey uca bir kapı açıklığı bulunan kuzey cephe, orta hizadan başlayarak yukarıya doğru taş ve tuğlanın yatay ve dikey istifiyle oluşturulan, çarkıfelek ve çift sıra zikzaklarla hareketlendirilmiştir.

Ortadan, mihraba dik kare planlı ayaklarca desteklenen harimin kible duvarının orta ekseninde, sivri kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi yer almaktadır (Res. 861). Hemen batısında bulunan dört basamaklı taş minber orijinal olup, bezemesizdir. Aynı duvarın doğu yöne doğru alt hizasında bir; doğu ve batı duvarların pencere açıklıklarının her iki yanında ise ikişerden, dört adet kare formlu nişler mevcuttur.

Açıklıkları kareye yakın formda bir çökertme içerisine alınan harim duvarları, son onarımda boyanmıştır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescit, günümüzde asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 27.

Yapının Adı: Çökek Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 862-865.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 3.5 km. güneybatısı, Çökek Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 18/27.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Usta Hacı Ali tarafından 1906 yılında inşa edilen mescidin Sovyetler döneminde uzun bir süre köy ambarı olarak kullanıldıktan sonra 1990'lı yılların başından itibaren köy halkı tarafından onarılarak ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe: Kuzey cephe pencerelerinin orta hizasında; kaş kemerle çevrili sivri kemerli niş içerisinde yer almaktadır (Res. 862). Taş üzerine kabartma tekniği kullanılarak sülüs hatla yazılı Arapça kitabenin bulunduğu panonun alınlığı, tepeden, “Allah”; yanlardan “Maşallah” yazıları ile kuşatılmış olup, merkezi, saatle süslenmiştir. Daha aşağıda bulunan bitkisel ve geometrik dekorasyonla çevrili dört satırlık asıl metnin anlamı;

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر⁵⁴⁶ بنا هذا المسجد اسد حاج على في سنة

١٣٢٤

“Rahman ve Rahim olan Allahın adı ile. Allahın mescitlerini Allaha ve ahret gününe inanan kesler imar ederler. Bu mescidi Usta Hacı Ali inşa etti... H. 1324/M. 1906” şeklindedir.

Tanımlama: Köy merkezinin tahmini 200 m. kuzeydoğusunda yerleşen yapı, enine dikdörtgen şemada gelişen mescitlerin planını tekrarlamaktadır (Res. 863; Hrt. 11). İçten düz ahşap tavanla örtülü mescit, dıştan, son onarımda saca kaplı kırma çatı altında toplanmıştır. Kuzeyden revaklı son cemaat yerine sahip olan yapının yakın zamanda görmüş olduğu onarım sırasında, kuzey cephenin doğu ucunda yer alan revak kemerlerinin arası örülerek ek mekana dönüştürülmüştür.

İnşa malzemesi olarak kaba yonu taş ve moloz taşla birlikte tuğlanın da kullanıldığı mescidin tavan, kapı ve pencerelerinde ahşap; çatı kaplamasında, demir malzemedan yararlanılmıştır.

---

⁵⁴⁶ Tevbe Suresi, 9/18.

Güney cephesi, bu yönden eklenen evin avlu duvarı içerisinde kaldığından dolayı görünmeyen yapının doğu ve batı cephelerinde, tuğladan basık kemerli ikişer pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu cephesinin kuzey ucuna açılan revak kemeri, son onarımda kapatılarak ek mekanın doğu duvarına dönüştürülen mescidin bu mekanı, kuzeye iki adet pencere ve batıya bir adet dikdörtgen kesitli kapıyla açılmaktadır (Res. 864). Kare formlu tuğla ayakların taşıdığı yuvarlak kemer dizileri ile çözülen son cemaat yeri, döşeme taşlarla kaplanmış ve ahşap tavanla örtülmüştür. Yapıya basık kemerli iki giriş açıklığının bulunduğu bu cephedeki pencere açıklıkları, iki kanatlı ahşap kapıların ortasında; yan-yanı iki adettir. Pencereleşi diğery cephelerle aynı formda tutulan mescidin sonradan açılan ek mekan pencereleşi haricindekiler, demir parmaklıklıdır. Ek mekana ait pencere kemerlerinin birleştii üçgen alınlık içerisinde, kitabe nişini anımsatan dikdörtgen formlu yüzeysel bir niş mevcuttur. Ayrıca, batı yöne doğru devam eden revak kemerleri, aynı kısımdan birer baklava formlu panolarla hareketlendirilmiştir.

Mihraba paralel kare formlu ahşap direklerin ortadan desteklediği düz ahşap tavanlı harimin güney duvarı ortasındaki mihrap nişi; dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmış olup, yuvarlak kemerli ve yarı dairesel planlıdır (Res. 865). Son onarımda boyanan mihrabın doğu ucunda dikdörtgen kesitli niş; batı ucunda ise yakın zamanda yapılan üç basamaklı ahşap kürsü yer almaktadır. Düşey doğrultuda dikdörtgen bir çökertme içerisinde alınan açıklıklardan pencereleşi, ahşap kapalıdır.

Süslemesi ulaşmayan mescit, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 28.

Yapının Adı: Yukarı Tala Mescidi.

Çizim No: 118.

Resim No: 866-869.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 2 km. güneydoğusu, Yukarı Tala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescit hakkında bilgi edinecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Köy sakinlerinin anlattıklarına göre ilk yapı, XVIII. yüzyılda yaptırılmış olup, zamanla birtakım ilave ve yenilemelerle bugünkü halini almıştır. Mevcut yapının özellikleri ise XIX. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen çevre mescitlerle özdeşdir.

Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte köy ambarına dönüştürülerek, 1980'li yılların sonuna kadar bu amaçla kullanılan mescidin, yerli halkın destekleriyle onarılarak, 1993 yılı itibariyle ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; yamuk planlı bir avlunun batısına inşa edilen mescit, mihraba dik uzanan ayakların doğu-batı eksenini boyunca, düşey doğrultuda geliştiği dikdörtgen şemada tasarlanmıştır (Çiz. 118; Res. 866; Hrt. 11). Küçük bir avluya kurulan yapının avlu ortasında yer alan dairesel planlı şadırvan kalıntısı dışında, kuzey duvarı boyunca sıralanan hücre, şadırvan ve helalar, yakın zamanda yapılmıştır. Doğu ve güney cepheleri ön planda tutulan mescidin son onarımında, harim ve son cemaat yeri boyanarak, çatı kaplaması yenilenmiştir.

Moloz taş ve tuğlayla dolgu duvar tekniğinde örülen yapının batı ve kuzey cepheleri sağır olup, güney cephesi; moloz taş subasman üzerine taş ve tuğlayla tamamlanmıştır (Res. 867). Tuğladan yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklı iki pencere açıklığının yer aldığı cephede; pencere açıklıklarının orta kısmından dışa beş kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişi, yukarıya doğru köşelerden testere dişli üçgen formu tuğla panolarla hareketlendirilmiştir. Orta yüzeyi kireçle sıvalı cephenin pencere açıklıkları, kare formu panolarla kuşatılarak yanlarında kalan boşluklara baklava tarzı örgeler işlenmiş ve yanlardan pilastırla sınırlandırılan cephe, üstten "T" formu geometrik saçak frizi ile sonlanmıştır.

Benzer karakterdeki doğu cephe; yapıya bu yönden eklenen kare planlı tuğla ayakların taşıdığı yuvarlak kemer dizileri ile çözülen revaklı son cemaat yerine sahiptir. Tabanı beton

döşenen son cemaat yeri, düz ahşap tavanla örtülmüş olup, güney duvarında yapıya açılan iki giriş açıklığı, kuzey uca doğru altı pencere arasına asimetrik şekilde dağılmıştır. Açıklıkları güney cepheyle aynı formda tutulan yapıdaki pencerelerin tamamı demir parmaklıklara sahiptir. Başlıklarına oyularak kare formlar işlenen iki kanatlı ahşap kapı ve pencere açıklıkları, tuğladan kare formlu panolarla kuşatılmış ve üstten çift sıra tuğla silmeyle vurgulanmıştır (Res. 868). Ayrıca, açıklıkları yanlardan orta kısma doğru birer baklava formlarıyla sınırlandırılan cephenin revak kemerleri, birbirilerine bağlandıkları noktadan pilastırlarla sınırlandırılarak çift sıra tuğla silmeyle taçlandırılmıştır. Üstten, dış sıralı saçakla çevrelenen cephenin, daha yukarıdan, biri diğerinin altına çekilmiş çift sıra tuğla silmeyle nihayetlendiği izlenmektedir. Mescidin, saca kaplı kırma çatısının mahya kısmından yükselen minaresi, son onarımdandır.

Mihraba dik uzanan kare kaideli dokuz ahşap direğin taşıdığı ahşap tavanlı harim, derinlemesine iki sahına bölünmüştür. Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve beş kenarlı mihrap nişi, düşey doğrultuda yuvarlak kemerli bir çökertme içerisine alınmıştır (Res. 869). Doğu ucunda, düşey dikdörtgen, ahşap kapaklı bir dolap bulunan mihrabın hemen batısındaki dört basamaklı ahşap minber orijinaldir. Açıklıkları hafif basık kemerli çerçeve içerisine yerleştirilen yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Bugün ibadete açık olan yapı, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 29.

Yapının Adı: Yukarı Çardaklar Mescidi.

Çizim No: 119.

Resim No: 870-871.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 16 km. güneydoğusu, Yukarı Çardaklar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Muhah Köyünden, “Küçük Muhahlı” lakabında birisi tarafından Usta Muhammed Veli'ye yaptırılan mescidin, kesin olarak hangi tarihte yaptırıldığına dair bilgi verecek kaynağa rastlanılmamıştır. Ancak, kitabesi üzerinde imzası bulunan ustanın, Ulu Mescidin banisi ile aynı isimi taşıdığına dayanarak, her iki yapının aynı kişi tarafından inşa edildiği göz önüne alınırsa, Yukarı Çardaklar Mescidinin, XVIII. yüzyılın ilk yarısı veya en geç ikinci yarısının başlarında inşa edilmiş olması gerekir. Günümüze gelene kadar karşılaştığı ilave ve değişikliklerden bir hayli etkilenen yapının birkaç yapım evresi geçirdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, köy halkının XIX. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiğini söyledikleri yapının, ilk mescidin temeli üzerine yenilediği düşünülebilir. Ayrıca, yakın dönemde yenilenen cümle kapısının sol üst köşesinde, H. 1315 (M. 1897) tarihi yazılı mescit, kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde de, XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilmiştir⁵⁴⁷.

Sovyetlerin kurulmasıyla köy ambarına dönüştürülen mescit, uzun süre bu amaçla kullanılmış olup, 1992-94 yıllarında, köy halkının destekleriyle onarılarak yeniden orijinal işlevine kavuşturulmuştur.

Kitabe: Doğu cephenin kuzey yönünde; orta kısma doğru dikdörtgen bir niş içerisinde yer almaktadır. Taş üzerine kazılı üç satırlık nesih yazılı Arapça kitabe;

قد بنى هذا المسجد ... الحقيق الفقير الزليل المحتاج إلى رحمة الله و غفر انه المخاخي الصغير استاذ محمد ولى
الملقب بعشط فى قرية مشلش رجاء الى رحمة الله
و مكانا الى القيامة عفا الله

“Bu mescidi Allahın rahmetine ve mağfiretine muhtaç, hakir, fakir, zelil, ...; Küçük Muhahlı yaptırmıştır. Ustası Meşleş Köyünden Aşdi Lakaplı Muhammed Velidir. Kıyamet günü Allaktan mekan ve rahmet ümidi ile... Allah bağışlasın” anlamında bir metin içermektedir.

⁵⁴⁷ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5250.

Tanımlama: Yapı köy merkezinden yaklaşık 200 m. kuzeyde, köye hakim bir tepe üzerine, batıya hafif eğimli bir alana kurulmuştur (Res. 870; Hrt. 11). İnceleme sırasında kapalı bulunan yapı içerisine girilememiştir. Ancak, mescidin benzerleri gibi mihraba paralel sahinlara bölünerek enine dikdörtgen şemada geliştiği anlaşılmaktadır. Günümüze kadar önemli ölçüde değişikliğe uğratılan mescidin son cemaat yeri revak kemerlerinin ayak kısmı, dört sıra kubik taşıyla örülerek kapatılmış; son cemaat yerine doğu uçtan, tuğla örgülü baldaken tarzı giriş açıklığı eklenmiştir. Ayrıca, sıvalı yüzeylerden bazı açıklıklarının sonradan örüldüğü anlaşılrken, betonarme olarak yapılan son cemaat yeri ile çatı kaplaması ve kapı ve pencere açıklıkları, yakın zamanda yenilenmiştir.

İnşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı yapının güney cephesi, dışa beş kenarlı çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişinin her iki yanına birer pencere açılarak çözülmüştür (Res. 871). Tuğladan yuvarlak kemerli pencerelerin son onarımında, orijinaline nazaran küçültüldüğü görülmektedir. Kireçle sıvalı cephe, üstten, dört sıra tuğla silmeyle nihayetlenmektedir. Benzer düzende tutulan doğu-batı cephelerdeki pencere açıklıkları ikişer adettir.

Kuzey cephe; poligonal ayaklarca taşınan yuvarlak kemer dizilerinin oluşturduğu revaklı son cemaat yerine sahiptir. Yapıya esas girişin sağlandığı bu cephenin batı ucunda; uzun süredir bakımsız halde bekletilen ek bir mekan yer almaktadır. Kuzey cepheye yuvarlak kemerli tek pencereyle açılan mekanın giriş açıklığı, son cemaat yerinin doğu ucunda yer alan yuvarlak kemerli giriş açıklığından sağlanmaktadır. Mihrap ekseninden doğuya kaymış durumdaki harim açıklığı da aynı formda olup, tamamı son onarımında yenilenmiştir. Revak kemerlerinin ön yüzleri pilastırla hareketlendirilen cephenin, tuğladan birkaç sıra profilli silmeyle sonlandığı izlenmektedir.

Özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan yapı, halen ibadete açık olup, asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 30.

Yapının Adı: Dardokkaz Köyü Mescidi.

Çizim No: 120-121.

Resim No: 872-874.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 9 km. güneybatısı, Dardokkaz Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan yapının kim tarafından, ne zaman ve hangi amaçlarla yaptırıldığına dair bilgi edinilecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Yapım tekniği ve mimari özelliklerine dayanarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülen mescidin Sovyetler döneminde bir süre köy ambarı olarak kullanıldığı; 1990'lı yılların başında görmüş olduğu onarım sonrası ise yeniden ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında inşa edilen mescit, mihraba dik; doğu-batı eksenini boyunca düşey doğrultuda ve dikdörtgen planda gelişmiştir (Çiz. 120; Res. 872; Hrt. 11). İçten düz ahşap tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülü mescidin kuzey ucunda, enine dikdörtgen şemada gelişen ek bir mekan bulunmaktadır.

Batısı uçurumda kalan mescidin moloz taşla dolgu duvar tekniğinde örülen kuzey cephesi, ağaçlarla kapanmıştır. Güney ve doğu cepheleri son onarımda sıvanan yapının subasman üzerine daha içerlek tutulan güney cephesinde; dışa poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi, her iki yandan birer pencere ile sınırlandırılmıştır. Kaş kemerli ve sağırlı alınlıklı pencereler, duvar yüzeyinden hafif taşıntılı, yuvarlak formu kuşatma kemeri içerisine alınmıştır.

Mescidin doğu cephesi, yuvarlak kemerli son cemaat yerine sahiptir (Çiz. 121; Res. 873). Kemer araları yerden az yüksek duvarla kapatılan son cemaat yeri zemini beton; düz tavanı ise ahşaptır. Harime üç pencere açıklığı bulunan cephenin kuzey yönünde; birisi harime, daha kuzeye doğru ise bu yönden eklenen mekana açılan iki giriş açıklığı bulunmaktadır. Başlıkları geometrik motiflerle süslenen iki kanatlı kapılar, pencere açıklıkları ile aynı formdadır.

Kolonlarla desteklenen düz ahşap tavanlı harim, son onarımda boyanmıştır (Res. 874). Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap, duvar yüzeyinden hafif taşıntılı yuvarlak formu kemerle kuşatılmıştır. Süslemesi bulunmayan mihrabın batı ucundaki orijinal minber, çok az bir kısmıyla ulaşmıştır. Açıklıkları basık kemerli çökertme içerisine alınan harimin dış cephe pencereleri, demir parmaklıklara sahiptir. Batı cephesinde üç;

kuzeyde ise tek penceresi bulunan yapının batı cephesinin kuzey ucundaki pencere ile kuzey cephenin ortasına açılan tek pencere açıklığı, mescide kuzeyden eklenen hücreyi aydınlatmaktadır. Girişi mihrap eksenini üzerindeki açıklıktan sağlanan hücrenin güney duvarının batı ucuna doğru duvar içi ocak ve düşey doğrultuda dikdörtgen kesitli bir dolap mevcuttur.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, günümüzde ibadete açık durumdadır.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 31.

Yapının Adı: Muğanlı Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 875-878.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 28 km. güneyi, Muğanlı Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin kuzey avlu duvarına kaydedilen yazıt⁵⁴⁸ dayanarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği söylenebilir. Yapının plan, yapım tekniği ve mimari özellikleri de, bu dönemde inşa edilmiş olabileceğini mümkün kılmaktadır.

Sovyetler döneminde uzun süre harap halde bekletilen mescidin, 1990-92 yıllarında, köy halkının sağladığı desteklerle yeniden inşa edildiği öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinden yaklaşık 100 m. uzaklıkta, yamuk planlı küçük bir avlunun ortasına kurulan yapı, hacim biçimlenişinin enine gelişen örneklerindendir (Hrt. 11). İçten düz ahşap tavanla örtülü yapı, sonraki bir dönemde şifer levhayla yenilenen kırma çatı altına alınmıştır. Son onarımda, önemli ölçüde elden geçtiği görülen yapının doğu cephesinin orta kısmındaki eyvandan sağlanan giriş bölümü tuğlayla kapatılarak, kuzey cepheye revaklı bir son cemaat yeri eklenmiştir. Ayrıca, harim ve son cemaat yeri boyanarak, mescide girişin sağlandığı kapı açıklıkları yenilenmiştir.

Moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin güney cephesinde, dışa poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi tuğla örgülüdür (Res. 875). Her iki yanında ikişerden dört adet yuvarlak kemerli düşey dikdörtgen penceresi bulunan güney cephe düzenlemesi sadedir. Aynı karakterde tutulan batı cephedeki pencere açıklığı iki adettir (Res. 876). Orta kısmı örülerek yan-yana iki adet dikdörtgen kesitli pencere açılan doğu cephe, yukarıya doğru belirli aralıklarla oluşturulan tuğladan testere dişi formunda silmelerle hareketlendirilmektedir.

Son onarımda, tuğla örgülü revaklı son cemaat yeri eklenen kuzey cephede, diğer cephelerle aynı formu iki pencere ve üç giriş açıklığı bulunmaktadır (Res. 877). Asimetrik şekilde yerleştirilen açıklıklardan iki kanatlı kapılar son onarımda yenilenmiş olup, kenarları; yağlıboyayla yapılan geometrik ve bitkisel dekorasyonla süslenmiştir. Zemini, yakın zamanda renkli taşla döşenen son cemaat yeri düz ahşap tavanla örtülmüştür.

---

⁵⁴⁸ Usta Yavuz Muhammed, H. 1275/M. 1858.

Kare formlu ahşap direklerin enine iki sahına böldüğü harimin güney duvarı ortasında bulunan mihrap nişi, hafif kalkık kemerli ve üç kenarlıdır (Res. 878). Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan mescidin pencere açıklıkları, birer pilastırla sınırlandırılmıştır.

İç mekanı son onarımda boyanan yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan mescit, asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 32.

Yapının Adı: Kabızdere Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 879-880.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 10 km. kuzeybatısı, Kabızdere Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Herhangi bir kaynakta adı geçmeyen mescit, Zagatala Kültür Müdürlüğünde, XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁵⁴⁹. Kitabesi ulaşmayan mescidin yapım tekniği ve mimari özellikleri bakımından, XIX. yüzyıl içerisinde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sovyetler döneminde bir kısmı okul olarak kullanılan yapının zemin kat hücreleri, günümüzde de aynı doğrultuda faaliyet göstermektedir. Mescit binası harap halde bekletilen yapının uzun süredir terk edilmiş durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; batıya hafif eğimli bir alana, bodrum katı üzerinde yükseltelen yapı, kareye yakın planda olup, içten düz ahşap tavan; dıştan, kırma çatı ile örtülmüştür (Res. 879; Hrt. 11). Harimi küçük tutulan mescit, bodrum katıyla aynı şemada tasarlanmıştır.

Kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, yer-yer tuğlanın da kullanıldığı mescidin iç mekanında ahşaptan yararlanılmıştır. Harimi sonraki bir dönemde sıvanarak boyanan mescidin çatı kaplamasındaki şifer malzeme de, aynı dönemdedir.

Güney cephede, iki sıra halinde; altlı-üstlü ikişerden dört basık kemerli pencere açıklığı bulunan mescidin mihrap nişi, pencere açıklıklarının orta ekseninden yarı dairesel çıkıntı yapmıştır. Moloz taş subasman üzerine daha içerlek tutulan cephenin pencere kenarları ve kemerleri, tuğlayla hareketlendirilmiştir. Doğu cephesinde, bodrum kata açılan sundurma çatıyla örtülü dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşap giriş açıklığı bulunan yapının batı cephesi sağırdır.

Mescide esas girişin sağlandığı kuzey cephede, doğu cepheyle aynı formlu, harim ve bodrum kata açılan aynı formlu birer kapı açıklığı mevcuttur. Şuan dışarıdan eklenen dokuz basamaklı ahşap bir merdivenle çıkılan iç mekana, üç taraftan açık, korkuluklarla çevrili bir mekandan geçilerek ulaşılmaktadır.

---

⁵⁴⁹ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5260.

Harap haldeki harimin zemin ve tavanı ahşaptır (Res. 880). Kible duvarının orta ekseninde yer alan mihrap nişi, tuğladan basık kemerli olup, yarı daireseldir. Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan yapının pencereleri, ahşap kapaklıdır.

Herhangi süslemesi ulaşmayan yapı, günümüzde terk edilmiş; bakımsız haldedir.

Katalog No: 2. 3. 1. 2. 33.

Yapının Adı: Kebeloba Köyü Mescidi.

Çizim No: 122-123.

Resim No: 881-882.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 2.5 km. kuzeybatısı, Kebeloba Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Herhangi bir kaynakta adı geçmeyen mescit, Zagatala Kültür Müdürlüğü Arşivinde XIX. yüzyıl yapısı olarak kayıtlıdır⁵⁵⁰. Mimari elemanları büyük ölçüde yenilenen mescidin XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarında yaptırıldığı, kuvvetle muhtemeldir. Sovyetler döneminde farklı amaçla kullanılan yapı, son dönemde görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine kavuşturulmuştur.

Tanımlama: Köy merkezi yakınında; merkezi yolun batısında yer alan mescit, harimin enine dikkörtgen biçimlenişi ile oluşan şemanın basit tekrarıdır (Çiz. 122; Res. 881; Hrt. 11). İnceleme sırasında kapalı bulunduğundan dolayı iç mekanı görülemeyen yapının, çevredeki diğer mescitlerle yakın benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Yakın dönemde görmüş olduğu onarım sonrası önemli ölçüde değişikliğe uğratılan mescidin kuzey cephesinin batı yönünde yer alan revak kemerleri kapatılarak ek mekana dönüştürülmüştür. Ayrıca, çatı kaplaması ile kapı ve pencereleri yenilenen yapının dış cephesi, tamamen boyanmıştır.

Yüzeyleri sıvalı ve boyalı olduğundan, yapımındaki malzeme ve tekniği tam olarak belirlenememekle birlikte, son cemaat yeri tuğlayla örülü yapının beden duvarlarında moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı ihtimal dahilindedir.

Güney cepheye yarı dairesel bir çıkıntı yapan mihrap nişi, sundurma çatıyla örtülmüştür. Orta kısma doğru tuğladan tek sıra kuşakla hareketlendirilen mihrap çıkıntısının yanlarına simetrik şekilde yerleştirilen birer pencere açıklığı, basık kemerlidir. Doğu-batı cepheleri sağır tutulan yapının kuzey cephesi, kare planlı ayaklara binen yuvarlak kemer dizilerinin oluşturduğu revaklı son cemaat yerine sahiptir (Res. 882). Zemini betonla kaplanan son cemaat yeri tavanı, son onarımda lambri ile örtülmüş olup, batı yönde yer alan revak kemerlerinin arası kapatılarak ek mekana dönüştürülmüştür (Çiz. 123). Yapıya tek giriş açıklığının bulunduğu

---

⁵⁵⁰ Zagatala Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 5230.

cephenin batı ucunda, hücre kapısı mevcuttur. Pencerelele aynı formly iki kanatlı kapı açıklıkları, yakın zamanda yenilenmiştir.

Günümüze özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan mescit, bugün orijinal işlevini sürdürmektedir.

2. 3. 2. Askeri Mimari

2. 3. 2. 1. Kaleler

Katalog No: 2. 3. 2. 1. 1.

Yapının Adı: Zagatala Kalesi.

Çizim No: 124.

Resim No: 883-884.

Bulunduğu Yer: Galadüzü Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 7/2.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan ve hakkında oldukça sınırlı bilgilerin bulunduğu kalenin, 1804-1830 yıllarında, Çar Rusya'sının Güney Kafkasya'daki Kumandanı Kont Paskeviç Yerevanski'nin emriyle inşa edildiği öğrenilmektedir⁵⁵¹. Gürcistan-Dağıstan-Bakü yol şebekesinin merkezinde; stratejik bakımdan önemli bir noktada kurulduğu gibi, içkalesinde, topraklarla teçhiz edilmiş güçlü garnizonun yerleştirildiği kalenin, Çar Rusya'sına karşı olası saldırıları önlemek amacıyla yaptırıldığı bildirilmektedir⁵⁵².

1905-07 yıllarında Rusya'da alevlenen isyanlar sırasında, aralarında "Potyomkin" Gemisinin isyancılarından oluşan bir grup denizciyle birlikte, Çar rejimine karşı ayaklanan askerlerin sürgün edildiği Askeri Hapishane binasının da bulunduğu⁵⁵³ kale, Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla birlikte önemini yitirmiştir. Yapı içerisinde, XIX. yüzyıl başlarından itibaren inşa edilen kışlalar, Hapishane Binası, Zagatala Daire Reisinin Evi, Garnizon Kumandanının Evi, Topçu Taburu Binası, Süvari Alayı Binası, Silah Ambarı, Hazine Binası, Ordu Evi, Barut Deposu, Revir, Askeri Hapishane, "Troitsa" Kilisesi, Şapel, Hamam, Sarnıç, Fırın, Mutfak ve Yemekhane binaları bulunmaktadır. Kalenin güney cephe duvarının kuzey kısmı, yakın dönemde onarılmıştır.

Tanımlama: Kente hakim bir noktaya kurulan kale, kuzey ve doğudan Galadüzü ve 28 May caddeleri ile kuşatılmış olup, güneyden Balakenkapı; batıya doğruysa Kebeloba-Matseh yoluyla sınırlandırılmıştır (Çiz. 124; Res. 883; Hrt. 7/2). Bugün ülkenin Dahili Ordusu'nun

⁵⁵¹ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **a.g.e.**, 1980, s. 280; Ramazanova, **a.g.e.**, 1984.

⁵⁵² Şeyh Şamil'in önderliğinde başlatılan "Müridizm" Harekatı ile Dağıstan'dan gelecek saldırıları önlemek amacıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kaleden yoğun bir şekilde istifade edilmiştir. Çar-Balaken Birliğinin Çar'a teslim oluşundan sonra, Zagatala Dairesi kurulmuş ve kale, gittikçe önemini yitirmiştir; Bu konuyla ilgili ayrıca bkz.: Tezin, "Fiziksel Çevre" Bölümü, ilgili sayfalara.

⁵⁵³ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **a.g.e.**, 1980, s. 280.

yerleştirildiği kale ve çevresinde inceleme yapılmasına izin verilmediğinden dolayı, yapı tanımlaması, eldeki verilere dayandırılarak yapılabilmektedir.

Güney ve doğu cepheleri uçurum kenarında kalan yapının bu yönlerden yüksek; kuzeye doğruysa daha meyilli bir alana kurulduğu görülmektedir. Yerleştiği arazinin topoğrafik konumu doğrultusunda biçimlenen kale, dairesel, dikdörtgen ve çokgen planlı burçlarla çevrili olup, sur duvarlarının özellikle güneydoğu ve doğu cephe duvarlarının yukarı kısımları yıkık durumda ulaşmıştır (Res. 884). Tek ve çift sıra halinde, düşey doğrultudaki dikdörtgen formlu mazgallara sahip olan dış kale duvarları, dendanlarla tamamlanmaktadır.

Moloz taştan, kireç harcıyla örülerek inşa edilen kalede yer-yer tuğla malzemeden de yararlanıldığı izlenmektedir.

Güneyden 10 m. genişliğinde ve 5 m. derinliğinde hendekle çevrili olup, iki katlı burçlara sahip olduğu bildirilen⁵⁵⁴ kalenin dış cephe duvarlarının yüksekliği, ortalama 3-5 m.dir. Üç giriş açıklığı bulunan kale kapılarından birisi güneydoğuda yer almaktadır. “Zabit Kapısı” olarak adlandırılan bu kapının, Çar Ordusunun yüksek rütbeli askerleri tarafından kullanıldığı bildirilmektedir⁵⁵⁵. Genellikle, askerlerin giriş-çıkışının sağlandığı için “Asker Kapısı”⁵⁵⁶ olarak isimlendirilen diğer giriş açıklığı, kalenin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Askeri sevkıyatın yapıldığı ve “Nakliyat Kapısı” olarak adlandırılan sonuncu kapı ise kuzeybatı yönündedir⁵⁵⁷.

İçkalesi tamamen askeri amaçla kullanılan yapıda en az 2500 askerinin bulundurulduğu; olağanüstü durumlarda ise asker sayısının 8000-10000’e çıkartıldığından haber verilmektedir⁵⁵⁸. Ayrıca, kalenin birisi doğuya; şimdiki 20 Yanvar ve M. Nezirova sokaklarının bulunduğu kent merkezine, diğeri ise kuzeye; Galadüzü Caddesiyle, Car Köyüne doğru uzanan iki yer altı yolunun bulunduğu bahsedilmektedir⁵⁵⁹.

Orijinallliğini kısmen koruyarak ulaşan Kale, 1984 yılında “Tarih-Medeniyet” Müzesi adını almıştır⁵⁶⁰.

---

⁵⁵⁴ Ramazanova, a.g.e., 1984.

⁵⁵⁵ a.y.

⁵⁵⁶ a.y.

⁵⁵⁷ a.y.

⁵⁵⁸ a.y.

⁵⁵⁹ a.y.

⁵⁶⁰ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, a.g.e., 1980, s. 280-281.

2. 3. 2. 2. Gözetleme Kuleleri

Katalog No: 2. 3. 2. 2. 1.

Yapının Adı: Car Kulesi.

Çizim No: 125-126.

Resim No: 885-890.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 4 km. kuzeyi, Car Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Günümüze, birden fazla yapım aşaması geçirerek ulaştığı anlaşılan yapıyla ilgili kaynaklar oldukça sınırlı olup, hakkında detaylı bilgi edinilebilecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Halk arasında, Cengiz Kale olarak tanınan yapıyı güneybatıdan kuşatan duvar kalıntısı üzerindeki kitabe; kale duvarlarının, Cengiz oğlu Murtada Ali tarafından, 1761 senesinde yaptırıldığı kaydedilmiştir.

XVII.-XVIII. yüzyıllar, Car köyünün bugünkü Gah-Zagatala-Balaken sınırlarını ihtiva eden geniş bir bölgede kurulan “Car-Balaken” Birliğinin merkezi olduğu dönemdir⁵⁶¹. Dolayısıyla, Çar Rusya'sına karşı gösterilen direnişe kadar yoğun bir şekilde kullanılan kulenin, XIX. yüzyılın başlarından itibaren terk edilmiş olması muhtemeldir.

Kitabe: Yapıyı, yaklaşık 12 m. güneybatıdan kuşatan duvar kalıntısının örgü taşları üzerine kazınan üç yazıt mevcuttur. Nesih etkili kufi hatla yazılı dört satırlık ilk kitabe (Res. 885);

بسم الله الرحمن الرحيم كرس
تعمير [ال] برخ
.....ك ابن اب[راهي]م حليك ادريس
من جين كز دخله ارزمك

“Rahman ve Rahim olan Allahın adı ile. Kulenin temeli atıldı. ...k.b. İbrahim. Hattat İdris. Cengiz'den bir miras; girin, orada saklanın” anlamındadır.

Güneye doğru ilerlerken az ileride bulunan örgü taşlarından birsinin yüzeyine yan-yana kazılı diğer iki kitabeden ilki (Res. 886);

قد بدا الفقير الي رحمة القدير/مرتضي علي بن جن كز بناء هذا السور/قبل انتصاف ذي الحجة من سنة خمس و سبعين بعد
مائة/و الف ١١٨٥/من هجرة محمد مصطفى/صلي الله عليه/و سلم

⁵⁶¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Tezin, “Tarihsel Gelişim Süreci” Bölümü, ilgili sayfalara.

“Sur duvarının yapımına her şeyden yüce Allahın izniyle, Cengiz oğlu Murtada Ali tarafından Zilhicce ayının 1175/M. 1761 yılında başlanıldı” anlamında olup, hemen yanındaki ikinci kitabe (Res. 887);

علي راقم السطور
تاريخ بنا
السور الرمتضي علي في
محاق سنة ١١٨٥

“Bu satırları Hattat Ali yazdı. Murtada Ali duvarları; yapım tarihi 1175 senesinin son gecesi”, manasında Arapça bir metin içermektedir.

Tanımlama: Köy merkezinin yaklaşık 1.5 km. kuzeybatısındaki yüksek bir tepeye kurulan yapı, şuan yaklaşık 10.50 m. yüksekliğinde olup, çevresini kuşatan sur duvarlarının güneybatıda bulunan ortalama 2.-2.20 m. yüksekliğindeki kalıntısı ile ayaktadır (Res. 888-889; Hrt. 11). Bugün şifer kaplı beşik çatıyla örtülü kulenin yukarısı yıkık durumdadır. Aynı zamanda üst kısmı sonraki bir dönemde elden geçen kulenin hem askeri, hem de sivil amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dıştan 5.50x5.60 m. ölçülerindeki kareye yakın planlı kulenin girişi, yakın zamanda batı yönden eklenen ev içerisinde kaldığından dolayı, iç mekanı dıştan kısmen görülebilmektedir (Çiz. 126-126).

Kaba yonu ve moloz taşın kireç harcıyla, dolgu duvar tekniğinde örüldüğü kulenin orta kısma kadar derzlerin belli olmayacağı şekilde; düzgün sıralar oluşturulmaya özen gösterilerek yapılışına karşılık, daha yukarılara doğru aynı malzemeyle fakat alelade bir şekilde tamamlandığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, çatı kaplaması yakın dönemde şifer levhayla yenilenen kulenin pencere kenarlarında tuğla; iç mekanında ise ahşap malzemedен yararlanılmıştır.

Çatı katıyla birlikte dört katlı kulenin kuzey cephesi sağır olup, güney ve doğu cephelerinin orta hizasında birer adet; batı cephesinde ise çatı seviyesine doğru sonradan açılan ikişer penceresi bulunmaktadır (Res. 890). Doğu cephede tuğladan basık kemerli ve demir parmaklıklı pencere açıklığı, diğer cephelerde dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklıdır. Girişi batı cepheden sağlanan yapının kapı açıklığı, kuleye aynı yönden yakın bir dönemde eklenen ev içerisinde kalmıştır.

Zagatala Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, bugün bir ailenin özeline geçmiş durumdadır.

Katalog No: 2. 3. 2. 2. 2.

Yapının Adı: Kebeloba Köyü Kulesi.

Çizim No: 127.

Resim No: 891.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 2.5 km. kuzeybatısı, Kebeloba Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kaynaklarda adı geçmeyen ve kitabesi ulaşmayan kulenin, yapım malzemesi ve mimari özellikleri bakımından benzer örneklerle kıyaslanarak, XVII. yüzyıl içerisinde inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Kule köy merkezinde; Yumuhovlar ailesine ait evin avlusu içerisinde yer almaktadır (Res. 891; Hrt. 11). Dış ölçüleri 4.50x4.60 m. olan kare planlı yapı, şimdiki durumda üç katlıdır (Çiz. 127). Yükseldikçe daraldığı gözlenen kulenin yukarısı yıkık durumdadır. İç mekanı orta kısma doğru kireçle sıvalı kulenin kat seviyelerini belirleyen ahşap hatıl yerlerine ait kare formlu yuvarlar, iç cephelerin her yüzeyinde çiftler adet ve üç sıra halindedir. Çevresinden yükselen ağaç ve yabancı otlarla kaplanan kulenin tek giriş açıklığı bulunmaktadır.

Kaba yonu ve moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı yapının pencere atkılarında ahşaptan yararlanılmıştır.

Her katın her cephesinde, yan-yana ikişer adet dikdörtgen formlu mazgalları bulunan kulenin güney cephesinin üst hizasında, düşey doğrultuda ahşap atkılı pencere açıklığı yer almaktadır. Aynı formlu diğer pencere, kuzey cepheden sağlanan yuvarlak kemerli giriş açıklığının yukarı kısmına açılmıştır.

İçerisi yaklaşık 1-1.5 m. yüksekliğe kadar toprakla dolan yapının batı cephe duvarı, orta kısmında meydana gelen çatlaktan yıkılma durumuna gelmiştir.

Günümüzde terk edilen kule, harap haldedir.

Katalog No: 2. 3. 2. 2. 3.

Yapının Adı: Matseh Köyü Kulesi.

Çizim No: 128.

Resim No: 892.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 8 km. kuzeybatısı, Matseh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Literatürde adı geçmeyen yapıyla ilgili bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Kulenin, Car-Balaken Birliği döneminde; XVII.-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Tanımlama: Balaken'e giden ana yol üzerinde; yolun kuzey kanadında yer alan yapı, günümüze, üst kısmı yıkık durumda ulaşmıştır (Res. 892; Hrt. 11). Dıştan 4.20x4.20 m. ölçülerindeki kare planlı kulenin inşasında kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, lentolarda yatay kesme kayataşından da yararlanılmıştır (Çiz. 128).

İçten ve dıştan kireç harcıyla sıvalı olduğu görülen yapı şimdiki durumda üç katlı olup, cephe duvarlarında dağınık şekilde dikdörtgen formlu ve küçük ölçekli mazgallar bulunmaktadır. Ayrıca, güneydoğu köşesinde orta kısma doğru hafif basık kemerli tek penceresi bulunan kulenin girişi, batı cephedeki aynı formlu açıklıktan sağlanmıştır.

İç mekanı sarmaşık ve yabani otlarla kaplanan kule; uzun süredir terk edilmiş, bakımsız haldedir.

2. 3. 3. Sivil Mimari

2. 3. 3. 1. Köprüler

Katalog No: 2. 3. 3. 3. 1.

Yapının Adı: Mamruh Köprüsü.

Çizim No: -

Resim No: 893.

Bulunduğu Yer: Zagatala'nın 24 km. güneydoğusu, Mamruh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 11.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesinden, sadece yapım tarihinin 1831 yılı olduğunu öğrenebildiğimiz köprü hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Günümüze özgünlüğünü yitirerek ulaşan köprünün, zaman içerisinde onarılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Bugünkü köy merkezinde bulunan ve köy halkının Beyli Oba ile Nuh Oba olarak adlandırdıkları iki mahalleyi birleştiren köprü, Mamruhçay üzerinde; kuzey-güney doğrultusunda kurulmuştur (Res. 893; Hrt. 11). Düz köprüler grubuna giren yapı, üçgen formlu tek gözden oluşmaktadır.

Orta boy moloz taşla inşa edilen köprünün tabliyesi, yakın zamanda asfaltlanmıştır. Yolun istikameti doğrultusunda, kuzeye doğru kıvrılan yapının korkuluk demirleri, yakın dönemdendir.

Günümüzde kullanılan köprü, bakımsız durumdadır.

2. 4. BALAKEN VE ÇEVRESİNDE BULUNAN MİMARİ YAPILAR

2. 4. 1. Dini Mimari

2. 4. 1. 1. Manastırlar ve Kiliseler

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 1.

Yapının Adı: Arılıgbine Manastırı Kilisesi.

Çizim No: 129.

Resim No: 894-895.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 8 km. kuzeybatısı, Gerekli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Etrafını kuşatan sur duvarlarının yerüstü kalıntıları ve kilisesinin büyük bir kısmıyla ulaşan yapı topluluğunun, Ortaçağın sonlarına doğru yapılmış olması ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Yapı köy merkezinden yaklaşık 1.5 km. kuzeye doğru orman içerisinde yer almaktadır (Res. 894; Hrt. 12). Sur duvarlarının kalıntısı ile ulaşan kilise, büyük bir kısmıyla sağlam durumdadır. Dış ölçüleri 6.70x9.60 m. olup, doğu-batı ekseninde uzanan kilise, tek neflidir (Çiz. 129). Tek tuğlayla inşa edilen kilise, çevresini saran ağaç ve sarmaşıklar içerisinde kaybolmuş durumdadır. Girişleri üç yönden; yuvarlak kemerli açıklıktan sağlanan kilisenin doğu cephesinde, apsis eksenine üzerine açılan düşey doğrultuda yuvarlak kemerli tek pencere açıklığı bulunmaktadır. Herhangi bir izine rastlamadığımız diğer pencere açıklıklarının, giriş kapılarının yukarısında yer almış olması muhtemeldir.

İç mekanı son zamanlarda karşılaştığı kaçak kazılardan önemli ölçüde tahrip gören yapının zemini toprakla dolmuştur (Res. 895). Konsollara binen, sivri formu kemer dizilerinin desteklediği beşik tonoz örtülü iç mekanın doğu duvarında yer alan apsis eksedrası, yarım kubbeye örtülüdür. Dışa yarı dairesel çıkıntı yapan apsis duvarı, orta eksenindeki pencere açıklığı, dış cepheyle aynı karakterdedir. Beden duvarları, giriş açıklıklarının kenarlarından yıkık durumda ulaşan kilisenin duvar yüzeylerinde, kireçle sıvalı yerler belli olmaktadır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan kilise, günümüzde terk edilmiş, bakımsız durumdadır.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 2.

Yapının Adı: Mazımçay Kilisesi.

Çizim No: 130.

Resim No: 896-899.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 15 km. kuzeybatısı, Mazımçay Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan kilisenin plan tipine dayanarak V.-VI. yüzyıllarda inşa edildiği bildirilmektedir⁵⁶². Bölgedeki aynı gruba dahil edilebilecek diğer yapıların mimari özellikleri dikkate alındığında, Erken Hristiyanlık dönemi özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Günümüze kadar birkaç kez elden geçirildiği ileri sürülen kilisenin⁵⁶³ uzun süredir terk edildiği anlaşılmaktadır.

Tanımlama: Yapı Gürcistan sınırında; köyün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusundaki orman içerisinde yer almaktadır (Res. 896; Hrt. 12). Dıştan, 4.70x6.10 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilise, doğu-batı doğrultusunda kurulmuş olup, tek nefden ibarettir (Çiz. 130). Önemli bir bölümü ile ayakta kalmayı başaran kilisenin, bulunduğu orman içerisinde, zamanla oluşan nemden duvar yüzeyleri yosun ve yabani otlarla kaplanmış durumdadır. İçten beşik tonoz, dıştan pahlı çatıyla örtülü kilisenin apsis eksedrası, dıştan beşgen bir duvarla sınırlandırılmıştır. Kapı açıklıkları asimetrik olan kilise girişi, üç yönden sağlanmıştır.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı kilisenin dış örtüsü yıkık durumdaki beş kenarlı apsis duvarında; apsis ekseninde düşey doğrultuda açılan yuvarlak kemerli tek pencere açıklığı bulunmaktadır (Res. 897). Birbirine oldukça yakın karakterdeki diğer üç cephelerden kuzey ve güneyde yuvarlak kemerli; batı cephede ise düz lentolu ve dikdörtgen kesitli birer giriş açıklıkları ile her cephenin yukarı kısımlarına doğru, doğu cepheyle aynı düzende tutulan birer pencere açıklığı mevcuttur (Res. 898).

Beşik tonoz örtülü iç mekan kireç harcıyla sıvanmıştır. Apsis ekseninde yer alan pencere açıklığı, dış cepheyle aynı olup, her iki yanına, dikdörtgen kesitli birer niş yerleştirilmiştir (Res. 899). Batı cephe girişi içten yuvarlak kemerli olan kilisenin diğer açıklıkları, dış cepheyle aynı karakterdedir. Zemini bozuk durumdaki kilisenin herhangi bir süslemesi ulaşmamıştır.

---

⁵⁶² Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 26-27; Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 40.

⁵⁶³ Karakhmedova, **a.g.e.**, 1986, s. 26.

Balaken Kültür Müdürlüğü sorumluluğundaki yapı, günümüzde bakımsız haldedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 3.

Yapının Adı: Tülü Köyü Kilisesi.

Çizim No: 131.

Resim No: 900-901.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 9 km. kuzeybatısı, Tülü Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Günümüze harap halde ulaşan kilisenin kitabesi bulunmamakla birlikte, hakkında kısa bilgilerin yer aldığı tek bir kaynakta, IX.-X. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği bildirilmektedir⁵⁶⁴. Halk arasında Nur Kilise olarak da tanınan yapının plan şeması ve yapım tekniğine dayanarak, Ortaçağın sonlarına doğru yapıldığı düşünülmektedir.

Tanımlama: Yapı, köy merkezinden güneybatıya doğru yaklaşık 750 m. uzaklıkta; Tülü Köy ile Talalar Köyü arasındaki bir düzlükte yer almaktadır (Res. 900; Hrt. 12). Doğu-batı ekseninde kurulan yapı, dıştan 6.80x15.25 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olup, tek neflidir (Çiz. 131). Örtü sisteminin yanı sıra beden duvarlarının da üst kısımları yıkık durumdaki kiliseye batı yönden eklenen iki katlı çan kulesinin güney bölümü kısmen ayakta. Cepheleri, ot ve sarmaşıklarla kaplanan yapının yüzey taşlarının bazıları yerlerinden kopmuştur.

İnce derzlerle, kireç harcıyla dolgulanan kilisenin inşasında iri moloz taşlarla-tuğla, özenli bir şekilde alternatif olarak kullanılmıştır.

Doğu cepheye yarı dairesel çıkıntı yapan apsis ekseninde yer alan yuvarlak kemerli ve düşey dikdörtgen pencere açıklığı, kuzey-güney duvarların orta kısmına da, aynı formda; birer adet açılmıştır. Batı cephesine eklenen baldaken tarzı forma sahip olan çan kulesi iki katlı olup, kuzey-güney doğrultusunda gelişmektedir. Alternatif örgülü sivri kemerlerle çözülen alt katın kuzey bölümü yıkık durumdadır. Alt katı dikdörtgen; üst katı ise içten dairesel, dıştan sekizgen şemada tasarlanan kulenin üst kat cephe duvarlarının her yüzeyine, düşey doğrultuda birer, yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Üst katı tuğla örgülü çan kulesinin kubbeyle örtülü olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yapıya giriş, kulenin doğu cephe duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli açıklıktan sağlanmıştır. Bu açıklığın yukarısında, üst kısmı yıkık durumda olup, diğerleri ile aynı formda olduğu anlaşılan bir de pencere açıklığı mevcuttur.

---

⁵⁶⁴ Memmedli, a.g.e., 2008, s. 95.

Üzengi çizgisinin kavisli bölümünden beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılan iç mekanın örtü sistemi, tuğla örgülü takviye kemerleriyle desteklenmektedir (Res. 901). Dış cepheyle aynı karakterde tutulan apsis duvarının üst örtüsü yıkık durumdadır. Özellikle üst kısımlara doğru kireçle sıvanan cephelerdeki pencere açıklıkları, basık kemerli bir çökertme içerisine alınmıştır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapının zemini bozuk olup, içerisi ağaç ve yabani otlarla kapanmıştır.

Yapı günümüzde terk edilmiş, harap haldedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 4.

Yapının Adı: Halatala Köyü Kilisesi.

Çizim No: 132.

Resim No: 902-903.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 23 km. güneybatısı, Halatala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Oldukça kötü durumda ulaşan kilise hakkında bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Malzeme ve yapım tekniğine dayanarak, Hristiyan dini mimarının erken örneklerinden olduğu düşünülmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinin yaklaşık 500 m. kuzeybatısındaki orman içerisinde kaybolmuş durumdaki kilise, büyük bir kısmıyla ayakta olup, kuzeyine eklenen ek mekan; duvar kalıntısından ibarettir (Res. 902; Hrt. 12). Doğu-batı doğrultusunda gelişen tek nefli kilise, dıştan, 4.40x7.55 m. ölçülerine sahiptir (Çiz. 132). İçten beşik tonoz, dıştan pahlı çatıyla örtülü kilisenin cepheleri, ot ve sarmaşıklarla kaplanmıştır.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı kilisenin özellikle kuzey-güney cephe duvarlarının yüzey taşları kopmuş durumdadır.

Doğudan düz duvarla sınırlandırılan kilisenin bu yöne bakan apsis ekseninde, yuvarlak kemerli dar bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Aynı düzendeki açıklık, kuzey ve batı cephelerden sağlanan yuvarlak kemerli giriş açıklıklarının yukarısında birer adettir. Güney cephesi sağır tutulan kilisenin kuzeyine, şimdiki durumda fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen dikdörtgen planlı ek bir yapı eklenmiştir. Kiliseyle aynı doğrultuda uzanan yapı kalıntısı, beden duvarlarının çok az bir kısmıyla ulaşmıştır.

Beşik tonoz örtülü iç mekan kireçle sıvalı olup, apsis ekseninde yer alan dış cepheyle aynı formlu pencere açıklığının her iki yanına, birer adet yuvarlak kemerli yüzeysel niş yerleştirilmiştir (Res. 903). Açıklıklarının tamamı dış cepheyle aynı karakterdeki kilisenin zemini topraktır.

Süslemesi ulaşmayan yapı, günümüzde terk edilmiş durumdadır.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 5.

Yapının Adı: Kullar Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 904-906.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 4 km. kuzeybatısı, Kullar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğünde, VI.-IX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen kilisenin⁵⁶⁵ kitabesi bulunmadığı gibi, hakkında bilgi verecek başka bir kaynağa da rastlanılmamıştır. Benzer örneklerden yola çıkarak Ortaçağın başlarında inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Tanımlama: Yapı köy merkezinden kuzeybatıya doğru yaklaşık 750 m. uzaklıkta; Hunbulçay yakınındaki bir düzlükte yer almaktadır (Res. 904; Hrt. 12). Örtü sisteminin büyük bir bölümü ile kuzey-güney cephe duvarlarının üst kısımlarına doğru yıkık olup, yüzey taşlarının bir bölümü dökülmüş durumda ulaşmıştır. Doğu-batı ekseninde gelişen kilise tek neflidir.

İnşa malzemesi olarak kilisede, kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, kapı ve pencere sövelerinde tuğla; lentolarda ise yatay kayataşı kullanılmıştır.

Dıştan düz duvarla sınırlandırılan apsis eksenindeki dikdörtgen formlu pencere açıklığı, kuzey-güney cephelerde de, tekrarlanmaktadır. Aynı formda olup, daha düşey doğrultudaki diğer pencere, yapıya girişin sağlandığı batı cephede; kavisli kısımlarından, yuvarlak kemerli formda tutulduğu tahmin edilen kapı açıklığının yukarısına açılmıştır.

Tuğladan sivri kemerle örtülen apsis duvarı, üst kısımlara doğru kireçle sıvanmıştır (Res. 905). Açıklıkları dış cepheyle aynı karakterdeki kilisenin içerisi, beden duvarlarından dökülen taşlarla dolmuş; zemini kaçak kazılardan bir hayli zarar görmüştür.

Bu kilisenin yakınında; Kullar Köyünün güneyine doğru bir düzlükte yer alan tek nefli bir yapı daha mevcuttur (Res. 906). Benzer şemada tasarlanan bu kilisenin iç mekanı, incelenmesine geçit vermeyecek kadar çok ağaç ve yabani otlarla dolmuştur. Doğu duvarı üst örtüsüne kadar ayakta kalmayı başaran yapının diğer cephe duvarları, yarıya kadar sağlamdır.

Günümüze kısmen ulaşabilen her iki yapı, şuan bakımsızlıktan yıkılma durumuna gelmiştir.

---

⁵⁶⁵ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 7.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 6.

Yapının Adı: Cicihana Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 907-909.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 18 km. kuzeydoğusu, Cicihana Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Günümüze oldukça kötü durumda ulaşan yapıyla ilgili detaylı bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamakla birlikte, Balaken Kültür Müdürlüğü Arşivinde, V.-IX. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olabileceği kaydedilmiştir⁵⁶⁶. Erken Hristiyan dönemi dini mimarisinde uygulanan plan şemasını tekrarlayan kilisenin yapım tekniği ve malzemesi bakımından da, Ortaçağın başlarında inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Tanımlama: Yapı, köy merkezinden yaklaşık 1.5 km. kuzeybatıya doğru devam eden yokuşun bitiminde; orman içerisindeki ağaç ve yeşillikler arasında kaybolmuş durumdadır (Res. 907; Hrt. 12). Zeminin yükselmesi sonucu bir kısmı toprak altında kalan kilisenin üst örtüsü ve batı cephesi tamamen yıkıldığı gibi, diğer cephe duvarları da kısmen ulaşabilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, tek nefli olup, güneybatı ucuna, baldaken tarzı bir bölüm eklenmiştir. Fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen ek yapı, günümüzde kalıntıdan ibarettir.

Yapımında kaba yonu ve moloz taşın yanı sıra, yüzey kaplamalarında iri gözenekli kireç taşı; kemerlerde ise tuğla kullanılmıştır.

İç mekanı harap haldeki kilisenin sağlam durumdaki tek açıklığı, apsis eksenine düşey doğrultuda açılan, yuvarlak kemerli penceredir (Res. 908). Bu açıklığın üst hizasına simetrik şekilde yerleştirilen birer küpten, kuzey yöndeki mevcut değildir (Res. 909).

İçten kireçle sıvalı olduğu anlaşılan kilisenin özellikle apsis duvarının sıvalı yüzeyleri arasında, fresklerin varlığına işaret eden renk katmanları sezilmektedir.

Terk edilmiş durumdaki yapı, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

---

⁵⁶⁶ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 7.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 7.

Yapının Adı: Hanife Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 910-911.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 12 km. güneydoğusu, Hanife Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğü kayıtlarında, IX.-XI. yüzyıl yapısı olduğu bildirilen kilise hakkında daha fazla bilgi verecek bir kaynağa rastlanılmamıştır. Yerli halk arasında "Roçehmed Mabedi" olarak tanınan ve günümüze kısmen ulaşan kilisenin plan tipi ve mimari özellikleri bakımından kaydedilen dönemde inşa edilmiş olması mümkün görülmektedir.

Tanımlama: Kilise, Hanife Köyüne bağlı "Roçehmed" yerleşim yerinde; köy merkezinin yaklaşık 18 km. güneydoğusunda, bir çöl ortasında bulunmaktadır (Res. 910; Hrt. 12). Doğu-batı ekseninde kurulan dikdörtgen planlı kilise, tek neflidir. İç mekanı, ağaç ve yabani otlarla kaplanan yapının örtü sisteminin büyük bir bölümü ile batı cephe duvarı tamamen yıkılmış olup, kuzey-güney duvarlarının bir kısmı sağlam olarak ulaşabilmiştir.

Orta boy moloz taşın düzgün sıralar oluşturacak şekilde kireç harcıyla dolgulandığı yapıda tuğladan da yararlanıldığı izlenmektedir. Yüzey taşlarının bir kısmı dökülen cephe duvarlarından doğu cephede, apsis eksenine üzerine açılan yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli pencere açıklığı mevcuttur. Aynı düzende tutulan birer açıklık ise kuzey-güney cephelerin orta kısmına yerleştirilmiştir.

İç mekanında, inceleme yapmaya geçit vermeyecek kadar çok sayıda ağaç ve otlar yükselen yapı, uzun süredir harap halde bekletilmektedir (Res. 911).

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 8.

Yapının Adı: Poştbine Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 912.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 11 km. kuzeybatısı, Poştbine Köyü.

şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Ortaçağın başlarında inşa edilmiş olabileceği muhtemel yapıyla ilgili bilgi verecek hiçbir kaynağa ulaşılamamıştır.

Tanımlama: Ky merkezinde; Ziveddin Beylere ait evin bahçesi içerisinde yer alan kilise, günümüze kalıntı halinde ulaşmıştır (Res. 912; Hrt. 12). Doğu-batı ekseninde, tek nefli şemada tasarlanan kilisenin doğu ve batı cephe duvarları daha iyi durumda olup, kuzey-güney duvarlarının az bir kısmı günümüze gelebilmiştir.

Moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı kilisenin, yüzey taşlarının önemli ölçüde döküldüğü izlenmektedir. Dış cephesi ve i mekanın büyük bir kısmı sarmaşık ve yabani otlarla kaplanan yapının batı cepheden sağlanan düşük kottaki basık kemerli giriş açıklığının yukarısında, apsis ekseni üzerinde ve kuzey-güney cephelerin orta kısmında, zeminin yükselmesi sonucu toprak seviyesine kadar inen birer adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı tespit edilebilmiştir.

Terk edilmiş durumdaki kilise, günümüzde yıkılma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 9.

Yapının Adı: Püştetala Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 913.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 9 km. güneydoğusu, Püştetala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Yıkıntı olarak ulaşan kilisenin yapım malzemesi ve plan şemasına dayanarak, Ortaçağın başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Tanımlama: Köye giden yolun güneyinde; yerli halkın “Deveboynu” olarak adlandırdığı yüksek bir tepenin güneybatısına doğru uzanan eğimli arazinin, kısmen düzleştirilmesiyle elde edilen alana, doğu-batı doğrultusunda kurulmuştur (Res. 913; Hrt. 12). Dikdörtgen planlı ve tek nefli kiliseden günümüze doğu duvarının az bir kısmı ile daha iyi durumda olan güney cephe duvarının 5.50x2.35 m.lik bir bölümü sağlam olarak ulaşmıştır.

Kaba yonu ve moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı yapının güney cepheden sağlanan taştan yuvarlak kemerli giriş açıklığının sonraki bir dönemde yarıya kadar örülerek kapatıldığı görülmektedir. İç mekanı, beden duvarlarından kopmuş taş yığını ve ağaç ve otlarla dolan yapının apsis duvarının güney ucunda, dikdörtgen formlu niş yeri belli olmaktadır.

Kalıntı halindeki yapı, uzun süredir terk edilmiş durumdadır.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 10.

Yapının Adı: Gerekli Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 914-916.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 14 km. kuzeybatısı, Gerekli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde, V.-IX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen kilisenin⁵⁶⁷ yerleşim düzeni ve mimari özellikleri itibariyle Hristiyanlığın Erken dönemlerinde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Tanımlama: Yapı, Gerekli Köyünün kuzeyinde; köy merkezinden yaklaşık 5 km. Gubek Dağına doğru devam eden, ulaşımı oldukça güç bir kale sınırları içerisinde yer almaktadır (Res. 914; Hrt. 12). Peri Kalesinin başlangıcından, kuzeydoğu yönüne ilerleyen yokuş yukarı yaklaşık 2 km. çıkıldıkta, meyilli bir alanın orta kısmına doğu-batı doğrultusunda inşa edilen tek nefli kilise ile karşılaşmaktadır. Kuzey-güney duvarları ile örtü sisteminin büyük bir bölümü yıkıldığı gibi, duvar yüzeyleri yosun bağlayan yapı, çalı ve sarmaşıklarla kapanmış durumdadır.

Kaba yonu ve moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı yapıda yer-yer tuğladan da yararlanılmıştır.

Şimdiki durumda, tek giriş açıklığının batı cepheden; yuvarlak kemerli açıklıktan sağlandığı tespit edilebilen yapının tuğladan yuvarlak kemerle örtülü doğu duvarı, kireçle sıvalıdır (Res. 915). Bu duvarda, birisi apsis ekseni, diğerleri ise kuzey-güney yönlerde birer adet olmak üzere düşey doğrultuda, yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı mevcuttur.

Yıkıntı halindeki bu kilisenin 1 km. güneydoğusunda, bu yapıya nazaran çok daha düşük kotta yer alan tek nefli bir yapı kalıntısı daha vardır (Res. 916).

Oldukça harap haldeki bu yapı, 5.50 m. genişlikte ve 3. 80 m. yüksekliğindeki apsis duvarı ile ayaktaadır.

---

⁵⁶⁷ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 6.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 11.

Yapının Adı: Kazma Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 917-918.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneydoğusu, Kazma Köyü, .

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğünde, V.-VI. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen kilisenin⁵⁶⁸ Sovyetler döneminde; 1970'li yıllarda yıktırıldığı bildirilmektedir.

Tanımlama: Yapı köy merkezinden yaklaşık 13 km. güneybatıda, “Darvazbine” olarak adlandırılan bölgede; Kacar Çölündeki boş bir alanda bulunmaktadır (Res. 917; Hrt. 12). Günümüze, doğu cephe duvarı ile kuzey-güney cephelerinin doğu ucu kısmen ulaşan kilisenin batıya doğru devam eden yerüstü kalıntısından, tek nefli olduğu anlaşılmaktadır.

Tuğla malzemeyle, ince derzli; düzgün biçimde örülen kilisenin yukarılara doğru tuğla kaplamaları dökülmüş durumdadır.

Dıştan, 6.90 m. genişliğinde ve 5.50 m. yüksekliğindeki düz duvarla sınırlandırılan apsis ekseninde, düşey doğrultuda basık kemerli ve dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı mevcuttur. Pilastırlarla hareketlendirildiği doğu cephesinden izlenen yapının kuzeyden 4.50 m., güneyden ise 3.50 m. genişliğindeki cephe duvarları ayakta.

Örtü seviyesinde otlamalar görülen apsis eksedrasının dış cepheyle aynı formda tutulan pencere kenarlarına, dikdörtgen formlu ve küçük ölçekli birer niş yerleştirilmiştir (Res. 918).

Çok az bir kısmıyla ayakta kalabilen yapı, günümüzde yok olma durumuna gelmiştir.

---

⁵⁶⁸ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 2.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 12.

Yapının Adı: Gaysa Köyü Kilisesi.

Çizim No: -

Resim No: 919.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneybatısı, Gaysa Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapının Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edilmiş olabileceği muhtemeldir.

Tanımlama: Köy merkezinden yaklaşık 2 km. güneyde; Ganlı nehrine doğru, Gürcistan sınırındaki boş bir arazide bulunan yapı, apsis duvarının kuzey-güney yönlerinin ortalama 3.20 m. genişliğinde ve 2.30 m. yüksekliğindeki kalıntıdan ibarettir (Res. 919; Hrt.).

Tuğla kaplamalarının büyük bir kısmı dökülen yapı, tuğla malzemeden dolgu duvar tekniğinde örülmüştür.

Uzun süredir terk edilmiş durumdaki yapının mevcut kalıntısı da, yok olma durumuna gelmiştir.

2. 4. 1. 2. Camiler ve Mescitler

Katalog No: 3. 4. 1. 2. 1.

Yapının Adı: Cuma Camisi.

Çizim No: 133.

Resim No: 920-933.

Bulunduğu Yer: F. Teymurov Caddesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 8/1.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Yapımına 1867 yılında, Kadı Muhammed Dibir ve Usta Ömer İlisulu'nun önderliğinde; Hellac Muhammed isminde bir şahsın vakfettiği arazide başlanılan caminin tüm Balaken halkının rızası ve yardımlarıyla 1877 yılında tamamlandığı, kitabesinden öğrenilmektedir.

Sovyetler döneminde bir süre kapalı tutulan eserin 1958 yılında yeniden ibadete açıldığı, ancak, 1984 yılına kadar faaliyet göstermediği bildirilmektedir. Bu tarihten itibaren, yerli halkın destekleriyle görmüş olduğu yüzeysel onarım sonrası asli işlevine dönüştürülen cami, en son Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2007-2008 yılları arasında restore edilmiştir. Bu onarım sırasında, harim ve son cemaat yerinde bulunan kalemişi süslemeler yenilenerek, orijinalliği kısmen yitirilmiştir.

Kitabe: Bitkisel dekorasyonlu çerçevelerle süslü gec sıvalı yüzeye, kabartma tekniği ile yazılı kitabeler, camiye kuzeyden sağlanan giriş açıklıklarının tepelik bölümlerine yerleştirilmiştir. Doğu yönde (solda) bulunan kapının üzerindeki yatay dikdörtgen niş içerisinde, sülüs hatla yazılı Arapça kitabenin ilki;

و علي الله تعالى قصد السيد/و هو حسبنا و نعم الوكيل
فلقد وقف هذه التربة المسورة/للمسجد و الحجرة للمغائر لكو بن حلاج محمد
الله تعالي جل جلاله محمد صلي الله عليه و سلم ابو بكر عثمان عمر علي

“Her şeyden yüce ve her şeye kadir olan Allahın gönderdiği; o bizi en yetkili kılmıştır. Mescidin arazisini vakfeden L-k-u-b Hellac Muhammed, mescit ve avlu duvarlarının masraflarını da kendisi karşılamıştır. Allah ondan razı olsun. Onu selam ve saygıyla anıyoruz, Ebubekir, Osman, Ömer, Ali” anlamındadır (Res. 920-921).

İkinci kitabe, aynı cephenin orta kısmında yer alan taçkapı üzerindedir (Res. 922-923). Yatay formu dikdörtgen çökertme içerisine yerleştirilen sülüs hatlı Arapça kitabenin orijinal metni;

قد اتفق ان جميع جماعة بلكان حتي الخواص و الأركان ممن كانوا في القرن الثالث عشر ١٢٩٢ من اولي الحلم و البيان علي ان بينوا مسجدا جامعاً بالحاسن لامعا فبنوه بتوفيق الملك المنان و جاء بحمد تعالي كما يروق به النواظر و ينير الأذهان فنسله تعالي بوجاهة وجهة الوجية و بنية البنية ان يمدنا في هذا البيت المعمور بمدد الاقبال و القبول ينلنا و من عانوه و نصره و المسامين من العواطف النبوية لطائف المسؤول و نهاية المأمول فرحم الله امراء دعي الساعي التعمير القاضي محمد دبير و الباني استاد عمر الايلي سوئي غفر الله ذنوب واقف التربة المسورة للمسجد و الحجرة لغيرها لكو بن حلاج محمد/رجا الكاتب نكواس الكراطي من الملك الابدني ان يجعله في زمرة هؤلاء العامرين و سلم علي المرسلين و لكل سمار العالمين

“Tüm Balaken sakinleri, hatta tanınmış ileri gelenler şahıslar, XIII. yüzyılda; H. 1292/M. 1875 yılında bütün güzelliği ve muhteşemliği ile seçilen mescidin inşasını kararlaştırdılar. Her şeye kadir Allah’ın yardımı ile görünüşü ile akıllara durgunluk veren mescit tamamlandı. İnsan dünyada ebedi değildir. Her kim, Allaha kavuşmasını istiyorsa, hayır işlesin ve Allaha ibadet etsin” manasını taşımaktadır.

Kuzey cephenin batı yönünde yer alan sonuncu kapı üzerindeki sülüs etkili nesih hatlı diğer Arapça metinde;

اذكروا الحي الذي ليس يموت/ليس من علم له شيء يفوت ما لانسان بدنيا/ثبوت ليس من مات لما فات يعود/فمن كان يرجوا لقاء/ربه
فليعمل عملا صالحا و لا يشرك بعبادة/ربه احدا و من كان يريد العاجلة عجلنا له فيها/ما نشاء لمن يريد ثم جعلنا له جهنم يصلها مذموما مدحورا و من اراد الآخرة و سعي لها سعيها و هو مؤمن فاولئك كان سعيهم مشكورا فتحنا لبنائه في ١٢٨٤ و تممنا في ١٢٩٤

“Her şeyden Yüce, yapmış onu ve öyle bir şekil vermiş ki, Peygambere inanan müslümanların zaferidir zaferidir bu, Onarımı yaptıran el-Kadı Muhammed Dibir, Usta Ömer el-İlisulu. Yapımına başlandı, H. 1284/M. 1867 ve tamamlandı, H. 1294/M. 1877 ”;

daha yukarısındaki Arapça celi sülüs yazıda ise;

انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الآخر اللهم به جعلنا منهم عنان ادراك علي جنان المحترمين الواقف هذه العمارة الكنة بحرمت النبي المختار

“Allah, günahlarını bağışlasın. Mescit ve araziyi vakfetti, L-k-u-b Hellac Muhammed. Nakkaş, H-k-b-a-c el-Karati, Yüce Allah, günahlarını affetsin” yazısı okunmaktadır (Res. 924-925).

Tanımlama: Kent merkezinde; yamuk planlı büyük bir avlunun güneyine kurulan caminin kuzeybatı köşesinden yükselen minaresi orijinal olup, batıya doğru sıralanan şadırvan ve helalar, yakın zamanda inşa edilmiştir (Res. 926; Hrt. 8/1). Hacim biçimlenişinin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan plan tipindeki yapının dıştan kırma çatı altında toplanan iç mekanı, orta kısımdan dilimli küçük bir kubbe; diğer kısımlardan ise düz tavanla örtülmüştür (Çiz. 133). Harim ve son cemaat yerinde bulunan kalemişi bezemeleri son onarımda yenilenen caminin, minaresinin, şerefeden yukarısı da aynı sırada elden geçmiştir.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı camide yer-yer tuğladan da yararlanılmıştır. Derzleri kireçle sıvalı caminin iç mekanında, ahşap malzemenin tercih edildiği izlenmektedir. Çatısı dıştan saca kaplı caminin harim ve son cemaat yeri son onarımda boyanmış olup, minaresinin şerefe korkuluklarında kullanılan ahşap direkler ve külâh kaplaması da, bu sırada yenilenmiştir.

Güney cepheye poligonal çıkıntı yapan mihrap nişi, son onarımda demir levhayla kaplanmıştır (Res. 927). Her iki yanında simetriği oluşturan üçer pencere, duvar yüzeyinden hafif taşırılmış dikdörtgen birer panonun merkezine, yuvarlak kemerli çift çökertme içerisine açılmıştır. Tek sıra profilli kaval silmeyle kuşatılan pencereler, demir parmaklıklı ve ahşap kapaklıdır. Benzer karakterde tutulan doğu-batı cephelerdeki pencere açıklıkları üçer adettir (Res. 928).

Camiye girişin sağlandığı kuzey cephe, içten sivri kemerlerle enine sıralar halinde bölünmüş olup, kuzeye, yuvarlak kemer dizileri ile açılan revaklı son cemaat yerine sahiptir (Res. 929). Poligonal planlı tuğla ayaklarca çözülen revak bölümü, doğu-batı uçlardan kapalı tutulmuştur. Yapıya üç giriş açıklığının bulunduğu bu cephede, kapı açıklıklarının her iki yanına birer adet olmak üzere, diğer cephelerle aynı formda, toplam dört pencere açılmıştır. Dekoratif tepelik bölümleri ile sonlanan her üç kapıdan doğu ve batı uçlarda yer alanlar; yuvarlak kemer formlu çift sıra kaba kaval silme ile kuşatılmış olup, aynı formlu çökertme içerisine yerleştirilmiştir. Benzer karakterde tutulan ve orta eksenden sağlanan taçkapı ise üç dilimli kemer içerisine alınan sivri kemer formlu kaba kaval silme ile kuşatılmış ve aynı formlu çökertme içerisine yerleştirilmiştir. Ahşap kanatlı kapı yüzeyleri, başlıklarına oyulan geometrik örgelerle süslenmiştir. Zemini, düzgün kesme yüzey taşlarıyla kaplanan son cemaat yerinin kapı ve pencere açıklıklarının çevresi ile revak bölümünün yan duvarları ve kemer köşeliklerine işlenen bitkisel kompozisyonlu kalemişi süslemeler, son onarımda yenilenmiştir. Revak

kemerlerinin birbirine bağlandığı kısımlardan birer pilastırla vurgulanan kuzey cephe, alt sıradaki daha büyük çift sıra tuğladan testere dişi formunda saçakla nihayetlenmektedir.

Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan 40 m. yükseklikteki tuğla minare, yukarıya doğru daralmaktadır (Res. 930). Sekizgen gövdeli minarenin her yüzeyi, aynı karakterde, geometrik örgelerden oluşan tuğla bezemelerle hareketlendirilmiştir. Batı cephesinde yer alan ve son onarımda yenilenen ahşap kanatlı dikdörtgen kesitli kapıdan geçilen minareye, taştan 130 basamaklı dönel merdivenle çıkılmaktadır. Dağınık şekilde ve küçük ebatlı açıklıklarla ışıklandırılan minarenin şerefe altı, testere dişi formunda frizle kuşatılmıştır. Alemle sonlanan hafif basık prizmatik külahla örtülü minarenin şerefe korkulukları ve örtü sistemi, yakın dönemdendir.

Orta mekanı dilimli küçük bir kubbe ile vurgulanan harim; yanlardan düz tavanla örtülü olup, poligonal planlı tuğla ayak ve konsollara birer yastıkla geçilen yuvarlak kemer dizileri ile mihraba paralel; derinlemesine üç sıra halinde sahinlara bölünmüştür (Res. 931-932). Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve üç kenarlı mihrap nişi, sivri formlu kaba kaval silme ile kuşatılmış ve kalemişi tekniği ile yapılan dört farklı bitkisel dekorasyonlu bordürle sınırlandırılmıştır (Res. 933). Ayet kuşağı ile sonlanan mihrabın köşelik ve tepelik bölümlerinde, aynı motiflerin oluşturduğu kompozisyonların tekrar edildiği izlenmektedir. Mihrabın batı yönünde bulunan ilk inşaattan kalma ahşap minber, son onarımda boyanmıştır. Orijinalinde, ajurlu süslemelerin ağırlıklı olarak tercih edildiği 11 basamaklı minber kapısı, üç dilimli kemer formunda olup, yuvarlak kemerli sahanlığı, alemle sonlanan konik külahla örtülmüştür. Açıklıkları dış cepheyle aynı karakterde tutulan harimin kapı ve pencere kenarları ile düz tavan örtüsünün dış bordürleri, mihrabı süsleyen bitkisel kompozisyonlarla; orta mekanı örten kubbe ise sekiz kollu göbeğin merkezine işlenen 16 yapraklı çiçek ve boşlukları dolgulayan palmet ve çiçek kıvrımları ile kubbe eteğine doğru, yine aynı bitkisel dekorasyonla süslü madalyonlardan müteşekkil bir programda bezenmiştir. Tamamı son onarımda yenilenen kalemişi süslemelerin pandantiflerde, rumi kıvrımlarla birlikte benzer kompozisyonda uygulandığı izlenebilmektedir.

Onarımı yeni tamamlanan cami günümüzde iyi durumda olup, asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 2.

Yapının Adı: Gabagçöl Camisi

Çizim No: 134.

Resim No: 934-939.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 13 km. güneybatısı; Gabagçöl İlçesi/Merkez.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

 nceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: 1880 yılında yaptırıldığı kitabesinden öğrenilen caminin yerinde, daha önceleri ahşaptan küçük bir mescidin bulunduğu bildirilmektedir⁵⁶⁹. Sovyetler döneminde bir süre kapalı tutulduktan sonra tahıl-buğday ambarına dönüştürülen yapının, 1988 yılında, yerli halkın destekleriyle görmüş olduğu onarım sonrası yeniden asli işlevine kavuşturulduğu öğrenilmektedir. Kuzeybatısından yükselen minaresi, 2000 yılında yaptırılan caminin onarım çalışmaları bugün de, devam etmektedir.

Kitabe: Kuzey cepheden sağlanan giriş kapılarından batı yöne doğru yer alan iki kapı açıklığının üzerindeki kitabelerden; bazı satırlar, yakın dönemde karşılaştığı onarım sırasında boyayla kapatılarak okunması zor hale getirilmiştir.  n a kitabelerinin genel metninden; *“H.1297/M. 1880 yılında, yerli halkın destekleri ile ustalar; Halatalalı Gurba ov Ramazan, Gaplarov Ali ve Uruhov  mer’e”* yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Tanımlama: İlçe merkezinde yer alan cami, yamuk planlı bir avlunun güneybatısına; güneye meyilli bir alana kurulmuş olup, kuzeybatısından yükselen minare ve batıya doğru devam eden  adırvan ve helalar yakın dönemdendir (Res. 934; Hrt. 12). Harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan plan tipindeki yapının kiremit kaplı kırma çatısı sacıa yenilenerek içten düz ahşap tavanı da, demir levhalarla kaplanmıştır ( iz. 134).

Duvar yüzeyleri sıvayla kapanan caminin yapımında moloz taş ve tuğlanın kullanıldığı, doğu-batı cephelerdeki sıva katmanları altından izlenebilmektedir. Oldukça sade tutulan cephelerden güneye yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanında bulunan ikişerden, dört dikdörtgen pencere; batı cephenin güney ucuna doğru iki adet olup, doğu cephe duvarının bugün kapalı tutulan yuvarlak kemerli giriş açıklığının her iki yanında birer adettir (Res. 935). Tamamı demir parmaklıklı pencere açıklıkları, doğu cephede basık kemerlidir.

---

⁵⁶⁹ Memmedli, a.g.e., 2008, s. 115.

Yapıya esas girişin sağlandığı kuzey cephe, kare planlı ayaklara binen yuvarlak kemer dizilerinin oluşturduğu revaklı son cemaat yerine sahiptir (Res. 936). Doğu-batı uçlara basık kemerle açılan son cemaat yerinin tabanı betonarme iken, tavanı düz ahşaptır. Belli aralıklarla dizili harim kapıları, duvar yüzeyinden hafif taşırılmış düşey doğrultuda; doğu-batı uçlardakiler beş dilimli kemerli, orta eksenindeki ise köşelerden testere dişi formunda panoların yüzeyine açılmıştır (Res. 937). İç-içe geçmiş iki yuvarlak kemerli çökertme içerisine yerleştirilen sağır alınlıklı ve dikdörtgen kesitli iki kanatlı ahşap kapılar, sadedir. Revak kemerleri, yanlardan birer pilastırla hareketlendirilen cephenin kemer aralarının süpürgelik seviyesine doğru ortalama 0.60 m.lik bir kısmı, son onarımda fayansla kaplanmıştır. Caminin kuzeybatısından yükselen sekizgen planlı tuğla minaresi de, aynı dönemdedir.

Orta kısımdan, farklı ölçülerde kare kaideli ve poligonal planlı ayakların dönüşümlü olarak iki sıra halinde enine desteklediği düz tavanla örtülü harimin zemini betonla kaplıdır (Res. 938). Güney duvarın orta eksenine yerleştirilen yuvarlak kemerli mihrap nişi, yarı dairesel planlı olup, alt hizasında yer alan dikdörtgen formlu açıklıklarla ışıklandırılmaktadır (Res. 939). Batı yönündeki ahşap minber yakın dönemden olduğu gibi, avizeleri yenilenen iç mekanın kuzeyine mahfil katı yapılmaktadır. Açıklıkları dikdörtgen formlu çerçeve içerisine yerleştirilen caminin herhangi bir süslemesi ulaşmamıştır.

Günümüze özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan yapı, asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 3.

Yapının Adı: İtitala Köyü Mescidi.

Çizim No: 135-136.

Resim No: 940-943.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 23 km. güneydoğusu, İtitala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin kuzey cephe duvarının batı yönüne ve alt sıra açıklıklarının orta hizasına, sonraki dönemde boyayla yazılı Hicri takviminde, 1910 yılına tekabül eden tarihin yapım yılı olabileceği muhtemeldir. Yapım tekniği ve özellikleri bakımından da, bu tarihlerde yapılmış olması muhtemel mescidin, kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde, 1905 yılında Usta Kemal Beşir oğlu tarafından inşa edildiği kaydedilmiştir⁵⁷⁰.

Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan yapının, 1990'lı yılların başlarında, köy halkının destekleriyle geçirdiği onarım sonrası yeniden ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde bulunan mescit, yamuk planlı bir avlunun güneyine; kuzey-güney doğrultusunda kurulmuştur (Çiz. 135; Res. 940; Hrt. 12). Büyük bir bölümü sağlam durumda ulaşan mescidin kuzeyinde, ilk inşaattan kalma dairesel planlı şadırvan kalıntısı mevcuttur. Mihraba paralel, dikdörtgen şemada gelişen yapı içten düz tavan; dıştan kırma çatıyla örtülmüştür. Çatı kaplaması son onarımda saca yenilenerek mahya kısmından sembolik bir de minare yükseltilen mescidin harim ve son cemaat yeri tavanı bu sırada lambri ile kaplanmış olup, son cemaat yeri zemini renkli taşlarla döşenmiştir. Ayrıca, harim ve iç mekanda bulunan mimari elemanlar boyanarak, mihrap süslemeleri de yenilenmiştir.

Ana malzemesi tuğla olan mescidin iç mekanında ahşaptan yararlanılmıştır. Beden duvarları yeterince yüksek tutulan yapının güney cephesi, dışa üç kenarlı çıkıntı yapan mihrap nişinin her iki yanına ikişer adet ve iki sıra halinde, toplamda sekiz pencere açıklığı yerleştirilerek çözülmüştür. Pencere açıklıkları altı sırada basık; üst sırada ise yuvarlak kemerli olup, tuğladan kare formlu panolarla sınırlandırılan cephenin kat seviyeleri, sıçandişi formunda tek sıra silmeyle belirlenmiş ve üstten, dış sıralı çift silmeyle sonlanmıştır. Benzer karakterde tutulan doğu-batı cephelerde, pencere açıklıkları ikişer sıra ve dörder adettir (Res. 941).

---

⁵⁷⁰ Balaken Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4150.

Yapıya girişin sağlandığı kuzey cephe, tuğladan kare planlı ayaklara binen yuvarlak kemerli ve düz ahşap tavanlı son cemaat yerine sahiptir (Çiz. 136; Res. 942). Ayaklara çift yastıkla geçilen ve üstten, çift sıra tuğla silmeyle vurgulanan revak kemerleri, doğu-batı uçlara kadar açılmaktadır. Zemini, yakın zamanda renkli taşlarla kaplanan son cemaat yerinin kuzeye bakan kemer dizileri, köşeliklerine işlenen “T” formu sarkıtlarla hareketlendirilerek dış sıralı çift sıra silmeyle nihayetlenmektedir. Harime, ahşap kanatlı üç kapıyla açılan kuzey cephede, ikisi alt sırada olmak üzere toplamda yedi pencere açıklığı mevcuttur. Diğer cephelerle aynı karakterdeki açıklıklardan alt sıradakilerin tamamı demir parmaklıklıdır. Ayrıca, giriş açıklıklarından orta ekseninde yer alanı, düşey doğrultuda yuvarlak kemerli olup, doğu-batı yöndekiler, basık kemerlidirler. Tamamı kare formu panolarla sınırlandırılan açıklıklardan taçkapı, atnalı formunda tek sıra tuğla silmeyle vurgulanmıştır. Kat seviyesi, köşelerden üçgen sarkıtlı sıçandişi formunda bir tür geometrik kuşakla belirlenen cephenin üstten, dış sıralı çift sıra saçak frizi ile çevrelendiği izlenmektedir.

Yuvarlak kemer dizileri ile mihraba paralel derinlemesine iki sahına ayrılan harimin kible duvarının orta ekseninde, düşey dikdörtgen bir çökertme içerisine yerleştirilen üç kenarlı ve sivri kemerli mihrap nişi yer almaktadır (Res. 943). Süslemeleri son onarımda uyumsuz ve abartılı kompozisyonlarla yenilenen mihrabın batı ucunda bulunan ahşap minber, orijinal olup, onarım sırasında boyanmıştır. Zemini betonarme iken, ahşaptan düz tavanla örtülü harimin, tavan örtüsünü destekleyen düşey taşıyıcılar, mihraba dik uzanan ahşap gergilerle kenetlenmiştir. Açıklıkları dış cepheyle aynı düzende tutulan yapıda, mihrabın doğu ve batı yönlerinde bulunan alt sıra pencerelerinin orta hizasına, dikdörtgen kesitli ve ahşap kapaklı birer dolap yerleştirilmiştir.

Mescit, günümüzde orijinal fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 4.

Yapının Adı: Kateh Köyü Mescidi.

Çizim No: 137-138.

Resim No: 944-948.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 11 km. güneydoğusu, Kateh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2007.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan ve hiçbir kaynakta adına rastlanılmayan mescidin yapım tekniği ve mimari özelliklerinin yanı sıra, iç mekanında bulunan 1910 tarihli orijinal minberin, eserin yapım yılına yakın dönemde inşa edildiği ihtimaline dayanarak, XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan mescidin, yakın zamanda, yerli halkın destekleriyle onarılarak yeniden asli işlevine dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde; yamuk planlı bir avlunun güneybatısına kurulan mescit, harimin kuzey-güney doğrultusunda; enine dikdörtgen biçimlenişi ile ortaya çıkan plan tipindedir (Çiz. 137; Res. 944; Hrt. 12). Çatı konstrüksiyonu içten düz ahşap tavan; dıştan kırma çatı şeklinde tasarlanan yapının harim ve son cemaat yeri, yakın zamanda boyanmıştır. Ayrıca, çatı kaplaması da aynı sırada sacıla yenilenerek mahya kısmından sembolik bir de minare yükseltilmiştir.

İrili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü yapıda, yer-yer tuğladan da yararlanılmıştır. İç mekanında, ağırlıklı olarak ahşap malzemenin tercih edildiği mescidin son cemaat yeri zemini, son onarımda renkli taşlarla döşenmiştir.

Güneye beş kenarlı çıkıntı yapan moloz taş örgülü mihrap nişinin yanlarına simetrik şekilde yerleştirilen pencere açıklıkları, tuğladan dikdörtgen çerçeve ile sınırlandırılmış olup, iç-içe geçmiş iki yuvarlak kemerli çökertme içerisine yerleştirilmiştir (Res. 945). Pencere açıklıkları son onarımda yenilenen cephe, üstten, biri diğerinin altına çekilmiş üç sıra tuğla silme ile nihayetlenmektedir. Aynı düzende tutulan doğu-batı cephelerde, pencere açıklıkları üçer adettir (Res. 946).

Yuvarlak kemerli revaklı son cemaat yerine sahip olan kuzey cephede; yapıya girişin sağlandığı üç kapı ile diğer cephelerle aynı karakterde iki pencere açıklığı mevcuttur (Çiz.

138; Res. 947). Alınlıklarında, kitabe yerine ait olması muhtemel, yatay dikdörtgen formlu birer niş bulunan kapı açıklıkları; üçgen formlu dekoratif tepelik bölümü ile sonlanan pilastırlarla sınırlandırılmış olup, çift yuvarlak kemerli çökertme içerisine alınmıştır. Ayrıca, poligonal planlı tuğla ayaklara çift yastıkla geçilen revak kemerleri, ön yüzden, kare formlu panolarla vurgulanmış olup, yanlardan birer pilastırla sınırlandırılan cephenin, üstten, çift sıra; sapak ve “T” formlu geometrik saçak frizleriyle sonlandığı izlenmektedir.

Mihraba paralel yuvarlak kemer dizilerinin taşıdığı düz ahşap tavanla örtülü harim, derinlemesine üç sahına bölünmüştür (Res. 948). Kible duvarının orta ekseninde yer alan sivri kemerli ve yarı dairesel planlı mihrap nişi, sivri kemerli çift çökertme içerisine alınmıştır. Dikdörtgen bir çerçeveye sınırlandırılan mihrabın batı ucunda bulunan ahşaptan orijinal minber, yakın zamanda boyanmıştır. Açıklıkları dış cepheyle aynı formda tutulan mescidin, herhangi bir süslemesi ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan yapı, şuan orijinal fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 5.

Yapının Adı: Hanife Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 949-950.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 5 km. güneydoğusu, Hanife Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğünde XIV. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescidin⁵⁷¹ günümüze okunamayacak durumda ulaşan kitabesinde, Hicri takvimi ile 1911 yılına tekabül eden bir tarih yazılıdır. Onarım kitabesi olduğu muhtemel bu yazıtın dışında, yapı hakkında bilgi verecek herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Özgünlüğünü tamamen yitiren mescidin kaydedilen tarihte inşa edildiğini belgeler hiçbir iz bulunmamakla birlikte, köyün eski bir mezarlığı içerisinde yer almış olması, kentin tarihi değer taşıyan yapılarından birisi olabileceğini akla getirmektedir.

Sovyetler döneminde uzun süre terk edilmiş durumda; boş bekletilen yapının, 1990'lı yılların başlarından itibaren köy halkının destekleriyle onarılarak asli işlevine geri dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Tanımlama: Bugün köy mezarlığı içerisinde, yer alan yapı; harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan şemanı tekrarlamaktadır (Res. 949; Hrt. 12). İç mekanı kapalı bulunduğundan dolayı incelenemeyen mescidin kırma çatı altında toplanan dış örtüsünün, orijinaline oranla daha basık ve alçak tutulan saca kaplı örtü sistemi ile yenilendiği anlaşılmaktadır. Bu sırada aynı zamanda kuzey ve doğu beden duvarlarının çimentoyla sıvanarak kuzey cepheye, kolonlarla desteklenen; üç yandan açık, sundurma çatılı bir son cemaat yeri eklendiği de görülmektedir.

Yapımında moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı, güney ve batı cephelerinden anlaşılmaktadır. Mescidin, orijinalliğini kısmen de olsa koruyabilen bu cephelerden güneyde; dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına asimetrik şekilde yerleştirilen pencere açıklıkları, doğu yönde bir; batı yönde iki adet olup, yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklıdır. Tuğladan poligonal planlı beş ayakla desteklenen cephe, sundurma çatı altına alınmıştır (Res. 950). Benzer düzende tutulan batı cephede, düz ahşap

---

⁵⁷¹ Balaken Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4152.

atkılı birer pencerenin ortasına, yuvarlak kemerle kuşatılmış, sağır alınlıklı ve düşey dikdörtgen giriş açıklığı yerleştirilmiştir. İki kanatlı ahşap kapısı sonraki dönemlerde yenilenen mescidin diğer giriş açıklıkları, kuzey cephenin orta kısmında dikdörtgen kesitli; doğu cephenin kuzey ucuna doğruysa düşey doğrultuda yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklıdır. Şiferle kaplı sundurma çatıyla örtülen cepheler, zaman içerisinde karşılaştığı gelişigüzel onarımlarla önemli ölçüde değişikliğe uğratılmıştır.

Halen ibadete açık tutulan yapı, orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 6.

Yapının Adı: Tülü Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 951-953.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 6 km. kuzeybatısı, Tülü Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1904 yılında köy halkı tarafından yaptırıldığını öğrendiğimiz yapıyla ilgili literatürde hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır. Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılan mescit, Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte, yerli halkın destekleriyle onararak yeniden ibadete açılmıştır.

Kitabe: Güney cephede; mihrap çıkıntısının batı ucundaki duvar yüzeyinin orta kısmında bulunan kare formlu niş içerisinde, iki satırlık inşa kitabesi yer almaktadır (Res. 951). Nesih hat çeşidi ile kabartma tekniği kullanılarak yazılan Arapça kitabe; *“Bu mescit H.1322/M. 1904 senesinde, köy halkının destekleriyle inşa edilmiştir”*, anlamında bir metin yazılıdır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan yapı, benzerleri ile aynı şemada; harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan plan tipinde tasarlanmıştır (Res. 952; Hrt. 12). İnceleme sırasında kapalı bulunan mescidin kırma çatı altında toplanan dış örtüsündeki kaplama malzemenin, son onarımda yenilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, güneye doğru uzatılan sundurma çatı örtüsü de, bu sırada yapılmıştır.

Kaba yonu, moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin güney cephesi; dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin doğu yönüne bir; batı yönüne iki pencere açılarak çözülmüştür (Res. 953). Tuğladan basık kemerli pencerelerin yanlardan, tuğlaların dönüşümlü olarak üç sıra yatay ve dikey istifiyle oluşturulan örgü düzeniyle hareketlendirildiği görülmektedir.

Doğu ve kuzey cepheleri sağır tutulan yapıya, son dönemlerde yenilenen demirden iki kanatlı eyvan kapısından geçilerek ulaşılmaktadır. Güney cepheyle benzer karakterdeki batı cephede, orta eksenden sağlanan giriş açıklığının yanlarına, bu yöne bakan hücrelere ait birer pencere açılmıştır. İki basamaklı yükseltide yer alan eyvan girişi, dikdörtgen çökertme içerisine yerleştirilmiş yuvarlak kemerli açıklıktan ibarettir.

Günümüze, özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşan yapı, şuan orijinal fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 7.

Yapının Adı: Kullar Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 954-955.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 4 km. kuzeybatısı, Kullar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Herhangi bir kaynakta adı geçmeyen ve kitabesi ulaşmayan mescidin yapım tekniği ve mimari özelliklerinin yanı sıra, kurulduğu yer itibarıyla de, XIX. yüzyıl içerisinde inşa edilmiş olabileceği mümkün görülmektedir.

Sovyetler döneminde uzun süre boş bekletilen yapı, yakın zamanda köy halkının destekleriyle geçirdiği onarım sonrası ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Köy Mezarlığı içerisinde bulunan yapı, hacim biçimlenişinin kuzey-güney doğrultusunda; enine gelişen örneklerindendir (Res. 954; Hrt. 12). Dıştan son onarımda saca kaplanan kırma çatılı mescidin, içten, düz tavanla örtülü olduğu görülmektedir⁵⁷². Batı cephesine yakın zamanda ek üniteler eklenen mescidin doğu cephesi, üç taraftan açık; sundurma çatıyla örtülü son cemaat yerine dönüştürülmüştür.

Moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin güney cephesinde, dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrabın doğusuna bir; batı ucuna ise iki adet tuğladan basık kemerli pencere açıklıkları mevcuttur. Oldukça sade tutulan cephe düzenlemesi kuzeyde sağır olup, batıda, yakın zamanda eklenen ek ünitelere ait kalkık kemerli giriş açıklığı ile güney yönde iki; kuzeye doğruysa tek basık kemerli pencere açıklığı şeklindedir (Res. 955).

Mescide esas girişin sağlandığı doğu cephenin de, son onarımda elden geçtiği görülmektedir. Zemin renkli taşlarla döşenen sundurma çatılı örtülü son cemaat yeri tavanı, içten lambri ile kaplanmıştır. Kuzey yönünde basık kemerli giriş açıklığı bulunan cephenin güney ucuna, aynı formlu tek pencere açılmıştır.

Özgünlüğünü büyük ölçüde yitirerek ulaşan yapı, halen asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

---

⁵⁷² Kapalı olduğundan dolayı iç mekânı incelenemeyen mescidin dıştan görülebildiği kadarıyla; düz tavanla örtülü olup, herhangi bir süslemesi bulunmamasıyla birlikte, yakın zamanda boyanarak, orijinalliğini büyük ölçüde kaybettiği söylenebilir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 8.

Yapının Adı: Mahamalar Köyü Mescidi.

Çizim No: 139.

Resim No: 956-958.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 3 km. kuzeydoğusu, Mahamalar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Ağustos 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğünde, XVIII.-XIX. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen mescidin⁵⁷³ banisi, yapıldığı tarih ve ne amaçlarla inşa edildiğine dair hiçbir bilgi ve belgeye rastlanılmamıştır. Benzer örneklerden yola çıkarak yapım malzemesi ve mimari özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, XIX. yüzyılda inşa edilmiş olması mümkün görülebilir. Sovyetler döneminde uzun süre bakımsız halde bekletilen mescidin yakın zamanlarda, köy halkı tarafından onarılarak ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde bulunan mescit, kuzey-güney doğrultusunda gelişen enine dikdörtgen şemada tasarlanmıştır (Çiz. 139; Res. 956; Hrt. 12). Önemli ölçüde değişikliğe uğrayarak ulaşan mescit, içten, son onarımda suntaıyla kaplı düz tavanla örtülmüşken, dıştan, sacıa yenilenen kırma çatı altında toplanmıştır. Bu sırada aynı zamanda, çatı eteği doğuya doğru uzatılarak, önlerden, kolonlarla desteklenen üç taraftan açık; son cemaat yeri olacak şekilde düzenlenmiştir.

İnşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü mescidin güney cephesi, orta ekseninden çıkıntı yapan yarı dairesel planlı tuğla örgülü mihrabın doğusunda bir; batı yönünde ise iki adet tuğladan basık kemerli pencere açıklığı yerleştirilerek çözülmüştür (Res. 957). Moloz taş subasman üzerine daha içerlek tutulan cephenin, biri diğerinden daha içeri çekilmiş üç sıra tuğla silme ile nihayetlendiği izlenmektedir. Benzer karakterde tutulan batı cephe sağır olup, kuzey cephede, giriş açıklığından pencereye dönüştürülen düz ahşap atkılı ve basık kemerli tek açıklık bulunmaktadır.

Duvar ve tavanı lambri ile kaplanan son cemaat yeri zemini, renkli taş döşelidir. Ayrıca, kolon araları yerden, ortalama 0.75 m. yüksekliğe kadar tuğlayla örülerek, renkli yüzey taşlarıyla kaplanan doğu cephede, onarım sırasında yenilenen dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşaptan iki giriş açıklığı mevcuttur.

---

⁵⁷³ Balaken Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4140.

Poligonal planlı tuğladan iki ayakla desteklenen harim, yakın zamanda suntayla kaplanan düz tavanla örtülü olup, beton tabanlıdır (Res. 958). Güney duvarın orta ekseninde, yuvarlak formu kemerle kuşatılan yarı dairesel planlı ve yuvarlak kemerli mihrap nişi yer almaktadır. Oldukça sade tutulan mihrap, alt kısma doğru doğu yönündeki kare formu küçük açıklıkla ışıklandırılmaktadır.

Açıklıkları dikdörtgen formu çökertme içerisine alınan harimin cephe duvarları, yerden 1.40 m. yüksekliğe kadar son onarımda lambri ile kaplanmıştır.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescit, günümüzde asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 9.

Yapının Adı: Cederovtala Köyü Mescidi.

Çizim No: 140.

Resim No: 959-961.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 8 km. güneyi, Cederovtala Köyü⁵⁷⁴.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan ve hakkında hiçbir bilgi ve belgeye rastlanılmayan yapının, benzer örneklerden yola XIX. yüzyıl içerisinde inşa edildiği söylenebilir. Sovyetler döneminde bir süre köy ambarı, daha sonraki dönemlerde ise mağaza olarak kullanılan mescit, 1990'lı yılların başlarında, yerli halkın destekleriyle onarılarak ibadete açılmıştır.

Tanımlama: Köy merkezindeki büyük bir alana kurulu yapı, harimin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan şemayı tekrarlamaktadır (Res. 959; Hrt. 12). İçten düz ahşap tavanla örtülü mescit, dıştan, sonraki bir dönemde şiferle yenilenen kırma çatı altında toplanmıştır. Kuzey cephesinin doğu-batı uçlarında birer ek yapı bulunan mescit, son onarımda içten ve dıştan tamamen boyanmıştır.

Yapımında orta boy moloz taşın yanı sıra, yer-yer tuğladan da yararlanılarak dolgu duvar tekniğinde örülen yapıda, derzler kireçle sıvanarak kapatılmıştır. Son onarımda boyanan cephe duvarlarından güney cephede, dışa yarı dairesel çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişinin yanlarında, tuğladan basık kemerli birer pencere mevcuttur (Res. 960). Şiferle kaplı sundurma çatıyla koruma altına alınan mihrap çıkıntısının göbek kısmında, iç tarafı aydınlatan kare formlu ve küçük ölçekli, simetrik birer açıklık yer almaktadır. Aynı teknikte örülen diğer cephelerden doğu cephenin orta ekseninde, basık kemerli tek giriş açıklığı bulunurken; batı cephenin güney yönüne doğru aynı formlu tek pencere açıklığı mevcuttur.

Mescide asıl girişin sağlandığı kuzey cephede; orta eksende yer alan tuğladan yuvarlak kemerli eyvandan geçilerek girilen dikdörtgen kesitli harim kapısı ile doğu-batı uçlarda, aynı kesitli karşılıklı birer kapısı bulunan ve kuzeye basık kemerli birer pencereyle açılan dikdörtgen planlı ek mekanlar yer almaktadır.

Kolonlarla desteklenen beton zeminli ve düz ahşap tavanlı harimin kible duvarının orta ekseninde yer alan mihrap, yuvarlak kemerli ve yarı dairesel planlıdır (Res. 961). Açıklıkları

---

⁵⁷⁴ Köy adının Avarca, dar anlamına gelen cederab, kelimesinden türediği öğrenilmektedir.

dikdörtgen çökertme içerisine alınan harimin kuzey cephe duvarının kapı açıklığı yanına, simetrik şekilde birer kare formlu yüzeysel niş yerleştirilmiştir.

Herhangi bir süslemesi ulaşmayan mescit, günümüzde asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 10.

Yapının Adı: Kortala Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 962.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 14 km. güneydoğusu, Kortala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan mescidin 1910 yılında inşa edildiği öğrenilmektedir⁵⁷⁵. Sovyetler döneminde uzun süre harap halde bekletilen yapı, köy halkının destekleriyle yakın zamanda kısmi onarım görmüştür.

Tanımlama: Köy mezarlığında bulunan yapı, güneye hafif eğimli bir alana, enine dikdörtgen şemada kurulmuştur (Res. 962; Hrt. 12). İç mekanı kapalı bulunan mescit, sonraki bir dönemde şiferle yenilenen yapıya hakim, kırma çatı altında toplanmıştır.

Yapımında moloz taş ve tuğla kullanılan mescidin güneye poligonal çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına simetrik şekilde ikişer adet tuğladan basık kemerli pencere açıklıkları yerleştirilmiştir. Demir parmaklıklı açıklıklar benzer karakterde tutulan doğu cephede iki; batı cephede ise bir adet olup, ahşap kapalıdır.

Mescide girişin sağlandığı kuzey cephede, doğu-batı uçlarda yer alan eyvandan geçilerek girilen dikdörtgen kesitli ve iki kanatlı ahşaptan birer kapıyla harime; bu açıklıkların doğu-batı yönlerinde karşılıklı yerleştirilen aynı formlu kapılardan ise yapıya bu yönden eklenen ek ünitelere girilmektedir. Uzun süredir kullanılmayan ek mekanlar, aynı zamanda kuzeye birer basık kemerli ve kapalı pencereyle açılmaktadır.

Yakın zamanda elden geçen mescid, günümüze, özgünlüğünü önemli ölçüde yitirerek ulaşmıştır. Onarım gerektiren yapı, bugün kullanılmamaktadır.

---

⁵⁷⁵ Balaken Kültür Müdürlüğü Devlet Arşivi Kayıtları, Envanter No: 4151.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 11.

Yapının Adı: Şambul Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 963-964.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 13 km. güneydoğusu, Şambul Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Hakkında hiçbir bilgi ve belgeye rastlanılmayan yapının XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyılın başlarında yaptırıldığı kuvvetle muhtemeldir.

Sovyetler döneminde uzun süre bakımsız halde boş bekletilen mescit, yakın zamanda köy halkı tarafından onararak kullanıma açılmıştır. Bu onarım sırasında mescidin doğu cephesine, eyvan vasıtasıyla dikdörtgen planlı ek bir ünite daha eklenerek, şiferle kaplı tek çatı altına alınmıştır.

Tanımlama: Köy Mezarlığı içerisinde bulunan mescit, harimin kuzey-güney doğrultusunda, enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan şemada tasarlanmış olup, içten düz ahşap tavanla örtülü yapı; doğusuna eklenen ek yapıyla birlikte son onarımda, şifer kaplı kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 963; Hrt. 12). İç mekanı da aynı sırada elden geçirilen mescidin harim duvarları boyanarak yarıya kadar lambri ile kaplanmış ve tavanı içten suntayla örtülmüştür.

Moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde örüldüğü mescidin güneye yarı dairesel çıkıntı yapan tuğla örgülü mihrap nişinin yanlarına simetrik şekilde yerleştirilen dikdörtgen kesitli birer pencere bulunmaktadır. Aynı formulu pencere açıklığı batı cephede bir adet olup, kuzey cephe sağır tutulmuştur. Orta eksene yakın, sonradan oluşturulan dikdörtgen kesitli eyvandan geçilerek ulaşılan doğu cephe ise yapıya tek giriş açıklığı yerleştirilerek çözülmüştür.

Beton zeminli harimin güney duvarının orta ekseninde yer alan mihrap nişi, yuvarlak kemerli ve yarı daireseldir (Res. 964). Mihraba paralel ahşap direklerle enine desteklenen harimin suntayla kaplı tavan örtüsü, son onarımdandır.

Açıklıkları dış cepheyle aynı tutulan yapıdan, herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan mescit, asli işlevini yerine getirmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 2. 12.

Yapının Adı: Meşesambul Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 965-967.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 15 km. güneyi, Meşesambul Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesinden, 1896 yılında köy halkı tarafından yaptırıldığını öğrendiğimiz yapı, Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanılmış olup, 1990'lı yıllarda yerli halkın destekleriyle onarılıp yeniden kullanıma açılmıştır.

Kitabe: Güney cephede; mihrap çıkıntısının doğu ucunda yer alan pencere yukarısındaki dikdörtgen niş içerisinde, taş üzerine kabartma olarak yazılı iki satırlık kitabe yer almaktadır (Res. 965). Nesih hat çeşidiyle yazılı Arapça kitabe; *“Bu mescit, H.1314/M. 1896 yılında, köy halkı tarafından inşa edilmiştir”* anlamında bir metin içermektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan yapı, kuzey-güney doğrultusunda kurulmuş olup, içten düz tavan; dıştan kırma çatı altında toplanmıştır (Res. 966; Hrt. 12). Harim ve dış cephe duvarları son onarımda boyanan mescit, aynı sırada içten suntayla örtülerek şiferle kaplanmıştır. Tek girişi güney cephenin doğu yönünden sağlanan mescidin, bu cephenin kuzey yönüne eklenen dikdörtgen planlı ek bir yapısı bulunmaktadır. Aynı zamanda tek çatı altında toplanan yapıda, güney cephenin doğu ucu ile doğu cephenin güney yönleri iki taraftan açık bırakılarak, son cemaat yeri şeklinde düzenlenmiştir.

İnşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğlanın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı mescidin batı ve kuzey cepheleri sağır tutulmuş iken, doğu cephesinde; bu yöne bakan ek üniteye ait dikdörtgen kesitli tek pencere açıklığı mevcuttur.

Mescide giriş açıklığının da bulunduğu güney cephe; doğu yönüne, doğu cephenin güney kısmını da saran iki yönden açık bir son cemaat yeri eklenmiş olup, batı uca doğru, yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına birer dikdörtgen kesitli pencere açıklıkları yerleştirilerek çözülmüştür.

Dikdörtgen kesitli tek kanatlı ahşap kapıyla girilen harim tavanı, yakın zamanda suntayla örtülmüş ve zemini asfaltlanmıştır. Güney duvarın orta ekseninde yer alan düşey doğrultudaki mihrap nişi, sivri kemerli ve yarı dairesel planlıdır (Res. 967). Dış cepheyle aynı karakterde

tutulan kapı ve pencere açıklıklarının dışında, mihrap nişinin her iki yanında ve batı cephe duvarının güney yönünde, yatay dikdörtgen kesitli birer niş bulunmaktadır.

Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapı, asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 13.

Yapının Adı: Halatala Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 968-969.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 23 km. güneybatısı, Halatala Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: 1835 yılında inşa edildiği bildirilen mescidin Sovyetler döneminde köy ambarı olarak kullanıldığı; 1992-94 yıllarında görmüş olduğu onarım sonrasında yeniden asli işlevine geri dönüştürüldüğü öğrenilmektedir.

Kitabe: Yapıya girişin sağlandığı kapı açıklığı üzerinde, son onarımda monte edilen demir levha üzerine yazılı Avarca kitabede; *“Gebeobanın mescidi, 1835 yılında inşa edilmiş ve 1992-94 yıllarında onarım görmüştür”* anlamında bir metnin yer aldığı bildirilmektedir (Res. 968)⁵⁷⁶.

Tanımlama: Köy merkezinde, bir bahçe içerisinde yer alan yapı, hacim biçimlenişinin enine gelişen örneklerindendir (Res. 969; Hrt. 12). İnceleme zamanı kapalı olduğundan dolayı iç mekanı görülemeyen mescidin dıştan, son onarımda şiferle yenilenen kırma çatı altında toplandığı görülmektedir. Bu sırada aynı zamanda cephe duvarları da boyanarak, harim ve ek mekana açılan giriş kapıları yenilenmiştir.

Moloz taş ve tuğlayla inşa edildiği anlaşılan mescidin beden duvarları, yakın zamanda sıvanmış ve boyanmıştır. Güney cepheye yarı dairesel çıkıntı yapan mihrap nişinin yanlarına açılan birer pencere, dikdörtgen kesitlidir. Doğu cephede aynı formu tek penceresi bulunan mescidin batı cephesi sağır olup, yapıya girişin sağlandığı kuzey cephede, birisi, bu cepheye batı yönden eklenen ek mekana ait olmak üzere son onarımda yenilenen ahşap kanatlı iki kapı açıklığı mevcuttur.

Oldukça sade tutulan yapı, günümüzde, orijinal fonksiyonunu yerine getirmektedir.

---

⁵⁷⁶ Kitabenin çevirisinden dolayı köy imamı Muhammed Memmedli'ye teşekkür ediyorum.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 14.

Yapının Adı: Yeni Şerif Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 970.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneybatısı, Yeni Şerif Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Giriş açıklığı üzerine monte edilen ahşap çerçeve yüzeyine, Hicri takvimi ile boyayla yazılı 1913 yılının, yapım olabileceği ihtimal dahilindedir. Köy halkının destekleriyle 2007 yılında onarılarak ibadete açılan yapıyla ilgili daha fazla bilgi verecek herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır.

Tanımlama: Köy merkezindeki yamuk planlı bir avlu içerisinde; kuzey-güney doğrultusunda kurulan mescit, içten yakın zamanda suntayla kaplı düz tavan; dıştan, yapıldıktan sonraki bir dönemde, şiferle yenilenen kırma çatı ile örtülmüştür (Res. 970; Hrt. 12). Son onarımda iç mekanı tamamen elden geçirilen yapının son cemaat yeri ve batı cephesi de bu sırada boyanmıştır. Kuzeyden, iki yöne açık son cemaat yerine sahip olan mescidin kuzeydoğu köşesinde, ek bir de ünite yer almaktadır.

İnşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğladan yararlanılan mescidin güney cephesinde, dışa yarı dairesel çıkıntı yapan mihrabın batı ucuna bir; doğu ucuna iki adet tuğladan basık kemerli pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Doğu yöndeki ek mekana ait açıklıklardan harim pencereleri ahşap kapaklıdır. Ek mekana giriş açıklığı ise doğu cephe duvarının orta eksenine açılan tuğladan basık kemerli kapıdan sağlanmaktadır.

Batı cephesi sağır tutulan mescide, kuzey cephede yer alan ve sonraki bir dönemde yenilenen dikdörtgen kesitli iki kanatlı ahşap kapıyla girilmektedir.

Suntayla yenilenen harim örtüsü son onarımda daha aşağı çekilmiş olup, güney duvarda yer alan sivri kemerli mihrap nişinin üst kısmı da kapatılmıştır. Yarı dairesel mihrabın doğu-batı uçları ile batı cephe duvarının güney ucunda, yatay dikdörtgen formu birer niş yer almaktadır. Beton zeminli yapının herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

Yapı, günümüzde asli işlevini sürdürmektedir.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 15.

Yapının Adı: Gaysa Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 971.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneybatısı, Gaysa Köyü

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan ve hakkında herhangi bir kaynağa rastlanılmayan mescidin XIX. yüzyılın sonları-XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Özgünlüğünü tamamen yitirerek ulaşan mescit, Sovyetler döneminde batı cephesine eklenen ek üniteyle birlikte aynı çatı altına alınarak uzun süre köy deposu olarak kullanılmıştır. Son on yıl içerisinde, köy halkının destekleriyle yüzeysel bir onarım geçiren yapı, henüz kapalı tutulmaktadır.

Tanımlama: Köy merkezinde yer alan mescit, harimin, kuzey-güney doğrultusunda geliştiği plan tipindedir (Res. 971; Hrt. 12). Uzun süre farklı amaçla kullanılan mescidin, batı yönüne ek bir yapı eklenildiği gibi, harim, doğu yönünden duvarla bölünerek bu yönde yeni bir mekan oluşturulmuş; şiferle kaplı aynı çatı altında toplanan mekanlar, içten ve dıştan boyanmıştır.

Sıvalı yüzeylerinden malzeme ve yapım tekniği tam olarak belirlenemeyen mescidin cephe düzenlemesi de, orijinallliğini kaybetmiştir.

Diğerleri kapalı tutulan mekanlardan, büyük ölçüde değişikliğe uğratıldığı anlaşılan harimin güney duvarında, doğu yönüne kaymış durumdaki mihrap nişi, düşey doğrultuda, yuvarlak kemerli ve yarı dairesel planlıdır. Beton zeminli harim, düz ahşap tavanla örtülü olup, herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

Mescit, günümüzde kapalı tutulmaktadır.

Katalog No: 2. 4. 1. 1. 16.

Yapının Adı: Şerif Köyü Mescidi.

Çizim No: -

Resim No: 972.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneybatısı, Şerif Köyü

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Literatürde adı geçmeyen yapının XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği, yapım malzemesi ve tekniğinden anlaşılmaktadır. Bugün tamamen yenilenen mescidin, en son 2008 yılında köy halkının yardımlarıyla onarılarak ibadete açıldığı öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde bulunan mescit, yamuk planlı bir avlunun güneydoğusuna; kuzey-güney doğrultusunda kurulmuştur (Res. 972; Hrt. 12). Alelade bir onarım geçirerek tamamen yenilenen mescidin kuzey cephesine kubik taşı ve tuğlayla son cemaat yeri eklendiği gibi, doğu ve batı cephelerine aynı malzemeden birer ek birim yapılmıştır. Sacı kaplı kırma çatı altına alınan mescidin iç mekanı, lambri ile kaplanmıştır.

Orijinal kısımları sıvalı olduğundan malzeme ve tekniği hakkında bir fikir elde edilemeyen yapının yakın zamanda inşa edilen bölümlerinde; kubik taşı ve tuğla kullanılmıştır. Cephe düzenlemesi tamamen değiştirilen mescidin iç mekanı da, özgünlüğünü yitirmiştir. Güney duvarda yer alan mihrap nişi ile duvar ve tavanı lambri ile kaplanan harim tabanı beton döşelidir.

Yan hücreleri kapalı bulunan yapıdan herhangi bir süsleme ulaşmamıştır.

Halen ibadete açık olan mescit, asli fonksiyonunu sürdürmektedir.

2. 4. 2. Askeri Mimari

2. 4. 2. 1. Kaleler

Katalog No: 2. 4. 2. 1. 1.

Yapının Adı: Peri Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 973-976.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 12 km. kuzeybatısı, Gerekli Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğünde VI.-VII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen kale, günümüze çok az bir kısmıyla ulaşmıştır. Kim tarafından, ne zaman ve hangi amaçlarla inşa edildiğine ilişkin detaylı bir bilgiye rastlanılmayan kalenin inşa tekniği ve malzemesine dayanarak da, bu konuda herhangi bir fikir öne sürmek oldukça güçtür. Ancak, ulaşımı güç, dağ zirvesinde yer alan bu tür kalelerin yerleşim alanı itibariyle Ortaçağ dönemi içerisinde yaptırıldığı ve birden fazla yapım aşaması geçirdiği ihtimal dahilindedir.

Tanımlama: Köy merkezinden yaklaşık 5 km. kuzeyde; dağ eteklerinden başlayıp, zirveye doğru ilerleyen ulaşımı oldukça güç bir alana kurulan kale, kuzeyden dik; diğer yönlerden ise daha meyilli bir arazi yapısı gösteren, çukur bir dere içerisinde (Res. 973; Hrt. 12). Hunbulçay'ın kuzeydoğusundan yükselen yapı, çevresini kuşatan dereler vasıtasıyla etraf bölgelerle irtibat kurabilen, stratejik bakımdan önemli bir bölgeye kurulmuştur.

Günümüzde orman içerisinde kaybolmuş durumdaki kalenin sınırlarını belirleyebilmek mümkün olmamaktadır. Bugün sadece kuzeybatısında, ortalama 0.80 m.den bir sıralanan yarı dairesel planlı burç ve bu yönü çevreleyen sur kalıntıları görülebilen kalenin, kaba yonu ve moloz taş ile birlikte doğal kaya parçalarından da, sur duvarı olacak şekilde yararlanılarak inşa edildiği izlenmektedir (Res. 974-975). Duvar yüzeyleri zamanla oluşan rutubetten yosunla kaplanan yapının bazı yüzey taşlarının yerlerinden söküldüğü görülmektedir. Dış kale ve iç kaleden oluştuğu muhtemel yapı içerisinde, dikdörtgen planlı yapı kalıntıları mevcuttur (Res. 976).

Az bir kısmıyla ayakta kalmayı başaran kale, yok olma durumuna gelmiştir.

Katalog No: 2. 4. 2. 1. 2.

Yapının Adı: Mahamalar Kalesi.

Çizim No: -

Resim No: 977.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 2 km. kuzeydoğusu, Mahamalar Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan kaleyle ilgili kent Kültür Müdürlüğü kayıtlarında, kısa bilgilere rastlanmaktadır⁵⁷⁷. XVIII.-XIX. yüzyıl yapısı olarak gösterilen kalenin, Çar Rusya'sı zamanında yaptırıldığı bildirilmektedir. İçerisinde askeri garnizonun yerleştirildiği muhtemel yapının, kaydedilen dönemlerde inşa edilmiş olabileceği, yapım tekniği ve malzemesinden de anlaşılmaktadır.

Sovyetlerin kurulmasıyla terk edilen yapı, zaman içerisinde karşılaştığı tahribatlardan önemli ölçüde nasibini almıştır.

Tanımlama: Kaleden günümüze ulaşan tek bölüm, Kurbanovlar ailesine ait evin bahçesinde, kısmen ayakta kalmayı başarmıştır (Res. 977; Hrt. 12). Büyük bir bölümü toprak altında kalan yapı kalıntısının, dendanlarla tamamlanan dairesel planlı burç ve duvar kalıntılarının az bir bölümü ayaktaadır.

İrili-ufaklı moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı kalenin düşey doğrultuda mazgallarının üst kesimi belli olmaktadır.

İç kale ve çevresinde yapılacak olan kazı çalışmaları ile kurtarılabilecek durumda iken, bakımsızlıktan yok olma durumuna gelmiştir.

---

⁵⁷⁷ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 22.

2. 4. 2. 2. Surlar

Katalog No: 3. 4. 2. 2. 1.

Yapının Adı: Balaken Seddi.

Çizim No: -

Resim No: 978-979.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 11 km. güneydoğusu, Kateh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Hakkında oldukça sınırlı bilgilere ulaşılan eserin V.-VII. yüzyıllarda; Sasani devrinde inşa edildiği öğrenilmektedir⁵⁷⁸. Bugün, sadece Kateh Köyü ile Zagatala'nın Perzivan bölgesinde kalıntısına ulaşılan seddin, bir zamanlar batıdan; Gürcistan'a kadar uzandığı bildirilmektedir⁵⁷⁹. Zagatala Seddi olarak da bilinen yapının en son, XIX. yüzyılda, bölgede bulunan Çar Rusya'sı Askeri Garnizonu tarafından kullanıldığından bahsedilmektedir⁵⁸⁰.

Tanımlama: Kateh Köyünden kent merkezine giden ana yolun kuzey kanadı üzerinde, yol boyu belirli mesafelerle kalıntısı yaklaşık 2 km. kadar uzayan sur duvarının, Zagatala'nın Perzivan bölgesinde de, az bir kısmı ayaktaadır (Res. 978-979; Hrt. 12). Yapım malzemesi olarak, irili-ufaklı moloz taşın kireç harcıyla örüldüğü duvarın ortalama 3.5 m. yüksekliğe kadarı ayakta olup, geri kalan kısmı yıkık durumda olduğundan, yapı elemanları hakkında herhangi bir bilgi edinilememektedir. Bazı evlerin avlu duvarı olacak şekilde de yararlanıldığı izlenen yapının yüzey taşları, büyük ölçüde kopmuş durumdadır.

Çok az bir kısmıyla ulaşabilen eser, günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı-karşıyadır.

---

⁵⁷⁸ Y. Pahomov, "Zakatalskaya Dlinnaya Stena", **Trudı AGU Kirova**, Seriya İstoricheskaya, Vıpusk I, 1950, s. 12.

⁵⁷⁹ Memmedli, **a.g.e.**, 2008, s. 60.

⁵⁸⁰ **A.e.**, s. 61

2. 4. 2. 3. Gözetleme Kuleleri

Katalog No: 2. 4. 2. 3. 1.

Yapının Adı: Kateh Kulesi.

Çizim No: 141.

Resim No: 980-981.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 12 km. güneydoğusu, Kateh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kent Kültür Müdürlüğü Arşivinde, XIV.-XVII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilen yapıyla⁵⁸¹ ilgili daha detaylı bilgi edinilecek hiçbir bilgi ve belgeye rastlanılmamıştır. Yapım tekniği ve mimari özellikleri bakımından, XVI.-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği düşünülen kulenin, uzun süredir terk edilmiş durumda olduğu öğrenilmektedir.

Tanımlama: Köy merkezinde; “Kombinat Yolu” üzerinde yer alan kule, kuzeye eğimli bir alana kurulmuştur (Res. 980; Hrt. 12). Dıştan 5.90x5.80 m. ölçülerinde kareye yakın planlı yapı, günümüze üst kısmı yıkık durumda ulaşmıştır (Çiz. 141). Şuan ortalama 6.30 m. yüksekliğindeki kule, üç katlıdır.

İnşa malzemesi olarak irili-ufaklı moloz taşın yanı sıra, lentolarda yassı kaya taşları kullanılan yapı, içten ve dıştan kireç harcıyla sıvanmıştır.

Kuzey-güney cephelerinde dağınık şekilde, dikdörtgen formlu ve küçük ebatlı mazgallar bulunan kulenin batı cephesi, orta eksene; birisi kapısı seviyesinde olmak üzere düşey doğrultuda üst-üste iki pencere açılarak çözülmüştür. Aynı formlu mazgalların, bu cephenin üst hizasında yer aldığı izlenmektedir. Doğu cepheye de dağınık şekilde yerleştirilen mazgalların dışında, cephenin güney ucunda; kavisli kısmından, düz lentolu olmadığı muhtemel bir giriş açıklığı ile yukarısında düşey dikdörtgen; orta kısma doğru daha yukarıda ise yuvarlak kemerli ve küçük ölçekli iki pencere açıklığı mevcuttur. Yüzeylerinde çatlamlar görülen cephe duvarlarından bazı kısımlardaki taşlar, yerlerinden sökülmüştür.

İç mekanı kısmen toprakla dolan kulenin kat seviyesini belirleyen ahşap hatıllara ait kare formlu yuvalar, her cephede çiftler adet ve üç sıra halindedir (Res. 981). Yukarıya doğru hafifçe daralan kule, tabandan orta kısma doğru kireçle sıvalıdır.

---

⁵⁸¹ Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 19.

Günümüze kısmen ulaşan kule, şuan harap haldedir.

2. 4. 3. Sivil Mimari

2. 4. 3. 1. Köprüler

Katalog No: 2. 4. 3. 3. 1.

Yapının Adı: Mazımçay Köprüsü.

Çizim No: -

Resim No: 982-983.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 13 km. güneydoğusu, Şambul Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Kitabesi ulaşmayan köprü, kent Kültür Müdürlüğünde XVIII. yüzyıl yapısı olarak kaydedilmiştir⁵⁸². Hakkında herhangi bir yayına rastlanılmayan yapının, XIX. yüzyılın sonlarında; köy yolunun güneye doğru yer değiştirmesiyle birlikte terk edildiği öğrenilmektedir.

Tanımlama: Şambul Mescidi'nin yaklaşık 150 m. kuzeybatısındaki orman içerisinde; ağaç ve çalılıklar içerisinde kaybolmuş durumdaki yapının tempan duvarının üst kısmı yıkıldığı gibi, ayaklarının tamamı ve çevre duvarının önemli bir bölümü de toprak seviyesinden daha aşağıda kalmıştır (Res. 982; Hrt. 12). Mazımçay üzerinde; doğu-batı yönünde kurulan köprü, yuvarlak kemerli iki gözden oluşmaktadır (Res. 983). Düz köprüler grubuna giren yapının ortalama uzunluğu 26.50 m. olup, mansap yönünden, külahı yıkık durumda yarı dairesel planlı selyaranı ile tempan duvarının 2.5 m. yüksekliğe kadarı görülebilmektedir.

Orta boy moloz taşın kireç harcıyla dolgulandığı yapının çevre duvarlarında, tuğla malzemeden yararlanılmıştır. Örgü aralarında otlamalar görülen köprünün yüzey taşları, bazı kısımlardan kopmuş durumdadır.

Uzun süredir terk edildiği anlaşılan köprü, günümüzde bakımsız haldedir.

---

⁵⁸² Balaken Kültür Müdürlüğü Envanter Fişi No: 23.

Katalog No: 2. 4. 3. 3. 2.

Yapının Adı: Kateh Köprüsü.

Çizim No: -

Resim No: 984-985.

Bulunduğu Yer: Balaken'in 16 km. güneydoğusu, Kateh Köyü.

Şehir Haritasındaki Yeri: Harita 12.

İnceleme Tarihi: Eylül 2008.

Tarihçe: Literatürde adı geçmeyen köprünün hangi tarihte, kim tarafından ve ne amaçlarla inşa edildiğine dair hiçbir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Yerleşim alanı itibariyle, Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edilmiş olması ihtimali yüksektir.

Tanımlama: Yapı köy merkezinden kuzeye doğru dağ yoluyla yokuş yukarı, yaklaşık 5 km. yükseklikte; Kateh Şelalesi yakınında ve Kateh Nehri üzerinde; kuzey-güney yönünde kurulmuştur (Res. 984; Hrt. 12). Güneyden az bir bölümüyle ulaşan yapının inşasında, irili-ufaklı moloz taşın kullanıldığı izlenmektedir.

Güney ayağı anakaya üzerine oturtulan köprünün ayak kısmının başlangıcına doğru iç yüzünde, iki sıra halinde üçer adet kare formlu çökertme içerisine yerleştirilen yuvarlak formlu barbakan boşlukları görülmektedir (Res. 985). Güney tempan duvarı yosun ve sarmaşıklarla kaplanan yapı kalıntısı, günümüzde yok olma durumuna gelmiştir.

3. DEĞERLENDİRME

3. 1. Bölge Mimarisinin Genel Özellikleri ile Değerlendirilmesi

3. 1. 1. Dini Mimari

3. 1. 1. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri

—Manastırlar ve Kiliseler⁵⁸³

Çalışma kapsamında ele aldığımız yapıların önemli bir bölümünü dini mimari örnekleri oluşturmaktadır. Aynı alt başlıkta toplayarak Katalog bölümünde irdelenen bu yapıların başında ise mimari dokunun ilkin evrelerinden ulaşan manastırlar gelmektedir. Günümüzde, altı adedi bilinen bu eserlerden daha iyi durumda ulaşan Lekit-Kötüklü’de iki kilise binası, bir şapel ve bir hücre ile fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen iki yapı kalıntısı ve sur duvarlarının giriş kalıntıları ayaktadır. Ancak, Lekit Armatay, Arılıgbine ve Kürmük manastırlarının sadece birer kilise binası; Güllük Manastırının ise Mezar Şapeli az bir kısmıyla gelebilmiştir. Tamamı stratejik özellikli rahat savunulabilen bölgelere kurulan yapılardan özellikle Armatay’a; yakınındaki köy halkından birisinin rehberliği altında, patika yolu izleyerek sarp yamaca doğru tırmanışlarla yaklaşık 3 saatte varılabilmektedir.

Genellikle geniş bir araziye sahip olan bu komplekslerin odak noktasını kiliseler oluşturmaktadır. Kiliseler, birden fazla yapı türü ile bir arada inşa edildikleri gibi, tamamen bağımsız; tek yapılar olarak da yaptırılmışlardır. Tipolojik bakımdan dört grupta sınıflandırabileceğimiz bu yapılardan Alatemir, Aziz Georgios, Karamişe, Mikael Anjelogios, Ninotsminda, Sameba kiliseleri ile Arılıgbine, Bideyiz, Cicihana, Gerekli, Halatala, Hanife, Kazma, Kiş, Kullar, Küngüt, Mazımçay, Orta Zeyzit, Poştbine, Püştetala, Tülü ve Zerne köyleri kiliseleri tek nefli; Lekit-Kötüklü Manastırına bağlı iki kilise ile Kum, Pipan ve Taşbulak kiliseleri üç nefli; Alaverdi Kilisesi, Çüdülübine Kilisesi, Kürmük Manastırı Kilisesi, Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesi, Surp Minas Kilisesi ve Zeyzit Kilisesi haç planlı; Lekit ve Armatay manastırı kiliseleri ile Rus Ortodoks Kilisesi ise merkezi planlıdır.

Genellikle küçük boyutta tasarlanan tek nefli yapılardan Alatemir, Arılıgbine, Aziz Georgios, Karamişe, Kiş, Mikael Anjelogios, Ninotsminda, Poştbine, Sameba ve Tülü Köyü kiliselerinde, apsisin, dışa yarı dairesel formda yansıtıldığı görülürken; Mazımçay Kilisesinde beş kenarlı; Bideyiz, Halatala, Hanife, Kazma, Kullar, Küngüt ve Orta Zeyzit köyleri

---

⁵⁸³ Bu grupta ele alınan yapılardan, mimari özellikleri bakımından hiçbir önem arz etmeyen ve önemli bir kısmı yıkık durumda ulaşan Güllük, Mamruh ve Paşan köyleri şapelleri ile günümüzde kalıntıdan ibaret olan Gaysa Köyü Kilisesi, bu bölümde kapsam dışı bırakılmıştır.

kiliselerinde düz duvarla sınırlandırılan örnekleri denenmiştir⁵⁸⁴. Kendi içerisinde de, bir takım değişikliklere uğratılan bu şemanın Kiş Kilisesinde, sonraki bir dönemde orta mekana kubbe oturtularak, dıştan haçvari görünüm kazandırıldığı görülürken; Aziz Georgios ve Ninotsminda kiliseleri, orijinalinden bu şemada tasarlanmıştır. Bu kiliselerin her ikisinde, aynı zamanda batıdan eklenen iki katlı birer çan kulesi mevcuttur. Aynı formlu çan kulesi, bölgedeki erken örneklerden Tülü Köyü Kilisesinde, kalıntı halinde ulaşmıştır.

Tek nefli kiliselerin büyük boyutlu örneklerinden olan Bideyiz ve Halatala köylerindeki kiliseler, Erken Hristiyan devrinin abidevi yapılarındandır. Beden duvarları yüksek tutulan bu yapılardan Halatala Köyü Kilisesinin kuzeyine, bugün duvar kalıntısından ibaret olan ek bir ünite eklenmiştir. Kesin olmamakla birlikte, şapel olabileceği benzer örneklerden bilinen bu yapı kalıntılarına, Küngüt Kilisesinin kuzeyinde ve Cicihana Köyü Kilisesinin güneybatı ucunda da rastlanmaktadır.

Büyük çoğunluğunun apsis ekseninde, düşey doğrultuda yuvarlak kemerli pencere açıklığı ile kuzey-güney uçlarında kare veya dikdörtgen kesitli birer niş bulunan kiliselere, genelde, batı cephenin orta ekseninde yer alan kapı açıklığından girilmektedir. Ancak, giriş açıklıkları Bideyiz Kilisesinde güney cephenin batı ucu ile batı cephenin orta ekseninde; Halatala Köyü Kilisesinde, kuzey ve batı cephelerin orta ekseninde; Arılıgbine, Aziz Georgios, Mazımçay ve Ninotsminda kiliselerinde ise kuzey, güney ve batı cephelerde yer almaktadır. Bazı yapılarda asimetrik yerleştirilen kapı açıklıkları, Ninotsminda Kilisesinin kuzey cephesinde, sonradan örülerek kapatılmıştır.

Hristiyanlığın erken devirlerinden itibaren sevilerek uygulanan bu plan şemasının aynı coğrafyada Mingeçevir Kilisesi (IV. yy.)⁵⁸⁵, Calut Kilisesi (V.-VI. yy.)⁵⁸⁶ ve Gavurkala Kilisesi (VI. yy.)⁵⁸⁷ gibi erken örnekleri mevcuttur. Ön Asya ve özellikle Suriye bölgesine karakteristik olan tek nefli plan şemasının⁵⁸⁸ yakın çevrede; Ermenistan⁵⁸⁹ ve Gürcistan'da⁵⁹⁰

---

⁵⁸⁴ Aynı plan tipindeki yapılardan Cicihana, Gerekli, Püştetala ve Zerne köyleri kiliseleri ise çevresini saran yabani ot ve sarmaşıklar içerisinde tamamen kaybolmuş durumda olduklarından dolayı, dış cephe düzenlemesi hakkında herhangi bir bilgi edinebilmek mümkün olmamıştır.

⁵⁸⁵ R. Vaidov, "Mingeçaur v III-VIII vekakh", **Po Materialam Arkheologicheskikh Raskopok**, Baku, AN. Azerb. SSR, 1961, s. 160-162.

⁵⁸⁶ Mamedova, **a.g.e.**, 2004, s. 39.

⁵⁸⁷ R. Vahidov, "Gavurgaladaki Arkheoloji Tedgigatlar", **MKA**, Bakı, y.y., 1965, s. 168-169; 181.

⁵⁸⁸ O. Khalpakchyan, "Arkhitertura Armenii", **Vseobshaya İstoriya Arkhitekturi v 12 Tomakh**, Arkhitektura Vostochnoy Yevropi, Srednie Veka 3, Leningrad-Moskva, İzd., Literaturi po Stroitelstvu, 1966, s. 207; A. Yakobson, **Ocherk İstorii Zodchestva Armenii V-XVII Vekov**, Leningrad-Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Arkhitekturi i Gradostroitelstva, 1950, s. 17.

IV.-V. yüzyıllardan; Kuzey Kafkasya'da⁵⁹¹ ise X. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde uygulandığı görülmektedir.

Bazilikaların daha büyük boyutta olanları üç nefli şemada tasarlanmıştır. Bu şemanın bölgedeki anıtsal örneklerinden sayılabilecek Kum Kilisesi, plan tipinin Kafkasya'daki erken temsilcilerindendir⁵⁹². Beden duvarları oldukça yüksek tutulan yapının örtü sistemi ve kuzey-güney kanatlarının önemli bir bölümü yıkık durumda ulaşmıştır. Daha kötü durumda ulaşan Lekit-Kötüklü Manastırı kiliseleri de, Hristiyanlığın erken dönem izlerini taşımaktadır. Bugün, köy halkından birisinin rehberliği altında, dik yokuşu, bazen tırmanışlarla ilerleyerek yaklaşık 2 saatte varılan Pipan Kilisesi, erken dönemin sağlam denebilecek durumda ulaşan ender örneklerindendir. Orta nefi bir bodrum katı üzerine oturtulmuş olup, yan neflerden 1/2 oranında daha geniş ve yüksek tutulan yapı şemasının, bu tasarımı bakımından Gürcü kiliseleri ile benzerlik taşıdığı öğrenilmektedir⁵⁹³. Üç nefli plan şemasının bölgede, uzun bir boşluk sonrası XIX. yüzyılın ilk yarısında Taşbulak Kilisesinde uygulandığı görülmektedir. Kuşkusuz, çeşitli nedenlerden dolayı günümüze gelemeyen daha başka örnekler de vardır. Arşiv ve kaynaklar üzerinde yapılacak araştırmalar, bu konuyu aydınlatacaktır.

Hristiyan dini mimarisinin bölgedeki diğer örnekleri, haç planlı kiliselerdir. XI.-XII. yüzyıldan kalma tek örneği Zeyzit'te bulunan serbest haç planlı kilise plan tipinin Güney

⁵⁸⁹ **Ovannavank Kilisesi (IV. yy.)**, (Kharpakchyan, a.g.e., s. 207; ve bşk.); **Garni Kilisesi (IV.-V. yy.)**, (V. Arutyunyan, S. Safaryan, **Pamyatniki Armyanskogo Zodchestva**, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu i Arkhitekture, 1951, s. 11; Yakobson, a.g.e., s. 17; ve bşk.); **Şirvandjuga (Lernakert) Kilisesi (V. yy.)**, (Kharpakchyan, a.g.e., s. 207-208; Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 11; Yakobson, a.g.e., s. 17; ve bşk.); **Karnaut (Diraklar) Kilisesi (V. yy.)**, (Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 11, 38; Yakobson, a.g.e., s. 17; ve bşk.); **Dvin Aziz Yiztbuzit Kilisesi (V. yy.)**, (Kharpakchyan, a.g.e., s. 207; ve bşk.), **Tanaat Kilisesi (V. yy.)**, (Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 38; ve bşk.); **Ptgnavank Kilisesi (VI. yy.)**, (Arutyunyan, a.g.e., s. 39; ve bşk.); vs.

⁵⁹⁰ **Bolnisi Akaurta Kilisesi (V.-VI. yy.)**, (V. Beridze, **Drevne Gruzinskaya Arkhitektura**, Tbilisi, Gürcistan Kültürü ve Eserleri Birliği, Helovneba Yayınları, 1974, s. 202-203); **Bolnisi Dmanisi Kilisesi (VI. yy.)**, (Beridze, a.g.e., 1974, s. 203; G. Çubinaşvili, "Arkhitektura Gruzii", **Vseobshaya İstoriya Arkhitekturi v 12 Tomakh**, Arkhitektura Vostochnoy Yevropy, Srednie Veka 3, Leningrad-Moskva, İzd., Literaturı po Stroitelstvu, 1966, s. 304-305); vs.

⁵⁹¹ **Aşağı Arkhız Kilisesi (X.-XIII. yy.)**; **İlyichev Kilisesi (X.-XIII. yy.)**; **Zrug Meryem Ana Kilisesi, (XI. yy.ın ilk yarısı)**; **Tli Kilisesi (XI. yy.ın ilk çeyreği)**, (V. Kuznetsov, **Zodchestvo Feodalnoy Alanii**, Ordjonikidze, İzd., "İR", 1977, s. 100, 102, 166-167; ve bşk.).

⁵⁹² Hristiyanlığın erken dönemlerinde Ermenistan'da inşa edilen **Kasahe (IV. yy.)**; **Yegvard (V. yy.)**; **Ashtarak (V. yy.)**; **Yereruyk (V. yy.)**; **Tsitsernavank (V.-VI. yy.)**, (Daha geniş bilgi için bkz.: S. Mnatsakanyan, **Krestovokupolniye Kompozitsii Armenii i Vizantii V-VII Vekov**, Yerevan, İzd., AN. Armyanskoy SSR, 1989, s. 22-27; Kharpakchyan, a.g.e., s. 204-210; Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 10-11, 35-37; Yakobson, a.g.e., s. 12-18; ve bşk.) kiliseleri ile Gürcistan'da bulunan **Bolnisi Sion (478-493)**, **Djavakhet Tskarostavi (VI. yy.)**, **Anchisthati (VI. yy.)**, **Urbnisi (VI. yy.)**, (Çubinaşvili, a.g.e., 1966, s. 307-310) kiliseleri, benzer karakterde olup, bu plan şemasının yakın çevredeki önemli örneklerindendir.

⁵⁹³ F. Bayram, **Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi**, İstanbul, Ege Yayınları, 2005, s. 97-99.

Kafkasya’da erken örnekleri mevcuttur⁵⁹⁴. Haç planlı kiliselerin geri kalan kısmını iki ve dört destekli kapalı haç planlı şemada tasarlanan yapılar tamamlamaktadır. Bu şemanın da, Ortaçağın sonralarından ulaşan tek örneği Çüdülübine Kilisesi (iki destekli kapalı haç planlı) olup, XIX. yüzyıldan itibaren yeniden uygulanan örnekleri ise Kürmük Manastırı Kilisesi ile dört destekli şemada tasarlanan Alaverdi ve Rus-Ermeni Ortodoks kiliseleridir⁵⁹⁵. Günümüze kısmen ulaştığı gibi, mimari açıdan da önemli bir özellik arz etmeyen bu yapıların ülkedeki anıtsal örneği Gandzasar Manastırı Kilisesi (XIII. yy.)⁵⁹⁶ olmakla beraber, aynı coğrafyada, daha erken dönem örnekleri Ermenistan⁵⁹⁷ ve Gürcistan’da⁵⁹⁸ görülmektedir.

Bölgedeki kilise mimarisinin son grubunu, dört yapraklı yonca planlı kilise şemasının Kafkasya’daki erken temsilcilerinden olan Lekit Manastırı Kilisesi ile dışa rotond olarak yansıtılan benzer şemanın dehlizli-dört serbest destekli merkezi plan tipinin ilkin örneklerinden olan Armatay Manastırı Kilisesi oluşturmaktadır⁵⁹⁹. Yıkıntı halinde ulaşan her iki yapının aynı dönemlere tarihlendirilen Kilisedağ Manastırında farklı varyasyonu uygulanırken⁶⁰⁰; kendi içerisinde, detaylarda çeşitlemeleri bulunmakla birlikte, ana şeması kubbeli rotond olarak tasarlanan bu yapıların Gürcü ve Ermeni mimarisinde de, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren sevilerek uygulandığı anlaşılmaktadır⁶⁰¹.

⁵⁹⁴ Gürcistan’daki **Zegani (V.-VI. yy.)**; **Mtsheta Şiomğvime (VI. yy.)**; **Samtsevrissi (VII. yy.)**; (Beridze, a.g.e., 1974, s. 202-204; ve bşk.); kiliseleri ile Ermenistan’da bulunan **Lmbatavank, Aziz Stephanos (VII. yy.)**, (Mnatsakanyan, a.g.e., s. 36; Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 42; ve bşk.); **Aştarak, Karmravor (VII. yy.)**; **Parbi, Tarkmanchats (VII. yy.)**, kiliseleri, bu plan şemasının Kafkasya’daki öncüsü durumundadır. Serbest haç planlı kiliselerin Zeyzit’le aynı dönemde inşa edilen gelişmiş örneklerinde ise haç kolunun batıya doğru belirgin şekilde uzatılmasıyla elde edilen formda, çok sayıda anıtsal örnekler üretilmiştir (Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayram, a.g.e., s. 100-102).

⁵⁹⁵ Ayrıca, haç planlı olması muhtemel Surp Minas Kilisesi içerisinde inceleme yapılamadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.

⁵⁹⁶ K. Mamedzade, **Arkitektura Gandzatsarskogo Monastırya**, Baku, İzd., Elm, 1986, s. 3.

⁵⁹⁷ **Tekor, Aziz Sarkis Kilisesi (IV.-V. yy.)**, (Kharpakchyan, a.g.e., s. 208; Yakobson, a.g.e., s. 16); **Gayane Kilisesi (630)**; **Mren Kilisesi (639/640)**, (Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 41-42); ve bşk.

⁵⁹⁸ **Tsromi Kilisesi (626-634)**, (Çubinaşvili, a.g.e., 1966, s. 315-317); **Sioni Samşvild Kilisesi (750-777)**, (Beridze, a.g.e., 1974, s. 203); **Mokvi Kilisesi (957)**, (Çubinaşvili, a.g.e., 1966, s. 338-339); ve bşk.

⁵⁹⁹ Merkezi planlı kilise tipinin XIX. yüzyıl örneği olan Rus-Ortodoks Kilisesi, dairesel planlı ana mekana, merkezi kubbenin direk oturtulmasıyla meydana getirilen şemanın basit tekrarı olup, mimari açıdan herhangi bir değer taşımamaktadır.

⁶⁰⁰ Akhundov, 204-208; Mamedova, 66-67

⁶⁰¹ **Bana Kilisesi (VII. yy.in ilk yarısı)**, (V. Beridze, “İskusstvo Drevney Gruzii”, **Skvozy Veka**, Moskva, K İstokam Kulturi Narodov SSSR, Vıpusk 2, İzd., Znaniye, 1986, s. 146-147; Çubinaşvili, a.g.e., 1966, s. 319-320; ve bşk.); **Echmiadzin, Zvartnots (Surp Grigor) Kilisesi (641-661)**; **Ani, Gagikaşen (Surp Grigor) Kilisesi (1001-1010)**, (R. Agababyan, **Kompozitsiya Kupolnikh Soorujeniy Gruzii i Armenii**, Yerevan, Armgosizdat, 1950, s. 98-100; Kharpakchyan, a.g.e., s. 219; Arutyunyan, v.d., a.g.e., s. 43-44; Yakobson, a.g.e., s. 33-34, 69; Mnatsakanyan, a.g.e., s. 106-107; ve bşk.); Lekit ve Armatay kiliseleri ile benzer karakter taşımakla birlikte, kubbeli rotondların bilinen, önemli örnekleridir. Kaynaklarda aynı zamanda, **İşhan Kilisesinin (III. Nerses, 641-661)** ilk yapısının da, aynı şemada tasarlandığı bildirilmektedir; (J. Strzygowski, **Die Baukunst der Armenier und Europa**, C: II, Viyana, A. Schroll, 1918, s. 121-125; Agababyan, a.g.e., s. 97-99; Kharpakchyan, a.g.e., s. 221; Mnatsakanyan, a.g.e., s. 108; ve bşk.).

—Camiler ve Mescitler⁶⁰²

Camiler ve Mescitler başlığı altında toplanarak irdelenmeye çalışılan yapılar hakkında arşiv ve kroniklerden somut bilgilere ulaşamadığı gibi, kaynak ve yayınlarda bulunan bilgilerin sınırlı sayıda ve yetersiz oluşu, her iki yapı türünü kesin bir ayrıma tabi tutabilmemizi de zorlaştırmaktadır. Şuan asli işlevini sürdürenlerin birçoğunda ise anlam olarak bu yapıların birbirlerinden ayırt edilmesini sağlayan minber bulunmaktadır. Ancak, Sovyetler döneminde farklı amaçlarla kullanılan bu yapıların neredeyse tamamı, son 10-15 yıl içerisinde elden geçirilmiş ve minberlerde dahil olmak üzere yapı elemanlarının büyük bir kısmı, aynı sırada yapılmış/yenilenmiştir. Öte yandan hacim ve konumları bakımından kent merkezlerinin çekirdeğini belirleyerek, yeni merkezlerin oluşumunu sağlayan yapılar ile yapıldığı dönemin önemli yerleşim yerlerinde bulunmakla birlikte, aynı türden yapılar içerisinde daha abidevi olanları göz önünde bulundurarak bir ayrıma gidilebileceği düşünülmüştür. Ayrıca, kitabelerinden Cuma Camisi olduğunu öğrendiğimiz sınırlı sayıda yapılarla aynı dönem ve benzer özellikler taşıyarak ilk inşaatından kalma minberlerini de muhafaza etmekle ulaşan eserlerin ilk defa yapılan tasnifi sonucu, bölgede; 5 cami ve 93 mescidin bulunduğu tespit edilmiştir.

Tipolojik bakımdan üç ana şemada tasarlanan yapıların önemli bir bölümü, hacim biçimlenişinin enine dikdörtgen gelişimi ile oluşan plan tipindedir⁶⁰³. Bugün büyük çoğunluğu köylerde yer alan bu yapıların, son dönemlerde yaşadıkları alelade onarımlar sonrası özgünlüklerini büyük ölçüde yitirerek ulaştıkları görülmektedir. Kent merkezinde bulunan birkaç yapı dışındakiler ise genelde taşra üslubunda olup, birbirinin basit tekrarıdır.

Kent merkezinde bulunan ve bu şemanın önemli örnekleri arasında sayılabilecek Şeki, Cuma Camisi, Sovyetler döneminde uzun süre şehir “Spor Kulübü” olarak kullanılmıştır. 1988 yılında yangın geçiren yapı, 1990-92 yıllarında yeniden onarılmış; bu sırada mimari elemanları tamamen yenilenerek kuzeyine, tuğladan revaklı bir son cemaat yeri eklenmiştir.

---

⁶⁰² Bu grupta yapılan değerlendirmede; günümüzde farklı amaçlarla kullanılan Gödek Minare Mescidi, Yukarı Efendiler Mescidi ve Değmedağlı, Karabalı, Kiş, Ohut ve Şotavar köyleri mescitleri ile yıkıntı halinde ulaşan veya bakımsız halde boş bekletilen Gilehli Mescidi, Mustafa Efendi Mescidi ve Amircan, Bilecik, Göynük, Karadağlı, Kazmalar, Kıpçak, Leleli, Malah ve Oncallı köylerindeki mescitler, kapsam dışı tutulmuştur.

⁶⁰³ Aliabad Camisi, Balaken Cuma Camisi, Gabagçöl Camisi, Şeki Cuma Camisi, Tala Camisi, Amberce Cuma Mescidi, Aşağı Cuma Mescidi, Dodu Mescidi, Gülları Mescidi, Han Mescidi, İmam Ali Mescidi, Kışlak Mescidi, Ömer Efendi Mescidi ve Almalı, Amircan, Bazar, Bideyiz, Cederovtala, Cunud, Çardaklar, Çobankol, Çüdülü, Çökek, Danaçı, Dehne, Faldar, Gahmuğal, Gandak, Gaysa, Gaysarlı, Gımır, Göyem, Gözbarah, Halatala, Hanife, Höytala, İtitala, Karadağlı, Karatala, Kaşgaçay, Kateh, Kazmalar, Kebeleba, Kepenekçi, Kum, Kullar, Kortala, Lahıc, Lekit, Mahamalar, Meşeşambul, Mosul, Muğanlı, Muhah, Paşan, Süskend, Şambul, Şerif, Tasmalı, Tülü, Uzunkazmalar, Varhiyan, Yeni Şerif, Yolayırıc, Yukarı Çardaklar ve Zeyem köyleri mescitleri bu şemadadır.

Ahşap direklerin taşıdığı düz ahşap tavanlı harimin, ortadan, mihraba paralel iki sahına bölünmesiyle oluşan tasarımın benzeri, aynı dönem yapısı olan Ömer Efendi Mescidinde uygulanmıştır. 1986 yılında geçirdiği yangın sonrası bu yapının da iç mekanında bulunan mimari elemanlar önemli ölçüde zarar görmüş ve 1987 yılındaki onarımında, harim ve son cemaat yeri baştan sona yenilenmiştir. Bu yapılarla aynı karakterde olup, ilk Şeki Hanı Çelebi zamanında inşa edilen Han Mescidinin; kendi grubu içerisinde, bölgedeki erken dönem yapılarının ender örneklerinden olması bakımından sahip olduğu önemi de vurgulamak gerekir.

Önemli örneği Gaznelilerin Arusul Felek Camisi (XI. yy.ın başı)⁶⁰⁴ olarak bilinen ahşap konstrüksiyonlu yapıların Anadolu'da bulunan Konya, Sahip Ata (1258)⁶⁰⁵, Afyon, Ulu (1272)⁶⁰⁶, Sivrihisar, Ulu (1275)⁶⁰⁷ ve Ankara, Arslanhane (1290/91)⁶⁰⁸ camileri gibi anıtsal örnekleri bilinmektedir. Bu yapıların farklı varyasyonları olarak mihrap önü kubbesinin de vurgulandığı Akşehir Ulu Camii (1213)⁶⁰⁹ ve Beyşehir, Eşrefoğlu Camisinde (1298/99)⁶¹⁰ uygulanan tasarımın, Tala Camisi ve Balaken Cuma Camisinde benzer karakterde ve taş malzemeye denendiği görülmektedir. Ülkede bilinen en erken tarihli örneği Atabekler devrinden kalma bu eserler⁶¹¹, İslam Mimarisinin başlangıcından itibaren çok sayıda çeşitlemeleriyle yapılmaktadır⁶¹².

Selçuklu devrinin tipik cami şeması olarak bilinen bu plan tipinde, çok sayıda ayakların harimi, mihraba paralel bölümlere ayırdığı gibi, mihrap önü bölümünün de kubbeyle vurgulanarak belirginleştirilmesi; merkezi şemanın elde edilmesine yönelik ilk denemelerdir. Anadolu'da, Artukluların Silvan Ulu Camii (1157)⁶¹³ tasarımında anıtsal bir ölçü yakalayan

⁶⁰⁴ A. Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988, s. 13.

⁶⁰⁵ Altun, **a.g.e.**, 1988, s. 52; ve bşk.

⁶⁰⁶ E. Diez, O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1955, s. 53. H. Sezgin, **Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış**, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları, 1979, s. 85; ve bşk.

⁶⁰⁷ O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, s. 131; ve bşk.

⁶⁰⁸ G. Öney, **Ankara'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, 1971, s. 17-19; ve bşk.

⁶⁰⁹ Karpuz, **a.g.e.**, 2001, s. 36; ve bşk.

⁶¹⁰ Diez, v.d., **a.g.e.**, s. 53; Altun, **a.g.e.**, 1988, s. 53; ve bşk.

⁶¹¹ O. Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, İstanbul, Baha Matbaası, 1979, s. 33-47, 60-62, 73, 104; O. Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara, Türksoy Yayınları, 1996, s. 83-98; 105-106, 109-113, 116-140.

⁶¹² S. K. Yetkin, **İslam Mimarisi**, 2. bsk., Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1959, s. 9-29; ve bşk;

⁶¹³ A. Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 44-48.

bu şemanın, detaylarda farklılık göstermekle birlikte Siirt (1129)⁶¹⁴ ve Bitlis (1150)⁶¹⁵ ulu camileri gibi başarılı erken örneklerini de, hatırlamak gerekir.

Bu grup içerisinde ele alınan yapılardan özellikle Balaken, Cuma Camisi ile Gilehli Mescidi, Mosul Mescidi ve Mustafa Efendi Mescidinin, özgünlüğünü kısmen koruyarak ulaşabilen minareleri, plan ve form bakımından oldukları gibi, malzeme ve süsleme özellikleriyle de, bölge mimarisinin kendine has üslubunu oluşturan etkenler arasındadır. Tamamı tuğladan dairesel veya poligonal gövdeli olup, genellikle yükseldikçe daralan formdaki minarelerin, özellikle malzeme itibarıyla Türklerin daha çok, eski yerleşim yerlerine has minarelerle⁶¹⁶ ortak özellikler taşıdığı gözlenmektedir.

Bölgede bulunan cami ve mescitlerin geri kalan kısmını derinlemesine dikdörtgen⁶¹⁷ planlı yapılar ile kare planlı yapılar⁶¹⁸ oluşturmaktadır⁶¹⁹. Genel anlamda bir mimari önem arz etmeyen bu yapılar, basit düz tavanlı ve kırma çatılı olup, kendine has özelliklerini kısmen muhafaza eden Ulu Mescidin vitray pencereleri ile Car ve Mamruh mescitlerinin savunma amaçlı mazgalları, bu plan tipinin ünik örneklerindendir. Bu şemadaki yapıların Türk Mimarisinde bilinen ilk örnekleri, Danişmentli ve devamında gelişen Selçuklu yapılarında, özellikle Sivas ve Kayseri çevresinde görülmektedir⁶²⁰.

3. 1. 1. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri

Moloz taş ve tuğlının, ana malzeme olarak tercih edildiği yapıların beden duvarları, taş ve tuğlının genelde düzensiz; tuğlaların yatay ve dikey istifiyle oluşturulan sıralar halinde ve dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kireç harcıyla dolgulanan yapılardan özellikle Şeki ve Gah'ta bulunan erken dönem kiliselerinde, şirime taş olarak bilinen iri gözenekli kireç taşının bir türünden, kaplama olarak da, yararlanılmıştır. Ayrıca, yapıların bir kısmında, özellikle subasman seviyesinde, kaba yonu taş veya kayataşlarından da yararlanılan örnekler bolca rastlanmaktadır. Kimi yapılarda ise bölgede saltaşları olarak bilinen ince yonu taşlar veya kare ve dikdörtgen formlu taşlar avlu; son cemaat yeri ve iç mekan zeminlerinde döşeme taşları

⁶¹⁴ Altun, **a.g.e.**, 1988, s. 36; ve bşk.

⁶¹⁵ M. O. Arık, **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Ankara, Güven Matbaası, 1971, s. 93.

⁶¹⁶ C. E. Arseven, **Türk Sanatı**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1984, s. 21-24; ve bşk.

⁶¹⁷ Car ve Matseh camileri ile Ağçay, Zerze, Mamruh, Makov, Sumaylı, Yukarı Tala ve Dardokkaz köyleri mescitleri, derinlemesine dikdörtgen planlıdır.

⁶¹⁸ Bu plan tipinin Ulu Mescit ve Güllük, İbahlı, Kabızdere, Lalapaşa ve Marsan, köyleri mescitlerinde uygulandığı görülmektedir.

⁶¹⁹ Bu yapıların dışında, daha çok türbe mimarisinde çok sayıda çeşitlemeleri bulunan sekizgen şemadaki tek örnek, Yengiyan Köyü Mescidi olup, bu şemadaki mescit örneklerine ülkenin Kuba-Kusar bölgesinde rastlanmaktadır.

⁶²⁰ D. Kuban, **Anadolu Sanatı**, İstanbul, YEM Yayınları, 2002, s. 110, 132-138; ve bşk.

olarak kullanılmıştır. Son dönemde elden geçirilen yapılarda ise beden duvarlarında kubik taş; zeminde renkli döşeme taşlarına da yer verilmiştir. Kiremit kaplı kırma çatı altına alınan yapıların çatı kaplamalarından bir kısmı, son onarımlarda şifer levha veya saca yenilenmiştir.

Genelde ince derzlerle örülen duvar yüzeylerinin kireçle sıvandığı gibi, son dönemde elden geçirilen yapılarda derzlerin oldukça kabarık bir şekilde çimentoyla sıvanarak yüzeylerine rastgele geometrik şekillerin verildiği Bazar, Çobankol ve Gıdır mescitleri gibi örnekler de, mevcuttur.

Genellikle iç mekanda, nadiren de, örgü sıralarında ahşap malzemenin kullanıldığı yapılardan Amberce Cuma Mescidi, Han Mescidi, İmam Ali Mescidi, Matseh Mescidi, Ömer Efendi Mescidi, Yolayrıç Mescidi ve Zeyem Mescidinin mihrapları ile Şeki, Cuma Camisi de dahil olmak üzere bir kısmının kapı ve pencere açıklıklarının çerçevelerinde, alçı malzemenin tercih edildiği görülmektedir. Büyük çoğunluğu son onarımdaki yenilemelerden kalma bu malzemenin dışında Şeki, Cuma Camisinin mihrabındaki çiniler de, yakın zamandır.

Özellikle köy mescitleri balçık-saman karışımı ile içten ve/veya dıştan sıvanmıştır. Yapıların bir kısmında aynı zamanda ülkede Ortaçağ yapılarında yaygın olarak kullanılan gec harcı ve bölgeye has sincir harcının tercih edilmiştir.

Süsleme programına fazla yer verilmeyen dini yapılardaki mevcut bezemelerden büyük bir kısmı orijinal olmayıp, özellikle kalemişi tezyinatın, yapıların yakın zamanlarda gördükleri onarım sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Süslemelerin günümüze kısmen ulaşan özgün örnekleri ise kesme taş, tuğla ve alçı yüzeye kabartma ve kalıplama teknikleri; ahşap yüzeye oyma ve geçme yöntemi ve sınırlı sayıda örneklerde ise sıva yüzeye fresk ve yağlıboya ile yapılan kalemişi tekniği uygulanarak gerçekleştirilmiştir.

Yapıların özellikle dış cephelerinde taş ve tuğlayla oluşturulan kabartma işçiliği dikkat çekmektedir. Surp Minas Kilisesinin kubbe kasnağı, Rus Ortodoks Kilisesinin doğu cephesi ve Kiş Kilisesinin kubbe içi, taş kabartma; Alaverdi, Aziz Georgios, Kürmük, Sameba ve Rus-Ortodoks kiliselerinin dış cepheleri ise tuğla kabartmayla oluşturulan geometrik örgelerden müteşekkil kompozisyonlar ve sembol olarak işlenen haç motifleriyle bezenmiştir. Geometrik kompozisyonların tuğlayla yapılan aynı karakterdeki diğer önemli örnekleri Şeki, Cuma Camisi, Tala Camisi, Ömer Efendi Mescidi ve Çobankol, Çüdülü, Danaçı, Güllük, Kaşgaçay, Kateh, Kiş, Lalapaşa, Marsan, Mosul, Tasmalı, Uzunkazmalar ve Yukarı Tala

mescitlerinin dış cephe ve özellikle son cemaat yeri revak kemerlerinin ön yüzlerinde görülmektedir. Kuzey ve güney cepheleri genellikle daha hareketli tutulan bu gruptaki yapıların genelde kuzeyden; bazen de doğudan eklenen revak kemerlerinin ön yüzlerine dekoratif açıdan özellikle önem verildiği görülmektedir. Tuğlayla oluşturulan aynı karakterdeki bezemelerin Balaken, Cuma Camisi ve Lahıc Mescidi, Mosul Mescidi, Mustafa Efendi ve Varhiyan Mescidinin minarelerinde de, başarılı bir şekilde uygulandığını vurgulamak gerekir.

Şeki, Cuma Camisi ile Han Mescidi, İbahlı Mescidi, İmam Ali Mescidi ve Ömer Efendi Mescidi'nin iç mekanında, kalıplama tekniği ile yapılan alçı süslemeler, yakın zamandandır. Bu grupta ele alınan yapıların büyük çoğunluğunun kalemişi süslemeleri de, orijinal olmayıp, son 10-15 yıl içerisinde, gelişigüzel yapılmıştır. Bu teknikle bezenen özgün örnekler, sadece Mosul ve Balaken Camisinin iç mekanı ve son cemaat yerinde kısmen korunabilmiştir. Benzer teknikte yapılan fresklerin günümüze ulaşan tek örneği ise Rus-Ermeni Ortodoks Kilisesinin iç mekanında kısmen mevcuttur.

Yapılarda uygulanan süsleme programının bir kısmı da, oyma ve geçme yöntemiyle yapılan ahşap işçilikli örneklerde korunmuştur. Bu örneklerin ajurlu-geometrik ve yazı ve bitkisel kompozisyonlarla süslü özgün örnekleri Aliabad, Balaken ve Tala camileri ile Çobankol, Danaçı, Gandak, Gımır, Göyem, Kateh, Matsch, Mosul, Muhah, Yolayrıç mescitlerinin minberlerinde; Ulu Mescidin şebekeli vitray pencerelerinde; Car Mescidi, Güdük Minare Mescidi ve Mamruh Mescidinin tavan, direk ve girişlerinde; Han Mescidi, İmam Ali Mescidi ve Kaşgaçay Mescidinin ise taç kapılarında izlenmektedir.

3. 1. 2. Askeri Mimari

3. 1. 2. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri

—Kaleler

Tarihi kaynaklardan, bölge topraklarının çok eskilerden beri sık-sık istilalara maruz kaldığı ve bu saldırılardan korunmak amacıyla ülkede birçok askeri amaçlı savunma tesisleri; kaleler inşa edildiği bilinmektedir. Erken örnekleri M.Ö. II.-I. yüzyılda Kültepe ve Şomutepe kaleleri olarak bilinen⁶²¹ bu yapı türlerinin Ortaçağın başlarına gelindiğinde, en son evresine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde kalelerin planlı şehircilik anlayışına uygun⁶²²; önemli ticaret yolları üzerinde⁶²³ ve aynı zamanda stratejik özellikli bölgelerde geliştiği görülmektedir. Ortaçağ dönemi içerisinde, sadece 250'ye yakın kalenin söz konusu bölgede inşa edildiği bildirilmektedir⁶²⁴. Ancak, bu yapılardan çok az bir kısmı günümüze gelebildiği gibi, Şeki Kalesi ve Zagatala Kalesi dışındakiler de, önemli bir bölümünü kaybederek ulaşmıştır.

Yerleşim alanı itibariyle iki grupta inceleyebileceğimiz kalelerden; Keşnezer Kalesi, Gellersen-Görersen Kalesi, Şin Kalesi, Cinli Kale ve Peri Kalesi, dağ zirvesi ve vadilere; Şeki Kalesi, Malug Kalesi, Hasan Han Kalesi, Mahamalar Kalesi ise sarp yamaç ve düzlük arazilere tahkim edilmiştir⁶²⁵.

Tamamı burçlarla teşkilatlandırılan yapılardan daha iyi durumda ulaşan Şeki Kalesi, kente hakim yüksek bir noktada kurulmuş olup, kuşatma surlarıyla çevrili içkale'den meydana gelmektedir. Kentin “Yukarıbaş” semtinin az bir kısmını da ihtiva eden kale; dairesel, dikdörtgen ve çokgen planlı burçlarla teşkilatlandırılmıştır. Yerleşmiş olduğu arazinin topoğrafik konumuna uygun biçimlendiğinden dolayı düzgün bir plan göstermeyen kalenin, eşit aralıklarla dizili dikdörtgen formlu mazgallarla hareketlenen cephe duvarları, büyük bir kısmıyla sağlam olup, dendanlarla tamamlanmaktadır. Bu yapının benzer karakterde tasarlanmış erken örneği olan Malug Kalesi ile aynı dönemden benzer özelliklere sahip olan Hasan Han ve Mahamalar kaleleri ise günümüze yıkıntı halinde ulaşmıştır.

---

⁶²¹ Akhundov, **a.g.e.**, s. 275.

⁶²² Muradov, **a.g.e.**, s. 24.

⁶²³ Dostiyev, **a.g.e.**, s. 77.

⁶²⁴ Gedirov, **a.g.e.**, s. 72.

⁶²⁵ Ayrıca, katalog bölümünde genel olarak tanıtılmaya çalışılan Çaykarakoyunlu Kız Kalesi ile Zagatala Kalesi, yerlerinde incelenemediğinden dolayı değerlendirmeye tabi tutulamadığı gibi, Balaken Seddi, Gah Kalesi, Gudula Kalesi, Esmer Kale, İlisu Kalesi, Kayabaşı Kız Kalesi, Küngüt Kalesi, Sırt Kalesi ve Zer-Zer Kalesi, asli durumunu büyük bir oranda kaybetmiş olup, plan tipi ve diğer mimari özellikleri bakımından sağlam fikirler edinilemeyeceği nedeniyle dikkate alınmamıştır.

Bölgedeki kalelerin diğer grubunu oluşturan yapılar, dağ zirvelerinde sarp ve dik kaya kütleleri üzerine veya çukurlaşan dere içerisinde; alınması güç yerlere kurulmuşlardır. Bir kısmında, doğal kaya parçalarının sur duvarı olacak şekilde yararlanıldığı bu tip kalelerin genellikle etraf nehirlerinin oluşturduğu dere yolları vasıtasıyla çevre bölgelerle irtibat kurabilen, stratejik özellikli yerlere tahkim edildikleri görülmektedir. Diğerlerine nazaran daha iyi durumda ulaşan Keşnezer Kalesi, sahip olduğu arazi bakımından da, en büyüğüdür. Aynı zamanda Gellersen-Görsen Kalesiyle yakın benzerlik gösteren her iki yapıda, bu tip kalelere karakteristik olan sarnıç ve sırlı künkler mevcuttur. Bazı cepheleri çok dik; bazılarıysa oldukça meyilli arazi yapısı gösteren kalelerin, farklı formda burçlarla teşkilatlandığı izlenmektedir. Bu grubun Şin Kalesi, Cinli Kale ve Peri Kalesi gibi diğer örnekleri şuan harap halde olup, geniş çaplı ekip çalışması yapılmasını beklemekteler.

—Kuleler

Tek erken örneği Aydınbulak'ta bulunan kulelerin Ortaçağ sonrası daha yaygın kullanıldığı görülmektedir. Sözü edilen dönemde aynı fonksiyonlu yapıların Balkanlar⁶²⁶ ve Batı Anadolu bölgesinde de⁶²⁷, çok sayıda örnekleri ile karşılaşmaktadır⁶²⁸.

Bölge mimarisinin özgün örnekleri olan bu yapı türlerinin, Kafkas Mimarisinin önemli yapıtlarından olduğu anlaşılmaktadır⁶²⁹. Kökeni, İskitlerin, Kafkasya'da bulundukları döneme kadar eskilere dayandırılan kulelerin⁶³⁰, Türklerin ilk yerleşmelerinde, farklı varyasyonlarıyla denendiği öğrenilmektedir⁶³¹.

Genel anlamda iki ana şemaya ayırabileceğimiz bu yapılardan bir kısmı, savunma ve gözetleme amacıyla kullanılmanın yanı sıra, sivil fonksiyonlu yapılar olarak da faaliyet göstermiştir. Genelde kareye yakın planlı olup, iç mekanı ahşap konstrüksiyonlu yapıların

⁶²⁶ **Makedonya, Kratova (XVIII. yy.) ve Negotino (XIX. yy.), kuleleri ile Bugojno, Süleyman Paşa Ocağı Kulesi (XVIII. yy.)**, (E. H. Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, S. 3, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1956, s. 159, 223); **Üsküp, Feodal Kule (XVIII.-XIX. yy.)**, (M. Özer, **Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. yy.)**, Ankara, T.T.K. Yayınları, 2006, s. 175-177).

⁶²⁷ **Bodrum, Ortaşehir Köyü Mustafa Paşa Kulesi (1601/02), Eski Foça, Kartderesi Köyü Kulesi (1808)**, ve bşk; (A. Arel, "Bodrum Yarımadasının Ortakent (Eski Müşgebi) Köyünde Bulunan Mustafa Paşa Kulesi Hakkında", **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Mayıs 1988, Ankara)**, Ankara, y.y., 1989, s. 35-47; A. Arel, "Foça Bağ Evleri ve Kule Ev Geleneği", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1989, Antalya)**, y.y., Ankara, 1990, s. 44-46).

⁶²⁸ Aynı dönemde Osmanlı tarafından Balkanlar ve Karadeniz'in kıyı şeridini kontrol altında tutmak amacıyla, adeta bir ağ oluşturmaya benzer karakterli; hisar tipli kale ve palangalarla özel bir mimari teşkilatlanmaya gidildiği görülmektedir; bkz.: (Z. Sönmez, "Balkanlar ve Karadeniz Çevresindeki Osmanlı Kale Mimarisi Hakkında Bazı Görüşler", **Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, yay.haz.: A. Ataş-Yasa, Z. Zafer, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 649-666).

⁶²⁹ E. Yıldır, **Vaynah Kuleleri**, İstanbul, Flaş Ajans Yayınevi, 1997, s. 19-62.

⁶³⁰ Yıldır, **a.g.e.**, 2001, s. 160.

⁶³¹ Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 201-208.

yükseklikleri ortalama 13-15 m.dir. Üç ve daha fazla katlı tasarımı bilinen kulelerin pencere açıklıkları, daha çok üst kısımlara açılmıştır. Bugün, bölgenin özellikle Çar Rusya'sına karşı savaşılan Dağıstan sınırındaki sultanlık merkezlerinde kısmen ayakta kalmayı başaran bu yapı tipinin bir zamanlar çok daha fazla sayıda olduğu, yerel kaynaklarda kaydedilmektedir⁶³². Aynı fonksiyonlu yapıların komşuluktaki Kuzey Kafkasya topraklarında, günümüzde dahi çok sayıda örnekleri ile yaşatıldığı, bu ihtimali doğrular niteliktedir. Kule-ev tipi yapılar olarak da bilinen bu yapı türünün orijinalliğini kısmen koruyarak gelebilen örnekleri Car Kulesi, Sumuk Kule, Amircan Kulesi, Kebeoba Kulesi ve Kateh Kulesidir. Tamamı kareye yakın planlı olup, üst kısımlarına doğru yıkık durumda ulaşan bu yapılardan Car Kulesinin sonradan yenilenen şifer kaplı beşik çatı örtüsü, bu tür yapılardan bazılarının karakteristik özelliklerindendir⁶³³.

Bu yapıların diğer grubunu, plan şeması ve tasarım şekliyle olduğu kadar, yer seçiminde, stratejik özelliklerin arandığı gözlenen kuleler oluşturmaktadır. Erken örneği Aydınbulak'ta görülen yapının, ülkenin o dönemki başkentlerinden birisi olan, Kabala'nın batı ve kuzeybatısını korumak amacıyla tahkim edildiği öğrenilmektedir⁶³⁴. Aynı zamanda, Bakü-Balaken yol şebekesinin odak noktası ve dönemin ünlü dairevi ticaret yolu üzerinde yer alan yapı, dört dairesel planlı burcun bir araya getirilişi ile oluşmuş; yamuk şemadadır. Bu yapı türünün diğer örnekleri, geç dönemde, İlisu'da inşa edilmiş olan dairesel planlı burçlardır. Aydınbulak'a göre oldukça geç dönem yapısı olan İlisu Kuleleri, Çar Rusya'sının, İlisu Sultanlığı ile yürüttüğü savaş sırasında Ruslar tarafından, İlisu'nun kuzeyinden; Dağıstan'dan gelecek olan saldırıları önlemek amacıyla yaptırılmıştır. Günümüze kısmen ulaşan bu yapılar, kısa bir süre kullanılarak terk edilmiş olup, mimari açıdan, fazla bir öneme haiz değildirler.

3. 1. 2. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri

Yapımında, kaba yonu ve moloz taşın kullanıldığı kalelerden bir kısmının, düzensiz biçimde örüldüğü görülürken, bazı kalelerde; ince yonu taşlar ile kaya parçalarından sur duvarı olacak şekilde yararlandığı izlenmektedir. Asli yapısı üzerine son onarımda tamamlanan Sumuk Kule, içten ve dıştan kireç harcıyla sıvanmışken, Kum Düzü Kulesi, orta boy moloz taşlardan ince derzlerle, düzgün sıralar oluşturacak şekilde yığılmıştır. Ayrıca, Şeki Kalesi, Amircan Kulesi ve Car Kulesinin kapı ve pencere açıklıklarında; Sumuk Kulenin çatı seviyesine doğru üst kısmında ve İlisu Kulesinin saçak frizlerinde tuğla malzeme; Aydınbulak Kulesinin örgü

⁶³² Azimov, v.d., **a.g.e.**, s. 43-44.

⁶³³ Yıldır, **a.g.e.**, 2001, s. 160-161.

⁶³⁴ Bkz.: Tezin, "Katalog" Bölümü, ilgili sayfalara.

sırasında; Sumuk Kule, Kebeloba Köyü Kulesi ve İlisu Kulesinin ise kapı ve pencere lentoları ve iç mekanında, ahşap malzemden yararlanılmıştır.

İşlevleri gereği, süsleme programına pek rastlanılmayan yapılardan Şeki Kalesinin güney cephe kapısının köşeliklerindeki tuğla kaplamalarda, zikzak örgü kullanılmış olup, Sumuk Kulenin çatı seviyesine doğru üst kısmı, tek sıra testere dişi tuğla frizle hareketlendirilmiştir.

3. 1. 3. Sivil Mimari

3. 1. 3. 1. Plan Tipolojisi ve Diğer Mimari Özellikleri

—Han ve Kervansaraylar

Kaynaklardan, bir zamanlar Şeki merkezinde beş adet olduğu öğrenilen han ve kervansarayların⁶³⁵, bugün, bölge üzerinden yapılan araştırmada sadece üç adedi tespit edilebilmiştir. Bu yapılardan da, İnçe-Zunud Kervansarayı ortadan kalkmış iken, Şeki merkezinde bulunan hanlardan Aşağı Kervansaray, şuan yıkıntı halindedir.

Şeki'nin, “Yukarıbaş” semtinde, birbirilerine 50 m. uzaklıkta yer alan her iki yapı, kentin, Şeki Hanlığının başkenti olduğu dönemde inşa edilmiş olup, özellikle Selçuklu döneminde yoğun olarak yaptırılan kale niteliğindeki savunma amaçlı menzil hanlarından farklı olarak⁶³⁶, kervanların yol gereksinimlerine yönelik olmanın yanında, daha çok bünyelerinde bulundurdıkları dükkanlarıyla, şehrin fiziki gelişmesinde etkili olan birer şehir hanlarıdır⁶³⁷.

Tipolojik bakımdan, “barınak ve servisleri olan⁶³⁸” veya “avlulu ve katlı olan⁶³⁹” hanlar grubuna giren her iki yapının Osmanlı döneminde yoğun bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. Doğu-batı ekseninde kurulan yapılardan Yukarı Kervansaray, arazinin doğal eğiminden dolayı yamuk planlı olup, iki avlulu, iki katlı ve her iki katıda revaklı şemadadır⁶⁴⁰. Benzer karakterde tutulan Aşağı Kervansaray, dikdörtgen planlı; tek avlulu, iki katlı ve her iki katı da revaklı hanlar grubundandır⁶⁴¹.

İçten, pendentifli kubbe ve tonozun değişik varyasyonları ile düz tavanlı örtü konstrüksiyonuna sahip olan her iki yapı, dıştan kiremit kaplı kırma çatı altında toplanmıştır.

⁶³⁵ Salamzade, v.d., **a.g.e.**, 1988, s. 164.

⁶³⁶ Akozan, **a.g.e.**, s. 133-136.

⁶³⁷ Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 75.

⁶³⁸ Yavuz, **a.g.e.**, s. 254.

⁶³⁹ H. Karpuz, **Anadolu Selçuklu Mimarisi**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 2001, s. 88.

⁶⁴⁰ **İstanbul Kürkçü Hanı (XV. yy.)**, **Bursa Fidan Hanı (XV. yy.ın ikinci yarısı)**, **Ankara Hasan Paşa Hanı (XVI. yy.ın ilk çeyreği)**, (Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 90-91); **Üsküp Kurşunlu Hanı (XVI. yy.ın ortaları)**, (M. Özer, “Üsküp’te Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Hanlar: Anadolu ile Mukayeseli Bir Değerlendirme”, **Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, yay.haz.: A. Ataş-Yasa, Z. Zafer, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 545); **Edirne Rüstem Paşa Hanı (1560/61)**, (Akozan, **a.g.e.**, s. 136); **İstanbul Vezir Hanı (XVII. yy.ın ikinci yarısı)**, **Cebeci Hanı (XVIII. yy.)**, (Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 91-95), bu yapı türünün Osmanlı döneminde inşa edilen bazı örnekleri arasında zikredilebilir.

⁶⁴¹ **Bursa Emir Han (1340)**, **İpek Hanı (1419-21)**, **Ankara Kurşunlu Han (1421)**, (Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 90-92; ve bşk.); **Üsküp Kapan Hanı (XV. yy. ortaları)**, **Sulu Han (XV. yy. ikinci çeyreği)**, Özer, **a.g.e.**, 2000, s. 544); **Tire Bakır Han (1510)**, **Ankara Çengel Han (1522-23)**, **Diyanbakır Deliller Han (1527)**, (Akozan, **a.g.e.**, s. 136); **İstanbul Küçük Çukur Hanı (1556-58)**, **Diyanbakır Hasan Paşa Hanı (1574-75)**, (Ersoy, **a.g.e.**, 1994, s. 90-91), bu gruptaki yapıların Osmanlı döneminde inşa edilen önemli örneklerindendir.

Bir kısmı onarım sırasında örölerek kapatılan çok sayıda niş ve ocakları bulunan yapılardan Yukarı Kervansarayın her iki avlusunda, Osmanlı şehir hanlarının genel karakterine uygun birer şadırvan mevcuttur.

—Hamamlar

Bugün sadece Şeki’de beş adedi ayakta kalmayı başaran hamamlar, kuşkusuz çok daha fazla sayıda olup, günümüze gelene kadar çeşitli nedenlerle ortadan kalkmıştır. Arşiv vesikaları ve yayınlardan da, haklarında geniş bilgi edinilemeyen bu yapılar, bulunduğu kentlerin önemli sosyal yapılarıdır. Roma devrinde yaygınlaştığı bilinen hamamların⁶⁴², Türk Mimarisindeki eski örneği, Kirman’daki kalıntısıyla ulaşan Nigar Hamamıdır (XI. yy.ın ilk yarısı)⁶⁴³.

Türk hamamlarının genel karakterine uygun olarak “soyunmalık”, “sıcaklık” ve “külhan” bölümlerinden oluşan⁶⁴⁴ hamamlar, “sıcaklık” bölümleri üzerinden yapılan tipolojik sınıflandırmaya göre “dikdörtgen planlı⁶⁴⁵” veya “sıcaklığı enine dikdörtgen formda gelişen kubbeli⁶⁴⁶” hamamlar grubuna girmektedir.

Plan şeması ve form bakımından birbirlerini tekrar eden yapılar, tek hamam olarak inşa edilmişlerdir. XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyılın başlarından kalma bu yapıların Osmanlı döneminde çok sayıda önemli örnekleri yaptırılmıştır⁶⁴⁷.

İç mekanında farklı form ve ölçülerde dolap ve nişleri bulunan hamamların örtü sistemi, içten kubbe ve düz tavan; dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla sağlanmıştır. Fonksiyonları gereği cephelerinde az sayıda açıklık bulunan yapıların girişleri tek cepheden sağlanmış olup, giriş açıklığının bulunduğu ön cephe dışındakiler de, oldukça sade tutulmuştur.

⁶⁴² F. Yegül, **Antikçağda Hamamlar ve Yıkanma**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s. 47-53.

⁶⁴³ Y. Önge, **Anadolu’da XII. – XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, s. 9.

⁶⁴⁴ Aru, **a.g.e.**, 1949, s. 32-37; Ünver, **a.g.e.**, s. 88; Eyice, **a.g.e.**, 1997, s. 418; Taşcıoğlu, **a.g.e.**, s. 70-78; ve bşk.

⁶⁴⁵ Ülgen, **a.g.e.**, s. 178.

⁶⁴⁶ Eyice, **a.g.e.**, 1997, s. 418.

⁶⁴⁷ Selçuklu dönemi özelliklerini daha da geliştirerek, zengin kompozisyonlu mukarnas kavsaralı taçkapıları ve kadınlar ve erkekler kısımlarından müteşekkil birimleri ile kendine özgü anıtsal yapılar olarak inşa edilmeğe başlayan Osmanlı dönemi hamamlarının Edirne, İstanbul, Bursa, Gebze, İzmit, Kütahya gibi kentlerde, Şeki hamamlarında görülen plan tipinin çift kubbeli gelişmiş tasarımı, çeşitlemeleri ile denenmiştir (Bkz.: Eyice, **a.g.e.**, 1997, s. 418-419; A. Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme”, **Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya**, İstanbul, y.y., 1981-82, s. 430-432; ve bşk.).

—Köprüler

Romalılar döneminde kullanılmaya başlayan kemerli köprülerin⁶⁴⁸, genel olarak; düz köprüler ve dik köprüler olmak üzere iki esas tipte geliştikleri bilinmektedir⁶⁴⁹. Çalışma kapsamı içerisinde ele alınan bu yapı tiplerinin bölgede tespit edilen örnekleri basit yapılar olup, sınırlı sayıdadır. Yolunun düz köprüler grubuna dahil edebileceğimiz köprülerden I. Kurcana Köprüsü iki gözlü, Karanlık Köprü, II. Kurcana Köprüsü, I. Hanabat Köprüsü, II. Hanabat Köprüsü, Ulu Köprü, Süskend Köprüsü ve Mamruh Köprüsü ise tek gözlüdür⁶⁵⁰. En erken örneği XVII.-XVIII. yüzyıla indirilebilen Ulu Köprü ve Süskend Köprüleri olup, 1831 tarihli kitabesi ile ulaşan tek örneği, Mamruh Köprüsüdür. Mimari açıdan fazla bir önem arz etmeyen bu yapı türlerinin, ülkede, Kazah, Kırmızı Köprü (XII. yy.)⁶⁵¹ ve Hudarefin Köprüleri (XII.-XIII. yy.)⁶⁵² gibi abidevi örnekleri mevcuttur.

—Saraylar

Türk saray mimarisinin Azerbaycan'daki anıtsal örneklerinden olan Han Sarayı, bölgeden günümüze sağlam olarak ulaşan ender yapılardan birisi olduğu gibi, bu grupta incelenebilecek tek örnektir. Türk-İslam geleneğinin mekan düzeni ile biçimlenen yapı, bu coğrafyadaki örneklerinden çok daha küçük boyutlu olup, bulunduğu kentin kendinden sonraki konut tiplerinin prototipini oluşturmadaki özelliği bakımından da, Türk-İslam Saraylarının ana unsurunu yansıtmaktadır⁶⁵³. Özellikle aynı dönemden kalma Şekihanovlar Evi (XVIII. yy.ın ikinci yarısı) ve yakın çevreden; Erivan, Serdar Sarayı (XIX. yy.)⁶⁵⁴ ile şaşırtıcı benzerliği; eserlerin yapımında görev alan sanatçıların ağırlıklı olarak geldikleri bölgenin (Karabağ ve İran'ın) sivil yapı/konut tasarımının, anıtsal yapıya olan etkisinin sonucu şeklinde açıklana bilir.

Enine dikdörtgen şemada gelişen iki katlı yapının her katında üçer odası bulunmakla beraber, odalara giriş, her katın doğu-batı yönlerindeki dehlizler vasıtasıyla sağlanmıştır. Selamlık Divanhanesi ve Özel Odası, dikdörtgen içerisine yerleştirilmiş “T” şemasında tasarlanan

⁶⁴⁸ Çulpan, **a.g.e.**, s. 1; Sözen v.d., **a.g.e.**, s. 137; Hasol, **a.g.e.**, s. 281; Karpuz, **a.g.e.**, 2001, s. 121; ve bşk.

⁶⁴⁹ Çulpan, **a.g.e.**, s. 6-7; İltar, **a.g.e.**, s. 27; ve bşk.

⁶⁵⁰ Büyük bir bölümü ortadan kalkmış durumda ulaşan Kateh Köyü Köprüsünün asli yapısı ile ilgili yeterli bilgi edinilememiştir.

⁶⁵¹ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 104-106; ve bşk.

⁶⁵² **A.y.**, s. 105-107.

⁶⁵³ Konut ve sarayların tasarım ilişkileri konusunda bkz.: O. Grabar, **İslam Sanatının Oluşumu**, Çev.: N. Yavuz, 3. bs., İstanbul, Kanat Kitap, 2004, s. 121-158; S. Ögel, “Geleneksel Türk Evine Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı”, **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı**, C: III, İstanbul, 1988, y.y., s. 126-135; N. Kaňal-Ferrari, **Kırım'dan Kalan Miras, Hansaray**, İstanbul, Klasik, 2005, s. 259; ve bşk.

⁶⁵⁴ M. Useynov, L. Bretanitskiy, “Arkhiteturnoye Naslediye Azerbaydjana”, **Skvozy Veka**, Moskva, K İstokam Kulturi Narodov SSSR, Vıpusk 2, İzd., Znaniye, 1986, s. 196.

saray, mekanların plan tertibi bakımından Osmanlı dönemi sivil yapılarını çağrıştırmaktadır⁶⁵⁵.

Şeki Hanlığının ölmez sembolü olan yapı, saray yapı topluluğundan ayakta kalmayı başaran tek eserdir. Diğer sivil ve dini birimleri Çar Rusya'sının kenti işgali sırasında yok edilen⁶⁵⁶ yapının, yerleşim düzeni ve plan tertibi bakımından Türk Saray mimari tasarımının küçük bir modeli olduğu görülmektedir. Kente hakim yüksek bir tepede kurulan ve Hanın yazlık sarayı olarak bilinen yapının, bu bağlamda, özellikle Anadolu Selçuklu dönemi sarayları⁶⁵⁷ ile benzerliği dikkat çekicidir. Avlu düzenlemesi tamamen değiştirilen yapı, ülkedeki diğer önemli örneği Bakü, Şirvanşahlar Sarayı (XIII.-XVI. yy.)⁶⁵⁸ ile yerleşim yeri bakımından farklılık göstermekle beraber, düzen bakımından, günümüze ulaşamadığı arşiv vesikalarıyla da desteklenen diğer birimlerin odak noktası olarak ele aldıkları saray binasının etrafında asimetrik dağılımı yönünden, ortak karakter arz etmektedir⁶⁵⁹.

3. 1. 2. 2. Yapım Tekniği, Malzeme ve Süsleme Özellikleri

Bölgede kolayca elde edilebilen moloz taşın ana malzeme olarak tercih edildiği yapılarda yer yer tuğlanın da kullanıldığı görülürken; Han Sarayın subasman kısmı moloz taş, geri kalanıysa tuğlayla örülmüştür. Düzensiz sıralar oluşturacak şekilde, irili-ufaklı moloz taşın dolgu duvar tekniğinde kullanıldığı yapılarda tuğla malzemenin aynı zamanda han ve hamamların iç örtü konstrüksiyonu (kubbe ve tonozlar) ile dolap, niş, ocak, saçak, silme ve kapı ve pencere açıklıklarında; köprülerin ayak ve çevre duvarlarında yer aldığı izlenmektedir. İç mekanlarında ağırlıklı olarak ahşap malzemeden yararlanılan yapılardan hamamlar içten; Han Sarayı ise içten ve dıştan gec harcıyla sıvanarak boyanmıştır.

Dekoratif bakımdan sade yapılar olup, fonksiyonları gereği fazla süslemeye yer verilmeyen han, hamam ve köprülerin genel karakterlerine uygun olarak silme ve saçak frizleriyle

⁶⁵⁵ Söz konusu her iki odanın kuzeye çıkıntı yapan kısımları, Türk evlerinin şehnişin bölümünü anımsatmaktadır. **Boğaziçi, Köprülü Yalı (XVII. yy.)** gibi önemli örneği bulunan bu plan şemasının uygulandığı örnek sayısını çoğaltmak mümkündür.

⁶⁵⁶ Efendiyev, **a.g.e.**, 2001, s. 185.

⁶⁵⁷ Anadolu Selçuklu Saraylarının kent merkezlerinde olduğu gibi, kırsal alanda; kent merkezine belirli bir uzaklıkta ve kurulduğu bölgenin stratejik konumu da göz önüne alınarak yüksek bir tepede inşa edilen örnekleri arasında **Beyşehir, Kubadabad (1236)** ve **Kayseri, Keykubadiye (1224-26)** sarayları gibi mühim örneklerinin zikredilmesi gerekir. Bu konuda ayrıca, bkz.: (U. Tanyeli, "Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler (12.-16. yy.)", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı**, C: III, İstanbul, 1988, y.y., s. 182-188; M. Sözen, **Devletin Evi Saray**, İstanbul, Sandoz Kültür Yayınları, 1990, s. 21-33).

⁶⁵⁸ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1986, s. 182, 190-192; ve bşk.

⁶⁵⁹ Genel anlamda Türk Saraylarına karakteristik olan bu gelişim düzeni, her gelen hükümdarın yeni mekan/mezamlar eklemesiyle oluşmuştur; Bkz.: (Tanyeli, **a.g.e.**, 1988, s. 193-201; Sözen, **a.g.e.**, s. 33-49; Ferrari, **a.g.e.**, s. 254-255; ve bşk).

hareketlendirildiği görülürken, Han Sarayı, Türk-İslam sanatına karakteristik, zengin programda tezyin edilmiştir.

Selamlık Divanhanesi, Misafirhane ve Harem odalarının tavan ve duvarları, kalemişi tekniğinde yapılan natüralist ve realist motiflerle bezenen saraydaki kompozisyonların, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı sınırları içerisindeki birçok bölgenin mimari süslemesinde yeni bir tür olarak ortaya çıkan duvar resimlerinde sevilerek uygulandığı görülmektedir⁶⁶⁰. Ayrıca, Misafir Odasının orta kuşağındaki av ve savaş sahneleri içerikli minyatür tarzı resimler; dönemin hayatı, giyim-kuşamı, eşyaları ve silahları hakkında bilgi edinmemizi sağlayan birer belge niteliğindedir. Bu örneklerin yanı sıra, aynı teknikle bezenen Han Odasının tavan ve duvarları, Erivan, Serdar Sarayın (XIX. yy.)⁶⁶¹ oda duvarlarındaki figürler ve stilize kompozisyonları anımsatırken; Selamlık Divanhanesi ile Han Odası duvarlarının alt kısmındaki yüzeylerde yer alan geometrik kompozisyonun, çok daha önceler Beyşehir Kubadabad Sarayı (1236)⁶⁶² ve Pirsaat Hanekahı, Pir Hüseyin Türbesi (XIII. yy.)⁶⁶³ çinilerinde kullanılmış olması, üslup birliği arasındaki gelenekselliğin sürdürülmesine işaret edecek kadar benzerlik teşkil etmektedir.

Sarayın, Osmanlı ağaç işçiliğinde iyi bilinen ve zengin çeşitlemeleriyle uygulanan künde-kari tekniği ile süslü divanhane tavanı, tavan süslemesiyle olduğu kadar ocak, şadırvan gibi elemanlarıyla, Kırım Han Sarayın Havuzlu odasının iç mekan düzenini çağrıştırmaktadır⁶⁶⁴.

Ahşap parçaları aynı zamanda geçme yöntemiyle elde edilen vitray şebekeli pencerelerde, farklı geometrik kompozisyonlar oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Bunun dışında sarayın iç ve dış duvarları ile buharılarında (ocaklarında), alçı ve gec harcından plastik süslemelere de yer verilmiştir.

Yapıya girişin sağlandığı avlu kapısının kenar ve köşeliklerinde oluşturulan geometrik kompozisyonlu kaplamalarda ise tuğla malzeme kullanılmıştır.

---

⁶⁶⁰ Çok sayıda saray ve konaklarda görülebilecek bu resim programının özellikle aynı dönemden kalma **Topkapı Sarayı III. Ahmed Yemiş Odası**, (R. Arık, **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 23); **Kırım, Han Sarayı Hünkar Mahfili, Kabul Odası ve Divanhane** (Ferrari, **a.g.e.**, s. 141-171, 193-198) duvarlarında, aynı üslup ve teknikte uygulanan yakın benzerlerinin kaydedilmesi gerekir.

⁶⁶¹ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1986, s. 195-196.

⁶⁶² R. Arık, **Kubad Abad: Selçuklu Çini ve Sarayları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 27-35.

⁶⁶³ Useynov, v.d., **a.g.e.**, 1963, s. 77-80, res. 62.

⁶⁶⁴ Ferrari, **a.g.e.**, s. 161-162, 193-198, res. 50, 82.

SONUÇ

Son dönemlerde yürütölen Tunç Devri költürüne yönelik kazılar sonucu elde edilen bulgulara dayanarak, eski bir iskan yeri olup, zengin bir geçmişe sahip olduğu anlaşılan bölgenin bilinen en eski devleti, Saka-İskitler tarafından kurulmakla beraber, mimari yapılaşmanın ilkin örnekleri, Albaniya devrindendir. M. Ö. IV. yüzyıldan-VII. yüzyıla kadar uzun bir süre ayakta kalmayı başaran bu devletin kuzeybatısında yer alan bölge, Hristiyan költürünün o dönemden ulaşmış önemli örneklerini yaşatmaktadır. Bideyiz, Halatala, Kiş, Mazımçay kiliseleri tek nefli kiliselerin; Lekit-Kötöklü Manastırı Kilisesi ile Kum Kilisesi, üç nefli bazilikaların; Lekit ve Armatay manastırları kiliseleri kubbeli rotondların; Zeyzit Kilisesi ise haç planlı yapıların Kafkasya'daki erken temsilcilerinden olup, plan tiplerinin bu coğrafyadaki anıtsal örneklerinden olması bakımından da, ayrı bir önem taşımaktalar. Ortaçağ dönemi içerisinde inşa edilen bu yapıların, Çar Rusya'sı devri kiliselerinde farklı varyasyonları ile yeniden uygulandığı görölmektedir. Erken örneklerine Gürcistan ve Ermenistan gibi yakın çevrede de rastlanan yapılar arasındaki şaşırtıcı benzerlik, dönemin yapım tekniğı ve ustalık üslubunun, karşılıklı etkileşim sonucu mimariye yansımış ortak ürünü şeklinde izah edilebilir. Devşirme malzemelere de yer verilerek düzgün kesme-mesameli taşlarla kaplanan bu gruptaki erken dönem yapılarında; plastik süslemelerle, estetik yönüyle de ön plana çıkarılmağa çalışılan bazı eserlerin, Kafkas Mimarisinin anıtsal örnekleri arasında zikredilmesi gerektiğı kanısındayız.

Ortaçağdan kalma diğeri bir yapı türü, askeri amaçlı savunma tesisleri; kaleler ve gözetleme kuleleridir. Yerleşim alanı itibariyle iki grupta incelenen kalelerden bir kısmı ulaşımı güç, dağ zirvesi ve vadilere kurulmuştur. Önemli bir bölümünü yitirerek ulaşan bu gruptaki yapılardan Keşnezer Kalesi ve Gellersen-Görersen Kalesi, diğeriğine nazaran daha iyi durumda olup, sahip oldukları arazi bakımından da en büyükleridir. İç kale ve dış kale bölümlerinden oluşan her iki kalede, doğal kaya parçalarından da sur duvarları olacak şekilde yararlanılmıştır. Farklı formda burç ve mazgallarla teşkilatlandırılan kalelerin diğeri grubunu sarp yamaç ve düzlük arazilere tahkim edilen yapılar oluşturmaktadır. Bu gruptaki yapılardan daha iyi durumda ulaşan Şeki Kalesi, 1772 yılında yaşanan sel felaketi sonrası eski kent merkezinin güneydoğu yönünde kurulmuştur. Kale içerisinde başlayan mimari yapılaşma, zamanla dışa taşarak serbest dokuda gelişmiştir. Bir yüzyıl bile geçmeden kaleden yeterince uzaklıkta, şimdiki kent merkezini belirleyen Cuma Camisi ve çevresinde kurulan sivil yapılar, XIX. yüzyıl itibariyle kente Türk-İslam kimliğı kazandırmış; yeni oluşan mahallelerin bir kısmı, yaptırılan

mescitlerin ismini almıştır. Ancak, bu yapıların bazıları Çar Rusya'sının kenti 1812 yılındaki işgali sırasında büyük oranda tahrip olmuş; kale içerisinde, Saray haricindeki dini ve diğer sivil yapılar yıktırılmıştır. Bu tahribat, Sovyetler döneminde daha da hızlanmış; özellikle, kent ve köylerdeki dini yapıların Cuma Camisi de dahil olmak üzere büyük çoğunluğu işlev değiştirmiş; bir kısmı terk edilmiş durumdaki yapılardan bazılarıysa yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Şeki'deki sivil yapıların XVIII. yüzyıl sonu-XX. yüzyılın başlarından günümüze ulaşan diğer grubundaki şehir hanları, hamamlar ve köprülerden büyük çoğunluğu ise özgünlüklerini önemli ölçüde yitirerek ulaşmıştır. Günümüzde bu yapılardan Yukarı Kervansaray dışındakiler bakımsız haldedir.

Askeri mimarinin bölgedeki özgün örneklerinden olan kulelerin ilki Aydınbulak'ta kısmen ayakta kaldığı gibi, Malug ve Gudula kaleleriyle birlikte, köylülerin ekin yerine dönüşmüştür. Bu yapı türlerinin daha geç dönem örnekleri ise XVII. yüzyıldan itibaren aynı zamanda sivil fonksiyonlu yapılar olarak da faaliyet göstermiştir. Diğerlerine nazaran daha iyi durumda ulaşan bu grup yapılardan Sumuk Kule restorasyon sonrası asli görünümünü yitirirken; Car Kulesi yakın dönemde bir ailenin özeline geçirilmiş; alelade değişikliklerle özgünlüğü önemli ölçüde kaybedilmiştir.

Ortaçağın sonlarından itibaren durgunluk dönemine giren yapılaşmanın XVIII. yüzyıl itibariyle yeni merkezlere kayması sonucu mimari dokunun yeni evresi, Türk şehircilik anlayışına uygun şekilde gelişmiştir. Şeki, Tala, İlisu, Balaken gibi merkezlerde Cuma camileri/mescitleri inşa edilmiş ve yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Hızla imar edilen kent ve köylerde çok sayıda dini ve sivil mimarlık eserleri yaptırılarak, eski yerleşmelerin çehresi değişmiştir. Hanlıklara bölünerek yönetilen bölgenin bu dönemden kalma en ihtişamlı eseri; Türk Saray Mimarisinin ülkedeki abidevi örneklerinden olan Han Sarayı'dır. Yapı aynı zamanda kendinden sonra XX. yüzyılın başlarına kadarki Şeki evlerinin plan şemasının da prototipini oluşturması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Ana malzemesi moloz taş olan bu dönem mimarisinin Çar Rusya'sı devrine gelindiğinde, özellikle Şeki ve Zagatala'da aynı malzemeyle kent silüetine kazandırılan dönemin gösterişli sivil yapıları/modern binalarıyla sentez oluşturduğu görülmektedir. Ancak, aynı dönemde inşa edilen yapılar, genel özellikleri itibariyle taşra üslubunun etkili olduğu bir mimari anlayış doğrultusunda gelişmiştir. Bu yapılaşma Sovyet döneminde, dört kent başta olmak üzere ilçe ve merkez köylerde, planlı bir biçimde yürütülmüş; çok sayıda kamu binaları, sivil yapılar inşa edilmiştir.

Çalışma konumuz içerisinde ele alınan sivil mimarlık örneklerinden evler ve modern yapılar, ilgili bölümlerde genel olarak ele alınırken; başlangıcından-XX. yüzyılın başlarına kadar günümüze tamamı veya bir kısmıyla ulaşan dini, askeri ve sivil (han, hamam, köprü ve saraylar) yapıtların tamamı, detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Toplamda, 186 adedi tespit edilebilen bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze gelene kadar karşılaştıkları tahribat ve doğal afetlerden önemli ölçüde nasibini almış; bir kısmı tamamen ortadan kalkan veya bazı yerüstü kalıntılarıyla ulaşmayı başaran yapılardan kimisi, yenilenerek asli yapılarını yitirmiştir.

Bugün sorumluluklarında bulunan bazı kurum ve kuruluşların bile yeterince sahip çıkmadığı bu eserler, mimari mirasın önemli bir parçasıdır. Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yer alan yapılardan her grubun kendi kültürü içerisindeki yeri ve öneminin belirtilmeye çalışıldığı bu çalışma, sözü edilen bölge üzerine yapılan ilk monografi çalışması olmakla birlikte, bölge mimarisinin Sanat ve Mimarlık Tarihi içerisindeki öneminin belirlenmesine yönelik yeni araştırmalara ön denemedir. Özellikle, Erken Hristiyanlık devri yapıları ve ülke mimarisinin ünik yaklaşımlarından olan kule-evleri üzerine ileride yapılacak olan katalog veya analogi çalışmaları, bölge mimarisinin bilinmeyen daha nice özgün bulgularının ortaya çıkarılmasına ışık tutacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Belgeleri, Kronikler ve Seyahatnameler

- AKAK.: 1803   **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, A. Berje; kn. Sitsianova gr. Kochubeyu, ot 18-go aprelya 1803 goda, No: 742, Tom: II, dok., 1389, Tiflis, s. 646.
- AKAK.: 1803   **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, Vsepoddanneshiy Raport kn. Sitsianova ot 17 aprelya 1803 goda, No: 42, Tom: II, dok. 1387, Tiflis, s. 686.
- AKAK.: 1868   “Klyatvennoye Obeshaniye Poverennikh Obshestv Djarskoy Provintsii”, **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, s. 686, Tiflis.
- AKAK.: 1868   **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, Tom: III, Tiflis, s. 603.
- AKAK.: 1869   “Otnasheniye gr. Gudovicha k Baronu Budbergu ot 27-go yanvarya 1807 goda”, **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, No: 22, Tom: III, dok. 594, Tiflis, s. 327
- AKAK.: 1878   “Predpisaniye gr. Paskevicha General Mayoru kn. Bekovichu Cherkasskomu ot 4 marta 1830 goda”, **Aktı Sobranniye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiyey**, No: 36, Tom: VII, dok. 380, Tiflis, s. 445.
- ABASGULU AĞA
BAKIHANOV.: 2001   **Gülüstani-İrem**, Sad.: R. Ağayev, Bakı, Möminin Neşriyyatı.
- AHMED İBN E’SEM
KUFİ.: 1995   “Azerbaycanın VII-IX Esrlər Tarihine Aid Çıharışlar”, **EL-Kitab el-Füth**, Çev.: Z. Bünyadov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- ALEKSANDR
DÜMA.: 1985   **Gafgaz Seferi**, Çev.: G. Paşayev, H. Abbasov, Bakı Yazıçı Neşriyyatı.
- DJANAŞVİLİ, M.: 1887   “Kratkiy Ocherk Kakhsкого Uchastka”, **Trudı KOSKh**, No: 3, Tiflis, Tipografiya Mikhelsona, s. 272-283.
- EVLIYA ÇELEBİ.: 1986   **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sad.: T. Kuran, N. Aktaş, C: I-II, İstanbul, Üç Dal Neşriyat.
- HERODOT.: 1998   **Tarih (Dogguz Kitabda)**, Çev.: P. Halilov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1998.
- İBN EL-ESİR.: 1989   “El-Kamil Fit-Tarih”, **Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar**, Bakı, Azərbaycan Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1989, s. 137-161.

- İBN KHORDADBEKH.: **Kniga Putey i Stran**, Prv., s Arapskogo, Kommentarii, 1986
İssledovanie, Ukazateli i Kartı N. Velikhanovoy, Baku,
Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Institut
Vostokovedeniya, Elm, s. 297-381.
- KALANKATUATSI
MOVSES.: 1984 **İstoriya Stranı Aluank**, Prv., s Drevnearmyanskim Ş.
Smbatyana, Yerevan, Matenadaran, Institut Drevnikh
Rukopisey im. Mashtotsa Pri Sovete Ministrov Armyanskoy
SSR, İzd. AN Armyanskoy SSR.
- KALANKATUKLU
MOİSEY.: 1993 **Albaniya Tarihi**, Çev.: Z. Bünyadov, Bakı,
Azerbaycan Elmler Akademiyası, Elm Neşriyyatı.
- KHORENATSI,
MOVSES.: 1913 **İstoriya Armenii**, IV kn., Tiflis.
- MOLLA MEHEMMED
1997 **Car Salnamesi**, Çev.: S. Süleymanova, Azerbaycan EL-CARİ.:
Elmler Akademiyası Şergşünaslıg Institutu, Bakı, Seda
Neşriyyatı.
- PTOLOMEY.: 1989 “Coğrafiya Dersliyi”, **Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar**,
Bakı, Azerbaycan Universiteti Neşriyyatı, s. 23-25.
- PLİNİ.: 1989 “Tebiet Tarihi”, **Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar**, Bakı,
Azerbaycan Universiteti Neşriyyatı, s. 25-28.
- STRABON.: 1964 **Geografiya**, Prv., Statiya i Komment., Stratanovskogo G. A.,
Moskva, İzd. Nauka.

2. Araştırmalar ve Yayınlar

- ABBASOV, M.: 2003 “Zagatala Rayonundakı Tarihi Mescidler ve Gebristanlıqlar”,
Bakı İslam Üniversitesi Zagatala Şöbesi, İlahiyat Fakültesi,
Yayınlanmamış Lisans Tezi, Zagatala.
- ADAMİA, İ.: 1979 **Gruzinskoye Narodnoye Zodchestvo (Kniga Tretya)**, Tbilisi,
İzd. Khelovneba.
- AGABABYAN, R.: 1950 **Kompozitsiya Kupolnikh Soorujeniy Gruzii i Armenii**,
Yerevan, Armgosizdat.
- AĞAMALI, F.: 1999 **XVIII Esrin II Yarısı-XIX Esrin Evvellerinde
Guzey Azerbaycan Hanlıklarının Sosial-İgtisadi
Veziyyeti**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- AĞAMALI, Y.: 1998 **Garabağ Hanlığının Gonşu Hanlıklar ve Dövlətlerle
Münasibetleri**, Bakı, Azerbaycan Ensiklopediyası
Neşriyyatı.
- AHMEDOV, H., **150 Yaşlı Yubilyar Mektep ve Şekide Halk**

- EFENDİYEV, S.: 1983 **Maarifinin Tereggisi**, Bakı, Maarif Neşriyatı.
- AHUNDOV, T.: 1993 “Şekinin Gedim Defn Adetleri”, **Materialnaya Kultura Azerbaydjana XI**, Bakı, İnstitut Arkheologii i Etnografii Akademi Nauk Azerbaydjana, Elm, 1993, s. 134-135.
- AHUNDOV, T.: 2000 “Kurgan s Samovarom Epokhi Bronzi”, **Azerbaijan Archeology 3-4**, Bakı, Khazar University, p. 53-60.
- AKHUNDOV, D.: 1986 **Arkhitektura Drevnego i Ranne-Srednevekovogo Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye.
- AKIN, N.: 2001 **Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları**, İstanbul, Literatür Yayıncılık.
- AKOZAN, F.: 1963 “Türk Han ve Kervansarayları”, **Türk Sanatı Tarihi, Araştırma ve İncelemeleri I**, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 133-167.
- AKTÜRE, S.: 1981, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, 2. bsk., Ankara, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- AKYÜZ, E.: 2000 “Geleneksel Konut Mirasının Korunması (İzmir Örneği)”, **C. E. Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, 7-10 mart 1994, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları, s. 49-58.
- ALİYEVA, İ.: 2007 “İngiloyların Çar Rusiyasının Pravoslavlaşdırma Siyasetine Garşı Mübarizesi, **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Bakı, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, s. 131-136.
- ALİYEV, F.: 1975 **Antiiranskiye Vstupleniya i Borba Protiv Turetskoy Okkupatsii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII Veka**, Bakı, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, İnstitut İstorii, İzd. Elm.
- ALİYEV, F.: 1987 “Azerbaydjan v XVIII v.” **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm, s. 129-139.
- ALİYEV, K.: 1992 **Antichnaya Kavkazskaya Albaniya**, Bakı, Azerbaydjanskoye İzdatelstvo Poligraficheskoye Obyedineniye.
- ALİYEV, K., ALİYEVA, F.: 1997 **Azərbaycan Antik Dövrü**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- ALİYEV, V.: 1996 “Şeki Bölgesi Tunc ve İlk Demir Dövrü Abidelerinin Azərbaycanın Tarihinin Öyrenilmesinde Ehemiyeti”, **Şeki Tarih ve Medeniyet Abidelerinin Gorunması, Tedgigi ve**

İstifade Olunması Problemlerine Hesr Olunmuş Elmi-Pratik Konfransın Materialları, Azərbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyeti, Bakı-Şeki, y.y., s. 13-15.

- ALSAÇ, Ü.: 1993 **Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ALTUN, A.: 1978 **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ALTUN, A.: 1982 "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya**, İstanbul, y.y., 1981-82, s. 171-700.
- ALTUN, A.: 1988 **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ARARATSKİY, A.: 1937 **Materialı po İstorii Gruzii i Kavkaza**, vıp. V, Tbilisi, İzd. İnstituta Yazıka i İstorii i Materialnaya Kulturi im N. Ya. Marra.
- AREL, A.: 1989 "Bodrum Yarımadasının Ortakent (Eski Müsgebi) Köyünde Bulunan Mustafa Paşa Kulesi Hakkında", **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Mayıs 1988, Ankara)**, Ankara, y.y., s. 35-88.
- AREL, A.: 1990 "Foça Bağ Evleri ve Kule Ev Geleneği", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1989, Antalya)**, y.y., Ankara, s. 43-71.
- AREL, A.: 1999 "Anadolu'da Geleneksel Konut Düzeninde Kültürel Etmenler", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, 4-7 Kasım 1997, yay.haz. A. Aktaş-Yasa, C: I, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, s. 32-41.
- ARIK, M. O.: 1971 **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Ankara, Güven Matbaası.
- ARIK, R.: 2000 **Kubad Abad: Selçuklu Çini ve Sarayları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- ARSEVEN, C. E.: 1984 **Türk Sanatı**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- ARU, K. A.: 1949 **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, y.y.
- ARU, K. A.: 1996 "Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, İstanbul, Habitat 2, 1996, s. 329-334.

- ARU, K. A.: 1998 **Türk Kenti**, İstanbul, YEM Yayınları.
- ARUTYUNYAN, V.,
SAFARYAN, S.: 1951 **Pamyatniki Armyanskogo Zodchestva**, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu i Arkhitekture.
- ASKEROVA, N.: 1960 “Nuha Gilehli Mescidinin Ornamentleri”, **Azerbaycanın Memarlıg Abidelerinin Berpası Meseleleri**, Bakı, Azerbaycan SSR, Elmler Akademiyası Neşriyyatı, s. 261-275.
- ASKEROVA, N. S.: 1979 **Dvorets Şekinskikh Khanov**, İnstitut Arkhitekturi i İskusstva Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Moskva, İzd. Stroyzdat.
- ASKEROVA, N. S.: 1990 “Garanlıg Köprü”, **Elm ve Heyat**, No: 2, Bakı, y.y., s. 39-40.
- ASLANAPA, O.: 1979 **Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri**, İstanbul, Baha Matbaası.
- ASLANAPA, O.: 1996 **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara, Türksoy Yayınları.
- ASLANAPA, O.: 1999 **Türk Sanatı**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi.
- AYVERDİ, E. H.: 1956 “Yugoslavya’da Türk Abideleri ve Vakıfları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 3, Ankara, T.T.K. Yayınları, s. 151-223.
- AZİMOV, H.,
AHMEDOV, Ş.: 1998 **Gah Abideleri**, Bakı, Seda Neşriyyatı.
- BABAYEV, İ.: 1990 **Goroda Kavkaskoy Albanii v IV v. do. n. e.-III v. n. e.**, Baku, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Sektor Arkheologii i Etnografii İnstitutu İstorii, İzd. Elm.
- BARKAN, Ö. L.: 1963 “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü.İ.F.M.** C: XXIII, No: 1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, İstanbul, y.y., s. 239-296.
- BALCI, P.: 1975 **Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yahıları**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları.
- BAYKARA, T.: 2001 “Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültürü ve Medeniyetleri Kongresi**, S.Ü.A.M.B., C: I, Konya, S.Ü. Basımevi, s. 149-163.

- BAYRAM, F.: 2005 **Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi**, İstanbul, Ege Yayınları.
- BAYRAMOV, R.: 2007 "Gurmuk, Svyatinya Naroda", **Yol (Perviy Nauchno Populyarniy Jurnal)**, No: 3 (7), Bakı, İzd. Ataholding, s. 30-32.
- BEDELOVA, İ.: t.y. "Şeki Müdafie İstehkamları Tarihinden: Maluğ Galası", Yayınlanmamış Makale
- BERİDZE, V.: 1974 **Drevne Gruzinskaya Arkhitektura**, Tbilisi, Gürcistan Kültürü ve Eserleri Birliği, Helovneba Yayınları.
- BERİDZE, V.: 1986 "İskusstvo Drevney Gruzii", **Skvozy Veka**, Moskva, K İstokam Kültürü Narodov SSSR, Vıpusk 2, İzd., Znaniye, s. 144-180.
- BOZER, R.: 1988 **Kula Evleri**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- BRETANİTSKİY, L., DATİYEV, S., MAMİKONOV, L., MOTİS, D.: 1948 **Nukha (Azerbaydjan)**, Moskva, İzd. Akademi Arkhitekturi SSR.
- BURHAN BİLGET, N.: 1993 **Sivas Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BÜNYADOV, Z.: 1989 **Azerbyacan VII-IX Esrlerde**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- BÜNYADOV, Z., Y.: 1994 **Azerbaycan Tarihi**, C: I, Bakı, Azərbaycan Dövlət YUSİFOV, Neşriyyatı.
- CAN, Y.: 1995 **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı (VII.-IX. Yüzyıl)**, Ankara, T.D.V. Yayınları.
- CAVADOVA, Z.: 1999 **Şimal-Gerbi Azərbaycan (Tarihi Demografik Araşdırma)**, Bakı, Altay Neşriyyatı.
- CAVADOVA, Z.: 2002 **Şimal-Gerbi Azərbaycanın Ehali Tarihi ve Tarihi Demografiyası (XIX esrin evvelleri-70'ci iller)**, Bakı, Altay Neşriyyatı.
- CELALYAN, Y.: 1993 **Alban Ölkesinin Gısa Tarihi (1702-1722)**, Çev.: T. Ter-Grigoryan, yay.haz.: Z. Bünyadov, Bakı, Işığ Neşriyyatı.
- CEZAR, M.: 1977 **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, İş Bankası Yayınları.

- CEZAR, M.: 1985 **Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları.
- ÇADIRCI, M.: 1996 “Anadolu Kentlerinde Mahalle”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, İstanbul, Habitat 2., s. 257-262.
- ÇUBİNAŞVİLİ, G.: 1948 **Arkhitektura Kakhetii**, Tbilisi, İzd. A.N. Gruz. SSR.
- ÇUBİNAŞVİLİ, G.: 1966 “Arkhitektura Gruzii”, **Vseobshaya İstoriya Arkhitekturi v 12 Tomakh**, Arkhitektura Vostochnoy Yevropı, Srednie Veka 3, Leningrad-Moskva, İzd., Literaturı po Stroitelstvu, s. 300-375.
- ÇUBİNAŞVİLİ, G.: 1969 **Tsromi**, İz İstorii Gruzinskoy Arkhitekturi VII, Tbilisi, Nauka.
- ÇULPAN, C.: 1975 **Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)**, Ankara, T.T.K. Yayınları.
- DATİYEV, S.,
MOTİS, D.: 1950 “Jılıye XVIII i XIX Vekov Zakatalskogo Rayona”, **Pamyatniki Arkhitekturi Azerbaydjana (Sbornik Materialov)**, Bakı, Azerneshr, s. 103-110.
- DAVUDOV, O.: 1990 “Dagestan v III v. do n. e.- IV v. n. e., Opıt Etno-Kulturnoy i Sotsialno Ekonomicheskoy Kharakteristiki”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tbilisi.
- DİEZ, E.,
ASLANAPA, O.: 1955 **Türk Sanatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- DİYARBEKİRLİ, N.: 1987 “Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri”, **Ars Tursica, Akton Des VI. Internationalen Kongresses, Für Türkische Kunst München (7 September 1979)**, I. Text, München, Editio Maris, s. 201-213.
- EFENDİYEV, O.: 1987 “Territoriya i Granitsı Azerbaydjanskikh Gosudarstv v XV-XVI vv.”, **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm, s. 110-119.
- EFENDİYEV, O.: 1993 **Azerbaycan Sefeviler Dövləti**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- EFENDİYEV, S.: 2001 “Şeki Han Sarayı”, **Dirçəliş-XXI Esr Dergisi**, S: 39, Bakı, y.y., s. 183-191.
- ELDEM, S. H.: 1984 **Türk Evi Osmanlı Dönemi I**, İstanbul, TAÇ Yayınları.

- EMİNOV, R.: 2003 “Gah Rayonunun Dini Abideleri ve Ziyaretgahları”, Bakı İslam Üniversitesi Zagatala Şöbəsi, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Zagatala.
- ERGENÇ, Ö.: 2006 **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, T.T.K. Yayınları.
- ERGİN, O.: 1939 **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası.
- ERSOY, B.: 1994 “Osmanlı Şehir İçi Hanları”, **Sanat Tarihi Dergisi VII**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 75-97.
- EYİCE, S.: 1997 “Hamam”, **İslam Ansiklopedisi**, C: XV, T.D.V. Yayınları, İstanbul, s. 402-430.
- FATULLAYEV, SH.: 1960 “Gorodskoy Jiloy Dom Nukhi v Kontse XIX Nachale XX v.”, **İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, Bakı, İzd., Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, s. 131-145.
- FATULLATEV, SH.: 1963 **Jiliye Doma v Zastroyke Gorodov Azerbaydjana (na rubeje XIX-XX vekov)**, Bakı, İzd. Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, s. 81-99.
- FATULLAYEV, SH.: 1970 **Pamyatniki Sheki**, Bakı, Gyandjlik.
- FATULLAYEV, SH.: 1986 **Gradostroitelstvo i Arkhitektura Azerbaydjana XIX-Nachala XX Veka**, Leningrad, Stroizdat.
- FERSAN, N.: 1980 “Küçük Anadolu Kentlerinde Tarihsel Dokunun Korunması İle İlgili Bir Yöntem Araştırması”, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- GEDİROV, F.: 1984 **Azerbaycanın Şimal Müdafie İstehkamları**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- GENİM, S.: 2002 “Türk Evi ve Şehri”, **Türk Dünyası Kültür Atlası**, yay.haz.: Çobanoğlu,A.V; Tiryaki,Y., C: IV, Osmanlı Dönemi, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s. 380-406.
- GEYBULLAYEV, G.: 1994 **Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- GEYUSHEV, R.: 1984 **Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, Bakı, İzd., Elm.
- GİYASI, C.: 1991 **Nizami Dövrü Memarlıq Abideleri**, Bakı, Işıq Neşriyyatı.

- GOCAYEV, H.: 1985 “Aleksandr Düma ve Ondan 20 İl Sonra”, **Gobustan**, No: 4, Bakı, 1985, s. 26-27.
- GÖYÜŞOV, R., A.: 1990. **SSRİ Arkheologiyası**, Bakı, Maarif Neşriyyatı. MARTINOV,
- GÖZELOVA, Y.: 2000 “IX-XII Esrlerde Azərbaycanın Beynelhalg Ticaret Elageleri Ereb MenbeleriEsasında”, Bakı Dövlet Universiteti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakı.
- GRABAR, O.: 2004 **İslam Sanatının Oluşumu**, Çev.: N. Yavuz, 3. bs., İstanbul, Kanat Kitap.
- GUKASYAN,V.: 1993 **Gafgaz Albaniyası**, Bakı, Öyretmen Neşriyyatı.
- GURBANOV, R.: 2001 **Gafgaz Tarihi**, Bakı, Maarif Neşriyyatı.
- GÜLMALIYEV, M.: 1989 **XVIII Esrin Son Rübü-XIX Esrin I. Yarısında Azərbaycan Kendinin Sosial- İgtisadi Strukturu**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- GÜNAY, R.: 1998 **Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri**, İstanbul, YEM Yayınları.
- HACIELİ, Ş.: 2007 **Şimal-Gerbi Azərbaycan: İngiloylar (En Gedim Zamanlardan XIII-cü Esrin Ortalarına)**, Bakı, Tehsil Neşriyyatı.
- HACIYEV, N.: 2004 “Gilehli Mescidi”, **Medeniyet Gazetesi**, No: 12 (330), 3 Nisan, Bakı, Senet Neşriyyatı, s. 4.
- HASOL, D.: 2005 **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 9. bsk., İstanbul, YEM Yayınları.
- HESENOV, A.: 2005 “AzərbaycanınTarihi Şəhərlərində Memarlıq Enenelerinin Yaranması və İnşaat Universiteti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakı.
- HÜSEYNZADE, A.: 1967 **XIX Esrin İkinci Yarısında Azərbaycan Tarihşünaslığı**, Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Neşriyyatı.

- İBRAHİMOVA, İ.: 1999 “Azerbaycan Tarihi Muzeyinin 20-ci İllerde Apardığı Arkheoloji Tedgigat İşlerinden”, **Azerbaycan Arkheologiyası 3-4**, Bakı, Hazar Universiteti Neşriyyatı, s. 94-99.
- İLTER, F.: 1978 **Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri**, Ankara, Karayolları Genel Müdürlüğü.
- İMAMOĞLU, V.: 1992 **Geleneksel Kayseri Evleri**, Ankara, Türkiye Halk Bankası Yayınları.
- İSMAYIL, M.: 1995 **Azerbaycan Halgının Yaranması**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- İSMAYIL, M.: 1997 **Azerbaycan Tarihi**, Bakı, Azerbaycan Ensiklopediyası Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi.
- İSMAYIL, M., BAĞIROVA, M.: 1997 **Şeki Hanlığı**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- İSMAYILOV, M.: 1960 **XX Esrin Evvellerinde Azerbaycanın Kend Teserrüfatı**, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- İSMAYILOV, M.: 1982 **Şeki**, Bakı, Azərneşr.
- İSMAYILOV, R.: 1993 **Azerbaycan Tarihi**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- KANÇAL-FERRARİ, N.: 2005. **Kırım’dan Kalan Miras, Hansaray**, İstanbul, Klasik
- KARAKHMEDOVA, A.: 1986 **Khristianskiye Pamyatniki Kavkazskoy Albanii (Alazanskaya Dolina)**, Baku, İzd. Elm.
- KARAKHMEDOVA, A.: 1992 “Razvedka Muraddai Tepe Zakatalskogo Rayona”, **Azerbaycanda Arkheologiya ve Etnografiya Elmlerinin Son Neticelerine Hesr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları**, Bakı, Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu Arkheologiya ve Etnografiya Bölmesi, Bilik Neşriyyatı, s. 169-171.
- KARAKHMEDOVA, A.: 1995 “Razvedka Antichnikh Pamyatnikov Sheki-Belokanskoy Zoni”, **Arkheologicheskiye i Etnogrfaicheskiye İziskaniya v Azerbaydjane (1979)**, Baku, İzd. Elm, s. 38-46.

- KARAKHMEDOVA, A.: “Mesto Shekinskogo Rayona v İstorii Khristianstva 1996 Albanii”, **Şeki, Tarih ve Medeniyyet Abidelerinin Gorunması, Tedgigi ve İstifade Olunması Problemlerine Hesr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakı-Şeki, Azərbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyəti, s. 8.
- KARPUZ, H.: 1993 **Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARPUZ, H.: 2001 **Anadolu Selçuklu Mimarisi**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- KAZIYEV, S.: 1948 “Noviye Arkheologicheskiye Nakhodki v Mingechaure”, **Dokladı AN Azerb. SSR**, t. IV, No: 9, s. 396-403.
- KAZIYEV, M.: 1958 **Azərbaycanın Tarihi Abideleri**, Bakı, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- KERİMOV, K.: 1969 **Şeki**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- KERİMOV, V.: 2000 “Predvaritelniye Rezultati Raskopok Mejdunarodnoy Arkheologicheskoy Ekspeditsii na Territorii Azerbaydjana, Raskopki Kishskogo Khrama”, **Azerbaijan Archeology 3-4**, Baku, Khazar University, p. 66.
- KERİMOV, V.: 2003 “Predvaritelniye Arkheologicheskiye İssledovaniya Kishskogo Kompleksa”, **Azərbaycan Arkheologiyası ve Etnografiyası**, Bakı, s. 108-110.
- KERİMOV, V.: 2003 **Bernar Sturfiel-Kiş**, Bakı, y.y.
- KERİMOV, V.,
ALİYEV, M.,
KERİMOV, İ.: 2008 “Rezultati Arkhitekturno-Arkheologicheskikh Raskopok Lekitskogo Kompleksa”, **Azərbaycanda Arkheoloji Tedgigatlar 2008**, Bakı Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, s. 84-89.
- KERİMOV, V.,
ALİYEV, M.,
KERİMOV, İ.,
EFENDİ, M.: 2007 **Kurmukskiy Khram Kavkazskoy Albanii**, Baku, Natsionalnaya Akademiya Nauk Azerbaydjana Institut Arkheologii i Etnografii.
- KHALPAKCHYAN, O.: “Arkhitektura Armenii”, **Vseobshaya İstoriya**

- 1966 **Arkhitekturi v 12 Tomakh**, Arkhitektura Vostochnoy Yevropı, Srednie Veka 3, Leningrad-Moskva, İzd., Literaturı po Stroitelstvu, s. 197-299.
- KLEINBAUER, E.: 1972 "Zwart'nots and the Origins of Christian Architecture", **The Art Bulletin**, C: LIV, S: 3, Princeton, s. 250-252.
- KRIMSKIY, A.: 1983 "Stranitsı iz İstorii Severnogo ili Kavkazskogo Azerbaydjana (Klassicheskoy Albanii Sheki)", **Sbornik Posvyashennıy Pamyatniki Akademika N. Marra**, Moskva-Leningrad, 1938, s. 369-384.
- KUBAN, D.: 1995 **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, 2. bsk., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KUBAN, D.: 2002 **Anadolu Sanatı**, İstanbul, YEM Yayınları.
- KUBAN, D.: 2002 **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, YKY.
- KURAN, A.: 1973 "XV. ve XVI. Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler", **I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, 3. Türk Sanatı Tarihi, C: X, S: 15-20, İstanbul, s. 794-813.
- KUZNETSOV, V.: 1977 **Zodchestvo Feodalnoy Alanii**, Ordjonikidze, İzd., "İR".
- KÜÇÜKERMEN, Ö.: 1996 **Türk Evi, Kendi Mekanının Arayışı İçinde**, İstanbul, T.T.O.K.
- LETİFOVA, E.: 1999 **Severo Zapadny Azerbaydjan İlisuyskoye Sultanstvo**, Baku, İzd. Altay.
- LETİFOVA, E.: 2007 "İlisu Sultanlığı: Yaranması, Erazisi, Serhedleri", **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, s. 92-102.
- MABUDOĞLU, Z., BEHAREDDİNKIZI, S.: 2004 **Şekide Mehelle Adları Soylarve Legebler**, Bakı, Nafta-Press Neşriyyatı.
- MAMEDOVA, F.: 1987 "O Nekotorıkh Voprosakh İstoricheskoy Geografii Albanii I v. do n. e.-VIII v.", **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, s. 7-45.
- MAMEDOVA, F.: 2005 **Kavkazskaya Albaniya i Albanı**, Baku, Tsentr İssledovaniy Kavkazskoy Albanii.
- MAMEDOVA, G.: 2004 **Zodchestvo Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzdatelstvo

Çaşıoğlu.

- MAMEDZADE, K.: 1983 **Stroitelnoe İskusstvo Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm.
- MAMEDZADE, K.: 1986 **Arkhitektura Gandzatsarskogo Monastırya**, Baku, İzd., Elm.
- MAMMADOVA, G.: 2003 **The Temple of Kish**, Baku, Chashioglu.
- MEHDİYEVA, A.: 2000 **Azerbaycanda Gız Galalarının Tarihi**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- MEKHTİYEV, A.: 1986 **Narodnoye Jilishe Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm.
- MEMMEDLİ, A.: 1999 **Mebedler Diyarının Tarihi**, Bakı, y.y.
- MEMMEDLİ, A.: 2008 **Balaken-Zagatala Bölgesinin Tarihine Dair**, Bakı, OKA-Ofset Neşriyyatı.
- MEMMEDOV, R.: 1988 “Gelersen-Görersen Galası”, **Elm ve Heyat Dergisi**, S: 2, Bakı, y.y., s. 28-29.
- MEMMEDOV, E.: 2001 **Şimal-Gerbi Azərbaycan Zagatala Dairesi**, Bakı, Adiloğlu Neşriyyatı.
- MEMMEDOV, N.: 1993 **Azərbaycanın Yer Adları (Oronimiya)**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı
- MEMMEDOV, T.: 2006 **Gafgaz Albaniyası İlk Orta Esrlerde**, Bakı, Tehsil Neşriyyatı.
- MEMMEDOVA, F.: 1993 **Azərbaycanın (Albanyanın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafiyası**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- MEMMEDOVA, G.: 2003 **Kiş ve Onun Mebedi**, Bakı, Çaşıoğlu.
- MEMMEDOVA, O.: 2008 “Azərbaycanın Tarihi Şəhərlərinin Plan Guruluşunun Tehlili”, **Urbanizm**, S: 11, Bakı, s. 124-128.
- MEMMEDOVA, G,
HACIYEVA, S,
ABDULLAYEV, T.:
2002 **Kiş**, Bakı, XXI YNE.
- MEMMEDZADE, K.:
1978 **Azerbaycanda İnşaat Seneti**, Bakı, Elm Neşriyyatı.

- MEMMEDZADE, K.: 1988 “Alban Memarlığının Nadir Nümuneleri”, **Elm ve Heyat Dergisi**, S: 2, Bakı, y.y., s. 3.
- MİNORSKIY, V.: 1979 “Şeki”, **İslam Ansiklopedisi**, C: XI, 2. bs., İstanbul, MEB Yayınları, s. 402-404.
- MNATSAKANYAN, S.: 1989 **Krestovokupolniye Kompozitsii Armenii i Vizantii V-VII Vekov**, Yerevan, İzd., AN. Armyanskoy SSR.
- MUKHTAROV, N.: 1988 “Raboti na Pamyatnikakh Kishskogo Ushelya”, **Tezisi Dokladov Konferentsii Velikiy Oktyabr i Razvitiye Arkheologicheskoy i Etnograficheskoy Nauki v Azerbaydjane**, Bakı, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii Sektor Arkheologii i Etnografii, Elm, s. 78-80.
- MUHTAROV, N.: 1989 “Gedim Tarihimizden Sehifeler”, **Şeki Fehlesi Gazetesi**, No: 27, 13 İyul, Şeki, Şeki Neşriyyatı, s. 3.
- MUHTAROV, N., SEMEDOV, N., MEMMEDOV, V.: 1996 “Antik Dövre Aid Kiş Dohun Nekropolunda Defn Adetleri Haggında”, **Şeki, Tarih ve Medeniyet Abidelerinin Gorunması, Tedgigi ve İstifade Olunması Problemlerine Hesr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakı-Şeki, Azərbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu, Şeki İcra Hakimiyyeti, s. 20-24.
- MUHTAROV, N.: 1997 “Gafgaz Albaniyası Dövrüne Aid Yeni Abide”, **Bakı Gazetesi**, No: 8 (10659), 2 May, Bakı, s. 4.
- MUHTAROV, N.: 1989 “Şin Galası”, **Şeki Fehlesi Gazetesi**, No: 3, 1 May, Şeki, Şeki Neşriyyatı, s. 3.
- MUHTAROV, N.: t.y. “Çaygaragoyunlu Gız Galası ve Gala Deresi”, Şeki Arkeoloji Müzesi, 2003 Yılı Raporları.
- MUHTAROV, N.: t.y. “Şeki Rayonu Erazisinde Olan Abidelerin Mühafize Zonalarının İlkin Layiheleri”, Şeki Arkeoloji Müzesi, 1992 Yılı Raporları.
- MUHTAROV, N.: t.y. “Şeki, Cumakend Bölgesi Abidelerinden Aşkar Edilmiş Esa Başlıqları Hakkında”, **Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları**, s. 1-3.
- MUHTAROV, N.: t.y. “Sarıca-Minberek Bölgesinden Aşkar Edilmiş Esa Başlıqları Haggında”, **Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları**, s. 2-3.
- MUHTAROV, N.: t.y. “Galatepe Yaşayış Yeri”, Şeki Arkeoloji Müzesi, 2002 Yılı Raporları.

- MURADOV, V.: 1983 **Orta Esr Azərbaycan Şəhərləri**, Bakı, Maarif Neşriyyatı.
- MUSEVİ, M.: 1969 “Şəkinin Orta Esrlər Tarixi Haqqında”, **Şəki Fehlesi Gazetesi**, No: 33, (7367) 20 Mart, Şəki, Şəki Neşriyyatı, s. 2.
- MUSTAFAYEV, A.: 2005 **İngiləylərin Maddi Mədəniyyəti (Tarixi Etnografik Tədqiqat)**, Bakı, Çarşıoğlu Neşriyyatı.
- MÜKERREMOĞLU, M.: 2004”, **Halk Gazetesi**, No: 260 (24827), 9 Noyabr, Bakı, y.y., s. 3.
- NEBİYEV, V.,
KERİMOV, Ş.: 1965 **Nuha-Zagatala Zonasının Təbii Şəraitinin Kend Təsərrüfatı Cəhətdən Qiymətləndirilməsi**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- NECEFLİ, T.: 2000 **Garagoyunlu və Ağgoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında**, Bakı, Çarşıoğlu Neşriyyatı.
- NEMET, M.: 1992 **Azərbaycanda Pirlər**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- NEMETOVA, M.,
ALLAHVERDİYEV, S.: 1980 “İlisu Cəmə Məscidinin Kitabələri”, **Elm və Həyat**, No: 3, Mart, Bakı, y.y., s. 23-25.
- NESİBZADE, N.: 1990 **Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və Sənədlər)**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- NESİRLİ, M.: 1975 **Azərbaycan SSR, Şəki-Zagatala Zonası Əhalisinin Yaşayış Evləri (Etnografik Tədqiqat)**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- NEYMAT, M.: 2001 **Korpus Epigraficheskikh Pamyatnikov Azerbaydjana (Tom II), Arabo-Perso-Tyurkoyazıchnıye Nadpisi Sheki-Zakatalskoy Zoni (XIV vek-nachalo XX veka)**, Bakı, YNE.
- NİCAT, E.: 1982 **Tarixin Sübh Çağı**, Bakı, Gənclik Neşriyyatı.
- NURİYEV, E.: 1989 **Azərbaycan SSR-in Şəki- Zagatala Zonasının Toponimiyası**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- ORUCOV, A.: 1989 **İlk Orta Esrlərdə Azərbaycanda Dulusçuluğu**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- ÖGEL, S.: 1988 “Geleneksel Türk Evine Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı”, **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı**, C: III, İstanbul, y.y., s. 126-135.

- ÖNEY, G.: 1971 **Ankara’da Türk Devri Yapıları**, Ankara, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları.
- ÖNGE, Y.: 1995 **Anadolu’da XII. – XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ÖZDEMİR, R.: t.y. **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÖZER, M.: 2001 “Üsküp’te Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Hanlar: Anadolu ile Mukayeseli Bir Değerlendirme”, **Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, yay.haz.: A. Ataş-Yasa, Z. Zafer, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 543-572.
- ÖZER, M.: 2006 **Üsküp’te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. yy.)**, Ankara, T.T.K., Yayınları.
- PAHOMOV, Y.: 1950 “Zakatalskaya Dlinnaya Stena”, **Trudi AGU Kirova**, Seriya İstoricheskaya, Vıpusk I, s. 12.
- PETRUSHEVSKİY, İ.: 1934 **Djaro-Belokanskiye Volniye Obshestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya**, Tiflis, y.y.
- PETRUSHEVSKİ, İ.: 1949 “Gosudarstvo Azerbaydjana v XV vv.”, **Sbornik Statei po İstorii Azerbaydjana**, Baku, vıp. 1., s. 24-55
- PİNON, P.: 1999 “Anadolu ve Balkanlardaki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı Mimarlığının 7. Yüzyılı, Uluslararası Bir Miras**, 25-27 Kasım Bildirileri, İstanbul, YEM Yayınları, t.y., s. 166-178.
- PİRİYEYEV, V.: 1978 **Azerbaycan Hülakular Dövlətinin Tənezzülü Dövründə (1316-1360’cı illər)**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- PİRİYEYEV, V.: 1987 “Ob İstoricheskoy Geografii Azerbaydjana XIII-Nachala XV vv.”, **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, s. 98-109.
- POLAT, S.: 2008 “Osmanlı Öncesi Türkiye’de Şehir Yönetimi”, **Türk Dünyası Belediyeleri Birliği; Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, ed.: E.Özver, A. Bilgin, İstanbul, y.y., s. 35-48.
- RAKHMANİ, A.: 1981 **Azerbaydjan v Kontse XVI i v XVII Veke (1590-1700 Godı)**, Baku, İzd. Elm.

- RÖVŞEN, İ.: 2008 **Şeki Yaşayış Evlerinin İnteryeri (XVIII EsrinSonu-XX Esrin Başlangıcı)**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- SADIGOV, M.: 2007 “İngiloyların Menşei Haggında”, **Tarih İnstitutu Elmi Eserleri**, C: XX, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, s. 38-42.
- SALAMZADE, A.: 1958 **Azərbaycanın Memarlıg Abideleri**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- SALAMZADE, A, AVALOV, E, SALAYEVA, R.: 1979, **Problemi Sokhraneniya i Rekonsturksii İstoricheskikh Gorodov Azerbaydjana**, Bakı, İzd. Elm.
- SALAMZADE, A, İSMAYILOV, M, MEMMEDZADE, K.: 1988 **Şeki-Tarihi Memarlıg Oçerki**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- SALAMZADE, A.: MEMMEDZADE, K.: 1986 **Şeki Hanlarının Sarayı**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- SALAMZADE.: A., MEMMEDZADE, K. 1987 **Şekin Memarlıg Abideleri**, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- SALAMZADE, A, A.: 1961 **XVIII-XIX Esrlerde Azərbaycanda Yaşayış Sadıqzade, Binaları**, Bakı, Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- SERGİYEV, P.: 2004 “İstoriya Khirstianstvo v Kavkazskoy Albanii”, Moskovskaya Dukhovnaya Akademiya, Kafedra İstorii Drevney Tserkvi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Moskva.
- SEVGİN, N.: 1959 **Anadolu Kaleleri**, C: I, Ankara, Doğu Matbaası.
- SEYİDOV, M.: 1986 “Musa Gağankatlının Ağvan Ölkəsinin Tarihi ve Azerbyacan Medeniyyəti”, **Gobustan**, No: 1, s. 82-88.
- SEZGİN, H.: 1979 **Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış**, İstanbul, M.S.Ü. Yayınları.
- SKUBCHENKO, G.: 1945 “K Voprosu o Sostoyanii i Restovratsii Khanskogo Dvortsa v Gorode Nukhe”, **Sbornik Material, İzvestiya Otdela Okhrani Pamyatnikov Arkhitekturi**, Moskva-Bakı, İzd., Gosudarstvennoye Arkhitekturnoye, s. 134-154.

- SÖNMEZ, N.: 1997 **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, YEM Yayınları.
- SÖNMEZ, Z.: 2001 Balkanlar ve Karadeniz Çevresindeki Osmanlı Kale Mimarisi Hakkında Bazı Görüşler”, **Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, yay.haz.: A. Ataş-Yasa, Z. Zafer, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 649-666.
- SÖZEN, M.: 1990 **Devletin Evi Saray**, İstanbul, Sandoz Kültür Yayınları.
- SÖZEN, M.: 2001 **Türklerde Ev Kültürü**, İstanbul, Doğan Kitap, İstanbul.
- SÖZEN, M,
TANYELİ, U.: 1999 **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, 5.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi.
- STORFİELL, J.: 2003 “The Church in Kish (Carbon Dating Reveals its True Age)”, **Azerbaijan International**, Baku, Spring, 2003, p. 3-34.
- STRZYGOWSKI, J.: 1918 **Die Baukunst der Armenier und Europa**, C: II, Viyana, A. Schroll.
- SUMBATZADE, A.: 1990 **Azerbaydjantsı Etnogenez i Formirovaniye Naroda**, Baku, İzd. Elm.
- ŞABANOĞLU, M.: 2001 **Talanın Yastı Yolu (Birinci Kitab)**, Bakı, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı.
- ŞANİDZE, A.: 1938 “Novootkritıy Alfavit Albantsev i Yego Znachenıye Dlya Nauki”, **İzvestiya İnstitutu Yazıka, İstorii i Materialnoy Kulturi**, t. IV, vıp. 1., Tiflis, GFAN SSSR, s. 89-105.
- TANYELİ, U.: 1987 “Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy.)”, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TANYELİ, U.: 1988 “Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler (12.-16. yy.)”, **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı**, C: III, İstanbul, y.y., s. 181-210.
- TAŞÇIOĞLU, T.: 1998 **Türk Hamamı**, yay.haz.: A. Pasiner, İstanbul, Unilever, , s. 70-78
- TUNCER, O. C.: 1999 **Diyarbakır Evleri**, İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

- USEYNOV, M.,
BRETANİTSKİY, L.: 1986 “Arkhitekturnoye Naslediye Azerbaydjana”, **Skvozy Veka**, Moskva, K İstokam Kulturi Narodov SSSR, Vıpusk 2, İzd., Znaniye, s. 183-196.
- USEYNOV, M,
BRETANİTSKİY, L,
SALAMZADE, A.: 1963 **İstoriya Arkhitekturi Azerbaydjana**, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu Arkhitecture i Stroitelnim Materialam.
- ÜLGEN, A. S.: 1964 “Hamam”, **İslam Ansiklopedisi**, C: V, İstanbul, M.E.B. Yayınları, s. 174-178.
- ÜNVER, S.: 1973 “Türk Hamamı”, **Belleten**, C: XXXVII, No: 145, Ankara, T.T.K. Yayınları, s. 88-92.
- VAHİDOV, R.: 1965 “Gavurgaladaki Arkheoloji Tedgigatlar”, **MKA**, Bakı, y.y., s. 168-169.
- VAİDOV, R.: 1961 “Mingechaur v III-VIII vekakh”, **Po Materialam Arkheologicheskikh Raskopok**, Baku, AN. Azerb. SSR, s. 160-164.
- VALİDİ, A.: 1932 “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafiyası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi**, Yıl: 1, Nisan-Mayıs, No: 4-5, İstanbul, s. 144-156.
- VELİKHANOVA, N.: 1987 “İzmeneniye İstoricheskoy Geografii Azerbaydjana v Rezultate Arabskogo Zavoevaniya”, **İstoricheskaya Geografiya Azerbaydjana**, Baku, İzd. Elm, s. 46-87.
- VELİLİ, M.: 1993 **Azerbaycan (Coğrafi-Tebii Etnografik ve İgtisadi Mülahizat)**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- VELİYEV, S.: 1987 **Drevniy Drevniy Azerbaydjan (İstoriko-Geograficheskiye Ocherki)**, Baku, Gyandjlik.
- VERDİYEVA, Y.: 1993 **XIX. Esrin Birinci Yarısında Şimali Azərbaycanın Ehalisi**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- YAKOBSON, A.: 1950 **Ocherk İstorii Zodchestva Armenii V-XVII Vekov**, Leningrad-Moskva, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Arkhitekturi i Gradostroitelstva.
- YAMPOLSKIY, Z.: 1975 **K İzucheniyu Letopisi Kavkazskoy Albanii**, Baku, İzv. AN Azerb. SSR, No: 9, s. 26.
- YAVUZ, T.: 2000 “Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C: II, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 239-259.

- YEGÜL, F.: 2006 **Antikçağda Hamamlar ve Yıkanma**, İstanbul, Homer Kitabevi.
- YENEN, M.: 1955 “Türk Şehirleri ve Türkiye’de Şehircilik”, **İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları**, A.Ü.S.B.F. Ankara, İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yayınları, s. 85-98.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, F. MÜDERRİSOĞLU, F, ALP, S.: 1995 **Mersin Evleri**, yay.haz.: H.Ü. Sanat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YETKİN, S. K.: 1959 **İslam Mimarisi**, 2. bsk., Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları.
- YEREMYAN, S.: 1958 “İdeologiya i Kultura Albanii III-VIII vv.”, **Ocherki İstorii SSSR (III-IX vv)**, Moskva, s. 323-348.
- YILDIR, E.: 1997 **Vaynah Kuleleri**, İstanbul, Flaş Ajans Yayınevi.
- YILDIR, E.: 2001 “Kafkasya, Mimari”, **İslam Ansiklopedisi**, C: XXIV, İstanbul, T.D.V. Yayınları, s. 160-162.
- YUSİFOV, Y.: 1993 **Gedim Şerg Tarihi**, Bakı, Bakı Universiteti Neşriyyatı.
- YÜREKLİ, H, YÜREKLİ, F.: 2005 **Türk Evi, Gözlemler ve Yorumlar**, yay.haz.: D. Aktaş, İstanbul, YEM Yayınları.
- ZAMANOV, N.: 1981 **Nizami Poyeziyası ve Tesviri Senet**, Bakı, Elm Neşriyyatı.

3. Elektronik Kaynaklar ve Yazarı Bilinmeyen Araştırma ve Yayınlar

- ALMEMMEDOV, H.: 2009 “Kiş Mebedi”, <http://scwra.gov.az/view.php?lang=az&menu=240&id=240> 15 Mayıs.
- GADJİYEVA, S.: 2009 “Tserkov v Selenii Kish-Pervaya Apostolskaya Tserkov Zakavkazye”, <http://www.caucasianhistory.org/>, 12 Mayıs.
- 2009 “Balakən”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Balak%C9%99>, 22 Mart.
- 2009 “Şəki”, <http://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99>, 22 Mart.
- 2009 “Qax”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Qax>, 22 Mart.
- 2009 “Zaqatala”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala>, 22 Mart.

- 2009 “Zaqatala”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala>, 27 Mart.
- 2009 “Zaqatala”, <http://zaqatala.my1.ru/index/0-5>, 27 Mart.
- 2009 “Arkhitektturnoye Naslediye Albanskoy Tserkvi”, <http://www.caucasianhistory.org/>, 17 Mayıs.
- 2009 “Kiş Mebedi”, http://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C5%9F_m%C9%99b%C9%99di, 19 Mayıs.
- 2009 “Caucasian Albania”, <http://www.caucasianhistory.org/>, 21 Mayıs.
- 2009 “Balakən”, <http://az.wikipedia.org/wiki/Balak%C9%99>, 31 Mart.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.: 1976	“Balaken Rayonu”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası , C: I, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, s. 579.
Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.: 1979	“Gah Rayonu”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası , C: III, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, s. 101.
Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.: 1980	“Zaqatala Rayonu”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası , C: IV, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, s. 281.
Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.: 1983	“Palıt”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası , C VII, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, s. 304.
Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.: 1987	“Şeki”, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası , C: X, Bakı, Ensiklopediya Baş Redaksiyası, s. 499.